

Nótári Tamás
Válogatott tanulmányok a jogi kultúrtörténet köréből I.

Szerkesztette
Nótári Tamás

ISBN 978-963-9640-63-4
ISSN 2560-0605

NÓTÁRI TAMÁS

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
A JOGI KULTÚRTÖRTÉNET KÖRÉBŐL I.

TARTALOM

A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál és Vergiliusnál.	6
Hésiodos és a jogbölcselet kezdetei	18
A római tekintélyfogalom szakráljogi aspektusai	39
A lándzsa mint hatalmi és tulajdoni jelkép az ókori Rómában.	63
Kampánystratégia az ókori Rómában.	89
Orvos, beteg és betegség a kora középkori bajor népjogban	113
Egy kora középkori koncepció per – III. Tasziló trónfosztása	137
Róma és Bizánc missziós kísérletei a Bulgáriában	160
Metód pere a Regensburgi Zsinaton	174
Ignó herceg története – mondaképződés és okirati gyakorlat a kora középkorban. .	198
Tudományos fokozatok és címek a magyarországi jogtudományban a XVIII. századtól napjainkig.	210
Három tudósportré	226

A MÉRLEG MINT AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS JELKÉPE HOMÉROSNÁL ÉS VERGILIUSNÁL

Az igazságmérlege kifejezés mindannyiunk számára közzismert, használata általánosan elterjedt, Iustitiát gyakorta láthatjuk különböző ábrázolásokon mérleggel a kezében.¹ A mérleggel mint az igazság(osság), az igazságszolgáltatás eszközével és jelképével a görög irodalomban több helyen is találkozhatni, a legkorábbiak között a homérosi *Hermés-himnuszban* (*Dikés talanta*).² Utóbb, csak néhány példát kiragadva e képet láthatjuk Bakchylidesnél;³ Theognisnél⁴ pedig Zeus mérleggel méri ki az emberek számára a gazdagságot és a szegénységet.⁵ Ezen szöveghelyek tanúsága szerint Zeus tartja kezében Diké,⁶ vagyis az Igazság mérlegét. Az *Iliasban* találkozhatunk olyan, összefüggésében ábrázolt, tehát bővebben értelmezhető jelenettel, amelyben Zeus a mérleg segítségével mond ítéletet a hősök felett. A *Dikés talanta* értelmét keresve először a jognak, illetve az igazság(osság)nak a homérosi eposzokban kialakult fogalmát kísérem meg tisztázni (I.), majd az Akhilleus és Hektór párviadalában döntő mérési jelenet néhány sorának strukturális (II.) és összehasonlító (III.) elemzése alapján kívánunk jelen írásban az igazság mérlegének eredetéhez és jelentéséhez néhány megjegyzést fűzni.

I. A *diké* szót hagyományosan a *deiknymí* (mutatni, rámutatni, megmagyarázni, bizonyosságot tenni⁷) ige **deik* gyökéből vezetik le; *irány, út, szokás* alapjelentése a *szokásos eljárás mód, döntés, határozat, per* és *jog* jelentésekkel egészül ki.⁸ (E két, hagyományosan egymásból származtatott értelmét új aspektusból közelíti meg Palmer, aki szerint a **deik* töből származó *diké* szónak egymástól függetlenül, párhuzamosan

1 A mérleg mellett olykor pálcát, jogart ill. bőségszarut tart a másik kezében Iustitia. A római kori ábrázolásokhoz lásd H. Lange: *Die Wörter Aequitas und Iustitia auf römischen Münzen*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 60. 1940. 296. skk.

2 Bővebben lásd L. Rademacher: *Der Homerische Hermeshymnus*. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philologisch-historische Klasse. Wien 1931. 213.

3 Bacchyl. 4, 12; 16 (17), 25.

4 Theogn. 157.

5 A teljesség igénye nélkül említhetném még Aiskhylos néhány szöveghelyét (*Ag.* 250; *Pers.* 345. sk; *Hik.* 822.), *Psykhostasia* című drámájáról a későbbiekben kívánok még szólni. A további forráshelyekhez lásd E. Wüst: *Die Seelenwägung in Ägypten und Griechenland*. Archiv für Religionswissenschaft 36. 1939. 166.

6 Diké mint Zeus leánya szerepel Hésiodosnál (*Erga* 256.). Ehhez bővebben lásd M. Gagarin: *Diké in the Works and Days*. *Classical Philology* 68. 1973. 81. skk.

7 Györkösy A.–Kapitánffy I.–Tegyey I.: *Ógörög–magyar nagyszótár*. Budapest 1993. 222.

8 J. Gonda: *ΔΕΙΚΝΥΜΙ: Semantische Studie over den Indo-Germanische Wortel DEIK*. Amsterdam 1929. 224–232. Találkozhatunk olyan etimológiával is, amely a *dikét*, illetve a *deiknymit* a latin *dico* igével hozza összefüggésbe (É. Benveniste: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris 1969. II. 107–110.), s eszerint a *deiknymí* jelentése *montrer verbalement*, a *diké* eredeti értelme pedig *le fait de montrer avec autorité de parole ce qui doit être* volna; a homérosi és a hésiodosi szöveghelyek ugyan nem támasztják alá ezen feltételezett alapjelentést, azonban a *dikének* a *dico* verbummal fennálló esetleges kapcsolatát Gagarin nem tartja kizárhatónak. M. Gagarin: „*Diké*” in the „*Works and Days*”. *Classical Philology* 68. 1973. 83. skk.

alakult ki a *jelzés, szokás, jellegzetesség, sajátosság*, valamint a *döntés, határozat*, eredetileg két perlekedő között meghúzott *határvonal* jelentése, s ezek közül egyik sem tekinthető másodlagosnak, vagyis egymásból származtatottnak.⁹⁾ A *diké* – talán elsődleges, de mindenképp általunk elsőként említett jelentése – (általában *genitivusi*, illetve tekintethatározói összetételben) számos esetben megjelenik az *Odysseiában* mint egy adott embercsoportot jellemző *tulajdonság, sajáttság, viselkedésmód*.¹⁰ Érdeemes ugyanakkor szemügyre venni a *diké* másik jelentését is, amelynek meghatározását együvé vonhatjuk a *dikadzein verbum* és a *dikapolos adiectivum* vizsgálatával.¹¹

Ezen értelemben a *diké* eredetileg *határ-*, illetve *választóvonalat* jelöl, amely legtöbbször két földterületet, két személy tulajdoni igényének tárgyát képező birtokot választ el egymástól, e határvonal értelemszerűen lehet egyenes vagy görbe;¹² ebből fejlődhetett ki a két peres fél közti vitában részeit meghatározó, elkülönítő, vagyis a per alapját képező kérdést eldöntő *diké* értelme.¹³ Amennyiben két személy a között adott dologról (tulajdonról, meggyilkolt rokon vérdíjáról stb.) folytatott vitát nem erőszakkal (*bié*), hanem békés döntés (*diké*) útján kívánták nyugvópontra juttatni, azonban nem tudtak egymás között mindkét fél számára kielégítőnek látszó megoldásra jutni, úgy egy harmadik, az ügyben nem érdekelt, elfogulatlan személyt hívhattak segítségül, hogy tegyen a vita eldöntésére javaslatot (*dikadzein*). Megállapodhattak akár abban, hogy egyetlen személy véleménye szerint rendezik ellentétüket (*dikapolos*), akár pedig abban, hogy több személytől kérnek döntési javaslatot (*dikai*), s a mindkettejük számára legelfogadhatóbbnak engedve vetnek véget vitájuknak – *diké* volt tehát a döntési javaslat, ugyanakkor *diké* volt az egész kontradiktórius eljárás maga is, ám a homérosi kor társadalma nagy valószínűséggel nem ismerte azon kényszerítő erőt, amely arra szorította volna rá az egyént, hogy magát a *dikének* alávesse.¹⁴ Az ilyesfajta eljárás – amelyben természetesen az eskü is nagy szerepet kapott, amint a forrásszövegek mutatják – két leírásával is találkozhatni Homérosnál: az egyik a kocsiversenyt követő, Antilokhos és Menelaos közt lefolyt szóváltás, amely a versenyben elért elsőség és a díj körül bontakozott ki,¹⁵ a másik elbeszélést a peres eljárásról Akhilleus pajzsának leírásában olvashatjuk az *Iliasban*.¹⁶ Amint különösképp a másodikként idézett szöveghelyből kiderül, hogy a legegyszerűbb *dikének* nem feltétlenül kell egybeesnie akár egyik, akár másik fél állításával – ami első olvasatra meglepőnek tűnhetik, hiszen a római jogi alapokon nyugvó jogi kultúrákban a peres eljárásnak felmentő vagy marasztaló ítélettel kell zárulnia –, hiszen a homérosi per lényege feltehetően éppen abban állott,

9 L. R. Palmer: *The Indo-European Origins of Greek Justice*. Transactions of the Philological Society 1950. 157. skk.

10 *Od.* 4, 690–692; 11, 216–218; 14, 58–60; 18, 274–275; 19, 43; 19, 67–70; 24, 254–255.

11 Gagarin 1973. 83.

12 Palmer 1950. 159.

13 Gagarin 1973. 83; M. Gagarin: *Dikē in the Archaic Greek Thought*. Classical Philology 69. 1974. 187.

14 R. J. Bonner–G. Smith: *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*. Chicago 1930. I. 46. skk.; Gagarin 1973. 83.

15 *Il.* 23, 540–554; 566–586.

16 *Il.* 18, 497–508.

hogy a *dikék* segítségével a legmegfelelőbb kompromisszumot igyekezzenek megtalálni és érvényre juttatni.¹⁷

Az *Ilias*ban és az *Odysseiában* a *dikadzein* ige amikor *activumban* fordul elő, mindig adott eset eldöntését jelenti,¹⁸ – mediális *dikadzeintai* alakja a vitát, illetve annak során egy konkrét ügy képviselőjét jelöli¹⁹ – a *dikaspolos* kifejezéssel pedig ítélkező bíró értelemben találkozhatunk.²⁰ A *diké* azon alapvető értelmét, miszerint az döntést jelent, erősítik azon homérosi forráshelyek, amelyek a *dikét* mint valakit jog szerint megillető részt,²¹ ugyanakkor máshol némiképpen konkrét ellentétek békés, jogvita útján történő rendezését, az adott pert jelöli,²² ismét máshol pedig a döntések egész sorát, talán mintegy a peres eljárást *en général*.²³ Két további szöveghely²⁴ pedig arról tanúskodik, hogy a *diké singularisban* törvényes eljárást, békés elbírálást is jelenthetett.²⁵ (Amint a *diké* esetében is két alapjelentést különböztethettünk meg, ugyanezt megtehetjük a *dikaios adiectivum*, illetve a *dikaiós adverbium* esetében is: ezek a legtöbb esetben az illendő, a szokásnak megfelelő, tagadásukban pedig az attól eltérő magatartásformákat,²⁶ olykor azonban a jogszerű, törvénytisztelő eljárást²⁷ jelölik.²⁸)

II. A következőkben a mérleg jelentőségét az ítélkezés során megvilágítandó a görög lélekmérés kialakulására kívánok röviden kitérni. Az *Ilias* huszonkettedik énekének drámai csúcspontja Hektor halálának leírása. A döntő viadalra készülők Hektor, Akhilleus és Hektór már háromszor megkerülték a görögök táborát, majd negyedszer a kúthoz elérvén, mielőtt a Hektor halálával végződő összecsapásra sor kerülne, a következő történik:²⁹ *Kai tote dé khryseia patér etitainē talanta, / en d' etitei dyo kére tanélegeos thanatoio, / tén men Akhillēos, tén d' Hektoros hippodamoio, / helke de messa labón; repe d' Hektoros aisimon émar, ókheto d' eis Aidao, lipen de he Phoibos Apollón. (Zeus az arany mérleghez nyúlt s a magasba emelte, / s hosszuranyujtó vég két sorsát tette be abba: / Hektórt meg Akhilleusét, s tartotta közepén / ő maga: és Hektór végzet-teli napja lesüllyedt / Hadés háza felé, elhagyta azonnal Apollón.)*³⁰ A jelenet teljesen egyértelmű és képszerű, további megvilágításra csupán a Zeus által mért *dyo kére*, azaz a Devecseri által

17 Gagarin 1973. 85.

18 *Il.* 1, 540–543; 8, 427–431; *Od.* 11, 547.

19 *Od.* 11, 543–546; 12, 437–441.

20 *Il.* 1, 232–239; *Od.* 11, 184–187.

21 *Il.* 19, 179–180.

22 *Il.* 16, 541–543; *Od.* 11, 568–571.

23 *Od.* 3, 242–245.

24 *Il.* 16, 384–388; *Od.* 14, 83–84.

25 Gagarin 1973. 85–86.

26 *Od.* 3, 52, 133; 14, 90; 18, 275; 18, 414=20, 322; 6, 120=8, 575=9, 175=13, 201; 20, 294=21, 312.

27 *Il.* 11, 832; 13, 6; 19, 181.

28 Vö. Gagarin 1973. 86; 1974. 188.

29 *Il.* 22, 209–213.

30 Homérosz: *Iliász, Odüsszeia, homéroszi költemények*. Devecseri G. ford. Budapest 1993. 388.

igen költőien, értelmezésünk számára azonban kevésbé használható *két sors* kifejezéssel visszaadott *két kér* szorul.³¹

Azon felfogást, amely szerint a *kér* pusztán halotti lelket jelentene,³² Malten minden kétséget kizáróan megcáfolta.³³ (Malten a *kért* a *kérainó*ból származtatván ártó szellemnek, ártó démonnak (*Schadengeist*) nevezi, nem hozván azt közvetlen kapcsolatba az emberi lélekkel, hanem egy általános, adott helyzetben különféle, így például isteni,³⁴ emberi,³⁵ állati³⁶ formában megnyilatkozható pusztító erőt ért alatta.³⁷) Hasonlóképpen tarthatatlan az a nézet, miszerint a *kér* csupán az emberi lélek, a *psykhé* szinonimája volna, hiszen e jelenet egyéb, a későbbiekben tárgyalandó képzőművészeti ábrázolásaival egybevetve azt láthatjuk, hogy amikor a (váza)képeken a lelkeket (*psykhai*) megjelenítő kis alakokat méri le Zeus a mérlegen, akkor a mérés eredménye éppen ellentétes az *Ilias*ban olvasottakkal, nevezetesen a győztes lelkét tartó mérlegserpenyő süllyed le, és a vesztesé emelkedik fel.³⁸ Nemkülönbön eleve elvetendőnek tarthatjuk azon elgondolást, amely szerint a mérleg két serpenyőjében Zeus halált hozó istenségeket, illetve démonokat mérne, s noha egyebütt találkozhatunk ugyan a *Kére* ezen jelentésével,³⁹ azonban az istenségek minden esetben erővel telt lények,⁴⁰ s ezért abszurdnak tűnik azon képességüket mérni, hogy egy embert vagy *hérost* végromlásba tudnak-e dönteni vagy sem.⁴¹

A *Kér/kér* fogalom pár véleményem szerint elfogadható magyarázatát a *Person-Bereich Einheit*, a *személy-hatáskör egység* gondolatában találhatjuk meg. Hogyan képeződik le a *Person-Bereich Einheit* az általunk vizsgált esetben? A *Kér/kér* egyszerre jelent személyes komponensében ártó, pusztító istenséget (istennőt), ugyanakkor magába foglalja annak dologi aspektusát, azaz egy vést és halált hozó erőt, energiát. Azon emberi lélek, amely a *Kér*, az istenség megtámadott, maga is *kérré*, azaz pusztító erővel áthatott, romlás fertőzte szubsztanciává vált.⁴² A *kerostasia* során tehát Zeus a pusztító *Kér* hatalmába került, azaz önmagukban is *kérré* vált lelkeket helyezi bele a mérleg két serpenyőjébe.

A Homérosznál olvasott *kerostasia* – végső soron *kérré* vált lelkek mérése – alapját egy jóval korábbi, lélekmérésről szóló elképzelés jelentette, ami egyértelműen kitűnik a következőkből. Tudunk Aiskhylosnak egy *Psykhostasia* című tragédiájáról, és rendelkezésünkre áll számos vázaábrázolás, amelyeken Zeust, illetve Hermést látjuk

31 Minthogy e jelenetben a *kérek* mérése történik, így a továbbiakban *kerostasiának* nevezem.

32 W. H. Roscher: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Leipzig 1884–1937. II. 1136. skk.

33 L. Malten: *Ker*. In: Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband IV. 883. skk.

34 *Il.* 18, 115=22, 365.

35 *Il.* 2, 352; 5, 652.=11, 443.

36 *Il.* 3, 6.

37 Hasonlóképpen B. C. Dietrich: *The Judgement of Zeus*. Rheinisches Museum 1964. 103. skk.

38 W. Pötscher: *Schicksalswägungen*. Kairos 15. 1973. 61.

39 *Il.* 12, 326.

40 *Il.* 18, 534.

41 Pötscher 1973. 61.

42 W. Pötscher: *Moirä, Themis und timé im homerischen Denken*. Wiener Studien 73. 1960. 15. skk.

lelkeket mérlegre helyezni.⁴³ Szemléletesen szólnak a homérosi eposzok a lélekről alkotott korabeli görög elképzelésről. A halottakat az *Odyseia amenéna karénának* nevezi,⁴⁴ hiszen híján vannak a *menosnak*, az élőket jellemző vitalitásnak. A holtak lelkei mint a denevérek, úgy röpködnek,⁴⁵ ugyanúgy nem lehet őket megérinteni, mint az árnyakat vagy az álmokat,⁴⁶ s a *psykhé* madárként röppen tova.⁴⁷ A régészeti leletek is ezekkel egybehangzó bizonyítékokat szolgáltatnak, az ősbibb, fekete alakos vázafestészet is szinte kizárólag szárnyas⁴⁸ – olykor szárny nélküli – kicsiny alakként jeleníti meg az emberi lelket.⁴⁹ A *psykhostasiának* az *Iliasban kerostasiává* történt átalakulása csupán a mérés aspektusváltását tükrözi. Míg a *psykhostasia* során a több *menossal* bíró, tehát erősebb, életképebb lélek serpenyője süllyed le, és a vesztés, gyengébb fél serpenyője emelkedik fel, addig a *kerostasiában* ez fordítva történik, hiszen azon lélek rendelkezik kevesebb *menossal*, amit már jobban áthatott a pusztító *kér*; éppen az életerő hiánya jelzi a pusztulást hozó erő (avagy a pszichológia nyelvére áttéve: az életösztönön ily módon felülkerekedő halálösztön) nagyságát és hatalmát. A halálra szánt lelket tartó mérlegserpenyő lesüllyedését erősíti az alvilág, a Hadés lokalizálása is.⁵⁰

A gondolatkör teljessége kedvéért itt kívánok néhány – remélhetőleg egynémely általánosfélreértést eloszlató – megjegyzést tenni a végzetnek a homérosi gondolkodásban betöltött szerepére. A *moira* annyit jelent, mint rész, részesedés,⁵¹ lényegét a porció (*Portion*) jelentés teszi érthetővé – jegyzi meg Nielsson –, mivel az idők folyamán a *rész* (*Teil*) és *részesedés* (*Anteil*) fogalmak némiképp absztrakttá váltak, noha eredetileg nem hordoztak elvont tartalmat. Ezt mutatják az *Ilias* és az *Odyseia* szöveghelyei is,⁵² ahol a *moira* többek között a következő jelentésekben fordul elő: egy isten világ feletti uralmának része,⁵³ adott időtartam,⁵⁴ a zsákmányból kapott részesedés,⁵⁵ egy adag az étkezésnél,⁵⁶

43 Nem szükséges bővebben kitérni Nielsson azon elgondolására, hogy az ábrázolásokon csupán azért láthatók a mérleg két serpenyőjében kicsiny emberi alakok, mert a művész úgymond nem tudta az emberi sorsokat másképpen megjeleníteni, azért ábrázolt lelkeket. (M. P. Nielsson: *Geschichte der griechischen Religion I–II*. München 1968. I. 224.) Honnan vélhetnénk tudni, hogy – noha a képeken *psykhé*ket látunk – a vázafestő valójában az emberi sorsokat kívánta megjeleníteni?

44 *Od.* 10, 521.

45 *Od.* 24, 5. skk.

46 *Od.* 11, 205.

47 *Il.* 16, 856; 22, 362.

48 O. Waser: *Über die äussere Erscheinung der Seele in den Vorstellungen der Völker zumal der alten Griechen*. Archiv für Religionswissenschaft 16. 1913; hasonlóképpen a klasszikus korról Nielsson 1968. 196. sk.

49 Érdemes lesz emlékezni e képre, amikor majd a mykénei ábrázolások lélekpillangójára vetünk pillantást.

50 Pötscher 1973. 62.

51 Nielsson 1968. I. 362.

52 H. Eberling: *Lexicon Homericum I–II*. Hildesheim 1963. I. 1113. skk.

53 *Il.* 15, 195.

54 *Il.* 10, 253.

55 *Il.* 9, 318.

56 *Od.* 3, 66; 8, 470; 14, 448.

*pluralis*ban a hús darabjait is jelölheti.⁵⁷ A konkrét szerencserészből (*Lebensglück*) ered a végzet eszméjének kifejlődése, az egyik ember *moirája* közvetlen kapcsolatban áll a másikkal, ezért a *moira* nem vált absztrakt sorsképzetté. A *moirával* jelölt végzetet gyakran személyként, illetve személyekként jelenítik meg, ezek a végzet-istennők a *Moirai*. Megszemélyesítés helyett tanácsosabbnak tűnik e jelenséget is *Person-Bereich Einheit*nek, azaz *személy-hatáskör egység*nek nevezni. A *Moira/moira* is azon fogalmak egyike, amely esetén a személy és a dologi terület elválaszthatatlan egységet képeznek.⁵⁸ Noha – amint már láthattuk – a kultusz megléte vagy hiánya nem bizonyítja az istenség személyes komponensének hiányát, a *Moira/moira* esetén a kultusz léte bizonyított.⁵⁹ A *Moirai* száma három, ami eredetileg csak azt volt hivatott jelezni, hogy a görög vallási képzetekben *több Moira* létezett, a görög nyelv ősbibb stádiumában ugyanis a legkisebb szám, ami már többes számként, *pluralisként* állhat, a három, mivel abban a korban a nyelv még ismerte a kettes számot, a *dualist*.⁶⁰ A későbbiekben számuk az egyéb isteni hármasságok mintájára háromban rögzült, s az egyes személyek szerepe is világosan meg lett határozva (*Klóthó, Lakhesis, Atrópos*). Jóval lényegesebb – és több vitára okot adó – kérdés a *moira* és Zeus, illetve a *moira* és az istenek viszonya. A szakirodalomban képviselt nézetek három fő csoportba sorolhatók: míg az egyik csoport a *moirát* Zeus alá, a másik Zeus fölé rendeli, addig a harmadik nézet képviselői szerint az alá- vagy fölérendelés kérdésfelvetése nem felel meg a görög vallási gondolkodásnak: szerintük a *moira* egy, az istenektől teljességgel elhatárolható, heterogén elképzelés, az pedig, hogy a *Moirai* maguk is istennők, nem hat zavarólag a logikusan felépített teológiai és dogmatikai rendszert nélkülöző görög hitvilágban.⁶¹ Az istenek garantálják a rendet, így szerepük jóval aktívabb, mint a *moiráé*, ám a *moira* maga azon rend is, amelyet az istenek fenntartanak, így tehát bizonyos értelemben Zeus és az istenek a *moira* felett állnak, ugyanis megvalósítják azt; ám megint más nézőpontból a *Moira/moira* áll az istenek felett, hiszen az fejezi ki azon rendet, amit az isteneknek meg kell valósítaniuk.

III. További figyelmet érdemelnek a lélekmérést ábrázoló vázaképek,⁶² amelyeken rendszerint Hermés teszi mérlegre két hős, Akhilleus és Memnón lelkét. (Egyes ábrázolásokon ugyan jelen van Zeus is, a mérést azonban nem ő végzi. A két harcoló felet feltétlenül mint Akhilleust és Memnónt kell azonosítanunk, hiszen a párviadal kimenetelét eldöntő mérés eredményét könyörgéseikkel befolyásolandó jelen van mindkét hős anyja, Thetis és Eos.) A már említett aiskhylosi *Psykhostasia* is az Akhilleus és Memnón között lezajlott, az előbbi győzelmével végződő összecsapással

57 *Od.* 20, 260.

58 Pötscher 1960. 103.

59 Roscher 1884–1937. 3089. skk.

60 R. Kühner–F. Blass–B. Gerth: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache I–II*. Hannover 1890–1904. I. 1. 362.

61 Nielsson 1968. I. 364. *Die Vorstellung vom Schicksaal und diejenige von den Göttern und ihre Macht sind zwei voneinander unabhängige und frei nebeneinander herlaufende Auffassungen der Ereignisse des Lebens.*

62 A vázaképeket lásd Roscher 1884–1937. II. 1142. sk.; leírásukat pedig Wüst 1939. 164. sk.

foglalkozik,⁶³ ám ott a mérleg nem Hermés, hanem Zeus kezében van.⁶⁴ Ha ugyanakkor futó pillantást vetünk az egyiptomi forrásokra, úgy különösebben merész asszociációk nélkül is bizonyos párhuzamokat és átfedéseket találhatunk a vázaképeken látható görög és az egyiptomi *psykhostasia* között. Az egyiptomi lélekmérésről a legpontosabb és leérettebb leírást a *Halottak könyvének* XVIII. dinasztia (Kr. e. XVI–XV. század) korában íródott 125. fejezetéből kapjuk.⁶⁵ Ezek szerint a túlvilági ítélkezés – és ennek keretében a vizsgálódásunk tárgyát képező lélekmérés – a következőképpen zajlott. Egy hatalmas teremben, a két *Maat*⁶⁶ termében – amelynek tetőzete lángnyelvekből és az igazság jeleiből állott – trónolt Osiris, előtte Anubis és a Horus-fiak állottak, valamint egy külsejében krokodil, oroszlán és víziló vonásokat ötvöző szörnyeteg, amelynek az volt a feladata, hogy az ítéletben esetlegesen bűnösnek talált vádlottat felfalja. A terem hátsó részében ült az Osiris által megbízott negyvenkét bíró (számuk Egyiptom kerületeinek számát szimbolizálta), a terem elülső részében pedig azon mérleg állott, amelyre majd a halott szívét ráhelyezik. Az igazság istennője (*Maat*) fogadta a terembe lépő elhunytat, akinek szívét Horus és Anubis a mérleg egyik serpenyőjébe helyezte – a másik serpenyőbe egy toll, vagy egy szem (mindkettő a *maat* jelképe) került –, és megmérték, hogy könnyebb-e, mint az igazság. Ha a mérleg nyelve nem lengett ki, akkor a mérés szerencsés kimenetelűnek minősült, ezzel szemben ha a halott szívének serpenyője magasba lendült, akkor a szörny felfalta a bűnöst. A mérés eredményét Thot, az isteni írnok jegyezte fel, s ezt utóbb közölte Osirisszel. A terembe lépve a halott *negatív gyónást* tett, azaz a negyvenkét bíróhoz hozzárendelt, az egyiptomiak etikai kódexébe ütköző bűn elkövetését tagadta, és felsorolta a bírák nevét.⁶⁷ (A konfesszió során minden egyes tényállás megnevezése előtt az adott cselekményhez hozzárendelt bírót meg kellett neveznie és köszöntenie illett a magát tisztázni szándékozó elhunytak. Így például ki kellett jelentenie, hogy nem követett el jogtalanságot, rablást, senkivel szemben nem alkalmazott erőszakot, nem lopott, nem ölt, s erre más sem bujtott fel. Nem károsította meg a templomot és az isteneket, nem vett el jogtalanul a nekik szánt áldozatokból, nem tört házasságot, nem követett el paráznaságot, a gabona mértékét nem hamisította meg, nem sértette meg más földjének határait, nem követett el hamis mérést stb. Ezen tényállások megnevezése mellesleg igen sokat mond az egyiptomiaknak a *maat*ról – amit struktúráját tekintve leginkább a görög *themisszel*, illetve *dikével* állíthatunk párhuzamba – vallott elképzeléseiről.)

Lássuk tehát az egyiptomi *Halottak Könyve* és a görög vázaképek közti párhuzamokat (a mérleg használatának tényétől pillanatnyilag teljességgel eltekintve)!⁶⁸ Mind Thot, mind

63 Wüst 1939. 165.

64 Plut. *aud. poet.* 17a

65 Az ezt megelőző, a túlvilági életről szóló és a halottak feletti ítélkezést lassanként felmutató (és a Ré-Osiris azonosítást keresztülvívő) elképzelések áttekintése már csupán terjedelmi okokból sem lehet e tanulmány feladata, ehhez bővebben lásd A. Erman: *Die ägyptische Religion*. Berlin 1909. 101. skk.; J. Spiegel: *Die Idee vom Totengericht in der ägyptischen Religion*. Glückstadt 1935.

66 A *Maat* fogalmához lásd S. Morenz: *Ägyptische Religion*. Stuttgart 1960. 117. skk.

67 E. A. W. Budge: *Egyptian Religion – Egyptian Ideas of the Future Life*. London 1979. 130. skk.

68 Wüst 1939. 167. sk.

pedig Hermés a *psykhopompos*, az alvilági lélekvezető szerepét tölti be a mitológiában, mindketten ún. írástudó istenek, a lélekmérésnél pedig hol a mérést végző, hol pedig a jegyző funkcióját látják el. Az eljárásnál mint főisten mind Osiris, mind pedig Zeus jelen van. Aligha tekinthetjük továbbá véletlennek, hogy mind a vázaképeken, mind pedig Aiskhylosnál Akhilleusszal szemben éppen Aithiopia királya, Memnón áll, akinek hazáját már Homéros is a görögöktől délkeletre vélte tudni. A görögök feltehetően eredetileg Akhilleusnak azon hőssel folytatott párviadala esetére vették át a lélekmérés gondolatát, akinek a hazáját nem sejtették messze e hit eredetétől,⁶⁹ a későbbiekben pedig – miután ezen elemet integrálták saját képzetvilágukba – szabadabban és szélesebb körben alkalmazták. Azon tény, hogy az igazság mérlegének jelképisége igen korán, Kr. e. 1500 és 1200 között eljutott az Égei-szigetvilágba, úgyszintén régészeti leletek támasztják alá. Egy mykénei – még Schliemann által feltárt – sírban (amelyben két asszony feküdt csecsemőikkel eltemetve) két, jó állapotban megmaradt aranymérleget találtak, amelyek serpenyőjének felső részén egy-egy pillangó képe látható. Noha számos kutató⁷⁰ csupán használati tárgyakat kívánt felfedezni e sírleletekben, talán nem tekinthető elhamarkodottnak, hogy a mérlegek szimbolikájából további következtetéseket vonjunk le.⁷¹ Amint már a görögöknek az emberi lélekről alkotott elképzelésénél *per tangentem* említettem, azt gyakorta szárnyas alakként ábrázolták. Nem csupán a görögöknél, hanem a germánoknál és az albánoknál is találkozhatni az ún. *lélekpillangó* képével, azaz az emberi léleknek pillangóként történő ábrázolásával.⁷² A ciprusi Enkomiban talált, Nielsson szerint Kr. e. 1300 tájáról származó vázán⁷³ két férfi van ábrázolva, akik egy kocsin állnak, velük szemben pedig egy mérleget tartó férfialak, feltehetően Zeus látható.⁷⁴ Mindezzel természetesen nem áll szándékomban az egyiptomi *psykhostasiát* a göröggel egybemosni, hiszen a köztük levő különbségek igencsak szembeötlők. Egyiptomban minden elhunyt lelkét ráteszik az igazság mérlegére,⁷⁵ a görögöknél csupán néhány kivételes – egymással harcolni készülő – hőstét, s ezt is még azok életében. Míg az egyiptomi képzet morális tartalmat hordoz, addig a görög a harc – esetlegesen morálisan is igazolható – kimenetelét hagyja jóvá, illetve határozza meg.

Nem látszik érdektelennek legalább egy futó pillantást vetni arra is, hogy az *Ilias kerostasiája* milyen módosulásokkal és aspektusváltással került át a római irodalomba. Ennek legeklektatásabb példáját Vergilius *Aeneis*ében olvashatjuk, amelynek tizenkettedik énekében kerül sor Aeneas és Turnus között a döntő összecsapásra:

69 Wüst 1939. 168.

70 Így például D. Fimmen: *Die kretisch-mykenische Kultur*. 1924. 124., Wüst 1939. 167.

71 Dietrich 1964. 121.

72 Waser 1913. 337. skk.

73 M. P. Nielsson: *Homer and Mycenae*. London 1933. 267. skk.

74 Nielsson 1933. 276. sk.

75 A holtak lelke felett tartott általános ítélet a görögök gondolatvilágától sem idegen, hiszen a túlvilági bíró, Radamanthys (*Od.* 4, 563. sk.) mítoszát a görögök feltehetően Egyiptomból vették át krétai közvetítéssel. (L. Malten: *Elysion und Radamanthys*. *Archäologische Jahrbücher* 38. 1913. 35. skk.)

*Iuppiter ipse duas aequato examine lances
sustinet et fata imponit diversa duorum,
quem damnet labor et quo vergat pondere letum.*⁷⁶

(„Iuppiter akkor fogta a végzet mérlege két nyelvét, / egyenlő két tányérjába a két nem egyenlő / sorsot tette, melyik küzdő fele billen a mérleg.”⁷⁷) A mérleg serpenyőibe a két személy *fatumai* kerülnek, s míg Homérosznál értesülünk a mérés kimeneteléről, addig Vergiliusnál csak a földi eseményekből következtethetünk az eredményre, arra, hogy esetünkben Aeneas javára született a döntés. Eszöveg hely értelmezéséhez helyesnek tűnik az ide vonatkozó, a *fatum* fogalmát taglaló irodalomban fellelhető főbb nézetek rövid vázolója. Máig meghatározó jelentőséggel bír a Richard Heinze által megfogalmazott vélemény, amely szerint a *fatum* nem más, mint a legfőbb isten akarata, akinek az *Aeneis*ben neve Iuppiter, ám magán viseli a sztoikusok által elképzelt, világmindenséget uraló isten (*Allgott*) vonásait.⁷⁸ Lényegében azonos nézetet képvisel Bailey is: Vergilius gondolkodása a sztoikus bölcsélet alapjain nyugszik, az *Aeneis*ben oly nagy szerepet betöltő *fatum* azonos a *heimarmenével*.⁷⁹ A *fatum* Geiner szerint Iuppiter akarata.⁸⁰ Büchner – noha a *fatumot* Iuppiter akaratával azonosnak tekinti – megfogalmazza azon értelmezési lehetőséget, amely szerint Iuppiter a *fatumok* irányítója, vagy maga testesíti meg azokat.⁸¹ Wlosok értelmezésében a végzet rendje és Iuppiter akarata azonosak,⁸² Carlsson pedig kifejti, hogy Vergilius *Aeneis*ében a *fatum* sztoikus tanokra vezethető vissza, s ezért azonos Iuppiter akaratával, ezzel együtt azonban a vergiliusi istenvilágot csupán a költői koncepcióból eredezteti, s szerinte még az sem lehetetlen, hogy a *személytelen fatum* elképzélése is a görög költészetből lett átvéve.⁸³ Kühn tagadja ugyan, hogy Iuppiter akarata és a *fatum* azonosak volnának, ám ezzel egyidejűleg a *fatumot* teljességgel függetleníti az istenektől, s csupán a történelem megmásíthatatlan és logikus törvényszerűségeit látja benne.⁸⁴ A szakirodalomban képviselt álláspontok felsorolását még lehetne folytatni, ám kielégítő eredményre nem vezetne, hiszen egyik sem ad tűrhetően elfogadható magyarázatot a következő kérdésekre. Ha a *fatum* Iuppiter akarata, hogyan értelmezhető a *fata deum* és a *fata Iunonis* kifejezés?⁸⁵ Ha a *fatum* megfelel a sztoikus világtörvénynek, a *heimarmenének*, milyen kapcsolatban áll ez a kifejezés eredeti jelentésével, az *isteni szóval*, *isteni döntéssel*? Egy kérdés esetén, amely ekkora vitát vált ki, s értelmezését tekintve ily különböző nézeteket szül, célszerűnek látszik magából a szó jelentéséből kiindulni, jelen esetben a *fatumból*,

76 Verg. *Aen.* 12, 725–727.

77 Kartal Zs. ford.

78 R. Heinze: *Virgils epische Technik*. Leipzig 1915. 293. skk.

79 C. Bailey: *Religion in Virgil*. Oxford 1935. 230. skk.

80 F. Greiner: *Die Fatumvorstellungen*. Göttingen 1952. 88. skk.

81 K. Büchner: *Der Schicksalsgedanke bei Vergil*. Freiburg i. Br. 1945. 620.

82 A. Wlosok: *Dei Göttin Venus in Virgils Aeneis*. Heidelberg 1967. 30.

83 G. Carlsson: *The Hero and Fate in Vergil's Aeneid*. Eranos 43. 1945. 111. skk.

84 W. Kühn: *Götterszenen bei Virgil*. Heidelberg 1971. 17. skk.

85 Vö. Verg. *Aen.* 2, 54. *si fata deum, si mens non laeva fuisset*; 257. *fatis deum defensus iniquis*; Verg. *Aen.* 8, 291. sk. *ut duros mille labores / rege sub Eurystheo fatis Iunonis iniquae pertulerit*.

különösképpen azért, mivel antik fogalomról van szó, amelyben maga a szó a valóság adekvát kifejezésének számít. A római gondolkodásban nem csekély jelentőséggel bírt, a kimondott szó valóságát konstituáló hatásába vetett hit. „Az ok a rómaiak rendíthetetlen hite a kimondott szó numinózus erejében, meggyőződésünk, hogy végső soron a létezés a kimondott létezéssel azonos, teljes valóság csak a szavakba öntött valóság.”⁸⁶

A *fatum* szó eredetét illetően több római szerzőt is lehet idézni. Varro szerint a *fatum* kifejezés abból ered, hogy a Párkák meghatározzák az újszülött életének idejét azáltal, hogy kimondják döntésüket;⁸⁷ ezt Fronto is megerősíti, miszerint a végzetet a kimondott szóról nevezik *fatumnak*.⁸⁸ Az antikok ezen felismerését, nevezetesen hogy a *fatum* a *for, fari, fatus sum* igéből ered, a modern nyelvtudomány is megerősíti.⁸⁹ További értelmezéséhez Servius Vergilius *Aeneiséhez* írott kommentárja nyújt segítséget, amely szerint a *fatum participium*, s azt jelöli, amit az istenek mondtak,⁹⁰ tehát maga a kifejezés *isteni szót, isteni döntést (Götterspruch)* jelent.⁹¹ Ugyanakkor tudunk egy Fatának nevezett istennőről is: Lavinium területén találtak három, az i. e. IV–III. századból származó oltárfeliratot, amely Fata istennő kultuszát bizonyítja,⁹² neve Neuna (Nona), amit már több irodalmi forrásból ismerünk. Gellius itt Varrót és Caesellius Vindexet idézi, aki a Parcae nevééről is tudósít, valamint Livius Andronicus *Odysseia*-idézte alapján egy, Morta által előre megmondott nap eljövételéről.⁹³ A Caesellius Vindex által megnevezett Parca Morta/Maurtiáról a laviniumi feliratból is tudunk;⁹⁴ felmerül a kérdés, hogy Fata istennő nevezhető-e Parcának,⁹⁵ vagyis precízebben: hogy ugyanarról az istennőről beszélünk-e a Fata és a Parca említésekor?⁹⁶ Nonát a feliratok Fatának, az irodalmi források Parcának mondják, Mortát mind a feliratos, mind az irodalmi forrás Parcaként említi, Ugyanakkor a Livius Andronicustól származó töredék Maurtiáról beszél, akinek a Fata mintegy értelmezője, azaz tevékenységi köre a *fari*. Gellius közvetítésével Varrótól megtudjuk, hogy a Parca nevét a „*partus*” szóból veszi, annak egy hangjának megváltoztatásával,⁹⁷ neve tehát eredetileg Parica volt, azaz

86 Th. Köves-Zulauf: *Reden und Schweigen. Römische Religion bei Plinius maior*. München 1972. 312; Th. Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest 1995. 207.

87 Varro *ling.* 6.52. *Ab hoc sc. fari, tempora quod tum pueris constituent Parcae fando, dictum fatum et res fatales.*

88 Fronto 233, 7. *Fata a fando appellata aiunt.*

89 A. Walde–J. B. Hofmann: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg 1954. I. 463. skk.

90 Serv. *ad Verg. Aen.* 2, 54. *Modo participium est, hoc est, quae dii loquuntur.*

91 W. Pötscher: *Das römische Fatum – Begriff und Verwendung*. In: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988. 490.

92 E. Vetter: *Handbuch der italischen Dialekte I*. Heidelberg 1953. 322. *Neuna. Fata; Neuna. Dono; Parca Martia/Dono*

93 Gell. 3, 16, 10. *Parca... Nona et Decima a partus tempestivi tempore; 11. Tria nomina Parcarum sunt Nona, Decuma, Morta et versum hinc Livii ponit ex Odysseia: quando dies adveniet, quem profata est Morta?*

94 K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*. München 1967. 53.

95 P. Boyancé: *La religion de Vergil*. Paris 1963. 40.

96 Pötscher 1988. 487.

97 Gell. 3, 16, 10. *Nam Parca, inquit, inmutata una littera a partu nominata.*

szülési, születési istennőként tisztelték.⁹⁸ A Parca azonban lehet Morta/Maurtia is, tehát szoros kapcsolatban áll a halállal, ami egy szülési istennőnél a halvaszületés esetén kap különleges hangsúlyt; a források alapján viszont Morta/Maurtia éppúgy állhat Fata istennő mellett értelmezőként, ami nem különösképpen meglepő, ha figyelembe vesszük a Fata kapcsolatát a *fatum*hoz, amelynek egyik jelentése: *halál, pusztulás, romlás*.

A görögök hitében a Moirai mérték ki a halandó *moiráját*, életrésztét, s minthogy végigkísérték az emberi életet, így a születésnél is tevékenykedtek. A római gondolkodás e funkciót kettébontotta: a születéssel kapcsolatos feladatokat mint Parcae látták el az istennők, az emberi sors felett mint Fatae döntöttek, míg a görög Moirák mindkét aspektust egyesítették magukban, addig a római vallás – a *Sondergötter* képzetének megalkotásának már ismert metodikájával⁹⁹ – e két funkciót két istennő által fejezte ki (Parca és Fata), köztük a különbség csupán hangsúlybeli, hiszen amint a három felirat és az irodalmi források összevetéséből láttuk, a Parca egyszerre Fata is, a Fata egyidejűleg Parca is,¹⁰⁰ attól függően, hogy melyik aspektus melyik *numenje* lép előtérbe.

Tény, hogy mind a *fatum*, az *isteni szó*, mind a *Fata*, az *istennő, aki szólt*, a *fari* igéből származik, alakjuk végződésű participium perfectum. A klasszikus latinban ezen alak általában passzív jelentésű, kivéve a deponens igék esetén, ugyanakkor a nyelvkönyvek bizonyos aktív alakú és jelentésű igék esetén a participium perfectumoknál aktív jelentést adnak meg (noha ezen alak, amint mondtuk, elsődlegesen passzív), így például *cenatus, potus, iuratus*. A probléma nyelvtörténeti gyökereinek feltárása nélkül is egyértelmű, hogy a participium perfectum az ősi indogermán nyelvben mentes volt a diathesistől,¹⁰¹ mind aktív, mind passzív, mind intranszitiv jelentésben állhatott. Azon deponens igéknél, amelyek közé a *fari* is tartozik, az aktív jelentés az elsődleges, ám a passzív is megengedett.¹⁰² A *fatum* és a *Fata* kapcsolata nem tűnik véletlennek, sőt igen valószínű, hogy egyazon egységes élménynek aktív és passzív aspektusával állunk szemben.¹⁰³ A *fatum* – az *isteni szó* – a *Fata* e szót kimondó istennő tevékenységének az eredménye. A *fari* aktusa minden istennek sajátja, aki egy adott isteni döntést kimond,¹⁰⁴ e felfogásnak megfelelően Isidorus Hispalensis is *fatumnak* nevezi mindazt, amit az istenek mondanak, és amit Iuppiter mond.¹⁰⁵ Tehát a *fatum* a kimondott isteni döntés

98 Finály H.: *A latin nyelv szótára*. Budapest 1884. 1416.

99 H. Usener: *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung*. Bonn 1896. 75.

100 W. Pötscher: *Person-Bereichdenken und Personifikation*. Literaturwissenschaftliche Jahrbücher 19. 1978. 481. *Dh. daß die Parca auch Fata und die Fata auch Parca ist (oder sein kann)*.

101 K. Brugmann: *Griechische Grammatik*. München 1913. 535.

102 Vö. *Prisc. inst.* 2, 379, 11.

103 Pötscher 1978. 490.

104 *Cic. fat.* 30. *si ita fatum erit*; *Liv.* 25, 12, 6. *mih i ita Iuppiter fatus est*; *Verg. Aen.* 10, 621. *cui rex aetherii breviter sic fatur Olympi*

105 *Isid. etym.* 8, 11, 90. *Fatum dicunt esse, quidquid dii fantur, quidquid Iuppiter fatur*.

adása, a *fari* nem korlátozódott a Fataere, illetve a Parcaere, *fatumot* adhat például Iuppiter,¹⁰⁶ Iuno,¹⁰⁷ Apollo¹⁰⁸ és általában az istenek.¹⁰⁹

A rómaiaknak a végzetről, sorsról alkotott fogalma nem véletlenül kötődött oly erősen a kimondott isteni szó valóságteremtő erejéhez, az emberi létezészt azonosították a létezés megfogalmazásával, szavakba öntésével; ezen alapélményük közelebb vihet az *ex asse* római gondolkodásmód megértéséhez.

Nem beszélhetünk tehát arról, hogy az egyiptomi vallás ezen eszméje mindenesül átment volna a görög gondolkodásba, ám ez nem is csoda, hiszen sehhol sem találkozhatunk minden változtatás nélküli átvétellel az egyiptomi és a görög gondolkodás és képzetvilág között,¹¹⁰ ugyanakkor bizonyos – esetlegesen krétai közvetítéssel lezajlott – egyiptomi hatással feltétlenül számolnunk kell a *psykhostasia* görög formájának kialakulásakor. Ennek mind képi, mind pedig szöveges megjelenítésével találkozhatunk, egyfelől a vázafestészetben, másfelől – egy sajátos aspektusváltáson keresztül – *kerostasia* formájában – Homérosznál, akitől pedig egyenes út vezetett oda, hogy Zeus illetve Iuppiter igazságosságának mérlege Dikének, illetve Iustitiának, s utóbb magának az igazságszolgáltatásnak szimbólumává váljék.

106 Verg. *Aen.* 4, 612. *si ... necesse est, et sic fata Iovis poscunt*

107 Verg. *Aen.* 7, 294. *fata Iunonis iniquae*

108 Acc. *trag.* 481. *veter fatorum terminus sic iusserat*

109 Verg. *Aen.* 2, 54. *et si fata deum si mens non laeva fuisset*

110 Dietrich 1964. 114.

HÉSIODOS ÉS A JOGBÖLCSELET KEZDETEI

Homéros és Hésiodos – amint róluk Hérodotos megjegyzi – műveikben nem csupán a görögök isteneit alkották meg,¹ hanem azok egyúttal az európai bölcsélet kiindulópontjával is szolgálnak.² A hozzátételegesen Kr. e. 740 és 670 között élt Hésiodos életéről röviden összefoglalva annyit tudunk, hogy apja a kis-ázsiai Kymnéből költözött át a boiótiai Askrába, a költő maga pedig ifjúkorában a Helikón lábánál pásztorkodott, majd az apjától örökölt földön gazdálkodott; művei a *Theogonia* (*Istenek születése*) és az *Erga kai hémerai* (*Munkák és napok*),³ mely utóbbit a Khalkisban Amphidamas tiszteletére rendezett költői versenyen is előadta.⁴ Hésiodost *Munkák és napok*⁵ című művének megírására az apai örökség körül munkától húzódó fivérével, Persésszel támadt pere indította, akit a megvesztegetett bírák az örökség felosztásánál előnyben részesítettek, majd Persés e vagyronsz is elherdálva – nagy valószínűséggel – újabb perrel fenyegette meg a költőt.⁶ Az *Erga kai hémerai* műfaja didaktikus eposz, tanköltemény,⁷ célja – amint ez keletkezésének körülményeiből egyértelművé válik –, hogy Hésiodos az ellene oly sok igazságtalanságot

1 Hdt. 2, 53.

2 Ehhez lásd *Hésiode et son influence*. Entretiens sur l'antiquité classique 7. Vandoevres–Genf 1962. Hésiodos bizánci utóhatásához lásd Olajos T.: *Az antik görög líra visszhangja Theophylaktos Simokates történeti művében*. In: *Studia Varia*. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szeged 1998. 115–121.

3 Hésiodos műveinek kiadásaiból csupán a legmértvadbóbnak tekinthetőket kiemelve: *Hesiodi Carmina*. Recensuit A. Rzach. Leipzig (Teubner) 1902. 1913. 1958; *Hésiode: Les Travaux et les Jours*. Texte grec avec une introduction, des notes et une traduction française par P. Waltz. Paris (Picard) 1909; *Hésiod: Works and Days*. Edited by T. A. Sinclair. London (MacMillan) 1932. Hildesheim (Olms) 1966; *Hesiodi Theogonia. Opera et dies. Scutum*. Edidit F. Solmsen. Fragmenta selecta ed. R. Merkelbach et M. Litchfield West. Oxford (Clarendon Press) 1970. 1990; *Hésiod: Theogonie. Werke und Tage*. Griechisch und deutsch. Herausgegeben und übersetzt von A. v. Schirnding. Einführung und Register von E. G. Schmidt. München (Artemis) 1991. A hésiodosi *corpust* feldolgozó lexikonok: J. Paulson: *Index Hesiodeus*. Lund 1890. Hildesheim 1970; M. Hofinger: *Lexicon Hesiodeum cum indice inverso*. Leiden 1975; W. W. Minton: *Concordance to Hesiodic Corpus*. Leiden 1976.

4 A Hésiodosszal és költészetével foglalkozó könyvtárnyi irodalomból csupán néhány munkát kiragadva lásd A. Steitz: *Die Werke und Tage des Hesiodos nach ihrer Composition geprüft und erklärt*. Leipzig 1869; A. Kirchhoff: *Hésiodos' Mahnlieder an Perses*. Berlin 1889; H. M. Hays: *Notes on the Works and Days of Hesiod*. Chicago 1918; C. Buzio: *Esiodo nel mondo Greco*. Milano 1938; F. Krafft: *Vergleichende Untersuchungen zu Homer und Hesiod*. Göttingen 1963; H. Troxler: *Sprache und Wortschatz Hesiods*. Zürich 1964; J. Blusch: *Formen und Inhalt von Hesiods individuellem Denken*. Bonn 1970; G. P. Edwards: *The Language of Hesiod in its Traditional Context*. Oxford 1971; L. Bona Quaglia: *Gli „Erga” di Esiodo*. Torino 1973; H. Neitzel: *Homer-Rezeption bei Hesiod*. Bonn 1975; P. Pucci: *Hesiod and the Language of Poetry*. Baltimore 1977; J. C. Rowe: *Essential Hesiod*. Bristol 1978; R. Lamberton: *Hesiod*. New Haven 1988; R. Hamilton: *The Architecture of Hesiodic Poetry*. Baltimore 1989.

5 A hésiodosi *Munkák és napok* szövegét a továbbiakban Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában idézzük: *ΗΣΙΟΔΟΣ – ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ*. Hésiodos: *Munkák és napok – görögül és magyarul*. Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest 1955.

6 W. Jaeger: *Paideia I*. Berlin 1936. 91.

7 Ehhez lásd L. L. Albertsen: *Das Lehrgedicht*. Aarhus 1967.

elkövető Persést a munka és a jog tiszteletére tanítsa és biztassa,⁸ így lesz a *diké* eszméje e mű *Leitmotivja*. Amint Homéros a harcoló, diadalmaskodó és szenvedő hősök sorsát az istenek és az emberek drámájaként ábrázolja, úgy Hésiodos az egyes szám első személyben elbeszélte jogvita folyamatát egy, az isteni és az emberi hatalmak által a jog győzelme érdekében folytatott harcként jellemzi.⁹ Az isteni hatalom védelme alatt álló jog koncepciója természetesen már Homérostól sem idegen,¹⁰ amint ez az *Ilias* néhány igen szemléletes sorából kiolvasható („*Mint amidőn a sötét földet veri-terheli zápor, / Zeus mikor őszi napon legerőszakosabb rohanással / önti vizét, mert kél a haragja az emberek ellen, / kik jogot elferdítve erővel itélnék a téren, / s isteneket nem félve, igazságot tovaűznek.*”¹¹), azonban mindez messze elmarad az *Erga kai hémeraít* átható azon szenvedélyes prófétai hevület mögött, amellyel Hésiodos a Zeus védelmezte jogba vetett, rendíthetetlen hitét évezredek múltán is magával ragadó pátozzsal hirdeti.¹²

E tanulmány – a görög jogfilozófia vizsgálata során oly méltatlanul mellőzött – Hésiodosnak a *Munkák és napok* című művében a jogról és a jogérvényesítésről kialakított koncepcióját kívánja elemzés tárgyává tenni. Elsőként a mű *prooimionját* (I.) és a költő által az emberi munka – s a vele szerves összefüggésben álló jogrendszer – szükségességének indoklásaként elbeszélte két mítoszt tekintjük át (II.), majd ezt követően a *diké* fogalmának előfordulását és szerepét vizsgáljuk meg a homérosi eposzokban (III.) és a hésiodosi *Ergában* (IV.).

I. A jog tematikáját természetesen a *prooimionban* sem hagyja érintetlenül a költő; a Múzsákhoz intézett,¹³ atyjuk, Zeus dicséretének zengésére történő felhívást követően közvetlenül a magasban dörgő (hypsibrementés) Zeushoz fordul, akit arra kér, hogy a jog, a *diké* által tegye egyenessé a törvényi döntéseket: „Múzsák Pieriából jertek, szálljon az ének, / zengjétek Zeust, égi atyátokat illeti himnusz, / ő tesz híressé embert, s ő dönt a homályba, / nagy nevet ő ad, s névtelenül hagy Zeus, ha akarja. / Gyöngét ő tesz erőssé s földhöz sújthat erőset, / ő büszkét megaláz s a kicsit nagygyá teszi könnyen, / görbe utat kiegyenget, a gögöt megtöri könnyen. / Zeus, magasban dörgő, lakva magas palotáját. / Hallgass meg, s látván-hallván törvényt az igazság / útján tégy; én meg Persésnek mondok igaz szót.”¹⁴ A *prooimion* szervesen kapcsolódik a tankölteményhez, Hésiodos már itt hangsúlyos utalást tesz az eposz egyik központi gondolatára, a jog

8 Jaeger 1936. 98. *Das Bindeglied ist der Grundgedanke des Werkes, der Zusammenhang von Gerechtigkeit und Arbeit.*

9 Jaeger 1936. 97.

10 A homérosi igazságosságkonceptió különféle aspektusaihoz lásd E. Wüst: *Die Seelenwägung in Aegypten und Griechenland.* Archiv für Religionswissenschaft 36. 1939; W. Pötscher: *Moirai, Themis und timé im homerischen Denken.* Wiener Studien 73. 1960; B. C. Dietrich: *The Judgment of Zeus.* Rheinisches Museum 1964.

11 *Il.* 16, 384–388. A homérosi eposzokat a továbbiakban Devecseri Gábor fordításában idézem. (*Homérosz: Iliász, Odüsszeia, homéroszi költemények.* Devecseri G. ford. Budapest 1993.)

12 Jaeger 1936. 104.

13 S. Accame: *L'invocazione alla Musa e la „Verità” in Omero e in Esiodo.* Rivista di Filologia e di Istruzione Classica 91. 1963. 257. skk.

14 Hes. *Erga* 1–10.

és a törvény érvényesülésének problematikájára.¹⁵ A prooimiont az Erisről szóló kiterő követi, amelyre értelemszerűen azért van szükség, mivel a mű megszületését a költőnek fivérével szembeni viszálya motiválta.¹⁶ Eris azonban nem egy, hanem két, egymással teljesen ellentétes funkciót betöltő istennő¹⁷ – állítja Hésiodos – hiszen amíg a gonosz Eris visszavonást és harcot szít az emberek között, s számos gyűlöletes viszálykodás forrása, addig a jó Eris üdvös versengésre, az egymást a munka terén felülmúlni kívánó versenyre sarkallja az embereket.¹⁸ Ezt követően fordul a költeményben Hésiodos először fivéréhez, Perséshez, akit arra biztat, hogy fontolja meg a jó Erisről szóló tanítást, s lévén hogy a hosszas perlekedést, ami elvon a munkától, csak az engedheti meg magának, akit gazdagság övez, a további viszály helyett szentelje magát inkább hasznos hajtó tevékenységnek.¹⁹ Itt kapunk némi útbaigazítást arra nézvést is, hogy milyen motívumoktól indítatva született meg az *Erga* kai hémerai, nevezetesen a költővel az atyai örökség felett pert kezdeményező Persés megvesztegette a bírákat, akik ezért a jogosnál nagyobb részt juttattak neki a hagyatékából.²⁰ E sorokból kitűnik, hogy a költő nézete szerint csak olyan közösségben lehet eredményes és hasznos munkát végezni, amelyben a törvényes rendnek megfelelő körülmények uralkodnak, tehát a diké tisztelte elengedhetetlen feltétele azon tevékenységnek, nevezetesen a munkának, amelyre Hésiodos Persést felszólítja.²¹ Így az első alig félszáz sorban világosan körvonalazódik a költemény fő gondolata: a jogrend, s az ennek érvényesülése esetén az emberi élet elengedhetetlen velejárója, a naptárhoz szigorúan kötődő munka.

A diké problematikájának fonalát csak a kétszázadik sor után veszi fel újra a költő, először azon kérdésre próbál meg a hallgatóság számára kielégítő választ találni, hogy miért és mióta van szükség a létfenntartáshoz a munkára. A bevezetést követő százötven sor tehát három mítoszt dolgoz fel: Prométheus tűzlopását, Pandóra történetét, és az emberi nem öt rendjéről, korszakáról szóló elbeszélést. Az első két mítosz

15 H. Erbse: *Die Funktion des Rechtsgedankens in Hesiods Erga*. Hermes 121. 1993. 16.

16 Jaeger 1936. 97. sk.

17 H. Munding: *Die böse und die gute Eris*. Gymn. 67. 1960. 409. skk.

18 Hes. *Erga* 11–26. *És az igazság az, hogy Eris kettő van a földön, / nem csak egy; ezt dicséri, ki ismeri, ámde a másik / méltó minden gáncsra, szokásuk olyannyira eltér. / Mert ez a másik visszavonást és harcokat indít, / szörnyű lény, ember nem tudja szeretni, de mégis, / hogy szolgáljuk e súlyos Erist, hajt isteni kényszer. / Ám elsőnek szülte amazt az Erist a sötét Éj, / s ég magasában kormányzó Kronidés lehelyezte / mélyen a föld gyökeréhez, s ez már hasznos a népnek. / Mert ez a resteket is gyakran serkenti dologra: / megkívánja a munkát mind, látván, hogy a másik / szántani-vetni igyekszik, rendben tartja a házát, / s éppen ezért gazdag. Verseng szomszéddal a szomszéd, / s boldogul az, ki igyekszik: Eris jót így tesz a néppel. / És féltékeny az ácsra az ács, fazekas fazekasra, / koldus a koldus irigye, a dalnok irigye a dalnok.*

19 Ehhez bővebben lásd J. Kühn: *Eris und Dike*. Würzburger Jahrbücher 2. 1947. 259–294.

20 Hes. *Erga* 27–41. *Ó Persés, hallgass rám, s jól véd ez a szivedbe, / munkádtól kárörvendő Eris el ne szakítson, / hogy veszekedni tanulj, piacon hallgatva a lármát. / Mert nem gondolhat sokat az gyűlésre, viszályra, / kit nem biztat egész év bőségével a kamra, / s benne amit csak a föld hoz: Démétér gabonája. / Ráér az, ki a gyomrát megtöltötte, pörölni, / más vagyonára kinyújtva kezét; nem jó neked ismét / így cselekedned, jobb lesz már befejezni perünket / Zeus törvénye alapján, mert legjobb az igazság. / Mert az örökséget szétosztottuk, de te többet / loptál még, a falánk bírákat vesztegetéssel / megnyerted s ők hajlandók neked ezt megítélni. / Balgák, nem tudják, hogy a fél az több az egésznél, / sem, hogy a mályva s az asphodelos hagymája milyen jó.*

21 Jaeger 1936. 112; Erbse 1993. 18.

egybecseng a Theogoniában elmondottakkal: Zeus azért teremtette a nőt, hogy megbüntesse az embereket a tűz ellopásával segíteni akaró titánt, Prométheust; a harmadik mítosz teljességgel elkülönül az egybefolyó Prométheus–Pandóra történettől, amint ezt Hésiodos maga is hangsúlyozza. Mindhárom mítosz egy paradicsomi ősállapotot tételez fel, amelyben az emberek a munkátlan jólét örömeit élvezték. Prométheus és Pandóra történetében ezt saját hibájukból, illetve Prométheus bűne miatt veszítik el, a világ korszakairól szóló mítosz aranykorának leírása némileg árnyaltabb, annál is inkább, mivel az egymást felváltó korszakok rendje nem Hésiodos találmánya, hanem több keleti előképre tekint vissza.

II. A *Munkák és napok* szerkesztésében a Prométheus-mítosz csupán a Pandóra-mítosz bevezetőjéül szolgál,²² épp ezért Hésiodos nem is fejti ki bővebben azt, hanem abból vél kiindulhatni, hogy hallgatósága már a *Theogoniából* ismeri Iapetos fiának történetét.²³ Iapetos titán és Klymené ókeanida négy fiának sorsát mondja el ott a költő: Menoitioszt gögje miatt sújtotta Zeus az alvilágra, Atlasra azon feladatot mérte, hogy a föld szélén vállával az eget tartsa, Prométheus és Epimétheus pedig mind jellemüket, mind sorsukat tekintve egyértelműen egymás ellentétpárjaként jelennek meg mindkét költeményben; Epimétheust – a nevének jelentését meghatározó népetimológiával egybecsengően – mint az utólag gondolkodó ember típusát rajzolja meg Hésiodos, visszatérő jelzője a *hamartinoos*, vagyis olyan, akinek *téved az értelme*, ezzel szemben Prométheus – neve a népetimológia szerint előre gondolkodót jelent – *poikilos* és *aiolométis*, azaz *tarka eszű* és *gyors észjárású*.²⁴ A *Theogonia* némiképp hézagos elbeszélése is világosan megmutatja, hogy Prométheus bűne, amivel az emberek s istenek atyjának haragját magára vonta, nem csupán a tűzlopás volt, hanem azon, a görög áldozati rítus aetiológiai mondájában megjelenő csel, amellyel Zeust rávette, hogy – midőn Mékónében²⁵ az istenek és az emberek négy ökrön, nyilvánvalóan az első levágott állaton osztoztak – az általa megölt állat gyomrába rejtett hús és belsőségek helyett a fényes zsírral gondosan letakart csontokat válassza.²⁶ Az e mítoszban elbeszélte, a húsfogyasztás kialakulása körüli állapotokról, illetve az emiatt megjelenő büntudatról kialakult képzeteket számos egyéb forrásban is viszontláthatjuk. A peripatetikus tanoknak elkötelezett Dikaiarkhos szerint a kronosi aranykor egyik alapvető karakterisztikuma a húsfogyasztás hiánya, amint ez Porphyriosnál olvasható,²⁷ Eusebios közléséből tudjuk, hogy byblosi Philón a föníciai mitológia hasonló elemeiről emlékezett meg,²⁸ ugyancsak Porphyrios ad szá-

22 P. Friedländer: *Prometheus – Pandora und die Weltalter bei Hesiod*. In: *Studien zur antiken Literatur und Kunst*. Berlin 1969. 65. skk.

23 Hes. *Theog.* 507–616.

24 Trencsényi-Waldapfel I.: *Prométheus és Pandóra*. In: Hésiodos: *Munkák és napok*. Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest 1955. 181.

25 Mékóné mint álomszerű vidék neve a mákot, mákonyt jelentő *mékón* szót rejt magában. Vö. Kerényi K.: *Mi a mitológia?* In: *Az örök Antigoné*. Budapest 2003. 327. skk.

26 Trencsényi-Waldapfel 1955b 182.

27 Porphyr. *abst.* 4, 2.

28 Eus. *praep. ev.* 1, 106.

mot az athéni Diipolia ünnepének ökördozatához kapcsolódó azon mondáról,²⁹ amely nagy valószínűséggel a totemállatnak a közösség egységének megerősítéséhez szükséges, ugyanakkor büntudattal terhelt megölését hivatott magyarázni.³⁰ A Prométheus csele által megszerzett előnytől, a hűsfogyasztástól az embereket megfosztandó Zeus elvonta az emberektől a tüzet, amit azonban utóbb – Zeus eszén ismételten túljárva – Iapetos fia a *narthéx* üreges szárában lopott el a számukra, s ezzel az életviszonyok ugrásszerű javulását magával hozó cselekedettel elindította az emberiséget a technikai civilizáció tökéletesítésének útján.³¹

Prométheus büntetése közismert: Zeus bilincsbe verte, s minden éjjel újránövő máján lakmározni egy sast küldött ellene, amit utóbb Héraklés lelőtt, s a *héros* iránti tisztelettől vezetve Zeus lecsendesítette haragját az istenekkel szemben az embereknek segítséget nyújtó titán ellen.³² Ám Zeus – e csalást az embereken is megtorlandó – nekik adta Pandórárt, a szép rosszat (*kalon kakon*),³³ akinek szemérmes szűzhöz hasonló alakját Héphaistos gyúrta földből, s miután Pallas Athéné fényes ruhával, övvel és fátyollal ékesítette, fejére koszorú és arany diadém került, amelyet Héphaistos művészete a tenger és a szárazföld állatainak képmásával díszített; ezt követően Hésiodos leírja a *Theogoniában* ezen nő-archetípus jellemét, miszerint az asszonyok, akik tőle származnak, csupán a halandó férfiak nyomorúságára születtek, mások munkáján élőködve elkerülik a szegénnyt, s csak a gazdaghoz szegődnek, ám a feleség nélküli élet sem nyújt megoldást ezen ártalmak ellen, hiszen abban az esetben az ember megöregedvén utód és támasz híján marad, javai pedig távoli, oldalági rokonoknak jutnak – e ponton tehát már lehetetlen túljárni Zeus eszén.³⁴

A *Theogonia* részletes elbeszéléséhez³⁵ képest az *Erga kai hémera*iban a Prométheus-mítosznak csupán rövid összegzését kapjuk.³⁶ Pandóra mítoszáat azonban – a *Theogonia* leíró jellegű soraihoz képest – jóval nagyobb drámaisággal és mozgalmassággal mondja el Hésiodos; Zeus fenyegető gúnykacajt hallat, majd parancsot ad Héphaistosnak a földből és vízből összegyúrandó, ám emberi hanggal és erővel, valamint istennői szépséggel felruházott asszonyalak megalkotására, utasítja Athénét, hogy tanítsa meg a szövés és fonás mesterségére, Aphroditét, hogy vészthozó vággyal és nyomorúságot okozó gon-

29 Porphy. *abst.* 2, 29–30.

30 Trencsényi-Waldapfel 1955b 182. skk. (Porphyrios e szöveghelyének forrásaként Trencsényi-Waldapfel Theophrastost jelöli meg.)

31 Trencsényi-Waldapfel 1955b 184.

32 Trencsényi-Waldapfel 1955b 181.

33 Hes. *Theog.* 585.

34 Trencsényi-Waldapfel 1955b 185.

35 Hes. *Theog.* 535–567.

36 Hes. *Erga* 42–52. *Elrejtették mélyen az istenek élelmünket; / másként könnyen meghoznád neked egy-napi munka / azt, ami kell az egész évben, bár tétlenül élnél; / gyorsan akaszthatnád a hajókormányt is a füstre, / ökrök s öszvérek munkája sem kellene akkor. / Ám Zeus elrejtette, szívében megharagudván, / hogy megszalta a görbeeszű Prométheus őt is; / embereket pusztító gondokat akkor eszelt ki. / Elrejté a tüzet, de derék fia Iapetosnak / bölcs Zeustól ellopva lehozta az emberi nemnek, / durva husáng szárába, kijátszva a mennyköves istent.*

dokkal, s Hermést, hogy eblélekkel és tolvajtermészettel ruházza fel.³⁷ Héphaistos és Athéné közreműködése természetes, hiszen azt cselekszik csupán, amit mesterségük szerint tenniök kell, Aphrodité és Hermés azonban saját természetükből részeltetik a megalkotott lényt – a *Theogoniában* csak Héphaistos és Athéné vesznek részt az alkotási folyamatban, a *Munkák és napokban* viszont e feladaton nem csak Aphroditével és Hermésszel osztoznak a már említett módon, hanem az Aphroditét kísérő Kharisokkal, Peithóval, a rábeszélés istennőjével és a Hórákkal is, így válhat a teremtmény – ahogy Pandóra nevét a költő etimologizálja – minden isten által megajándékozottá.³⁸

Trencsényi-Waldapfel kiemeli, hogy – noha a Pandóra-mítosz jóval plasztikusabb kibontását olvashatjuk e tankölteményben – a *Theogoniában* részletesen leírt, Héphaistos által készített és Pallas Athéné által az első asszony fejére helyezett korona motívumát a *Munkák és napokban* nem fejleszti tovább Hésiodos. Az *Ergában* Pandóra nem egyéb, mint a halandó asszonyok ősanyja, mitikus előképe, archetípusa, így nem látszik szükségesnek, hogy e költeményben fejét az állatvilág teljességét megjelenítő korona ékesítse; számos ábrázoláson ugyanis az ilyesfajta korona (fejszalag, diadém, koszorú) a minden élőtlépláló nagy Anyaistennő, az orphikus himnuszokban Kybelé és Rheia vonásait egyesítő *méter theón* sajátja. Pandóra tehát – amint ennek motívumait még a *Theogoniában* fellelhetjük – magának Gének a reprezentációja, az embereknek mindent ajándékozó Anyaistennő, s csupán a *Munkák és napokban* fosztotta meg őt Hésiodos számos, istenségét erősen hangsúlyozó vonásától, hogy a halandó asszonyok archetípusaként jeleníthesse meg; így lett a mindent ajándékozó istennőből minden isten által megajándékozott földi nő.³⁹ Azonban – hogy Zeus büntetése még teljesebb legyen – a költő kiegészíti Pandóra történetét még egy, az őt balgán magához fogadó Epimétheus házában gyarló kíváncsiságból elkövetett cselekedettel: Pandóra leemelte a hombár (*pithos*) fedelét, amiből kirepültek a bajok, s csak a remény (*elpis*) maradt benne, mert

37 Trencsényi-Waldapfel 1955b 186.

38 Trencsényi-Waldapfel 1955b 187; Hes. *Erga* 53–82. Ekkor felleggyűjtő Zeus így szóla haraggal: / 'Íapetos fia, minden másnál hát ravaszabb vagy, / annak örülsz, hogy megcsaltál, s elloptad a lángot, / mely bajt hoz tered s jövőben az emberi nemre. / Tűz kellett? Adok én majd nékik olyan veszedelmet, / hogy szeretik s körülujjongják saját veszedelmük.' / Szólt és felnevetett a halandók s istenek atyja, / s tüstént hívta a híres Héphaistost a parancssal, / hogy földet gyúrjon vízzel, majd emberi hangot / és mozgékony erőt adjon bele és gyönyörű szűz / istennőkre hasonló szépséget, aztán meg / asszonyi mesterségre: szövésre tanítsa Athéné, / és arany Aphrodité öntsön búbájt a fejére / s bajszerző vágyat s gondot, mi a testet emészti, / szemtelen ebleket bele, tolvaj hajlamot adjon / végül az isteni hírnök, Hermés Argeiphontés. / Így szólt, s mind hallgattak Zeus fejedelmi szavára. / Tüstént gyúrt, ahogyan Kronidés kívánta, a sánta / mester szégyenlős szép szűz lánykát az agyagból, / és a bagolyszemű Pallas Athéné felcicomázta. / Istennők: Kharisok, s Peithó, a királyi Igézet, / hoztak arany láncot testére, s a széphaju Hórák / nyiladozó tavaszon fonták meg dús koszorúját, / végül minden dísz elrendez rajta Athéné. / Keblét Argeiphontés megtöltötte csalással, / hízélgő szóval s tolvaj hajlammal egészen, / úgy ahogyan mennydörgő Zeus kívánta, s adott még / hangot az isteni hírnök a lánynak, s elnevezte őt / Pandóranak, mert neki, kik lakják az Olymposzt, / mind adtak valamit, kárára az emberi nemnek.

39 C. Robert. *Pandora*. Herm. 49. 1914. 17. skk.; Trencsényi-Waldapfel 1955b 189.

a fedél lecsapódott, mielőtt az is kiröppenhetett volna.⁴⁰ Ezt követően Hésiodos áttér a világekorszakok több keleti előképpel és párhuzammal bíró mítoszának elbeszélésére.⁴¹

Az aranykor emberei az istenekhez hasonló életet éltek.⁴² A világot Kronos kormányozta az Olymposon élőkkel együtt (e formula alatt általában az olymposi istenek érthetők, azonban a kronosi idők jellemzésekor ezt Hésiodos is feltehetően a Titánokra vonatkoztatta, amint ezt Apollonios Rhodios is jelzi,⁴³ Aikhylos pedig az Olympos új urairól tesz említést,⁴⁴ leírása során Hésiodos nagy valószínűséggel a majdan Zeus ellen harcoló Titánoknak az Orthysra történő átvonulását megelőző, békés korszakát tartotta szem előtt).⁴⁵ A vaskor embereit kivéve Hésiodos minden *genos* után számot ad haláluk utáni sorsukról is,⁴⁶ tehát Zeus uralomra kerülése vetett véget az aranykornak, e kor emberei pedig a halandók cselekedeteire és a törvény betartására ügyelő *daimones phylakes*, őrző szellemek lettek. Az aranykor nemzedékének eltörlése után – bármi volt is ennek az oka – Zeus és az olymposiak (immáron valóban a hagyományosan az Olymposon lakó isteneket értvén e fogalom alatt) hatalomra kerülve megalkották az ezüstkori emberét.⁴⁷ E *genos* tagjainak gyermekkoruk száz évre terjedt, ez idő alatt anyjuk nevelte őket, azonban a serdültség határát átlépve már csupán igen rövid ideig éltek, mivel egyrészt bajoktól gyötörtetve erőszakosan egymásra támadtak, másfelől pedig

40 Hes. *Erga* 83–105. *Aztán elkészülve ravasz tervével egészen, / már Epimétheushoz küldötte le Zeus atya Hermést, / mint gyors hírnöke, kézen fogva vezesse a szüzet / hozzá, s ez, bár szólt neki jókor bátyja, Prométheus, / hogy, ha ajándékot küld Zeus atya, el ne fogadja, / mert a halandó emberi nemre hoz veszedelmet, / észbe csak akkor kap, hogy a bajt már látnia kellett. / Mert gond nélkül élt mindaddig az ember a földön, / távol a fáradság, távol minden nyomorúság, / és távol volt még, mi halált hoz ránk, a betegség. / Most a halandó sok baj közt gyorsan megöregszik. / Mert ez a nő, hogy a hombárnak fedelét felemelte, / mind szétszórta, az embernek sok gondot okozva. / Egy nem távozik el, mélyen megül ott a Reménység, / hombár szája mögött mindvégig, s el se repülhet, / mert mielőtt kirepült, a fedél ismét lecsapódott, / úgy, ahogy égiztartó Zeus kieszelte előre. / Más, sokezer nyi csapás kószál pusztítva közöttünk, / bajjal telt el a föld, vele telt el a tenger egészen, / nappal törnek a kórságok ránk, s éjszaka törnek, / mind hívás nélkül jön s bajt hoz az emberi nemre, / némán, mert elvette a hangot tőlük a bölcs Zeus. / Így amit elgondolt Zeus, nem lehet azt kikerülni.*

41 Hes. *Erga* 106–107. *Vagy ha kívánod, más magyarázatot adhatok erre, / jól tudom én azt is, csak jól vésnéd a szivedbe.*

42 Hes. *Erga* 109–120. *Emberi nemzetséget először fényes aranyból / készítettek az istenek, ők, az Olymposon élők. / Akkor még mindenki felett Kronos égi király volt, / s könnyű szívvel, akárcsak az istenek, élt a halandó, / távol a bajtól, távol a jajtól, még az öregség / sem járt köztük, mindvégig duzzadt az erőtől / karjuk s lábuk, a kórság még nem törte meg őket; / mint lágy álmom jött a halál rájuk, s amíg éltek, / csak jobban volt részük; a föld meghozta magától / bő természetét és dolgozni merő gyönyörűség / volt, sok jó közepette, a dús legelőn legelészett / nyájuk, s kedvelték az olymposi boldogok őket.*

43 Apoll. Rhod. 1, 503–504. 2, 1232–1233.

44 Aischyl. *Prom.* 149.

45 J. Fontenrose: *Work, Justice, and Hesiod's five Ages*. *Classical Philology* 69. 1974. 5; R. Reitzenstein: *Altgriechische Theologie und ihre Quellen*. *Vorträge der Bibliothek Warburg* 4. 1924–1925. 10; Trencsényi-Waldapfel I.: *Az Aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei*. In: Hésiodos: *Munkák és napok*. Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest 1955. 117.

46 Hes. *Erga* 121–126. *Majd aztán, hogy a föld befogadta magába e fajtát, / jótét lelkek lette, a nagy Zeus rendeletére, / földönjáró hű őrzői az emberi nemnek, minden gaztettet meglátnak, s őrzik a törvényt, / míg magukat köd leplezi, úgy járnak be a földet, / gazdagság-gyarápítók, mert az övék ez a rang is.*

47 Hes. *Erga* 127–129. *Másodikul sokkal satnyább rend jött, az ezüstnép, / úgy rendelték ezt el, akik lakják az Olymposon, / testben-lélekben nem volt az anyara hasonló.*

az istenek iránt sem tanúsítottak őket megillető tiszteletet.⁴⁸ Hésiodos rosszallását az ezüstnéppel szemben nyilvánvalóan az váltja ki, hogy ezek ahelyett, hogy a Zeustól rájuk kiszabott munkát – hiszen nem szabad elfelejteni, hogy Persést erre buzdítandó íródott az egész tanköltemény – teljesítették volna, anyjuknak kellett őket oly hosszú időn át ellátnia. Minthogy pedig sem nem tudtak, sem nem akartak dolgozni, csak a véletlen szerencse folytán juthattak utóbb élelemhez, amit azonban nem osztottak meg egymással, s így a kevésbé szerencséseket a szükség lopni és ölni indította – feltehetően e bűnököt foglalta össze Hésiodos az egymással szemben megnyilvánuló *hybris* kategóriájával; az isteneknek értelemszerűen azért nem áldoztak, mivel semmi olyat nem alkottak, ami áldozatként szolgálhatott volna, s ez tovább tetézte addigi bűneiket.⁴⁹ Miután azonban büntetésül Zeus eltörölte e nemzetséget a földről, mégis *hypokhonioi makares*nek engedte őket nevezni, akiket – az aranykor embereiből az emberek között lakó őrző szellemekhez képest ugyan csak másodsorban – tisztelet illet.⁵⁰ Az ezüstkor népét a föld alá rejtve Zeus – feltehetően ugyancsak a munkára szólító paranccsal – újabb, kőrisfából faragott *genost* hozott létre, amely azonban nem engedelmeskedett az isteni parancsoknak, s a földművelés helyett a háborúzás gögös mesterségével töltötte idejét; őket viszont nem kellett Zeusnak eltörölnie, hiszen egymást pusztították el, s névtelenül, vagyis dicsőség nélkül szálltak alá a Hadésbe.⁵¹

Itt megszakad a fémekkel jellemzett korszakok sora, ugyanis Zeus megalkotta a Thébaiban és Trója alatt harcoló hősök isteni rendjét, akiknek egy részét életük végétével a föld peremén fekvő, szinte aranykori körülményekkel jellemzett Boldogok Szigeire, az alvilági bilincseiből feloldott Kronos uralma alá helyezte.⁵² Érdemes meg-

48 Hes. *Erga* 130–137. Száz évig nevelődött hű anyja oldala mellett / otthon a gyermek, balgatagon játszóva egész nap, / ámdé amint felserdültek, s átléptek a mezsgyén, / már alig éltek arasznyi időt, azt is tele bajjal, / dörén, mert egymás gögijét nem tudta kivédeni / egy sem, s már nem tisztelték a nagy isteneket sem, / s istenek oltárára se hozták áldozatuk már, / úgy, ahogy embertől a szokás törvénye kívánja.

49 Fontenrose 1974. 7.

50 Hes. *Erga* 138–142. Zeus Kronidés haragos szívvel rejtette el őket, / merthogy a boldog olyposi isteneket nem imádták. / Majd aztán, hogy a föld befogadta magába e fajt is, / föld-mélyén-lakozó boldognak hívja az ember, / s csak másodsorban, de azért még tisztelik őket.

51 Hes. *Erga* 143–155. Zeus atya akkor harmadikul más rendet, a rézkort: / új embert formált, az ezüstkorhoz se hasonlót, / kőrisfából, durva, kemény fajt, melynek Arés kell, / gögje alatt jajszó támad, nem is él gabonával, / lelke szilárd és meg nem hajlik, mint a rideg vas, / izmában szörnyű hatalom van, nagy keze vállból / nő ki hatalmas tagjaihoz, s közeledni sem enged. / Rézből voltak a fegyvereik, rézből a lakásuk, / rézszerszámmal dolgoztak, nem járta a vas még. / Egymással harcoltak s egymást gyűrte le karjuk, / így érték el a hús Hadés tágas palotáját, / névtelenül: feketén, bár rettentő erejük volt, / értük jött a halál, s el kellett hagyni a napfényt.

52 Hes. *Erga* 156–173. Majd aztán, hogy a föld befogadta magába e fajt is, / más embert állított Zeus ismét a világba, / jobb s igazabb volt, mint az előbbi, ez új, negyedik rend, / isteni hősök rendje, nevük fél-isten a földön, / föld végnélküli térein ők jártak mielőttünk. / Emberölő csata, irtó harc pusztítja ki őket, / részben a hétkapujú Thébaiban, a kadmosi földön, / míg a Dagadtlábú dús nyájaiért Trója alatt tusakodnak, / másokat elcsalt messzire, tengeren át a hajókkal / szépfürtű Helenáért Trója alatt tusakodni. / Ott a halál végzése homályba takarta be őket, / ám egy részét Zeus Kronidés, ki az emberi sorsot / két mértékkel méri, a föld peremére helyezte. / Ott laknak, s lelkükhöz nem fér gond s szomorúság, / mély örvényű Ókeanos boldog szigetében, / áldott hősök, akiknek mézédés gabonát ád, / s esztendőnként háromszor virul újra a szántó, / távol az isteni székhelytől s Kronos ott a királyuk. / Mert a bilincsektől öt Zeus atya megszabadítva, / száműzve tisztelte, királlyá téve felettük. (Ezen utolsó két, 169b–169c jelzetű sort, Weil és von Wilamowitz-

fontolni, hogy a hősök korának életfeltételei nagyban hasonlítanak a rézkor embereinek körülményeihez: mindkét *genos* háborús időkben élt, közülük sokan Thébai és Trója alatt estek el – épp ezért többek véleménye szerint a hősök kora nem más, mint a rézkor romantikus és heroikussá idealizált ábrázolása.⁵³ Amint a hésiódosi rézkor megjelenítése nagyjából egybevág a késő bronzkorról (kb. Kr. e. 1400–1000) nyert, történetileg is dokumentálható ismereteinkkel, akként a hősök kora az ugyanezen időszakra datálható homérosi kor epikus hagyományával hozható összhangba; vagyis e két nemzedék valójában ugyanazon korszak két különböző aspektusát testesíti meg.⁵⁴ Hésiódos szerint a *hérosok* egy része elpusztította egymást, másik részüket azonban Zeus a Boldogok Szigeteire (*en makarón nésiosi*) helyezte, ahol az aranykort idéző körülmények között élhettek tovább. Ugyanakkor – noha az arany-, az ezüst-, a réz-, s utóbb a vaskor emberei mind ugyanazon *genoshoz* tartoztak – a hősök korának emberei nem lehettek mindannyian hősök, e megnevezés csak az akkoriak egy töredékét illethette meg, s ezt Hésiódos sem hagyhatta figyelmen kívül. Talán e meggondolás nyilvánul meg abban, hogy a hősök kora nem végződik e nemzedék teljes pusztulásával, hanem igen körültekintő megfogalmazással a költő csupán további sorsukról szól; egy részük a háborúban lelte halálát, más részük a Boldogok Szigetein él Kronos uralma alatt, azonban mindenképpen hagytak utódokat maguk után, tőlük származtatta magát a hésiódosi kor arisztokráciája, s feltehetően e kontinuitásra utal a „*föld végnélküli térein ők jártak mielőttünk*”⁵⁵ sor is.⁵⁶

Ezek kapcsán érdemesnek tűnik néhány megjegyzést fűzni a *Boldogok Szigeteinek* problematikájához. Hésiódos leírása jórészt Homérosra mennek vissza, amennyiben a halottak hadésbeli sorsát Akhilleus panasolja fel;⁵⁷ a halál utáni lét azon formájáról, amelyben a test és a lélek nem kényszerül elválni egymástól, ugyanakkor azonban már az *Odysseiában* olvashatni, Menelaosnak mint Zeus vejének ezt ígéri meg Próteus.⁵⁸ Hésiódos magyarázóinak számára mindig is kérdésként merült fel, hogy vajon a költő rendelkezett-e valamilyen elképzeléssel arról, hogy e szigetek hol helyezkedhettek el. A bizánci Tzetész szerint a Boldogok Szigetei és az Élysioni Síkság ugyanaz volt a görögök számára, mint a keresztényeknek a Paradicsom, az ezeket leíró szerzők közül Homéros,

Moellendorff némiképp hipotétikus kiegészítéseit Trencsényi-Waldapfel is átveszi, hiszen annak ellenére, hogy az elejükön és végükön megcsonkult sorok nem állíthatók helyre, ám a sorok középső betűcsoportjai lehetővé teszik azok tartalmának hozzávetőleges visszaadását.)

53 Ezen a nézetten van például K. v. Fritz: *Pandora, Prometheus, and the Myth of the Ages*. *Review of Religion* 11. 1947. 233. skk. (E tanulmányt – nem lévén számomra hozzáférhető, így csupán Fontenrose 1974. 9. alapján idézem.)

54 Fontenrose 1974. 9.

55 Hes. *Erga* 160.

56 Fontenrose 1974. 10; Reitzenstein 1924–1925. 8.

57 *Od.* 11, 489–491. *Napszámban szívesebben túrnám másnak a földjét, / egy nyomorultt is, kire nem szállt gazdag örökség, / mint hogy az összes holt fejedelme maradjak.*

58 *Od.* 4, 561–569. *Néked meg nem végzeted az, te nemes Menelaos, / lőnevelő Argos mezején, hogy leld a halálad, / ámdé az istenek Élysion mezejére, a földnek / végire küldenek el, hol a szőkehajú Rhadamanthys / él, s hol a legkönnyebb lét várja a földilakókat: / hó nem esik, viharok nem dűlnak, nincs soha zápor, / éleshangu Zephyr szele fű csak folyton e tájon, / Ókeastól jó, hogy az embereket felüdítse: / mert Helené a te asszonyod és így Zeus veje is vagy.*

Hésiodost, Lykophrón, Plutarkhost, Philostrate és Diónt emeli ki; e szigetekre a halottak lelkei hajóval jutnak el, s ennek kapcsán beiktat egy meg nem nevezett forrásból származó részlet.⁵⁹ Trencsényi-Waldapfel leszögezi, hogy Tzetzés helyesen ismeri fel a *Boldogok Szigeteinek* mítoszában a halál-sziget motívumának görög variánsát, téved azonban abban, hogy a hésiodosi szigeteket az Atlanti-óceán konkrétan meghatározott szigeteivel azonosítja; logikus ugyan, hogy a halál-szigetet mindig a földrajzilag megismert világ legtávolabbi pontjára lokalizálja a képzelet, azonban Hésiodos előtt nagy valószínűséggel Itália képe lebeghetett. Ezt egyfelől az Odysseus gyermekei által uralt Itáliának mint szent szigeteknek (*nésón hieraón*) a távolságára vonatkozó, a *Theogoniából* származó, a *Boldogok Szigeteinek* jellemzésével egybecsengő leírás⁶⁰ támasztja alá, másfelől pedig azon hagyomány, amely – noha a Boldogok Szigetei a megismert világ határainak kiszélesedésével egyre nyugatabbra helyeződtek – Itáliát mindvégig az *interpretatio Romana* alapján a trónjáról letaszított Kronossal azonosított Saturnus uralma alatt álló földként, *Saturnia tellusként*⁶¹ tartotta számon.⁶²

Dionysius Halicarnassensis a helyi hagyományra hivatkozik azon közlésében, hogy Zeus előtt Kronos uralkodott Itáliában, s hajdan egész Itáliát Saturniának nevezték,⁶³ Vergilius *Aeneis*-ben Euander beszél el Aeneasnak, hogy Saturnus Iuppiter elől menekült Itáliába, s itt rejtőzködve (*latuisset*) – erről kapta a népi etimológia szerint a vidék a Latium nevet – aranykori állapotok között uralkodott az itteni nép felett,⁶⁴ Ovidius a *Fastibus* azt is tudni véli, hogy Saturnus Itáliába – ahol Ianus fogadta be – hajón érkezett, aminek emlékét az *as* hátoldalán látható hajó képe őrzi,⁶⁵ Varro *De lingua Latina* című művéből pedig megtudhatni,⁶⁶ hogy a *Saturnia tellus* kifejezést már Ennius is használta az *Annales*-ben.⁶⁷ Macrobius a *Saturnaliában* arról ad számot, hogy a Iuppiter által detronizált, hajón érkező Saturnust Itália első királya, Ianus fogadta be, akivel utóbb jó ideig közösen uralkodott, a nép Saturnustól tanulta meg a földművelés mesterségét, az első pénzek egyik oldalára Ianus saját képét, a másikra Saturnus hajójának ábráját tette, majd Saturnus eltűnése után az egész vidéket Saturniának nevezte el, s tisztele-

59 Tzetzésnek az *Erga* 169. sorához fűzött magyarázatának fordítása is Trencsényi-Waldapfel Imrétől (1955a 123. sk.) származik: *Bretannia, az óceán szigete körül a partvidéken halászattal foglalkozó emberek laknak, akik a frankoknak vannak alávetve, de adót nem fizetnek nekik. Ezek házaik körül szunnyadva hangot hallottak, mely őket szólította, és zörgést vettek észre az ajtók körül. Felkelvén valamiféle bárkát találtak, nem a sajátjukat, s ez tele volt utasokkal. Fölszálltak rá, s evezvén, egyetlen lendülettel elérték Bretannia szigetét, bár alig érték el egynapi hajózással is, ha a saját hajóikat kiterjesztett vitorlákkal használták. Ott kikötvén, a partra tették ismeretlen utasaikat. Nem láttak senkit, de hangját hallották azoknak, akik ezeket nevük, törzsük, nemzetségük és mesterségük szerint szólították, emezek pedig hasonlóképpen feleltek. És ugyanígy, egyetlen lendülettel haza hajóztak, és észrevették, hogy a hajók könnyebbek lettek, mint amikor az utasaikat szállították.*

60 Hes. *Theog.* 1015.

61 Verg. *Georg.* 2, 173.

62 Trencsényi-Waldapfel 1955a 124.

63 Dion. Hal. 1, 34. ssk.

64 Verg. *Aen.* 8, 319–329.

65 Ov. *fast.* 1, 233–249.

66 Varro, *ling.* 5, 42.

67 Trencsényi-Waldapfel 1955a 127.

tére évenként megismétlődő ünnepet rendelt, a Saturnaliát, amely az aranykori bőség és egyenlőség állapotát hivatott idézni.⁶⁸ Latium nevének népetimológiája az elrejtőzést tartalmazza, az elrejtőzéshez kapcsolódó istenek – így az Itáliában rejtőzködő Kronos-Saturnus is – a halállal vannak kapcsolatban, általában mint a halottak istenei, illetve a halál országának uralkodói, ilyen például Kalypsó és a germán Nehalennia, szimbolikáját tekintve az elrejtésre, vagyis a halálra utal Hadés sisakja, vagy a *Nibelungenlied Tarnkappéja*; Kronos-Saturnusról e hagyomány csak Itálián kívül, feltehetően a görögöknél keletkezhetett, hiszen egyetlen nép sem tekinti saját lakóhelyét a túlvilágnak, a halottak országának, így hát ezen elképzelés az itáliaiak körében a halállal kapcsolatos gondolatkör háttérbe szorításával, s az aranykori bőség és termékenység aspektusának felerősödésével nyerhetett recepciót.⁶⁹ Miután a látóhatár a görögök számára is tágulni kezdett, kénytelenek voltak a mitikus Boldogok Szigeteit és Hesperiat mind nyugatabbra helyezni, ezeket előbb a Pyreneus-félszigetre, majd Madeirára, utóbb pedig az Atlanti-óceánban még messzebb, nyugat felé fekvő szigeteire lokalizálták.⁷⁰

A hérosok korának beiktatása után Hésiodos folytatja az egyre silányuló fémek sorával jelzett korszakok felsorolását. A vaskort két szakaszra osztja, ezek közül az első saját fáradalmakkal és gondokkal terhes, a hétköznapok szürkéjével festett világa.⁷¹ A második szakasz a jövőben fog elkövetkezni, amikor majd Zeus eltörlí a földről ezen emberfajtát is; ez utóbbi korszak leírását Hésiodos apokaliptikus motívumokkal – így például a már ősz hajjal világra jövő gyermekek képével – teszi érzékletessé;⁷² ez lesz azon kor, amikor Aidós és Nemesis is elhagyják majd a földet.⁷³ A vaskor embereinek bűnei nem sokban különböznek az ezüst- és a rézkor halandói által elkövetettektől, hiszen miként azok sem tisztelték mások életét és javait, úgy ezek is ahelyett, hogy az istenek által az emberekre mért, a mindennapi megélhetésért folytatott munka feladatát igyekeznének

68 Macr. *Sat.* 1, 7; a Saturnalia ünnepéhez lásd G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*. München 1912. 205; K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*. München 1967. 137.

69 Trencsényi-Waldapfel 1955a 129.

70 Trencsényi-Waldapfel 1955a 132.

71 Hes. *Erga* 174–177. *Aztán létrehoz ismét egy más emberi fajtát, / sok népet tápláló földön most ezek élnek. / Csak ne születtem volna e most élő ötödik rend / embereként, meghalni előbb, vagy a messze jövőben / élni szeretnék, mert melyben mi vagyunk, ez a vaskor. / Éjjel-nappal nincs pihenésünk, pusztul az ember / gondban, bajban az istenek így szabták ki a sorsunk.*

72 Hes. *Erga*. 178–201. *Mégis, járul még öröm is némelykor a bajhoz, / s Zeus el fogja törölni e fajtát is, ha az ember / már a halántékán ősz hajjal jő a világra. / Ellentét támad majd akkor apák s a fiúk közt, / s vendéghez vendéglátója, a barát a barátához, / s testvérhez nem kedves a testvér, mint ahogy addig, / és nem tiszteli többé gyermek öreg szüleit sem. / Súlyos szitkokkal szólnak hozzájuk a durva / gyermekek, isteni bosszútól sem félve a hálás / gyermek adóját nem fizetik meg öreg szüleiknek, / áll az ököljog, s egymás városait kirabolják. / Nem becsülik meg a jót, az igazt, aki őrzi az esküt, / inkább azt, aki göggyében mindig gonoszat tesz, / tisztelik, és markában a jog mindenkinek és nem / ismeri senki a szégyent, árt az igaznak az álnok, / mert hamisan szól és nem fél megszegni az esküt. / Sok baj sújtja a népet, s köztünk jár az Irígység, / annak örül, ha baj ér, csúf hangja van, arca kegyetlen. / Akkor a széles térségű földről az Olympos / orma felé, öltözve fehérbe, elindul, az embert / elhagyván, fel örökké élő isteneinkhez / Aidós és Nemesis: méltó harag és a szemérem, / itt csak a baj meg a kór marad és nincs ellene gyógyír.*

73 A Nemesisről és Dikéről kialakult képzetek egybevetését lásd R. Hirzel: *Themis, Dike und Verwandtes*. Leipzig 1907. 146.

teljesíteni, részint erőszakkal, részint csellel mások, akár legközelebbi rokonaik és barátaik ellen törnek.⁷⁴

A *Mahabharata* yuga-tana négy, fokozatosan hanyatló, időtartamukat tekintve pedig egyre rövidebb korszakot különböztet meg: a *Kritayugát*, a *Tretayugát*, a *Dvaparayugát* és a *Kaliyugát*.⁷⁵ A *Kritayuga* leírásában sok közös sajátságot találhatni a hésiódosi aranykornal, amikor az emberek munka betegség, nyomorúság és ellenségeskedés nélkül éltek, a *Tretayuga* korában az emberi erény a korábbi negyedével csökkent, de az emberek még mindig igazak és jámborak maradtak, a *Dvaparayuga* idején az erény – s vele együtt az értelem – ismét egy negyeddal csökkent, az emberek szenvedélyeik rabjává váltak, s kiszolgáltatottak lettek a bajoknak és a betegségeknek, a *Kaliyuga* megfeleltethető a hésiódosi vaskornak, amikor az embereket a gyűlölet, a kék- és a bírvágy kormányozza, az igazaknak szegénység és rövid élet jut osztályul, míg a gonoszak soká és jólétben élnek, a *Kaliyuga* végére az emberi életkor tizenhat esztendőre fog leszállni, a vaskornak pedig akkor lesz vége, amikor az emberek már ősz hajjal jönnek a világra.⁷⁶ Jelképiségét tekintve azonban az indiai leírás e korszakokhoz nem fémeket, hanem színeket (fehéret, vöröset, sárgát és feketét) rendel hozzá.⁷⁷

Tudunk azonban két keleti forrásról, amelyben a világ korszakait fémek szimbolizálják. Az *Avesztára* visszavezethető, a középkori szövegben hagyományozott *Bahman-Yast* szerint Zarathustra álmában egy fát látott, amelynek ágai különböző fémekből, aranyból, ezüsből, rézből és vasból voltak, és a világ korszakait jelképezték. Az arany természetesen itt is egy, a jámbor békesség uralta paradicsomi állapotot jelentett meg, amit folyamatos hanyatlás és a vaskorban – miként a hésiódosi leírásban is – a természet rendjének felborulása követett.⁷⁸ *Dániel Könyvében* Nebukadnecár babylóni király álmában egy szobrot látott, amelynek feje aranyból, mellkasa és karjai ezüsből, hasa és oldalai rézből, lábai vasból és agyagból voltak. A foglyok egyike, Dániel fejtette meg az álmot, miszerint a szobrot alkotó fémek négy egymást követő világbirodalmat jelentenek, az utolsó birodalom megosztott, részint erős és ugyanakkor ingatag voltára utalnak a szobor lábai, lévén részint vasból, részint agyagból.⁷⁹ A hésiódosi *Erga* korszakaival egybeeseng az egyre silányuló fémek sorával érzékeltetett hanyatlás, azon ellentmondás pedig csupán látszólagos, hogy míg Hésiódos saját korszakát a vaskornak tudja,⁸⁰ addig Dániel Nebukadnecár korát aranykornak nevezi, hiszen *Dániel könyve* az i. e. II. században keletkezett, tehát a nebukadnecári uralmat mint a régmúlt egy idealizált korát említi.⁸¹ Természetesen amint e szövegek nem vezethetők le egymásból közvetlenül, hátterükben inkább egy közös forrást feltételezhetünk,⁸² ugyanúgy nem tekinthetjük

74 Fontenrose 1974. 11.

75 Trencsényi-Waldapfel 1955a 116; Fontenrose 1974. 2.

76 Hes. *Erga* 180–181.

77 Fontenrose 1974. 3.

78 Reitzenstein 1924–1925. 3. skk.; Fontenrose 1974. 3; Trencsényi-Waldapfel 1955a 116.

79 Dan. 2, 31–45.

80 Hes. *Erga* 176.

81 Trencsényi-Waldapfel 1955a 116.

82 Trencsényi-Waldapfel 1955a 116; Fontenrose 1974. 3.

Hésiodost a világekorszakok későbbi leírásainak kizárólagos forrásának.⁸³ Hiszen míg Hésiodosnál az egyes *genos*okat – kivéve a hősök korszakának és a vaskornak embereit – nem kapcsolja össze az egymástól való leszármazás köteléke, lévén hogy az utóbbi *genos* csupán az előző pusztulását követően lép színre, addig a – hésiodosi öt helyett – négy korszakot leíró ovidiusi *Metamorphoses* nemzetségei egymás leszármazói.⁸⁴

Aratos *Phainomenája* csak három korszakot, Arany-, Ezüst- és Bronzkort említ,⁸⁵ Horatius az arany-, az ezüst- és a vaskort nevezi meg, nála az aranykor emberei folytatják életüket a Boldogok Szigetén,⁸⁶ Iuvenalis variánsa nagyban emlékeztet Aratoséra, amennyiben az ezüstkori emberei az arany- és a vaskor között egyfajta morális közeputat képviselnek.⁸⁷

III. A *diké* szót hagyományosan a *deiknymí* (mutatni, rámutatni, megmagyarázni, bizonyosságot tenni⁸⁸) ige **deik* gyökéből vezetik le; *irány, út, szokás* alapjelentése a *szokásos eljárás mód, döntés, határozat, per* és *jog* jelentésekkel egészül ki.⁸⁹ (E két, hagyományosan egymásból származtatott értelmét új aspektusból közelíti meg Palmer, aki szerint a **deik* töből származó *diké* szónak egymástól függetlenül, párhuzamosan alakult ki a *jelzés, szokás, jellegzetesség, sajátosság*, valamint a *döntés, határozat*, eredetileg két perlekedő között meghúzott *határvonal* jelentése, s ezek közül egyik sem tekinthető másodlagosnak, vagyis egymásból származtatottnak.⁹⁰) A *diké* – talán elsődleges, de mindenképp általunk elsőként említett – jelentése (általában genitivusi, illetve tekinthetározói összetételben) számos esetben megjelenik az *Odysseiában* mint egy adott embercsoportot jellemző *tulajdonság, sajátosság, viselkedésmód*.⁹¹ Érdemes ugyanakkor

83 Az aranykort elbeszélő antik források egymáshoz való viszonyát bővebben elemzi C. H. Baldry: *Who Invented the Golden Age?* Classical Quarterly 46. 1952. 83–92.

84 Ov. *Met.* 1, 89–162.

85 Arat. 100–136.

86 Hor. *Ep.* 16, 41–66.

87 Iuv. 6, 1–24.

88 Györkösy A.–Kapitánffy I.–Tegyei I.: *Ógörög-magyar nagyszótár*. Budapest 1993. 222.

89 J. Gonda: *ΔΕΙΚΝΥΜΙ: Semantische Studie over den Indo-Germanische Wortel DEIK*. Amsterdam 1929. 224–232. Találkozhatunk olyan etimológiával is, amely a *diké*t, illetve a *deiknymí*t a latin *dico* igével hozza összefüggésbe (E. Benveniste: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris 1969. II. 107–110.), s eszerint a *deiknymí* jelentése *montrer verbalement*, a *diké* eredeti értelme pedig *le fait de montrer avec autorité de parole ce qui doit être* volna; a homérosi és a hésiodosi szöveghelyek ugyan nem támasztják alá ezen feltételezett alapjelentést, azonban a *diké*nek a *dico verbummal* fennálló esetleges kapcsolatát Gagarin nem tartja kizárhatónak. M. Gagarin: „*Dikē*” in the „*Works and Days*”. Classical Philology 68. 1973. 82.

90 L. R. Palmer: *The Indo-European Origins of Greek Justice*. Transactions of the Philological Society 1950. 157. skk.

91 *Od.* 4, 690–692. *Senkit a népből meg nem bántott, rossza szava sem volt / senkihez itt, pedig így szokták a dicső fejedelmek: / van kit gyűlölnek s van akit kedvelnek a nép közt.*; 11, 216–218. *Ó, jaj, drága fiam, gyászorsú, mint soha senki, / nem csal meg téged Zeus gyermeke, Persephoneia, / csakhogy a földi halandók sorsa haláluk után ez.*; 14, 58–60. *Az ajándék meg kedves, ha kevés is, / szíveddel adom: de bizony csakis ezt adhatja a szolgál, / mert mindig retteg, mikor új urak élnek a házban.*; 18, 274–275. *S még az a szörnyű kín is eléri a szívem, a lelkem: / egykor a kérőknek más volt a szokásuk egészen.*; 19, 43. *Így szokták ezt isteneink, az Olymposon élők.*; 19, 67–70. *Jól van, megmondom: noha bánatomat növeled csak, / mely már megvan amúgy is: örökkön szenved az ember, / hosszú időre ki messze hazájától, ahogy én most, / bűt*

szemügyre venni a *diké* másik jelentését is, amelynek meghatározását együvé vonhatjuk a *dikadzein* verbum és a *dikaspolos* adiectivum vizsgálatával.⁹²

Ezen értelemben a *diké* eredetileg *határ*-, illetve *választóvonalat* jelöl, amely legtöbbször két földterületet, két személy tulajdoni igényének tárgyát képező birtokot választ el egymástól, e határvonal értelemszerűen lehet egyenes vagy görbe;⁹³ ebből fejlődhetett ki a két peres fél közti vitában részeit meghatározó, elkülönítő, vagyis a per alapját képező kérdést eldöntő *diké* érteleme.⁹⁴ Amennyiben két személy között adott dolgról (tulajdonról, meggyilkolt rokon vérdíjáról stb.) folytatott vitát nem erőszakkal (*bié*), hanem békés döntés (*diké*) útján kívánták nyugvópontra juttatni, azonban nem tudtak egymás között mindkét fél számára kielégítőnek látszó megoldásra jutni, úgy egy harmadik, az ügyben nem érdekelt, elfogulatlan személyt hívhattak segítségül, hogy tegyen a vita eldöntésére javaslatot (*dikadzein*); megállapodhattak akár abban, hogy egyetlen személy véleménye szerint rendezik ellentétüket (*dikaspolos*), akár pedig abban, hogy több személytől kérnek döntési javaslatot (*dikai*), s a mindkettejük számára legefogadhatóbbnak engedve vetnek véget vitájuknak – *diké* volt tehát a döntési javaslat, ugyanakkor *diké* volt az egész kontradiktórius eljárás maga is, ám a homérosi kor társadalma nagy valószínűséggel nem ismerte azon kényszerítő erőt, amely arra szorította volna rá az egyént, hogy magát a *diké*nek alávesse.⁹⁵ Az ilyesfajta eljárás, amelyben természetesen az eskü is nagy szerepet kapott, amint a forrásszövegek mutatják, két leírásával is találkozhatni Homérosnál: az egyik a kocsiversenyt követő, Antilokhos és Menelaos közt lefolyt szóváltás, amely a versenyben elért elsőség és a díj körül bontakozott ki,⁹⁶ a másik elbeszélést a peres eljárásról Akhilleus pajzsának leírásában olvashatjuk az *Ilias*ban.⁹⁷

szenvedve bolyong idegen nép városa földjén.; 24, 254–255. Mint aki fürdőnek, lakomának utána szelíden / elszunnyadhat: mert meg is illeti ám ez az aggot.

92 Gagarin 1973. 83.

93 Palmer 1950. 159.

94 Gagarin 1973. 83; M. Gagarin: *Dikē in the Archaic Greek Thought*. Classical Philology 69. 1974. 187.

95 R. J. Bonner–G. Smith: *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*. Chicago 1930. I. 46. skk.; Gagarin 1973. 83.

96 Il. 23, 540–554. *S már a lovat neki adja (hiszen helyeselte a nép is), / hogyha a nagylelkű Nestór fia, Antilokhos hős, / így nem szól perelőn, fölemelkedvén, Akhileushoz: / 'Ó, Akhileus, ha te megteszed ezt, haragudni fogok rád / szörnyen: az én díjam vennéd el, mert hited az, hogy / véletlen sérült a szekér és gyors paripái, / s ő maga mégis ügyes: de könyörgött volna az éghez: / akkor tán nem utolsóként jött volna szekérral. / Hogyha pedig szánod, s lelkednek olyannyira kedves, / van sok arany sátrad mélyén, van réz elegendő, / és juhok is, szolgálók is, körmös paripák is: / végy csak azok közül és adj díjat néki nagyobb, / még most, hadd dicsérjenek érte az összes akhájok. / Én ezt át nem adom, csak vívjon meg velem érte / az, ki a hősök közt ki akarja ragadni kezemből.; 566–586. Fölkelt most Menelaos is ott, győtrödvé szívében, / s Antilokhosra nagyon haragudva; kezében a hírnök / pálcát tett, majd elrendelte az argosiaknak, / hogy hallgassanak. Így szólalt meg az isteni férfi: / Antilokhos, ki okos voltál, most mit cselekedtél? / Hirnevemet rontottad, s ártottál lovaimnak, / míg a te hitványabb paripáidat üzted elébük. / Hát most, argosziak fejedelmei és vezetői, / kettőnk közt ki ítéljen és nem részrehajolva: / senkise mondja az ércinget viselő daliák közt. / Antilokhost elnyomta hazugsággal Menelaos / és elvitte lovát, noha ő rosszabb lovakat tart, / csak mert ő maga több annál hatalomban, erőben. / Én magam ítélek, s azt mondom: senkise fogja / szídni az én ítéletemet más, mert egyenes lesz: / Antilokhos, jer idebb, s ahogy illik, Zeus nevelése, / állj a szekér s a lovaknak elébe, s a lengeteg ostort, / mellyel előbb hajtottál, fogd, s érintve kezeddél / két lovad, esküdj meg földrázó Földemelőre, / hogy nem akart csellel tartottad az én szekerem föl.'*

97 Il. 18, 497–508. *Míg a piactéren sokaság állt, pörlekedés folyt: / meggyilkolt ember vérdíja fölött civa-*

Amint különösképp a másodikként idézett szöveghelyből kiderül, hogy a legegyszerűsebb *dikének* nem feltétlenül kell egybeesnie akár egyik, akár másik fél állításával – ami első olvasatra meglepőnek tűnhetik, hiszen a római jogi alapokon nyugvó jogi kultúrákban a peres eljárásnak felmentő vagy marasztaló ítélettel kell zárulnia –, hiszen a homérosi per lényege feltehetően éppen abban állott, hogy a *dikék* segítségével a legmegfelelőbb kompromisszumot igyekezzenek megtalálni és érvényre juttatni.⁹⁸ Az *Ilias*ban és az *Odyszeiában* a *dikadzein* ige amikor *activum*ban fordul elő, mindig adott eset eldöntését jelenti,⁹⁹ mediális *dikadzeszthai* alakja a vitát, illetve annak során egy konkrét ügy képviselését jelöli,¹⁰⁰ a *dikaspolos* kifejezéssel pedig ítélkező bíró értelemben találkozhatni.¹⁰¹

A *diké* azon alapvető értelmét, miszerint az döntést jelent, erősítik azon homérosi forráshelyek, amelyek a *dikét* mint valakit jog szerint megillető részt,¹⁰² ugyanakkor máshol némiképpen konkrét ellentétek békés, jogvita útján történő rendezését, az adott pert jelöli,¹⁰³ ismét máshol pedig a döntések egész sorát, talán mintegy a peres eljárást *en général*.¹⁰⁴ Két további szöveghely¹⁰⁵ pedig arról tanúskodik, hogy a *diké* *singularis*ban

koctak / ketten: egyikük esküdzött, azt mondta a népnek, / mind kifizette; tagadta a másik: mitse kapott még. / Mindketten kívánták, hogy tanu döntsön a perben. / Mindkettőt bízta a nép, két pártra szakadtak: / jártak a hírnökök és intették csöndre a népet; / ültek a síma, csiszolt köveken szent körbe a vének: / botját tartották harsányszavu hírnökeiknek, / föl-fölemelkedtek, s fölváltva itéltek a bottal. / Köztük a kör közepén két tiszta talentum arany volt, / annak díjául, ki a lehelyesebben itél majd.

98 Gagarin 1973. 85.

99 Il. 1, 540–543. 'Mondd, te ravasz, melyik isten volt, akivel tanakodtál? / Annak örülsz mindig te, ha tőlem messzevonulva / titkosan elgondolt dolgokban döntesz: egyetlen / nyílt szót sem mondasz soha nékem a gondolatodból.; Il. 8, 427–431. 'Ó, jai, pajzstartó Zeus gyermeke, már nem akarnám, / hogy Zeusszal szemben küzdjünk mi a földilakókért. / Hát pusztuljon az egyik, a másika élve maradjon, / sorsa szerint: ő meg lelkének gondolatával / itéljen trószok s danaók közt, mint ahogy illik.; Od. 11, 547. Trójai ifjak itélkeztek, meg Pallas Athéné.

100 Od. 11, 543–546. És egyedül Telamóniadés Aiasnak a lelke / állt félrebb, most is haragudva a győzelemért, mit / bárkánál vetekedve, fölötte arattam: Akhilleus / fegyvereit kaptam meg, amelyeket anyja kitűzött.; Od. 12, 437–441. Szívósan csüngtem, s vártam, hogy köpje ki újra / árbocomat s a gerendát: jöttek elő, örömmörmre; / jó későn: a piacról hogy hazamegy vacsorázni / az, ki a civakodók közt döntött a sok peres ügyben, / ekkor csillantak ki az örvényből a gerendák.

101 Il. 1, 232–239. Íme kimondom a szót, szent esküvel is kijelentem: / esküszöm én a jogarra, amely soha lombokat, ágat / nem hajt már, miután törzsét elhagyta a bércén, / és ki se zöldülhet: hisz az érc körülötte lenyeste / kérgét és levelét, és most az akháj fiasarjak / hordozzák a kezükben, a bírák, kikre a nagy Zeus / bízza rendeletét; a nagy esküt erre teszem, halld.; Od. 11, 184–187. És a te szép méltóságod nem száll soha másra, / földeden úr a fiad, s megkapja a dús lakomából, / melyek igazságosztók adnak, mindig a részét, / mert mindig meghívják.

102 Il. 19, 179–180. Dús lakomával sátrában békítsen utána, / hogy csöpp híjával se maradj most már a jogodnak.

103 Il. 16, 541–543. Fekszik Sarpédón, pajzsos Lykié vezetője, / ő, ki igazsággal s erejével védte a népet: / Patroklos gerelyével verte le őt a vas Arés.; Od. 11, 568–571. Ott láttam Minóst, Kronidés ragyogó fiasarját: / tartva arany jogarát, holtak közt tette a törvényt / trónján; s ők döntöm szavait kérték a királynak, / ülve meg állva körül, Hádés tágas kapujában.

104 Od. 3, 244. 242–245. Mást akarok most én itt kérdeni, megtudakolni / Nestórtól, ki a legbölcsebben tudja a törvényt; / három nemzetet át tart már, mondják, az uralma: / éppen ezért örök istennek tűnik, ha tekintem.

105 Il. 16, 384–388. Mint amidőn a sötét földet veri-terheli zápor, / Zeus mikor őszi napon legerőszebb rohanással / önti vizét, mert kél a haragja az emberek ellen, / kik jogot elferdítve erővel itélnek a téren, / s isteneket nem félve, igazságot tovaúznak.; Od. 14, 83–84. Égbeli boldogokat sosem örvendeztet a rossztett,

törvényes eljárást, békés elbírálást is jelenthetett.¹⁰⁶ (Amint a *diké* esetében is két alapjelentést különböztethettünk meg, ugyanezt megtehetjük a *dikaios adiectivum*, illetve a *dikaiós adverbium* esetében is; ezek a legtöbb esetben az illendő, a szokásnak megfelelő, tagadásukban pedig az attól eltérő magatartásformákat,¹⁰⁷ olykor azonban a jogszerű, törvénytisztelő eljárást¹⁰⁸ jelölik.¹⁰⁹)

IV. A világekorszakok mítosza után Hésiodos minden átmenet nélkül a sólyom és a csalogány történetének a hatalmasokhoz, illetve a bírákhoz címzett elbeszélésébe fog, amelyben a vétlen és védtelen énekesmadarat a ragadozó sólyom erőszakkal elragadja, s panaszára csupán durva és fenyegető gúnnal felel: „*Most a hatalmasnak mondom, ha megérti, mesémet. / Így szólt egykor a sólyom a tarkanyakú csalogányhoz, / míg a magasban a felhők közt karmába ragadta, / s ez szánalmas hangon sírt, szenvedve a horgas / karmok közt, de kemény szóval támadta a sólyom: / 'Ó nyomorult, mit nyögsz? Az tart, aki sokkal erősebb, / s dalnok vagy bár, arra cipellek, amerre akarlak, / míg nem elengedlek, vagy, rád éhezve, bekaplak. / Balgatag az, ki erősebbel mer szembeszegülni, / úgy sem győz, csak a szégyenhez még bánata társul.' / – Szólt a sebes sólyom, szárnyát szélesre kitérve.*”¹¹⁰ E rövidke történetet általában mesének szokás nevezni, annak ellenére, hogy a fabula műfajának *sine qua non*ja, a tanulság, az igazat jutalomban részéssítő, a jogtiprót büntetéssel sújtó *fabula docet* hiányzik belőle.¹¹¹ West egybevetette az ugyanezen két állatot szerepeltető két Aesopus-mesével,¹¹² amelyek közül a második teljes egyértelműséggel megmutatja azt, amit első olvasatra Hésiodosnál hiányolhatunk: a sólyom először megfenyegeti a csalogányt azzal, hogy felfalja fiókáit, ám hajlamosnak mutatja magát arra, hogy megkegyelmezzon nekik, ha anyjuk dicséző éneket énekel róla; a csalogány éneket a sólyom rossznak ítéli és hozzálát, hogy megegye a fiókákat, mire megjelenik a madarász, és foglyul ejti az álnok ragadozó madarat.¹¹³ Ha a sólyom és a csalogány hésiodosi történetét megkíséreljük műfajilag besorolni, úgy a költő által *ainosnak*¹¹⁴ nevezett elbeszélést – von Wilamowitz-Moellendorffot követve – leginkább hasonlatként határozhatjuk meg, hiszen a Hésiodos e képpel csak azt kívánja érzékeltetni, hogy az ajándékfaló bírák eljárása leginkább a ragadozók gátlástalan bírvagyára emlékeztet.¹¹⁵ (Az *ainos* egy, a hallgatóság számára kellemetlen igazságot fogalmaz meg oly módon, hogy egyfajta hasonlatot tartalmaz, azonban nem minden hasonlat értel-

/ *ők az igazságot becsülik, meg a jószívű tettet.*

106 Gagarin 1973. 85–86.

107 *Od.* 3, 52. 133; 14, 90; 18, 275; 18, 414 = 20, 322; 6, 120 = 8, 575 = 9, 175 = 13, 201; 20, 294 = 21, 312.

108 *Il.* 11, 832; 13, 6; 19, 181.

109 Vö. Gagarin 1973. 86; 1974. 188.

110 Hes. *Erga* 202–212.

111 Erbse 1993. 12.

112 *Aesop.* 4. 567.

113 M. L. West: *Hesiod: Works and Days*. Edited with Prolegomena and Commentary. Oxford 1978. 205.

114 Hes. *Erga* 202.

115 U. v. Wilamowitz-Moellendorff: *Hesiodos: Erga*. Berlin 1928. 64.

mezhető *ainos*ként is; ugyanakkor minden *fabula* tekinthető *ainos*nak, ám nem minden *ainos* nevezhető egyúttal *fabulának* is.¹¹⁶⁾

Miután elmondta a hatalmasokhoz intézett figyelmeztetését, fivéréhez, Perséshez fordul, s intő fejtegetésbe kezd a *diké* és a *hybris* következményeiről; hiszen a Jogot és az Esküt (Horkos) megcsúfoló bírói eljárás nem marad megtorlatlanul, Diké, az Igazság istennője, Zeus lánya¹¹⁷ elégtételért kiáltva az emberek s az istenek körében mindenütt hírül adja meghurcoltatását: „Ó Persés, te a törvény és ne a gögös erőszak / útján jársz, nyomorult emberhez a gög nem is illik, / könnyen a jó sem tűri, s akit balsorsa utólért, / még jobban meggörnyed alatta, az út nem is erre / visz célhoz, ha a célod igaz; gögnél az igazság / jobb mindig, a saját kárán csak a balga tanulja. / Mert ha a törvényt elcsavarod, fut utána az Eskü, / s bár meghurcolták, az Igazság sodra erős még, / pénzéhes bíró a jogot bár csüri-csavarja. / Sírva bejárja a városokat, s hol az emberek élnek, / bajt hoz rájuk, ködbe takarva fejét, az Igazság, / mert megcsúfolták, elgörbitvén igaz útját.”¹¹⁸ A jogról és jogtalanságról szóló eszmefuttatást Hésiodos nem korlátozza csupán testvéreinek életére, hanem éles kontrasztokkal két város képét rajzolja elénk; azon *polis*ban, ahol tisztelik a jogot, betartják a törvényt, s egyenlő mértékkel mérve szolgáltatnak igazságot a városlakóknak és az idegeneknek, ott Zeus békével és gazdagsággal jutalmazza az egész közösséget, távol tartja tőlük az ínséget, s gondosan elvégzett munkájuk gyümölcsseit természeti bőségben és emberi termékenységben élvezhetik – a költő e munka alatt (alapszemléletének megfelelően) természetesen mezőgazdasági tevékenységet ért, annál is inkább, mivel nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy az e szellemben élőket megkíméli sorsuk attól, hogy hajózni és kereskedni legyenek kénytelenek,¹¹⁹ ami a konzervatív paraszti értékrendet valló Hésiodos számára az idők romlásának és az erkölcsi hanyatlásnak jele: „Ott, ahol egy mérték mér polgárnak s idegennek, / és az igaz törvény útjáról senki le nem tér, / dúsan hajt az a város, benne virágozik az ember, / békesség lakozik földjén, ifjak nevelője, / messzetekintő Zeus nem támaszt ellene harcot. / Nem pusztítja a törvénytartó népet az ínség, / sem rontás, a nehéz munkát a siker koszorúzza. / Bőséges termést hoz a föld, erdő a hegyekben, / tölgy koronáján makk, odvában a méhek, a réten / sűrű gyapja alatt már szinte leroskad a bárány, / szülnek az asszonyok és a fiú az apára hasonlít. / Minden jó az övék, ily népnek azért sohasem kell / szállni hajóra: az áldott föld meghozza a termést.”¹²⁰ Mindenben ellentétes ezzel a gög útján járó, jogtipró város sorsa; ennek lakóit – olykor csak a közöttük élő egyetlen elvetemült ember gonoszsága miatt – Zeus járvánnyal és ínséggel bünteti, földjeik terméketlenek, asszonyaik meddők lesznek, Kronidés egymás elleni háborúba s veszedelmes tengeri vállalkozásokba kényszeríti e közösségeket: „Ámde akiknek a gagság tetszik, a gögös erőszak, / törvényt köztük a messzetekintő Zeus maga hirdet. / Gyakran egész város szenved, mert egy gonosz

116 K. Meuli: *Wesen und Herkunft der Fabel*. Basel 1954. 23. (idézi Erbse 1993. 13.)

117 Hirzel 1907. 115. 124. 139.

118 Hes. *Erga* 213–224.

119 Vö. *Ov. Met.* 1, 94–96. *Nondum caesa suis, pergrinum ut viseret orbem, / montibus in liquidas pinus descenderat undas / nullaque mortales praeter sua litora norant.*

120 Hes. *Erga* 225–237.

él ott, / egy bűnös, kit a bűn útjára az ostoba gőg vitt. / Nagy veszedelmet hoz le reájuk
Zeus a magasból, / járványt és éhínséget, hogy hulljon az ember. / Meddők lesznek az asz-
szonyok, így pusztulnak a házak, / Zeus, az olymposi terve szerint; van, hogy csatarendet
/ visz romlásba, van úgy, hogy várost rombol, a bástyát, / vagy hogy a tengeren éri utól a
hajóikat isten.¹²¹

A két város leírása világosan érzékelteti Hésiodos álláspontját; elveti és kárhoztatja a gőgös erőszak uralmát, s ennyiben e sorok a sólyomról és a csalogányról szóló *ainos* szerves folytatását képezik, hiszen az igazágtalanul ítélkező, megvesztegethető bírák ragadozó vadállatokhoz hasonlatosak, akiknek tettei akár egész városokat képesek pusztulásba dönteni.¹²² A következőkben ismét a hatalmasokhoz, a bírákhoz fordul, figyelmeztetvén őket, hogy jogtipró ítéleteik nem maradnak megtorlatlanul, ugyanis maga az Igazság, Diké bosszút hirdetve jelenti ezeket atyjának, Zeusnak, aki a törvényt elcsavaró bírák bűneiért az egész közösségen vesz elégtételt. Dikén kívül a messzetekintő Zeus, aki természetesen már önmagától is mindenről értesül, még harmincezer – e jelképes szám a mérhetetlenül sokat hivatott jelezni – láthatatlan őrzőt (*tris myrioi phylakes*) rendelt azzal a feladattal, hogy a törvény betartását kövessék nyomon: „Gondoljátok meg, hogy ítélték, ó ti királyok! / Mert közelünkben járnak az istenek, itt a halandók / közt, s azokat látják, akik elferdítik a törvényt, / egymást megrövidítik, az istennel se törődnek. / Isteni őrzőt rendelt harmincezret a földre / Zeus, hogy az ember minden lépésére vigyázzon, / minden gaztettet meglátnak s őrzik a törvényt, / míg magukat köd leplezi, úgy járnak be a földet. / Zeus atya lánya Diké, szépséges szűz az Igazság, / tisztelik őt, kik fenn az Olymposon élnek örökké, / és ha ki görbe uton jár és őt sérti szavával, / Zeus atya mellé ülve a szűzlány messzire csengő / hangon hirdeti meg, hogy a bűnre lecsapjon a bosszú / s ostoba bírák bűnéért szenvedjen a község, / hogyha a jogtipró nagyok elferdítik a törvényt. / Erre figyelve, királyok, igazság lesz szavatokban, / csak ne a vesztegetést lessétek, hogyha ítélték. / Az, ki a másnak tesz rosszat, majd maga szenved, / s szöve gonosz tervet, neki üt ki a leggonoszabbul. / Zeus szeme mindent lát és mindent észrevesz, azt is / látja, ha éppen látni akarja, hogy ebben a pörben / mit tartott a saját kebelében jognak a város. / Mostanság bárcsak ne igazság embere volnék / én se, fiam se, hiszen csak bajjal jár ma igaznak / lenni, hiszen most több jogot élvez a jogtalan ember, / – csakhogy nem hiszem én, hogy Zeus így hagyja örökké.¹²³ Miután így az ajándékfaló bírák, a *basilés dóróphagoi* is bőséges intelmekben részesültek, fordul a költő ismét Perséshez, s fogalmazza meg a csalogányról és a sólyomról szóló *ainos* már korábban várt morálját.

Ha Hésiodos közvetlenül az *ainos* után mondta volna el a történet tanulságát, bizonyosan kevésbé éreznők mögötte mondanivalójának aranyfedezetét; a költő ismételtelen felemlíti az állatok magatartását kormányzó, ösztönök diktálta erőszakot, s ezzel szembeállítja az emberi viselkedésmódok legkiválóbbikát, a jog és az igazságosság gyakorlásának képességét – az állatok világában az erőszak uralkodik, az embernek azonban isteni rendelésre megadatott a jogrend kínálta alternatíva: „Ó Persés, hallgass rám és jól

121 Hes. *Erga* 238–247.

122 Erbse 1993. 14.

123 Hes. *Erga* 248–273.

vésd a szivedbe, / hogy tiszteld a jogot, s többé ne vezessen erőszak. / Zeus Kronidés csak az emberi nemnek hozta e törvényt, / míg a halak meg az erdő vadja, saskeselyük is / egymást falják, mert szava nincsen köztük a jognak. / Ámde az embernek – s mindennél szebb ez ajándék – / ő jogot ad, s ki akarva a jót és tudva a törvényt / hirdet igazságot, majd boldoggá teszi azt Zeus. / Az, ki hamis szándékkal vall s meg is esküszik arra, / sértve a törvényt, végül is önmaga szenved örök kárt / és emlékét sem fogják éltetni utódok, / míg igaz embertől majd boldog utódok erednek.¹²⁴ Hésiodos e fejtegetése egyedülállóan újszerűnek mondható, hiszen a homérosi eposzokban nem találkozhatni az állatok kényszerpályán mozgó, ösztön diktálta, kegyetlen vadságának és az emberek számára a jog mint alternatíva motiválta viselkedésnek ilyen éles kontrasztjával.¹²⁵ A *diké* tehát a *bié* ellentétéként jelenik meg,¹²⁶ s a hésiodosi világképben az ezzel harmóniában álló értékek gyakorlásaként és megéléseként látjuk körvonalazódni az *areté* eszményét.¹²⁷

Az *Erga* vonatkozó sorait áttekintvén megállapíthatjuk, hogy a hésiodosi műben a *diké* kifejezés a Homérosnál talált, egymástól jól elkülöníthető két jelentés közül kivétel nélkül a második, vagyis a jog szerinti eljárás, a törvény előtti per, nem pedig a jellegzetes, szokásnak megfelelő viselkedésmód értelemben fordul elő.¹²⁸ Mind *singularis*ban, mind pedig *pluralis*ban számos esetben jelöli a *diké*, illetve a *dikai* a bíró által javasolt döntést; így például egyes számban a *dikén dikadzein*,¹²⁹ már Homéros által is használt,¹³⁰ *figura etymologicát* tartalmazó fordulatban, többes számban pedig általában az *itheia*,¹³¹ vagy a *skolia*¹³² jelzők mellett jelzett szóként.¹³³ Még gyakoribb ugyanakkor Hésiodosnál a per, peres eljárás, törvény, jogrend jelentéstartalom.¹³⁴

Számos esetben pedig *Diké* mint istennő,¹³⁵ Zeus leánya jelenik meg.¹³⁶ Természetesen nem lehet szigorúan elkülöníteni egymástól ezen utóbbi két használatot, lévén *Diké/diké*, mint oly sok más istenség, illetve fogalom ún. *Person-Bereicheinheit*, vagyis *Diké* mint isteni lény egy bizonyos absztrakciót is magába rejtő *személy-hatáskör* egység.¹³⁷ A *személy-hatáskör*gondolkodás az antik ember számára sajátos módja volt

124 Hes. *Erga* 274–285.

125 Jaeger 1936. 103; Erbse 1993. 15.

126 E *bié* és a *diké* szembeállításához már a római irodalom archaikus korában lásd Enn. *Ann.* 8, 269–274. *Pellitur e medio sapientia, vi geritur res, / spernitur orator bonus, horridus miles amator, / haut doctis dictis certantes nec maledictis / miscet inter sese inimicitiam agitanter, / non ex iure manum concertum, sed magis ferro / rem repetunt regnumque petunt, vadunt solida vi.* E szöveghely számos összefüggéséhez lásd Nótári T.: *Jog, vallás és retorika. Studia Mureniana.* Szeged 2006. 36.

127 Visy J.: *Görög embereszmény és paideia.* Szeged 1943. 18.

128 Gagarin 1973. 87.

129 Hes. *Erga* 39.

130 *Il.* 18, 506–508; 23, 579–580.

131 Hes. *Erga* 36; 225; Theog. 86.

132 Hes. *Erga* 219; 221. 250; 262; 264.

133 Gagarin 1973. 89.

134 Hes. *Erga* 9; 192; 213; 217; 220; 249; 256; 269; 275; 278; 279; 283.

135 Hirzel 1907. 139.

136 Hes. *Erga* 9; 213; 217; 275.

137 W. Pötscher: *Person-Bereichdenken und Personifikation.* *Literaturwissenschaftliche Jahrbücher* 19. 1978. 229.

a dolgok megtapasztalásának, amely során a dologi valóságot (tárgyat, folyamatot, állapotot) megélte mint olyat, s megélte egyszerre mint isteni személyt is.¹³⁸ A dolgot és az istenséget ugyanazon szóval jelölték – ez a szöveghagyományban (mivel az írásmód számos esetben nem tesz különbséget a *minuscule* és a *maiuscula* között) néha jelentős nehézséget okoz, például hogy az adott esetben *themis* vagy *Themis*,¹³⁹ *fortuna* vagy *Fortuna*, *terminus* vagy *Terminus* írandó-e; természetesen akármelyiket is írjuk, a másik hallgatólágon része a fogalomnak és odaértendő. Az azonos szóval történő jelölés külsőleg ugyan egymásmellettséget sugall, ám valójában a személy és az általa képviselt terület, betöltött funkció egységéről van szó, amelyben hol az egyik, hol a másik aspektus kerül fokozottan előtérbe.¹⁴⁰ (Néhány példa segítségével megvilágítva: Ókeanos, a Földet körülölelő óriásfolyam egyszerre jelöli a vizet és az istenséget, amely ezzel a vízzel azonos, felesége Téthys, tőlük kettejüktől származnak Homéros szerint az istenek, a személyes komponens gondolatát erősíti az egymással folytatott vitájukról tett említés.¹⁴¹ Arés maga a harc és a harc istensége is egyszerre; Nielsson csupán a harc irodalmi megszemélyesítésének tartja,¹⁴² ám ennek határozottan ellentmond azon tény, hogy már a mykénei korban is istenként tisztelték, s kultusz övezte.¹⁴³ A szótő maga kárt jelent, viszont a mykénei kori nevek között találkozhatni az *a-re-i-jo* névvel, ami ebben a formájában az Aréshez tartozót jelenti, vagyis – tekintettel a kár jelentésre – azt, aki az ellenségnek kárt, bajt okozó istenhez tartozik. Homérosnál jelentékeny hangsúlyt kap Arés személyes komponense, különös tekintettel az Aphroditével lezajlott *liaisonra*,¹⁴⁴ ám magát a vad harcot is jelöli, s ha valamit az *arés* tölt ki, úgy az vad harccal van tele.¹⁴⁵) Noha a személy-hatáskör egységként felfogott istenségek/fogalmak esetében a kultusz léte megerősíti azon meggyőződésünket, hogy a kor embere e két aspektust a már fentebb leírt módon élhette meg, a kultusz, illetve az erről való tudásunk esetleges hiánya nem tekinthető – kiváltképp a forrásanyag hézagos és töredékes volta miatt – döntő ellenérvnek, lévén a templomi kultusz a vallásos tiszteletnek nem egyetlen lehetséges kifejeződési formája.

138 A *Person-Bereicheinheit* fogalmának megalkotása nélkül, ám annak lényegének megragadásával ír e kérdésről O. Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*. München 1991. 518. sk.

139 A *Themis/themis* és *Diké/diké* egybevetésének és egymáshoz való viszonyának problematikájára (ehhez lásd Hirzel 1907. 156. sk.) itt nincsen mód kitérni, e kérdéskört a jövőben önálló tanulmány keretében kívánjuk bővebben vizsgálni.

140 W. Pötscher: *Das Person-Bereichen in der frühgriechischen Periode*. Wiener Studien 72. 1959. 24.

141 Il. 197–210. *Cselt szövögetve felelt neki Héra, az úrnő: / 'Add ide most a szerelmi varázst, mellyel te az összes / isteneket meg a földi halandókat leigázod: / látogatóba megyek, peremére a dúsölü földnek, / Ókeanoshoz, az isteni őshöz, s Téthys anyához, / házuk ölében akik dajkáltak s féltve neveltek, / Rheiától átvéve, amikor Zeus törve Kronosra, / föld mélyére, a meddő tenger alá taszította. / Őket látogatom, hogy szűnjék régi viszályuk: / mert régen tartózkodnak már ágytól, öleléstől, / és egymást kerülnek, mert méreg hullt a szívükbe. / Hogyha e kettőt én meg tudnám győzni szavammal, / hogy kerevetjén újra szives szerelembe fonódják, / akkor előttük tisztelt lennék s kedves örökké.'*

142 M. P. Nielsson: *Geschichte der griechischen Religion I–II*. München 1968. I. 518.

143 W. Pötscher: *Ares*. Gymn. 66. 1959. 5–14.

144 *Od.* 8, 266–366.

145 Pötscher 1959. 24. skk.

Méltán zárhatjuk vizsgálódásainkat Goethe *Das Göttliche* című versének azon passzusával, amelyre az *Erga kai hémera*-ban a jogról kifejtettekkel való egybecsengése miatt tanulmányában Hartmut Erbse is asszociál.¹⁴⁶ „*Nach ewigen, ehrnen, / Großen Gesetzen / Müssen wir alle / Unseres Daseins / Kreise vollenden. / Nur allein der Mensch / Vermag das Unmögliche: / Er unterscheidet, / Wählet und richtet; / Er kann dem Augenblick / Dauer verleihen. / Er allein darf / Den Guten lohnen, / Den Bösen strafen, / Heilen und retten. / Alles Irrende, Schweifende / Nützlich verbinden.*”¹⁴⁷

146 Erbse 1993. 15.

147 Johann Wolfgang Goethe: *Werke*. Hamburger Ausgabe in vierzehn Bänden. Band I. Gedichte und Epen. Textkritisch durchgesehen und kommentiert von Erich Trunz. München 1988. 147–149.

A RÓMAI TEKINTÉLYFOGALOM SZAKRÁLJOGI ASPEKTUSAI

A tekintély fogalmának vizsgálata során az *auctoritas*, a növelés, a gyarapítás képességének lényegi meghatározását ismertetve, a *numen* bizonyos aspektusait a közéletre vetítve igen találó asszociációval idézi Hannah Arendt is Cicero vonatkozó passzusát, miszerint az állam, az emberi közösség alapításának, és a már megalapított megőrzésének feladata nagyban megközelíti az isteni működés, a *numen* funkcióját;¹ s ennek kapcsán megállapítja, hogy ebből a szempontból a rómaiak „szinte azonosnak tekintették a vallási és a politikai tevékenységet”.² E gondolat tükrében kívánjuk vizsgálni jelen írásban a *numen* mint a római vallás igen sarkalatos jelenségének különféle aspektusait (I.), annak etimológiáját (II.), két, e szempontból relevánsnak tűnő jelenséget, a *triumphus* intézményét (III.) és a *flamen Dialis* funkcióját (IV.), majd a szakrális szféra ezen elemeit a hatalmi legitimitációba szervesen beépítő *numen Augusti* fogalmat (V.).

I. Augustus *numen*jének fogalma több szempontból is elsőrendű fontosságú a későbbi császárkultusz tekintetében, hiszen nem csupán a hajdani Octavianus az, akit élő személyként állandó jelleggel a közéletben is kamatoztatható *numennel* ruháznak fel, felvett neve, az Augustus is magában hordozza a szakrális konnotációval bíró *augus* kifejezést.³ Az a vezető, aki a római fogalomvilágban *imperiummal* és *auctoritással* rendelkezik, egyfajta archetípust jelenít meg; hiszen az *imperium* eredetileg feltehetően nem jelentett egyebet, mint a vezető *manáját*, karizmáját, vagyis azt a képességet, amely által valaki más személyekben valami mást létrehoz, megszüli.⁴ A *numen* kifejezés – főképp a régebbi római irodalom forráshelyeit vizsgálva – az istenekkel, a *senatus*szal, a római néppel, valamint átvitt, filozofikus értelemben az emberi elmével kapcsolatban mint önmagában ugyan emberfeletti, ám legtöbbször mégis valamely személyhez kapcsolódó erő kerül említésre; teljességgel ezen, a forrásokban előforduló jelentéstartalmaknak megfelelően adja meg Rose is e fogalom definícióját: „*Numen signifies a superhuman force, impersonal in itself but regulary belonging to a person (a god of some kind) or occasionally to an exceptionally important body of human beings, as the Roman senate or people.*”⁵ Mindez nem tűnik különösen meglepőnek, hiszen a *senatus* számos szakrális funkciót látott el, s a Quirites vallási identitása és isteni eredete szintén általánosan elfogadott volt, az *aminus* és a *princeps deus* között pedig Cicero is párhuzamot vont a *Somnium Scipionis*ban.⁶ A *numen* tehát, különösképpen a Wagenvoort nevével

1 Cic. rep. 1, 7. *Neque enim est ulla res in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitatis aut condere novas aut conservare conditas.*

2 H. Arendt: *Mi a tekintély?* In: *Múlt és jövő között.* Budapest 1995. 130.

3 H. Wagenvoort: *Roman Dynamism. Studies in Roman Literature, Culture and Religion.* Leiden 1956. 12.

4 Th. Köves-Zulau: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe.* Budapest 1995. 31.

5 H. J. Rose: *Numen and mana.* Harvard Theological Review 44. 1951. 109.

6 Cic. rep. 6, 15. *Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medio vides, quae terra dicitur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas*

fémjelezhető dinamisztikus irányzat szerint egyfajta – hogy e polinéziai kifejezést használjuk – *manát*, egy dologban, illetőleg személyben rejlő titokzatos erőt jelölt.⁷

A *numen Augusti*, az istenséget sajátosan megjelenítő, karizmatikus erejű vezető fogalma éppen a római vallásnak az *epifániához*, az isteni megjelenés *numinózus* élményéhez fűződő igen ambivalens viszonyból válik érthetővé; itt világlik ki, hogy bizonyos késői fejlemények csírájukban már a legrégebbi római vallásban is jelen voltak.⁸ A *triumphus* az istenség, in concreto Iuppiter emberi alakban való megjelenésének *archetípusos-numinózus*, éppen ezért számos elhárító rítussal körülbástyázott eseménye; nem véletlenül említi meg Oswald Spengler a *numen* fogalmának az antik vallásban betöltött szerepéről elmélkedve (*Antike, magische, faustische numina*),⁹ hogy a római császárkultusz – amit gyökereire nézvést élesen el kell választani a keleti uralkodókultusztól – a római vallás szerves folyománya, és a *triumphator* szerepét egyértelműen annak előzményeként kell szemlélnünk, hiszen a *triumphust* tartó *consulban* diadalmenetének idejére a capitoliumi Iuppiter *numenje* testesült meg.¹⁰ A *flamen Dialis* életét Kerényi Károly szintén iuppiteri életként (*ioviales Leben*) említi,¹¹ hiszen személyében és életében Iuppiter állandó jelenlétét volt hivatott reprezentálni a rómaiak között, ám legalább ennyire jelentősnek tekinthetjük a rá vonatkozó rítusok közül a szent nászt (*hieros gamos*) szimbolizálni rendelt előírásokat – a hierogámikus képzetel köztudottan számos vallásban és hitvilágban találkozhatni.¹² Mindkét tény, tehát mind az istenség jelenlétét, mind pedig az Eget és a Földet összekapcsoló *hieros gamost* archetípust megjelenítő, vagyis numinózus élményként élték meg a rómaiak. A *flamen Dialis* manasztikus személyisége, vagyis a benne lakozó numinózus erő és az ennek megóvására irányuló törekvés vétette körül egész életét a később elemzendő tabukkal. Megjegyzendő, hogy mind a

vocatis, quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili.

7 Köves-Zulauf 1995. 29.

8 Köves-Zulauf 1995. 177.

9 O. Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*. München 1991. 517–522.

10 Spengler 1991. 521. sk. *Von hier aus wird der Kult vergötterter Menschen als ein notwendiges Element innerhalb dieser religiösen Formenwelt verständlich. Aber man hat scharf zwischen antiken und den oberflächlich ähnlichen orientalischen Erscheinungen zu unterscheiden. Der römische Kaiserkult, d. h. die Verehrung des Genius des lebenden Prinzepts und die der verstorbenen Vorgänger als Divi, ist bisher mit der zeremoniellen Verehrung des Herrschers in vorderasiatischen Reichen, vor allem in Persien, und noch mehr mit der späten ganz anders gemeinten Vergöttlichung der Kalifen, die schon bei Diokletian und Konstantin in voller Ausbildung erscheint, vermengt worden. In der Tat handelt es sich hier um sehr verschiedene Dinge. Mag im Osten die Verschmelzung dieser symbolischen Formen dreier Kulturen einen hohen Grad erreicht haben, in Rom ist der antike Typus unzweideutig und rein verwirklicht worden. Schon einige Griechen wie Sophokles und Lysander, vor allem Alexander, wurden nicht nur von Schmeichlern als Götter ausgerufen, sondern vom Volkstum in einem ganz bestimmten Sinn als solche empfunden. Von der Göttlichkeit eines Dinges, eines Hains, einer Quelle, einer Statue, die den Gott repräsentiert, bis zu der eines hervorragenden Menschen, der erst Heros und dann Gott wird, ist nur ein Schritt. ... Eine Vorstufe war der Consul am Tage seines Triumphes. Er trug hier die Rüstung des kapitolinischen Iuppiter, und in der älteren Zeit waren Gesicht und Arme mit roter Farbe bestrichen, um die Ähnlichkeit mit der Terrakottastatue des Gottes, dessen numen sich in diesem Augenblick in ihm verkörperte, zu erhöhen.*

11 K. Kerényi: *Antike Religion*. München–Wien 1971. 198.

12 M. Eliade: *Vallási eszmék és hiedelmek története I*. Budapest 1994. 41. 56. 58. 62. skk. 81. 216. skk. 241. skk. 255. skk. 310.

flamen Dialis jelenlétének iuppiteri, mind pedig a *triumphator* szintén az isteni *numen* megtestesítő szerepe többek között azért is volt *numinózus*, a rómaiakból félelmet kiváltó élmény, mert a római vallás – a göröggel ellentétben – kerülni igyekezett az isteni megjelenést, az epifániát; példának okáért ezt szolgálta az imádság befejezése után a teljes körfordulat, a *circumactio corporis*, valamint a közismert *fas sit vidisse*,¹³ vagyis a *bűnömül ne róják, hogy láttam* formula.¹⁴

II. A *numen* szó legkorábbi előfordulását – *in concreto* egy isten nevéhez tartozó *genitivusi*, valamint egy jelzői összetételben – Acciusnál láthatjuk,¹⁵ utóbb a *deus* és *divus* szavak *genitivusai* mellett¹⁶ egy meghatározott istenre, így például Ceresre¹⁷ vagy Iuppiterre¹⁸ vonatkoztatva, valamint a *divinum* melléknévvel jelzői összetételben.¹⁹ Igei és jelzői összetételekben igen karakterisztikusan a rituális cselekvéseket jelölő *verbumok*,²⁰ jelzői összetételekben pedig olykor a kegyességet, haragot, megengesztelhetőséget, vagy éppen engesztelhetetlenséget jelölő *adiectivumok*²¹ mellett fordul elő. Augustus korában a *numen* már magát azt az istenséget is jelentheti, amelynek korábban inkább a funkcióját, tulajdonságát²² jelölte – ennek eklatáns példáját olvashatjuk az *Aeneis prooemiumában*,²³ s ezen gondolattal egybehangzóan állapítja meg kommentárjában Servius²⁴ Iuno funkcióit sorolva.²⁵ Az antik grammatikusok is foglalkoztak e kifejezés magyarázatával, így például Festus isteni bólintásként és hatalomként,²⁶ Varro pedig *imperiumként*²⁷ definiálja. Ezen értelmezések elvezethetnek bennünket a szó alapjelentéséhez, vagyis az (*isteni rá*)*bólintáshoz*.²⁸ Többen – így például Pfister,²⁹ Wagenvoort³⁰

13 Sen. *epist.* 115, 4.

14 K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*. Handbuch der Altertumswissenschaft V. 4. München 1967. 41.

15 646 R. b. Non. 173, 27. *nomen et numen Iovis*; 692 R. *nomen vestrum numenque*

16 Cic. *div.* 1, 120. *numen dei*; 2, 63. *divum numina*; *Phil.* 11, 28; *fin.* 3, 64; *nat.* 1, 3; 2, 95; 3, 92. *deorum immortalium numen*

17 Cic. *Verr.* 5, 107.

18 Cic. *Deiot.* 18; *Tusc.* 2, 23.

19 Cic. *nat.* 1, 22; *Mil.* 83. *numen divinum*

20 Cic. *Verr.* 2, 4, 111. *expiare*; *div.* 2, 63; *dom.* 140; *Caes. Gall.* 6, 16, 3. *placare*; *Verg. Georg.* 1, 30 *colere*; *Ov. trist.* 5, 3, 46. *flectere*; *Hor. Epist.* 17, 3; *Verg. Aen.* 2, 141. *orare*; *Verg. Aen.* 3, 437; *Ov. trist.* 3, 8, 13. *adorare*

21 *Verg. Aen.* 2, 141. *consciium veri*; *Ov. Met.* 4, 452. *implacabile*; *CIL VI 29944. iratum*; *Verg. Aen.* 4, 521. *memor*; 4, 382. *pium*; *Culex 271. placabile*; *Stat. Theb.* 10, 486. *providum*

22 Fr. Pfister: *Numen*. *RE XVII.* 2. 1937. 1273.

23 *Verg. Aen.* 1, 8. *quo numine laeso quidve dolens regina deum*

24 Serv. *ad Verg. Aen.* 1, 8. *Nam Iuno habet multa numina: est Curitis... est Lucina... est regina.*

25 W. Pötscher: 'Numen' und 'numen Augusti'. In: W. Pötscher: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988. 449.

26 Fest. 172. *numen quasi nutus dei ac potestas*

27 Varro *ling.* 7, 85. *numen dicunt esse imperium*

28 Pötscher 1988a 450.

29 Pfister 1289.

30 Wagenvoort 1956. 74.

és Rose³¹ – a kifejezést a *mozogni, mozdulni verbummal* azonosítják. Catullus szempontunkból igen pregnáns szöveghelyének értelmezésekor³² Pfister szintén állást foglal a *numen* orendisztikus akaratkifejező értelmét illetően,³³ amit nem csupán a catullusi *adnuít* kifejezés látszik egyértelműen alátámasztani, hanem a **nuo* ige egyéb összetételei,³⁴ amelyek jelentésükben a (személyes) akaratnyilvánítást a rábólintás érzelmi hangszúllyal töltött gesztusával erősítik meg.³⁵ (Magát a *numen* kifejezés korát illetően is megoszlanak a vélemények, Birt szerint meglehetősen új keletű kifejezés,³⁶ Pfister a vallási fogalmak legősibb rétegébe sorolja,³⁷ Rose pedig óvakodik állást foglalni e kérdésben.³⁸)

Külön figyelmet érdemel Latte véleménye, aki egyfelől megállapítja, hogy sem a régi szakrális szövegekben, sem Plautus, Ennius és Cato műveiben nem találkozhatni a *numen* kifejezéssel, első előfordulása Accius és Lucilius műveiben pedig az Kr. e. II. század második felére tehető, tehát nem tartja kizártnak, hogy csak a sztoikus filozófia hatására került be a latin nyelvbe, mintegy a görög *dynamis* fordításaként,³⁹ másfelől azonban megjegyzi, hogy arra a kérdésre, hogy miért ezzel a kifejezéssel adták vissza a *dynamis theou* fogalmat, nem tudunk válaszolni.⁴⁰ Latte gondolatának első részét illetően nem hagyható figyelmen kívül, hogy mind Ennius, mind pedig Cato szöveg-hagyománya felettébb hiányos, tehát a *numen* szó hiánya nem ad okot messzemenő következtetések levonására, Plautus komédiái jellegüknél fogva nem tartalmazhatják e kifejezést, ami pedig a szakrális szövegeket illeti, a *numen* kifejezés a szakralitásnak nem annyira a rituális, mint inkább a vallási élmény szférájához tartozó fogalom.⁴¹ Ci-

31 H. J. Rose: *Ancient Roman Religion*. London 1948. 13.

32 Catull. 64, 204. skk. *Adnuít invicto caelestum numine rector, quo motu tellus atque horrida contremuerunt aequora concussitque micantia sidera mundus.*

33 Pfister 1937. 1290. *Dies ist also eine unpersönliche Kraft, die da oder dort wirken kann, die orendistische Kraft, die überall da vorhanden ist, wo man vom Göttlichen und Heiligen spricht.*

34 *adnuere* (Pomp. atell. 25. *saepe adnuít. invenibit saepe*; Plaut. *Asin.* 784. *illa... nutet, nictet, annuat; Bacch.* 186. *ego autem me venturum adnuo*; Truc. *prol.* 4. *quid nunc? daturin estis an non? adnuont*; Varro *rust.* 1, 2, 2. *si ita est, ut adnuis*; Enn. *Ann.* 133. *adnuít sese mecum decernere ferro*), *adnutare* (Naev. *com.* 1047. *alii adnutat, alii adnctat*; Plaut. *Merc.* 437. *mih... adnutat: addam sex minas*), *abnuere* (Plaut. *Truc. prol.* 6. *abnuont ... adnuont*; *Merc.* 50. *abnuere negitare adeo me natum suom*), *abnutare* (Plaut. *Capt.* 611. *quid mi adnutas? tibi ego abnuto?*; Enn. *trag.* 306. *quid te adiri abnutas?*), *innuere* (Plaut. *Rud.* 731. *ubi ego innuere vobis*; Ter. *Eun.* 735. *abiens mihi innuit*; Ter. *Ad.* 171. *si innuerim*; 174. *non innueram*).

35 Pötscher 1988a 450.

36 Th. Birt: *Zu Vergil Aeneis I. 8: quo numine laeso*. B. phil. Woch. 38. 1918. 212. skk. (Ezen tanulmányhoz sajnos nem jutottam hozzá, így Pötscher 1988a 451. alapján idézem.)

37 Pfister 1937. 1290.

38 Rose 1948. 114.

39 Latte 1967. 57. *Es fehlt bei Plautus, Ennius und Cato, ebenso in allen alten Formeln, und kommt zuerst bei Accius und Lucilius in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts vor. So vorsichtig man bei dem trümmerhaften Zustand der archaischen lateinischen Literatur mit Schlüssen ex silentio sein muss – die Möglichkeit ist nicht auszuschließen, daß das Wort erst damals unter dem Einfluß der stoischen Philosophie als Wiedergabe von dynamis aufgekomen ist.*

40 Latte 1967. 57. *Mißlich ist nur, daß wir nicht angeben können, wie man in der Zeit des Accius dazu kam, den stoischen Begriff dynamis theou mit diesem Wort wiederzugeben.*

41 Pötscher 1988a 451.

cero vonatkozó szöveghelye⁴² kapcsán pedig elfeledkezni látszik a *senatus* igen jelentős szakrális funkcióiról, amelyek közé a *triumphus* elrendelése, egy adott földterületnek az isteneknek szentelése, főképpen pedig a későbbiekben a császárok istenné avatása is tartozott, amelyek által a *senatus* bizonyos, az isteni világba tartozó hatásköröket vett magára, amint ezt Pötscher is leszögezi.⁴³ Amikor pedig Lucretius az emberi elméhez kapcsolja a *numen* fogalmat,⁴⁴ feltehetően nincsen egyébről szó, mint azon jól ismert mechanizmusról, hogy bizonyos vallási fogalmak *mutatis mutandis* filozófiai értelmet nyernek.

Alapvető fontosságú azon kérdés, hogy miben áll a *numen* fő működési jellemzője, ami egyúttal az isteni akarat kinyilvánítását is jelenti. Pötscher az epifániát kerülő, a *pax deorum*ot félve vigyázó és a mindennapok rendjétől való legcsekélyebb eltérést már jelként értelmező (pontosabban Köves-Zulauf kifejezésével jelölve: *szimptomaként értékelő*⁴⁵) római vallás ősi elemének tartja a **nuere*, az isteni akaratnyilvánítás aktusát anélkül, hogy ebből a *numen* kifejezés korára nézvést következtetéseket kívánna levonni.⁴⁶ A *numen* kifejezéshez tartozó görög hasonlóságok nyilvánvalóan szembeszökőek, a *numen* szóval a *neyma*, a *nutus* jelentésével a *neysis* hozható kapcsolatba; ezen utóbbiak közös sajátossága a bennük rejlő dinamizmus,⁴⁷ a legszorosabb párhuzam pedig a *neyo*⁴⁸ és az összetételeiben ismert **nuo* között vonható.⁴⁹ A természeti jelenség formájában megjelenő isteni intés, jóváhagyás vagy rosszallás képzetével mind a görögöknél, mind a rómaiaknál találkozhatni;⁵⁰ a különféle előjeleket természetesen nem állíthatjuk szigorúan vett párhuzamba az akaratát bölintással (*nutus*) kifejező istenséggel, hiszen a legtöbb esetben csak a rómaiak azon meggyőződésére lehet következtetni, hogy az adott történet helyénvaló-e, avagy sem, anélkül azonban, hogy megállapíthatnánk, hogy az adott intést egy valóban személyes isten akaratához kapcsolták-e.⁵¹ Számtalan esetben pedig a személyes és a csupán a működés során megnyilvánuló energiakomponens nem választható szét, illetve ezek mértéke és aránya nem határozható meg pontosan, lévén

42 Cic. *Phil.* 3, 32. *magna vis est, magnum numen ... idem sentientis senatus*

43 Pötscher 1988a 452.

44 Lucr. *nat.* 3, 144. sk. *Cetera pars animae per totum dissita corpus paret et ad numen mentis momenque movetur.* 4, 179. *in quem quaeque locum diverso numine tendunt*

45 Köves-Zulauf 1995. 61.

46 Pötscher 1988a 452. *Wir möchten denn angesichts der Eigenart römischer religiöser Haltung, die stets auf der Hut war, der pax deorum sicher zu sein, und das geringste Abweichen vom normalen Gang der Dinge als Zeichen deutete, die Vorstellung des *nuere als die der göttlichen Willensäußerung für einen alten Bestandteil der römischen Religion halten, ohne nun im einzelnen ausmachen zu wollen, ob die Bildung numen ein ebenso hohes Alter besitzt.*

47 Cic. *Tusc.* 1, 40. *terrena et humida suo pte nutu et suo pondere ad partes angulos terram et in mare ferantur;* Verg. *Aen.* 9, 106; 10, 115. *adnuit et totum nutu tremefecit Olympum*

48 *Il.* 3, 337; 13, 133; 9, 223; *Od.* 16, 283; 18, 237.

49 Pötscher 1988a 453.

50 Itt csak bizonyos római sajátosságokra van mód röviden kitérni, a vonatkozó görög vallási képzetekhez lásd M. P. Nielsson: *Geschichte der griechischen Religion I-II.* Handbuch der Altertumswissenschaft V. 2. München 1955; A. B. Cook: *Zeus. A Study in Ancient Religion.* Cambridge 1914; P. Jakobsthal: *Der Blitz in der orientalischen und griechischen Kunst. Ein formgeschichtlicher Versuch.* Berlin 1906.

51 Pötscher 1988a 455.

a logikus szféráján kívül eső jelenségekről szó. Ugyanakkor bizonyos előjeleket – így például a Róma alapításához kapcsolódó *auguriumot* – bizonyos meghatározott istenségek döntéséhez kötötte a hagyomány.⁵² Ezen isteneken értendőek feltehetően mind a kisebb jelentőségű, elsősorban természeti jelenség formájában megnyilvánuló és működő erőként megélt, lokális, mind pedig a kultusszal és pontosan körülhatárolt személyes vonásokkal, mondhatni személyiséggel felruházott fontosabb istenségek is – ezzen vág egybe az ún. *Person-Bereicheinheit*, a *személy és hatáskör egységének* koncepciója, amely az adott jelenség dologi komponensének, s egyúttal istenségként való megélésének egységét és egyidejűségét jelentette az antik ember számára.⁵³ Amint Kerényi is megjegyzi: „Apollón – és minden görög isten – ősképp, amelyet a görögség felismert, mint metafizikai formáját megélt lelki, és plasztikusan szemlélt természeti valóságoknak.”⁵⁴ A pontos megnevezés hiánya nem jelenti azt a rómaiak meggyőződése szerint, hogy az *augurium* a véletlen, nem pedig valamely (személyes) akarat megnyilvánulása lett volna. Nem zárja ki a konkrétan meghatározott személyiséggel felruházott istenekről szóló képzetet azon tény, hogy nem nevezik őket pontos néven, elegendő itt csupán a *ius sacrum* szférájába tartozó *evocatió*nak⁵⁵ Macrobiustól ismert szertartására és szövegére⁵⁶ gondolni, amely nevek említése nélkül ugyan, ám személyes istenekhez, nem pedig személytelen erők-

52 Liv. 1, 6, 4. *Quoniam gemini essent nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii quorum tutelae ea loca essent auguriis legerent qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.*

53 A *Person-Bereicheinheit*, a *személy-hatáskör egységének* fogalmához és jelentőségéhez lásd W. Pötscher: *Das Person-Bereichdenken*. Wiener Studien 72. 1959. E fogalom megalkotása nélkül ugyan, de már ebben a szellemenben ír erről Spengler (518. sk.) is igen találóan: *In der altrömischen Religion ist Tellus mater nicht die 'Urmutter', sondern der handgreifliche Acker selbst. Faunus ist der Wald, Voltumnus der Fluß; die Saat heißt Ceres, die Ernte heißt Consus. Sub Iove frigido heißt bei Horaz echt römisch: unter kaltem Himmel. Hier wird nicht einmal der Versuch einer bildlichen Wiedergabe an der Stätte der Verehrung gemacht, denn das hieße den Gott verdoppeln. Noch sehr spät lehnt sich nicht nur der römische, sondern auch der griechische Instinkt gegen Götterbilder auf; das beweisen der immer profaner werdende Plastik gegenüber der Volksglaube und die fromme Philosophie. Im Hause ist Ianus die Tür als Gott, Vesta der Herd als Göttin; die beiden Funktionen des Hauses sind in ihrem Gegenstand Wesen, Gott geworden. Hellenische Flußgötter wie Acheloos, der als Stier erscheint, sind deutlich als der Fluß selbst, nicht etwa als im Fluße wohnend bezeichnet. Die Pane und Satyrn sind die als Wesen empfundenen, wohlbegrenzten Felder und Triften am Mittag. Dryaden und Hamadriaden sind Bäume. An vielen Stellen wurden einzelne, besonders wohlgewachsene Bäume an sich, ohne Namengebung verehrt, indem man sie mit Binden und Weihgeschenken schmückte. Dagegen besitzen die Mahre, Wichte, Zwerge, Hexen, Valkyren und die ihnen verwandten, schweifenden Heere der abgeschiedenen Seelen, die nachts umgehen, nichts von dieser ortsgebundenen Stofflichkeit. Najaden sind Quellen. Nixen und Alrunen aber, Holzgeister und Elben sind Seelen, die in Quellen, Bäume, Häuser nur gebannt sind und erlöst sein, wieder frei herumschweifen wollen.*

54 Kerényi K.: *Halhatatlanság és Apollon-vallás*. In: Az örök Antigoné. Budapest 2003. 157.

55 Az *evocatió*hoz bővebben lásd V. Basanoff: *Evocatio*. Paris 1947; Nótári T.: *Evocatio és excantatio a római szakrális jogban*. Collega 2003/1.

56 Macr. Sat. 3, 9, 7–8. *Si deus, si dea est, cui populus civitasque Carthagenensis est in tutela, teque maxime, ille qui urbis huius populique tutelam recepisti, precor venerorque veniamquea vobis peto ut vos populum civitatemque Carthagenensem deseratis, loca templa sacra urbemque eorum relinquatis, absque his abeat is eique populo civitati metum formidinem oblivionem iniciatis, proditi que Romam ad me meosque veniatis, nostra que vobis loca templa sacra urbs acceptior probatiorque sit, mihi que populoque Romano militibusque meis praepositi sitis ut sciamus intellegamusque. Si ita feceritis, voveo vobis templa ludosque facturum.*

höz szól.⁵⁷ Az eget és földet fejének egyetlen apró mozdulatával megremegtető Zeus, illetve Iuppiter képével is számos esetben találkozhatni.⁵⁸

Érdemesnek tűnik röviden visszatérni a két legrégebbi, Acciustól származó *nomen et numen Iovis* és *nomen vestrum numenque* fordulathoz. Mindkét esetben a *nomen* szóval kapcsolódik össze az általunk vizsgált *numen* kifejezés. Két, markánsan eltérő vélemény ütközik ezen a ponton. Wagenvoort úgy véli, hogy ezen összetétel segítségünkre lehet megragadni azt a történelmi pillanatot, amikor a személytelen mágikus erőből mintegy annak továbbfejlődéseként létrejön a személyes istenfogalom, ahogy az elsődleges *numen* kifejezéshez társult egyfajta evolúció eredményeként a későbbiekben a másodlagos *nomen* szó.⁵⁹ Ezzel szemben Pötscher azt állítja, hogy a *numen* és *nomen* kifejezések egyazon jelenség két különféle aspektusát fejezik ki anélkül, hogy bármelyikük is másodlagosnak volna tekinthető a másikhoz képest, akár értelmét, akár kronológiáját tekintve.⁶⁰ Ezen nézetét támasztja alá a római hadvezér funkcióinak megnevezéséből vett analógiája, vagyis hogy a *ductus*, az *imperium* és az *auspicium* együtt, egymás mellett megjelenő és használt, egymással átfedést képező, ám nem teljességgel szinonimnek tekinthető fogalmak.⁶¹ Ugyanazon tisztség különböző aspektusait fejezik ki e fogalmak, és felettébb valószínűtlennek látszik, hogy pusztán egymás után halmozott szinonimákkal volna dolgunk – az *imperium* elsősorban tényleges parancsnoki hatalmat jelöl, ám a vallási szférához is kötődik, az *auspicium* esetében a szakrális elem van túlsúlyban, ugyanakkor magában hordozza az annak végrehajtásához szükséges jogosultságot.⁶² Wagenvoort meglátása szerint bizonyos személyek saját és kivételes *manával* rendelkeztek a római gondolatvilágban, így például az *imperator* – ha a szó eredetét vizsgáljuk – teremtő, megtermékenyítő erővel rendelkezik,⁶³ s amikor hadvezérként katonáinak egy ellenséges tábor elfoglalására adott parancsot, akkor mágikus szavával hívta életre katonáiban a parancs végrehajtásához szükséges erőt; ezek alapján tehát az *imperium* nem más, mint egy titokzatos erő átvitelének egy formája.⁶⁴ Szintén

57 Pötscher 1988a 456. sk. Hasonlóan értelmezhető Vergilius *Aeneis*ének következő szöveghelye (8, 347. skk.): *Iam tum religio pavidos terreat agrestis / dira loci, iam tum silvam saxumque tremebant. / 'Hoc nemus, hunc' inquit 'frondoso vertice collem / – quis deus, incertum est – habitat deus: Arcades ipsum / credunt se vidisse Iovem, cum saepe nigrantem / aegida concuteret dextra nimbosque cieret.* Ebben az esetben is csak isten személye a kérdéses, nem pedig az, hogy konkrét isteni személy, vagy egy pontosan meg nem határozható isteni erő lakik-e az adott helyen.

58 Verg. *Aen.* 4, 268. sk. *ipse deum tibi me caelo demittit Olympo / regnator, caelum et terras qui numine torquet;* Hor. *carm.* 3, 1, 5. skk. *Regum timendorum in proprios greges / reges in ipsos imperium est Iovis / clari Giganteo triumpho / cuncta supercilio moventis.;* Ov. *Met.* 1, 179. skk. *Ergo ubi marmoreo superi sedere recessu, / celsior ipse loco sceptroque innixus eburno / terrificam capitis concussit terque quaterque / caesariem, cum qua terram, mare, sidera movit.*

59 Wagenvoort 1956. 78.

60 Pötscher 1988a 460.

61 Plaut. *Amph.* 196. *ductu, imperio, auspicio suo;* 192. *imperio atque auspicio eri;* 657. *eos auspicio meo atque ductu vicimus;* Liv. 27, 44, 4. *sine imperio, sine auspicio;* 28, 27, 4. *qui imperium auspiciisque;* Val. Max. 2, 8, 2. *de imperio et auspicio*

62 Pötscher 1988a 462.

63 A. Walde–J. B. Hofmann: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch.* Heidelberg 1938. I. 683.

64 H. Wagenvoort: *Wesenszüge altrömischer Religion.* In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt,*

nem elhanyagolható, hogy az antik szemlélet szerint a név semmiképpen sem esetleges, hanem minden esetben, így tehát az istenek esetében is a személyiség integráns részét képezi; nem volt véletlen azon fokozott gondosság, amellyel az istenek pontos megnevezésére, szükség esetén nevük titokban tartására ügyeltek.⁶⁵

III. Payne véleménye szerint sohasem fogjuk megérteni a rómaiakat, ha nem értjük meg a *triumphus*.⁶⁶ Noha a hagyomány már Romulus által tartott *triumphus*ról is tud, a *triumphus* szertartásának kialakulása a capitoliumi Iuppiter-kultusz Kr. e. 509-es bevezetéséhez kapcsolható,⁶⁷ az utolsó, minden vallási előírásnak megfelelő *triumphus*okat pedig valamikor az időszámításunk szerinti III. század végén tartották,⁶⁸ a később megrendezett *triumphus*okat – a szokás maga messze túlélte a birodalom bukását – már nem tekinthetjük e szakrális hagyomány szerves folytatásának.⁶⁹ Annak ellenére, hogy a *triumphus* politikai jelentőségét nehezen lehet túlbecsülni, és annak profán célokra történt *abusus*ára Róma történetében számtalan példát találhatni, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a *triumphus* eredetileg vallási aktus⁷⁰ – a szónak mind mágikus, mind pedig szakrális értelmében –,⁷¹ hiszen amint a bevezetőben említettük, hogy ennek idejére a *triumphator*ban ölt testet a Iuppiter Capitolinus *numenje*.⁷² Az archaikus, feltehetően az etruszkoktól átvett *triumphus* hajdan az albai hegyekből indult, a történelmi fejlődés során kialakult, klasszikusnak tekintett rítus szerint pedig a következő útvonalon haladt: a menet a Campus Martiusról indult, a városba a Porta Triumphalison át jutott be, miután ott bemutatták az előírt áldozatot, majd a Porta Carmentalis felé vette az útját – utóbb a Circus Flaminius megépítése után természetesen azt is útba ejtette –, eredetileg a Velabrumon át a Capitolium felé, a későbbiekben a Palatinus megkerülésével a Via Sacrán jutván el ugyanoda.⁷³ A menetben a zsákmányolt kincsek, az ellenségtől elragadott fegyverek, az áldozati adományok, a foglyok csoportja, köztük az elfogott hadvezérek, uralkodók és ezek udvartartása után következett maga a *triumphator*,

I. 2. Berlin–New York 1972. 371. sk. *Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft*. Ezt követően Wagenvoort az érintés által történő *manaátvitelt* taglalja, e kérdés azonban számos ponton érintkezik az archaikus római jog egyes intézményeivel – ehhez lásd Nótári T.: *Jog, vallás és retorika. Studia Mureniana*. Szeged 2006. 53. skk.

65 A. Brelich: *Die geheime Schutzgottheit von Rom*. Zürich 1949.

66 R. Payne: *The Roman Triumph*. London 1962. 10.

67 M. Lemosse: *Les éléments techniques de l'ancien triomphe romain et le problème de son origine*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I. 2. Berlin–New York 1972. 443.

68 Ch. G. Picard: *Les Triompées Romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*. Paris 1957. 428.

69 Köves-Zulauf 1995. 154.

70 G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*. München 1912. 126. Liv. 28, 9, 7. *Ut et dis immortalibus haberetur honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret.*; 45, 39, 10. *Dis quoque enim, non solum hominibus debetur triumphus.*

71 Köves-Zulauf 1995. 156.

72 Wissowa 1912. 127. *Der triumphierende Feldherr ist in allen Stücken ein menschliches Abbild des Iuppiter O. M., unter dessen Schutze er den Sieg erfochten hat*. F. Taeger: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes II*. Stuttgart 1960. 13; Picard 1957. 139.

73 F. Altheim: *Römische Religionsgeschichte*. Leipzig 1932. II. 24. sk.

akit tisztjei és seregének katonái követtek;⁷⁴ a *triumphator* két kerekű, négy ló vontatta *quadrigán* állt, egyik kezében elefántcsontból készült jogart tartott Iuppiter madarával, a sassal, a másikban babérágat, a *quadrigán* mögötte álló rabszolga a hadvezér feje fölé aranykoszorút tartott, a *triumphator* fején babérkoszorút, testén ünnepi ruhát viselt, amelyeket a Capitoliumra érkezvén letett,⁷⁵ és ott Iuppiternek fehér bikát⁷⁶ áldozott.⁷⁷ A hadvezért Iuppiterhez hasonító, pontosabban őt megtestesítő jelleg a következőkben állott: a *triumphator* arcát cinóbervörös színűre festették,⁷⁸ mint amilyen színű a Iuppiter Capitolinus agyagszobrának arca volt.

Az arc vörösre festése nem csak az istenséggel való azonosítást szolgálta, hanem a vért is jelképezte, ezáltal a hadvezért a vérben rejlő mágikus erővel ruházta fel,⁷⁹ öltözete nem csupán hasonlított a Iuppiter szobor ruházatához, hanem azonos volt azzal, hiszen erre az alkalomra a szoborról levették a ruhát (ez egyfelől jelentette *toga palmatát*, másfelől a felette viselt, aranycsillagokkal díszített *toga pictát*), hogy a *triumphator* abba öltöztethessék,⁸⁰ a *triumphator quadrigát* hajtott, ugyanolyan, mint amilyen a capitoliumi templom csúcsát díszítette, amelyen a már említett Iuppiter-szobor állt.⁸¹ Többben, így például Fowler⁸² és Deubner⁸³ is megkísérelték tagadni, hogy a *triumphator* Iuppitert jelenítette meg, illetve mintegy arra az időre maga is Iuppiternek számított, ám a szakirodalomban *communis opinio*ának számító azonosító nézetet nem sikerült megingatniuk.⁸⁴ Tény ugyan, hogy nehezen lehet értelmezni azon kettősséget, hogy a menetben a *triumphator*, aki – a fenti azonosítás révén erre az időre – nem más, mint maga Iuppiter, *quadrigáján* a Iuppiter Capitolinus templomához tart, hogy ott az istenségnek áldozatot mutasson be, vagyis Iuppiter jelenléte erre az időre mintegy megkettőződik, ám figyelembe kell vennünk, hogy a *triumphus*ban megnyilvánuló ezen, racionálisan ugyan érzékelt, ám a vallási élmény szintjén zavarólag nem jelentkező ellentmondást nem fogjuk tudni a lineáris logika szabályai szerint feloldani,⁸⁵ valamint hogy a szertartás során a *triumphator* isteni jellege a capitoliumi szentélyhez közeledvén feltehetően fokozatosan halványodott, mígnem koszorúját és ruházatát a szobornál letéve teljességgel

74 A *triumphus* számos egyéb szakrális jelentőségű elemére (mint például a *porta triumphalison* való áthaladásra stb.), minthogy vizsgálódásunk szempontjából nem elsőrendű fontosságú, nem térünk ki. Ezekhez bővebben lásd W. Ehlers: *Triumphus*. In: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, XIII. 1939. 493. skk.

75 Plin. *nat.* 15, 133; Sil. *Pun.* 15, 118. skk.

76 Serv. *ad Verg. Georg.* 2, 146.

77 Ehlers 1939. 493. skk.; Wissowa 1912. 126. sk.; Köves-Zulauf 1995. 156.

78 Plin. *nat.* 33, 111; Serv. *ad Verg. ecl.* 6, 22. 10, 27.

79 Köves-Zulauf 1995. 156.

80 Liv. 10, 7, 10; Suet. *Aug.* 94; Iuv. *sat.* 10, 38.

81 Dion. Hal. 9, 71, 4; Ov. *Pont.* 2, 1, 58.

82 W. W. Fowler: *Iuppiter and the Triumphator*. *Classical Review* 30. 1916. 153. skk.

83 L. Deubner: *Die Tracht des römischen Triumphators*. *Hermes* 69. 1934. 316. skk.

84 A vitához lásd Th. Köves-Zulauf: *Reden und Schweigen. Römische Religion bei Plinius Maior*. München 1972. 136.

85 Payne 1962. 57. sk.

meg is szűnt.⁸⁶ (A Capitoliumon bemutatott áldozatot követték a Circus Maximusban bemutatott *ludi magni*, amelyek nagy valószínűség szerint eredetileg a *triumphus* integráns részét képezték; erre látszik utalni azon tény is, hogy az önálló, már magától a *triumphustól* független *ludi magni* csak utóbb jelentek meg, ám a játékokat rendező *magistratus* még mindig *triumphatori* öltözékben jelent meg, a játékok időpontját pedig közvetlenül a capitoliumi templom szeptember tizenharmadikán ünnepelt alapítási napjához kapcsolták.⁸⁷)

Ugyanakkor azon kivételes helyzet, amelybe a *triumphator* időleges istenülése révén került, számos veszélyt is rejtett magában. Ezen veszélyracionális magja a *triumphatorral* szemben megnyilvánuló irigység volt, ami a mágikus aspektusból a *malocchióban*, a vallási interpretációban pedig Nemesis, illetve Fortuna haragjában fejeződött ki, ami ellen különféle, az antik mágiából jól ismert elhárító eszközzel, a *triumphator* nyakába akasztott amulettel, a *quadrigára* erősített, a démonokat távol tartani hivatott harangokkal és obszcén kellékekkel védekeztek,⁸⁸ valamint közönséges gúnydalokat énekeltek, hiszen a győztes hadvezér dicsőségét ezáltal kisebbítve csökkentették az isteni irigység veszélyét is.⁸⁹

Ám mindezeknél jóval fontosabb azon rítus, miszerint a *triumphator* feje fölé aranykoszorút tartó rabszolga annak fülébe kiabálva emlékeztette a hadvezért ember mivoltára, amint erre Plinius Maior *Naturalis Historiájának* egyik szöveghelye is utal.⁹⁰ Köves-Zulauf behatóan vizsgálta mind a pliniusi, mind pedig a párhuzamos szöveghelyeket⁹¹ – különös tekintettel az arrianosi *hoti anthrópoi eisin* és a tertullianusi, illetve hieronymusi *Hominem te memento!* kitételre –, így egyfelől szövegkritikai, másfelől tartalmi szempontok alapján a pliniusi szövegben már az általa javasolt *recipere* változatot vettük át az Ernout⁹² által elfogadott *respicere* helyett.⁹³ Fortuna alakjában egy sajátos keveredéssel van dolgunk: ugyanis a rómaiak Fortunát egyúttal Nemesis egyik aspektusaként fogták fel,⁹⁴ vagyis a mértéktelenség, az emberi elbizakodottság ellenségeként vonult be a római pantheonba; ezen funkciójában már méltán illeti meg a *carnifex gloriae* – vagyis nem csupán ellensége, hanem hóhéra is a dicsőségnek – *appositio*, ami *mutatis mutandis* nem csupán a Fortunára, hanem a *servus publicusra* is értendő, vagyis

86 Köves-Zulauf 1972. 136.

87 Altheim 1932. II. 25.

88 Köves-Zulauf 1972. 160.

89 Suet. *Iul.* 51.

90 Plin. *nat.* 28, 39. ...illos religione (muta) tutatur et Fascinus, imperatorum quoque, non solum infantium, custos, qui deus inter sacra Romana a Vestalibus colitur, et currus triumphantium, sub his pendens, defendit medicus invidiae, iubetque eosdem recipere similis medicina linguae, et sit exorata a tergo Fortuna gloriae carnifex.

91 Arr. *Epict.* 3, 24, 85; Tert. *apol.* 33, 4; Hier. *epist.* 39, 2, 8; Isid. *etym.* 18, 2, 6; Zonar. 7, 21, 9; Tzetz. *epist.* 97, 86; Tzetz. *hist. var.* 13, 51–53.

92 A. Ernout–J. Beaujeu–E. de Saint-Denis–R. Pépin–J. André–H. Le Bonniec–H. Gallet de Santerre: *Pline l'Anticnt, Histoire Naturelle.* Paris 1947.

93 Köves-Zulauf 1972. 123. skk.

94 CIL III. 1125. *Deae Nemesi sive Fortunae*; Hist. Aug. *Maxim. et Balb.* 8, 6. *Nemesis id est vis quaedam Fortunae*

a *triumphator* számára – óvando őt a *hybristól*, és a gyalázkodó gúnydalokhoz hasonlóan csökkentendő dicsőségét – egyfajta burkolt fenyegetést is tartalmaz; az istennő helye Plinius szövegében ugyanott van, ahová a többi forrás a *servus publicus*t lokalizálja, ez szintén kettejük szimbolikus azonosíthatóságára, a hátulról leleselkedő és lesújtani kész irigységre utal.⁹⁵ Kérdésként merülhet fel, hogy Fortunának, illetve Nemesisnek volt-e valamiféle tényleges funkciója a *triumphus* szertartásrendjében, vagy a pliniusi hely csupán a szerző személyes fogalmazásmódjának, mondandójának elemeként került a szövegbe. A *triumphus* során Fortunához intézett kultikus imáról, rituális cselekményről nem tudunk, a *triumphator* gondolatai között jó eséllyel felmerülhetett a Fortuna, illetve Nemesis hatalmától való félelem,⁹⁶ amint erre bizonyos utalások mutatni látszanak, Plinius megfogalmazása azonban arról mindenképpen tanúskodik, hogy legalábbis a *triumphus* légkörétől nem volt idegen Fortuna hatalmának nem csupán reális, hanem vallási szinten történő érzékelése.⁹⁷ A *recipere*, a visszafogás, mérséklés jellege *stricto sensu* vonatkozhatott a *quadriga* tempójára is, nevezetesen hogy lassabban haladjon a *triumphator* a kocsijával (amelyet – az ünnepi ruházatot, a kezében tartott jogart és babérágat és a kötelezően merev rituális testtartást figyelembe véve – feltehetően nem maga irányított⁹⁸), hiszen ezáltal túlságosan eltávolodhatott volna a katonáitól, amit azok méltán vettek volna rossz néven, hiszen a *triumphus* nem csak a hadvezér, hanem az ő érdemeik elismerését is szolgálta;⁹⁹ ugyanakkor a *triumphus*t jellemző mágikus-vallási légkört figyelembe véve egy átvittebb, spirituálisabb, az elhárító rítusok sorába illő értelmet is hordozhatott. Kérdésként tehető fel, hogy milyen lényegi különbségeket hordoz a *recipe* szövegvariáns a *respice* variánssal szemben.

A Köves-Zulauf által tett szövegkritikai és irodalomtörténeti érvekre, amelyek az általa javasolt verziót teszik plauzibilissé, a mi szempontunkból nem feltétlenül szükséges bővebben kitérni,¹⁰⁰ számunkra fontosabbnak tűnik az általa felismert, a *triumphus* immanens struktúrájából levont következtetéseket áttekinteni. A hátrapillantás inadekvát voltát más forrás is alátámasztja¹⁰¹ azáltal, hogy a *triumphator* szoborszerűen, a Iuppiter Capitolinust mintázóan merev, a szemlélődől a *tremendum maiestatis* érzését kiváltani hivatott tartását hangsúlyozza, ami messzemenően egybecseng a perzsa uralkodói tartás leírásával, ami feltehetően már elég korán hatást gyakorolt a *triumphus* rítusának kialakulásában.¹⁰² Számos mitológiai példából ismerjük a visszapillantás tilalmát olyan esetekben, amikor az adott személy két szféra, egy múltbeli, ártó, démonikus,¹⁰³ negatív és egy jövőbe mutató, kiteljesítő, pozitív határán, ezek találkozási pontján áll. A

95 Köves-Zulauf 1972. 131. skk.

96 Liv. 5, 21, 15. sk.; Plut. *Cam.* 5. 7. 12; Liv. 45, 40, 6-9; 45, 41, 8. skk.; Plut. *Aem.* 35. sk.

97 Wagenvoort 1956. 69; Köves-Zulauf 1972.132.

98 Ehlers 1939. 507.

99 Liv. 26, 21, 4; 39, 7, 3; 45, 36, 5; 45, 37, 3; 45, 41, 3; 45, 43, 8.

100 Köves-Zulauf 1972. 137. skk.

101 Amm. 16, 10, 9–10. ...*talem se tamquam immobilem ostendens. Nam ... velut collo munito rectam aciem luminum tendens nec dextra vultum nec laeva flectebat tamquam figmentum hominis.*

102 Payne 1962. 202. skk.

103 Serv. *ad Verg. ecl.* 8, 102. *Nec respexeris: nolunt enim se videri numina.*

visszapillantással a múltbeli, démonikus szféra fenyegetését példázza a köveket a háta mögé dobáló Deulakion története,¹⁰⁴ vagy a növény mágikus kiásásának szertartása,¹⁰⁵ a küldetést beteljesítő, pozitív jövő elvesztésének veszélyeként jelenik meg a hátrafelé vetett pillantás számos ó- és újszövetségi szövegben,¹⁰⁶ a két szférának egyformán erős jelenlétét mutatja a visszatekintő Orpheus,¹⁰⁷ valamint Lót feleségének példája.¹⁰⁸ Több, a hátrapillantás tilalmát indokoló körülmény is található a *triumphus* szertartásában: a *triumphator* egy szakrális rítust, a Iuppiter Capitolinusnak szánt áldozatot készül bemutatni, életének legjelentősebb pillanatában dicsőségének színteréről tér vissza hazájának legszentebb helyére, háta mögött pedig Nemesis hatalma, a *malocchio* ártó ereje leselkedik.¹⁰⁹ Ugyanakkor a pillantás tilalmát látszik megerősíteni azon körülmény is, hogy a *triumphator*, aki majd a Iuppiter Capitolinus szentélyéhez érkezvén leteszi magáról az isteni jelképeket, vagyis megszűnik az istenséggel időlegesen fennálló azonossága, saját, az egész szertartás által végeredményben célzott rehumanizációját hátráltatná, ezáltal még inkább kihívná maga ellen Nemesist.

IV. Sajátosan numinózus jelensége a római vallásnak Iuppiter papja, a *flamen Dialis*, érdemesnek tűnik tehát a személyéhez és funkciójához kapcsolódó előírások rövid áttekintése. Az antik grammatikusok közül Varro a *filum* szóból származtatja a *flamen* kifejezést,¹¹⁰ ám a szó eredetét illetően semmiképpen sem lehet egy általánosan elfogadott *communis opinio doctorum*ról beszélni a modern szakirodalomban sem,¹¹¹ az újabb interpretációs kísérletek hasonlóképpen nem vezettek biztos és minden szempontból kielégítő eredményre.¹¹² (Amint a későbbiekben látni fogjuk – nem is annyira nyelvészeti, mint inkább strukturális szempontokból –, a Dumézil¹¹³ által felvetett, a *flament* a *bráhman*hoz kapcsoló gondolata mutatkozik a legplauzibilisebbnek.) Szerencsére a *Dialis* attributum nem vet fel hasonló etimológiai nehézségeket, egyértelműen a Diespiter, vagyis Iuppiter nevének archaikus *nominativus*ából származik.¹¹⁴ A három *flamines maiores*re (*Dialis*, *Martialis*, *Quirinalis*) vonatkozó általánosabb forrásanyag leíró jellegű feldolgozását már Samter elvégezte,¹¹⁵ Dumézil pedig rámutatott az ősi Iuppiter–Mars–Quirinus triász fontosságára,¹¹⁶ ami alapján az említett három *flamen* hivatalának jelentősége is magyarázható, valamint ennek – számos egyéb aspektusa

104 Ov. *Met.* 1, 397. skk.

105 Plin. *nat.* 24, 176.

106 Reg. 1, 19, 19–21; Lc. 9, 62; Phil. 3, 14.

107 Ov. *Met.* 10, 56. skk.

108 Gen. 19, 17. 26.

109 Köves-Zulauf 1972. 144. sk.; Köves-Zulauf 1995. 167. sk.

110 Varro *ling.* 5, 84. *Flamen quasi filamen*

111 Walde–Hofmann 1938. I. 512.

112 A. Ernout–A. Meillet: *Dictionnaire étimologique de la langue latine*. Paris 1959. 239.

113 G. Dumézil: *Flamen – Brahman*. Annales de Musée Guimet 51. Paris 1935.

114 Walde–Hofmann 1938. I. 347.

115 E. Samter: *Flamines*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, VI. 1909. 2484. skk.

116 G. Dumézil: *Jupiter, Mars, Quirinus: essai sur la conception indo-européenne de la société et sur les origines de Rome*. Paris 1941.

mellett – a római történelemben megmutatkozó lecsapódására.¹¹⁷ A *flamen Dialis*ról, a rá valamilyen kötelezettséget terhelő, vagy számára valamilyen cselekvést tiltó, tabuizáló előírásokról szóló legfontosabb antik forrásunk a gelliusi *Noctes Atticae*,¹¹⁸ a következőkben elsősorban ezt a szöveghelyet tesszük vizsgálat tárgyává.

Az egyes szabályok részletezése előtt nem árt megismételni Latte azon megállapítását, miszerint a parancsok és tilalmak, tabuk nagy része azon mágikus, numinózus erő védelmét szolgálta, amelyet a rómaik elképzelése szerint a *flamen Dialis* magában hordozott.¹¹⁹ A *flamen Dialis*nak nem szabad lovagolnia, lóra ülnie.¹²⁰ E tilalomban első ránézésre evidensnek tűnnek a lónak mint a halállal összefüggésbe hozott állatnak a tabuizálását látni, hiszen Diana Nemorensis ligetébe sem léphetett be ló,¹²¹ és amint tudjuk, e kultusz számos archaikus elemet őrzött meg a történelmi korok számára is; ezen értelmezés azonban azt is kizárná, hogy a khtonikus szférától szigorúan őrizkedni kötelezett *flamen Dialis* bizonyos ünnepek alkalmával ló vontatta kocsin közlekedjék Rómában,¹²² hiszen a *flamen Dialis*nak nem csupán érintenie, hanem látnia sem volt szabad a számára tabuként meghatározott dolgokat, márpedig a lovaglás és a kocsin történő közlekedés között fennáll ugyan egy minőségi különbség, ám a ló jelenléte mindkét esetben lényegi szerepet játszik.¹²³ Nem zárható ki, hogy a lovaglás tilalma Meyer azon felismerése alapján válik interpretálhatóvá, hogy a lovaglás az ősi Rómában ugyan általánosan elterjedt, ám nem túlságosan nagyra értékelt közlekedési forma volt¹²⁴, ezzel szemben pedig a kocsin való közlekedés valamiféle szakrális, az emberi szférán túllépő elemet hordozott magában.¹²⁵ A *flamen Dialis* nem láthat felfegyverzett hadsereget, valamint tilos esküt tennie.¹²⁶ Az első előírás meglehetősen egyszerűen megérthető, hiszen a harcoló sereg állandó életveszélyben, potenciálisan már a halál hatalmában van, tehát

117 G. Dumézil: *Sur quelques expressions symboliques de la structure religieuse tripartite à Rome*. Journal de Psychologie et Pathologique 45. 1951. 145. skk.; G. Dumézil: *Mythe et épopée. I. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens*. Paris 1968. (Vö. G. Dumézil: *Róma első négy királya*. In: Mítosz és eposz. Budapest 1986. 7. skk.); G. Dumézil: *Archaic Roman Religion*. Chicago 1970.

118 Gell. 10, 15.

119 Latte 1967. 402.

120 Gell. 10, 15, 3. *Equo Dialem flaminem vehi religio est*. Ugyanezen tilalomról számol be a *flamen Dialis*ra vonatkoztatva Plin. nat. 28, 146; Fest. 71L; Serv. ad Verg. Aen. 8, 552. és a *dictatorra* alkalmazva Liv. 23, 14, 2.

121 Verg. Aen. 7, 774. skk. *At Trivia Hippolytum secretis alma recondit / sedibus et nymphae Egeriae nemorique relegat, / solus ubi in silvis Italis ignobilis aevom / exigeret versoque ubi nomine Virbius esset. / Unde etiam templo Triviae lucisque sacratis / cornipedes arcentur equi, quod litore currum / et iuvenem monstris pavidi effudere marinis*. Vö. W. Pötscher: *Flamen Dialis*. In: W. Pötscher: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988. 422.

122 Liv. 1, 21, 4. *Ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit*.

123 Pötscher 1988b 422.

124 E. Meyer: *Römischer Staat und Staatsgedanke*. Zürich–Stuttgart 1961. 42.

125 A. Brelich: *Il mito nella storia di Cecilio Metello*. Studi e Materiali di Storia delle Religioni 15. 1939. 33. *L'uso del carro, nell' antichità romana, rientra sempre e senza eccezione in una sfera sacrale, superumana*.

126 Gell. 10, 15, 4. *(Item religio est) classem procinctam extra pomerium, id est exercitum armatum videre ... item iurare Dialem fas numquam est*.

látása a *flamen Dialis* számára *contagio enervans*,¹²⁷ manáját csökkentő érintkezés; az eskü pedig az archaikus jogban az önelátkozás bizonyos elemeit is tartalmazza,¹²⁸ tehát a numinózus erő, a *mana* csökkenésének lehetőségét hordozza magában, ami a *flamen Dialis* számára feltétlenül kerülendő.¹²⁹ A megkötözés, a megbilincselés valamilyen módon az élete feletti rendelkezés jogával nem bíró rabszolga sajátja, tehát szintén *manát* csökkentő tényező, ezért tehát a *flamen Dialis*nak tilos bármiféle csomót, gyűrűt magán viselnie,¹³⁰ ha házába megbilincselte ember menekül, azt el kell oldozni,¹³¹ ha pedig valakit megvesszőzni visznek, és az könyörgőn átkarolja a térdét, akkor azon a napon már nem szabad megbüntetni¹³² – ez utóbbi esetben az elítéltek a *flamen Dialis*szal történeti érintkezése is feltehetően játszott valamelyes szerepet.¹³³

A *flamen Dialis* életét számos további tabu övezi, amelyek – bár kevésbé konkrétan meghatározható módon – szintén a *mana*, a numinózus energia csökkenését vannak hivatva meggátolni: így például nem érinthet kecskét, nyers húst, borostyánt és babot, és nem is mondhatja ki ezeket a szavakat, valamint nem érinthet lisztet és kovással készült tésztát.¹³⁴ A kecske, a bab és a borostyán a halotti kultusszal vannak kapcsolatban,¹³⁵ és mint ilyenektől a *flamen Dialis*nak távol kell magát tartania, hiszen sem olyan helyre nem léphet, ahol valakit eltemettek, sem pedig halottat nem érinthet¹³⁶ (ez nem mond ellent annak, hogy nem tilos temetésen részt vennie,¹³⁷ hiszen a temetésen nem kerül a halottal érintkezésbe, nem kerül a khtonikus szférába – épp ellenkezőleg, annak az élők világából való végleges eltávozását segíti elő). A tartózkodás a nyers hústól, amelynek még talán túlon túl szoros kötődése van a megölt állathoz, szintén érthető; a tésztában a kovász dagasztó-növelő működése valamiféle új, ismeretlen erőttől történő viszolygásra enged asszociálni, és talán annak a korszaknak viszonyai között kívánja tartani a tilalom által a *flamen Dialis*t, amikor még csak a kovásztalan kenyeret ismerték.¹³⁸ A *flamen Dialis* haját csak szabad ember vághatja le, levágott haját és körmeit pedig egy

127 Wagenvoort 1972. 372.

128 Liv. 1, 24, 8. *Si prior defexit publico consilio dolo malo, tum tu ille Diespiter populum Romanum sic ferito ut ego hunc porcum hic hodie feriam; tantoque magis ferito quanto magis potes pollesque.*; 1, 32, 7. *Inde Iovem testem facit: „Si iniuste impieque illos homines illasque res exposco, tum patriae compotem me nunquam siris esse.”* Ehhez bőven lásd G. Fusinato: *Dei feziali e del diritto feziale*. Macerata 1884.

129 Pötscher 1988b 423.

130 Gell. 10, 15, 6. *Item anulo uti nisi pervio cassoque fas non est. 8. ...nodum in apice neque in cinctu neque in alia parte ullum habet.*

131 Gell. 10, 15, 8. *vincitum, si aedes eius introierit, solvi necessum est et vincula per impluvium in tegulas subduci atque inde foras in viam demitti*

132 Gell. 10, 15, 9. *si quis ad verberandum ducatur, si ad pedes eius supplex procubuerit, eo die verberari piaculum est*

133 Wagenvoort 1972. 372.

134 Gell. 10, 15, 12. *capram et carnem incoctam et hederam et fabam neque tangere Diali mos est neque nominare 19. farinam fermento imbutam adtingere ei fas non est*

135 Wissowa 1912. 191.

136 Gell. 10, 15, 24. *locum, in quo bustum est, numquam ingreditur, mortuum numquam attingit*

137 Gell. 10, 15, 25. *funus tamen exsequi non est religio*

138 Pötscher 1988b 425.

meghatározott fa (*arbor felix*) alatt szabad csak elásni¹³⁹ – a haj az antik elképzelés szerint az életerő egyik fő hordozója, és ha ehhez méltatlan személy nyúl, illetve levágja, úgy a *contagio enervans* révén jelentős energiacsökkenés áll be.¹⁴⁰ Az *arbor felix*, az ehető gyümölcsöt hozó, és az *arbor infelix*, a terméketlen, illetve ehetetlen gyümölcsöt hozó fa fogalmát az archaikus jog is ismeri, ez utóbbira akasztották fel büntetésként a *perduellis* polgárt, hiszen egy termékeny fa életerejét, valamint a benne lakozó, illetve azt kitevő *nument* nem akarták azáltal csökkenteni és megsérteni, hogy egy halott gonosztevével hozták közvetlen érintkezésbe.¹⁴¹ Nem véletlen, hogy a *flamen Dialis* levágott haját és körmeit, amelyek még ilyen állapotokban is *manát* hordoznak, a földbe, egészen pontosan egy *arbor felix* alatt kell eltemetni, ezzel is növelve annak termékenységét.¹⁴² A haját egyébként bronzból, nem pedig vasból készült szerszámmal kellett levágni,¹⁴³ ami egybecseng a lovaglás tilalmára vonatkozó, a rómaiak formakonzervativizmusát oly híven tükröző tilalommal; feltehető tehát, hogy ezen előírás azon igen korai időkből származott, amikor a vasból készült eszközök – újonnan felfedezett, mondhatni modern voltuk miatt – a vallási szertartásokban tabunak számítottak.¹⁴⁴ A *flamen Dialis* házából tüzet kivinni csakis szakrális célokra volt szabad,¹⁴⁵ ami a *flamen Dialis* házában működő *nument*ől áthatott tüzet hivatott védeni az *abusus* ellen. A *flamen Dialis* privilegizált helyzetét és méltóságát volt hivatott hangsúlyozni azon előírás, hogy a vendégségben az „ültetési rendben” csak a *rex sacrorum* előzhette meg.¹⁴⁶ Nehezen értelmezhető azon előírás, miszerint¹⁴⁷ ne járjon a mélyebben függő szőlővesszők alatt – Pötscher magyarázata szerint ez a tilalom azzal rokonítható, hogy a *flamen Dialis*nak állandóan *apexet* kellett viselnie a fején,¹⁴⁸ és a túl alacsonyan függő szőlővesszők ezt lesodorhatták volna a fejről.¹⁴⁹ Kerényi interpretációjában ezzel szemben a szőlőben jelenlevő dionysosi jellegre hivatkozik, ami a *flamen Dialis* numinózus erejének esetleges csökkenését hozhatta volna magával¹⁵⁰ – ez utóbbi gondolat akkor volna teljességgel kielégítő, ha létezett volna, illetve tudnánk egy, a *flamen Dialis* borfogyasztására vonatkozó tilalomról.¹⁵¹

139 Gell. 10, 15, 11. *capillum Dialis nisi qui liber homo est, non detonsent*; 15. *unguium Dialis et capilli segmina subter felicem arborem terra operiuntur*

140 Wagenvoort 1956. 143. *The primitive idea of two persons touching each other may perhaps best be illustrated by the example of two communicating vessels: the fuller the one, the emptier the other, the more the one may lose, the other may gain through contact.*

141 K. Latte: *Religiöse Begriffe im frühromischen Recht*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 67. 1950. 52.

142 Pötscher 1988b 427.

143 Serv. *ad Verg. Aen.* 1, 448.

144 Latte 1967. 203.

145 Gell. 10, 15, 7. *ignem e flaminia, id est flaminis Dialis domo, nisi sacrum efferri ius non est*

146 Pötscher 1988b 428; Gell. 10, 15, 21. *super flaminem Dialem in convivio, nisi rex sacrificulus, haut quisquam alius accumbi*

147 Gell. 10, 15, 13. *propagines e vitibus altius praetentas non succedet*

148 Vö. az utóbbi idézett gelliusi szöveghellyel (10, 15, 17.).

149 Pötscher 1988b 429.

150 Kerényi 190.

151 Pötscher 1988b 429.

Az eddigi előírások – amint láttuk – a *mana*, a numinózus erő csökkenésétől voltak hivatottak megóvni a *flamen Dialist*; a továbbiak egy merőben más szempont szerint rendszerezhetők, nevezetesen a *flamen Dialis cotidie feriatu est*¹⁵² aspektus alapján, vagyis hogy a *flamen Dialis* mindennap kultikus szolgálatot teljesít. Kerényi megfogalmazásában a *flamen Dialis* életének időbeli lefolyása maga a kultikus cselekmény,¹⁵³ Dumézil szerint a flamen élete mint soha fel nem áldozott áldozat jelenik meg,¹⁵⁴ Pötscher pedig még markánsabban határozza meg a *flamen Dialis* szerepét, amint ez elemzésünk egyik kiindulópontjával is szolgált, vagyis hogy a *flamen Dialist* a szó jóval szorosabb értelmében nevezhetjük papnak, nem pedig úgy, ahogy időnként a *pontifex*eket is papnak nevezik, ugyanis az istent (ti. Iuppitert) reprezentálja, az istenséget teszi egy bizonyos formában jelenvalóvá.¹⁵⁵ Ennek szellemében értelmezendő, hogy a *flamen Dialis* a szabad ég alatt nem tartózkodhat fejedő, *apex* nélkül,¹⁵⁶ sőt eredetileg mindenütt, még a házban is viselnie kellett az *apex*et,¹⁵⁷ ami feltehetően arra a korra utal vissza, amikor még egyáltalában nem tartózkodhatott házban, illetve fedett helyen, az *apex* állandó viselése pedig a rómaiak jogiasító gondolkodásában annak a fikciónak eredményeként jelenik meg, hogy a *flamen Dialis* mintegy mindvégig a szabad ég alatt él.¹⁵⁸ Ugyanennek a stádiumnak – amikor a kultusz még nem templomban folyt, hanem a szabad ég alatt, a szent ligetben – maradványa lehet az is,¹⁵⁹ hogy ágyának, amiben alszik, lábait a földdel való közvetlen kapcsolatot biztosítandó agyaggal kell bekenni,¹⁶⁰ ám ezen előírás jelentősége akkor válik érthetővé, ha a további két, a *flamen Dialis* ágyához kapcsolódó szabállyal együtt vizsgáljuk: tilalom alá esik, hogy egymás után következő három napon a *flamen Dialis* ne aludjék a saját ágyában, valamint más személy nem aludhat az ágyában, s az ágy agyaglábánál egy is tárolóedényben áldozati kalácsnak és áldozati mézes árpadarából készült pogácsának kell lennie.¹⁶¹ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a *flamen Dialis* ágya valamiféle kultikus jelentőséggel bír, mintegy szakrális funkciójának integráns elemét képezi. Az e jelenség és Zeus dódónai kultusza között vonható párhuzam már Latte figyelmét sem kerülte el,¹⁶² ebből levont messzebbmenő következtetéseket azonban ismét Pötschernél olvashatunk.¹⁶³

152 Gell. 10, 15, 16.

153 Kerényi 198. *Der zeitliche Ablauf seines Lebens war der Kultakt.*

154 Dumézil 1935. 44. *Le flamen historique se présente comme une victime qui n'est jamais immolé.*

155 Pötscher 1988b 431. *Der Flamen Dialis darf Priester im engeren Sinne des Wortes genannt werden, nicht so, wie man gelegentlich auch die Pontifices Priester zu nennen pflegt. Er repräsentiert den Gott, er macht den Gott in einer Form präsent.*

156 Gell. 10, 15, 17. *sine apice sub divo licitum non est*

157 Gell. 10, 15, 16.

158 Latte. 1967. 203.

159 Latte 1967. 203.

160 Gell. 10, 15, 14. *pedes lecti, in quo cubat, luto tenui circumlitos esse oportet*

161 Gell. 10, 15, 14. *de eo lecto trinoctium continuum non decubat neque in eo lecto cubare alium fas est... apud eius lecti fulcrum capsulam esse cum strue atque ferto oportet*

162 Latte 1967. 203.

163 W. Pötscher: *Zeus Naios und Dione in Dodona*. In: Walter Pötscher: *Hellas und Rom*. Hildesheim 1988. 173–208.

A dódónai kultusz alapját a Zeus Naios és Dione között lezajló *hieros gamos*, Ég és Föld közt lezajló szent nász képezi, amely mintegy a Dódóna körüli terület – amelyet ebben az esetben Dione személy-hatáskör egységeként foghatunk fel – termékenységét hivatott biztosítani a ráhulló esővíz által, amit ebben az esetben mint az eső, és egyáltalában az időjárás istenének funkcióját is betöltő Zeus¹⁶⁴ személy-hatáskör egységeként értelmezhetünk.¹⁶⁵ Az ezen kultusz szolgálatában álló papok, a *hypophetai* nem moshatták meg a lábukat, s egész életükben soha nem aludhattak ágyban, hogy egy pillanatra se szakadjon meg közvetlen kapcsolatuk a földdel.¹⁶⁶ A két kultusz elemei között tehát több párhuzam is kimutatható. A görögöknél a *hypophetai* Zeus Naios papjai, a *flamen Dialis* pedig Iuppiter, vagyis ugyanazon istenség római megfelelőjének a papja. A *hypophetai* nem moshatták meg a lábukat, s egész életükben a földön kell aludniuk, a *flamen Dialis* egy agyaggal bevont lábú ágyban alszik, hogy ezáltal biztosítva legyen a földdel a közvetlen kapcsolat. Zeus Naios papjai állandóan a szent ligetben tartózkodnak,¹⁶⁷ az egész életében megszakítás nélkül isteni szolgálatot teljesítő *flamen Dialis* pedig állandóan viseli az *apexet*, de iure tehát folyton a szabad ég alatt van, és a földdel való állandó kapcsolatot biztosító ágyát nem hagyhatja el egymás után következő három éjszakánál hosszabb időre. A dódónai kultuszban papnők (*promanties*)¹⁶⁸ is részt vesznek, a *flamen Dialis* életében pedig feleségének, a *flaminica Dialis*nak olyannyira fontos szerepe van, hogy az ő halála esetén a *flamen*nek is le kell mondania hivataláról;¹⁶⁹ ugyanakkor a *promanties* Dione papnőiként szolgálnak, a *flaminica* viszont csak ugyanazon papi funkció női komponenseként van jelen.¹⁷⁰ Ezek alapján leszögezhető, hogy a *flamen Dialis* részéről az is kultikus cselekménynek számít, hogy életének – jóformán – minden éjszakáján agyaggal bevont lábú ágyában kell aludnia, ami mellett (egészen pontosan annak) kapcsolatát a földdel szorosabbá tevő lábai mellett áldozati kalácsnak kell állnia, mintegy annak szentségét fokozandó; valamint a *flamen Dialis* (aki funkciójában lényegét tekintve mint férj van jelen, hiszen a *flaminica* halála után le kell mondania a *flamonium*ról) azon kötelessége, hogy éjszakáról éjszakára mintegy a földön háljon, a földdel történő hierogámikus aktusaként értelmezendő.¹⁷¹ A hierogámikus elképzeléshez¹⁷² nem feltétlenül kell konkrét mítosznak tartoznia – ez meglepő is volna a mitikus elbeszélésekben szűkölködő és a közös indoeurópai mítoszkinccs historizálására olyannyira hajlamos római vallás esetében¹⁷³ –, elegendő a földet esővel megtermékenyítő képnek a kultusz szintjére történő transzponálása.¹⁷⁴ A *flaminica Dialis*ra vonatkozó

164 Wissowa 1912. 121.

165 Pötscher 1988c 181.

166 *Il.* 16, 235. *hypophetai aniptopodes khamaieynai*

167 *Il.* 16, 234. sk.

168 Hdt. 2, 55.

169 Gell. 10, 15, 22. *uxorem si amisit, flamonio decedit*

170 Pötscher 1988b 434. skk.; Pötscher 1988c 203.

171 Pötscher 1988b 436.

172 *Il.* 14, 312. skk.

173 Latte 1967. 7.

174 Pötscher 1988b 439.

előírásokról lényegesen kevesebbet tudunk, nagyjából ugyanazok szabályok vonatkoztak rá, mint a *flamen Dialis*,¹⁷⁵ öltözetének színeiben a piros dominált, ami szintén nem tekinthető véletlennek, sokkal inkább a római menyasszonyi ruha színével való egyezés miatt válik hangsúlyossá, ami a hierogámikus képzetet erősíti; nemkülönben azon tény, hogy a római házasságkötés legősibb és legünnepélyesebb formájának, a *confarreatiónak*¹⁷⁶ szertartásánál a *flamen Dialis*nak is fontos rituális feladatai voltak – természetesen a *flamennek* és a *flaminicának* is ezen, szakrálisan legmagasabb rendű szertartás szerint kötött házasságban kellett élnie,¹⁷⁷ hiszen házasságuk magának a *flameni* hivatalnak képezi lényegi részét.¹⁷⁸ A *flamen Dialis* papságának ezen aspektusa, vagyis a földdel való kultikus, annak az ég általi megtermékenyítését szimbolizáló kapcsolata, valamint életének egyéb mozzanataiban is Iuppitert megjeleníteni rendelt aktusai felől megközelítve válnak talán struktúrájukban érthetővé a *flamen* életét meghatározó tabuisztikus, *manájának*, a benne működő numinózus erőnek a csökkenését megakadályozni hivatott előírások és tilalmak.

V. Tekintsük át először röviden – elsősorban Taeger¹⁷⁹ és Pötscher¹⁸⁰ alapján – a *numen Augusti* problematika irodalmát! Toutain némiképpen szimplifikálva a kérdést jóformán teljességgel azonosnak tekinti Augustus *numenjét* és személyét, álláspontját azzal indokolva, hogy – különösen a provinciái használat számára – túlságosan nüanszírozott, már-már szörszálhasogató a fogalmi elkülönítés;¹⁸¹ véleményében megfigyelkedni látszik azon, a római vallásra olyannyira jellemző atomizálásra és szeparálásra hajló tendenciáról, amely szintetizálás helyett a mindennapok számos jelenségének, így például a gabona életének különféle fázisaihoz¹⁸² egyenként meghatározott, világosan elhatárolható funkciókat betöltő istenségeket, isteni erőket, úgynevezett *Sondergottheit*okat rendel hozzá.¹⁸³ Pippidi azonosítja egymással a *numen Augusti* és a *genius Augusti* fogalmakat,¹⁸⁴ nézetét Taeger a *genius* és a *numen* kultuszának lényegi eltéréseire rávilágítva támadja, vagyis határozottan elutasítja a *numen Augusti* és a *genius Augusti* identifikációjára tett kísérletet.¹⁸⁵ Nézete szerint ezen kultuszt azért szentelték Augustus *numenjének*, vagyis a császárban mint Augustusban jelenlevő numinózus erőnek, hogy egy általános, nem pedig valamilyen különleges funkcióhoz kötött kul-

175 Gell. 10, 15, 26. *eadem ferme caeremoniae sunt flaminicae Dialis*

176 A *confarreatió*hoz bővebben lásd Benedek F.: *A manus-szerzés és a házasságkötés alakszerüségai a római jogban*. PTE Dolg. X. 1979; Nótári 2006. 104. skk.

177 Gai. *inst.* 1, 112.

178 Ov. *fast.* 6, 232; Pötscher 1988b 441.

179 Taeger 1960. 145. skk.

180 Pötscher 1988a 471–483.

181 J. Toutain: *Les cultes paiens dans l'Empire romain*. Paris 1907. 53. *Pour nous, le culte du numen impérial équivaut pleinement au culte de l'empereur vivant*.

182 Köves-Zulauf 1995. 80. skk.

183 Latte 1967. 50. skk.; Pötscher 1988a 472.

184 D. M. Pippidi: *Le 'Numen Augusti'.* *Observations sur une forme occidentale du culte impériale*. *Revue des Etudes Latin* 9. 1931. 83. skk.; 106. skk.

185 Taeger 1960. 145.

tikus alakot nyerjenek,¹⁸⁶ lévén a *numen* a *genius*nál kevésbé szigorúan kultikus, sokkal inkább az adott jelenség vallási élményként való megéléséhez kötődő fogalom.¹⁸⁷ A *genius* és *numen* problematikáját illetően Fishwick megállapítja, hogy a *numen Augusti* fordulatot legtöbbször fenntartás nélkül használták a *genius Augusti* összetétel helyett, ám ez távolról sem jelenti azt, hogy a *numen* a *genius* fogalommal azonos jelentést hordozott volna.¹⁸⁸ A *genius* Latte szerint az adott emberben lakozó, őt oltalmazó – ám soha nem absztrahálódott, mindvégig személyhez kötődő – éltető és teremtő erő;¹⁸⁹ ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy adott isten, ember, testület ne rendelkezhetett volna a római elgondolás szerint egyfelől *numennel*, másfelől pedig *geniusszal*.¹⁹⁰ A *numen* sokkal inkább egy adott, pillanatnyi, valamiféle energiatöbbletet magában foglaló működés, (isteni) megnyilvánulás.¹⁹¹ Az istenség tehát rendelkezik ugyan *geniusszal*, ám maga nem *genius*, ugyanakkor *numennel* is bír, és – különösképpen az augustusi és ezt követő terminológia szerint – maga is *numen*.

Mindez azonban nem oldja fel számunkra a *genius Augusti* – *numen Augusti* kérdést, mivel a *numen genii* fordulat ugyan de iure elképzelhető volna, ám a szöveganyagományban de facto nem szerepel, a *genius numinis* társítás viszont (különösen ha a még élő *princensre* vonatkoztatjuk) némiképp aggályos, tekintettel arra, hogy – legalábbis Augustus korának császárait – életükben még nem tekintették *stricto sensu*, vagyis teljes kultikus tisztelettel övezett istennek.¹⁹² Vagyis a numinozitással bíró császár életében mindvégig, még felmagasztosulásának legmagasabb fokán is ember marad, ám – amint látni fogjuk – isteni lényeket megjelenítő ember;¹⁹³ halála után bekövetkező *consecratiójának* analógiájául a római gondolkodásban többek között bizonyos absztrakt fogalmaknak (így például Concordia, Pax, Salus) a pantheonba történő bevonulása szolgálhatott.¹⁹⁴ Az élő és a már elhunyt császár tisztelete tehát két, egymástól többé-kevésbé világosan elkülöníthető mechanizmus, hiszen a halott császár a *consecratio* aktusa¹⁹⁵ révén de iure istenné vált, ettől fogva megillette a *divus attributum* – ami ugyan tartalmazott egyfajta megkülönböztetést a már eleve, *öröktől fogva* tiszteletben részesülő istenek, és a haláluk után istenné vált, illetve nyilvánított emberek között, amint ezt Servius is kiemeli,¹⁹⁶ ám ezen distinkció inkább grammatikai, mint kultikus jelentőség-

186 Taeger 1960. 146. *Man hat diesen Kult also dem numen Augusti geweiht, das heißt der in dem Kaiser als Augustus wesenden numinösen Macht, um eine ganz allgemeine, nicht durch irgendwelche Sonderfunktionen gebundene Kultgestalt zu gewinnen.*

187 Taeger 1960. 379.

188 D. Fishwick: *Genius and Numen*. Harvard Theological Review 62. 1969. 358. skk.

189 Latte 1967. 103.

190 Pfister 1286.

191 Porphyr. *ad Hor. Carm.* 1, 35, 2. *Praesentia dicuntur numina deorum, quae se potentiamque suam manifeste tendunt.*

192 Pötscher 1988a 475.

193 Taeger 1960. 467.

194 Taeger 1960. 242.

195 Wissowa 1912. 243. skk.

196 Serv. *ad Verg. Aen.* 5, 45. *Quamquam sit discretio, ut deos perpetuos dicamus, divos ex hominibus factos, quasi qui diem obierint; unde divos etiam imperatores vocamus.*

gel bír.¹⁹⁷ Az uralkodóknak tulajdonított *numen* tehát – önálló koncepció lévén – nem tekinthető azonosnak az uralkodói *geniusszal*, noha gyökereit tekintve annak bizonyos aspektusait is magába olvasztja,¹⁹⁸ ugyanakkor némiképpen rokonítható a hellenisztikus *eyergetes* uralkodói képpel, ami a római uralkodókultusz egyik forrásának tekinthetünk.¹⁹⁹ Mindazonáltal a leglényegesebb pont az marad, hogy a(z uralkodói) *nument* említve változatlanul egy kivételes, átlag- és természetfeletti erőt és valóságot értettek, és ha – amint ezt már Cicero is említi²⁰⁰ – az egységes, egyetértő *senatus* is rendelkezhet *numennel*, úgy a még élő *princeps*nek is lehet is *numenje*. Azon tény, hogy *numennel*, numinózus erővel bír, még nem feltétlenül jelenti – ugyanakkor, amint látni fogjuk, bizonyos szempontokból, nem is annyira a *consecratio*, hanem inkább a személyét övező rítusok által előhívott tudattalan asszociációk révén – azt, hogy már életében maga is *numenné*, istenséggé válna.

Azzal, hogy a *numen Augustinak* már a *princeps* életében kultikus tisztelettel adóztak, elsősorban nem maga Augustus személye részesült vallásos hódolatban, hanem a személyén keresztül az alattvalók számára megnyilvánuló *numen praesens*, numinózus, manaisztikus erő.²⁰¹ Ugyanakkor nehézségeket vet fel a határvonal pontos kijelölése, hiszen tény ugyan, hogy életében Augustus nem vált *divusszá*, de elfogadta a 42-ben Divus Iuliuszá tett Caesar után a *Divi filius* titulust.²⁰² Tökéletesen egybecseng az előzőekkel, hogy Augustus előbb arra kapott jogot, hogy összes nyilvános szereplése alkalmával viselhesse a *triumphatori* koszorút,²⁰³ majd 19-ben megszerezte azon privilégiumot, hogy minden esztendő első napján a koszorú mellett még a *triumphatori* ornátust is magára ölthette,²⁰⁴ vagyis a capitoliumi Iuppiter Optimus Maximus képmásaként jelenhetett meg alattvalói körében; Suetonius szerint Octaviusnak, a későbbi Augustus apjának egy dionysosi jóslat előre jelezte fia jövőendő nagyságát azáltal, hogy álmában a Iuppiter Optimus Maximus díszével látta fiát felékesítve.²⁰⁵ (Megjegyzendő, hogy a magánkultusz keretébe tartozott ugyan Augustusnak Mercuriusként történő ábrázolása,²⁰⁶ ám Serviusnak olyan Augustus-szoborról is tudomása volt, amely teljes apollói díszben jelenítette meg az uralkodót.²⁰⁷) Joggal feltételezhető tehát, hogy Octavianus 27-ben történt Augustusszá válásában szintén bizonyos szakrális és dinamisztikus képzetek is szerepet kaptak, ugyanis őt megelőzően ezen *epitetont* nem személyekre, hanem szakrális célok-

197 E. Bickerman: *Consecratio*. Fond. Hardt. Bd. 19. 13. *The distinction between dii perpetui and divus ex hominibus factus ... is an invention of some later grammarian which did not exist in the cult.* (Idézi Pötscher 1988a 479.)

198 Latte 1967. 103.

199 Darkó J.: *Császárimádó Róma, képromboló Bizánc*. Budapest 1977. 40. sk.

200 Cic. *Phil.* 3, 32. *magna vis est, magnum numen... idem sentientis senatus*

201 Pötscher 1988a 482.

202 Altheim 1932. III. 56.

203 Dio Cass. 51, 20, 1.

204 Dio Cass. 53, 26, 5.

205 Suet. *Aug.* 94, 5. sk. Vö. Altheim 1932. III. 58. skk.

206 Altheim 1932. III. 63.

207 Serv. *ad Verg. ecl.* 4, 10.

ra szentelt tárgyakra, kultikus eszközökre alkalmazták, hiszen az *augus*²⁰⁸ szó eredetileg nem jelölt egyebet, mint azt, *aki megnöveltetett*.²⁰⁹ Az *augustum augurium* fordulat először Enniusnál tűnik fel,²¹⁰ az ovidiusi *Metamorphoses*ben leírt, Athéné által készített szöveten a tizenkét olymposi isten látható, akik *augusta gravitate*, vagyis emberi alakban, de személyiségükben az emberi mértéken túlmenő tekintéllyel ülnek trónusaikon,²¹¹ kétszer találkozni e kifejezéssel Hercules kapcsán, akit Liviusnál Euander emberfeletti jellegéről, kisugárzásáról ismer fel, *habitus formamque*²¹² és aki égbeemelkedése során ennek megfelelő alakot ölt Ovidiusnál is.²¹³ A dinamisztikus konnotációval egybecsengően magyarázza a kifejezést Ovidius is: „*Sancta vocant augusta patres, augusta vocantur templa sacerdotum rite dicata manu. Huius et augurium dependet origine verbi et quodcumque sua Iuppiter auget ope.*”²¹⁴ E megnevezés ily módon immanensen magában hordozza az emberi szféra felett álló, az isteni szférába benövő lényeket, s noha ez nem kerül a szó minden egyes kimondásakor meghatározásra,²¹⁵ a tudattalan asszociációk révén fejt ki minden definiálásnál mélyebbre ható és mélyebben gyökerező befolyását, nem véletlenül idézi ezt illusztrálandó Altheim is Vitruviusnak Augustushoz szóló *divina tua mens et numen, imperator Caesar* megszólítását.²¹⁶ Ugyanezen teremtő aktusra utalást olvashatunk Suetoniusnál, amikor azt mondja, hogy azok kapják majd a halhatatlan istenektől ajándékul a hosszantartó hírnév dicsőségét, akik a római nép hatalmát a legcsekélyebbről a legnagyobbra növelték.²¹⁷

Vagyis az *augustus* szó az *augere* igéből származik, és rokon az *augurium* fogalommal, szinonim a *sanctus*, vagy még inkább a *sacer* kifejezéssel,²¹⁸ ami a *sacerdos* (vö. *sacer-dare*) általi felszentelés által kapja e jellegét;²¹⁹ a felszentelést azonban csak olyan személy, az *augur* végezhetette, akinek megvolt a *mana* növeléséhez szükséges numinózus képessége, az *auctoritas*.²²⁰

A római *religio* fogalmát tekintve a numinozítás élményére jelentős, és amint látni fogjuk, igencsak sajátos viszonyulást tükröző hangsúlyt kell tennünk, hiszen Jung (Rudolf Otto²²¹ nézetére támaszkodva) a vallást mint az emberi szubjektumra kívülről behatást gyakorló, azt hatalmába kerítő dinamikus (vagyis *dynamosszal* – vö. a latin *numen* fogalomnak a görög *dymanosszal* történő azonosíthatóságát – teli) egzisztenciát

208 Walde–Hofmann 1938. I. 83.

209 Wagenvoort 1972. 367.

210 Enn. *Ann.* 502 V.

211 Ov. *Met.* 6, 72. sk.

212 Liv. 1, 7, 9. ...*aliquantum ampliolem augustiolemque humana*

213 Ov. *Met.* 9, 269. *maior... videri... et augusta fieri gravitate verendus*

214 Ov. *fast.* 1, 609. ssk.

215 Dio Cass. 53, 16, 8.

216 Altheim 1932. III. 61.

217 Suet. *Aug.* 31, 5. *Proximum a dis immortalibus honorem memoriae ductum praestitit, qui imperium populi Romani ex minimo maximum reddidissent.*

218 Cic. *nat.* 2, 62. 79; Stat. *Theb.* 10, 757; Macr. *Sat.* 1, 20, 7.

219 Suet. *Aug.* 71. *loca quoque religiosa et in quibus augurato quid consecratur augusta dicuntur*

220 Wagenvoort 1956. 12. sk.

221 R. Otto: *Das Heilige*. Breslau 1917.

vagy hatást definiálja.²²² Az archetípus legfőbb sajátossága éppen a numinozításban rejlik, hiszen az archetípumos szituációk és képek leginkább egy érzelmi és indulati töltéstitket generálnak, és ezáltal a tudatból a *tremendum maiestatis* érzését hívják elő.²²³ Jung a *mana* lényegét és eredetét mint a kollektív tudattalanban jelenlévő, hatalommal és tekintéllyel rendelkező személyiség, például a hős és az istenember alakjában megjelenő archetípust határozza meg: „*Die Mana-Persönlichkeit ist aber eine Dominante des kollektiven Unbewußten, der bekannte Archetypus des mächtigen Mannes in Form des Helden, des Häuptlings, des Zauberers, Medizinmannes und Heiligen, des Herrn über Menschen und Geister, des Freundes Gottes.*” „... *Beide Figuren entsprechen dem Begriff des 'außergewöhnlich Wirkungsvollen', welchen Ausdruck Lehmann in seiner bekannten Monographie*²²⁴ *erklärend für Mana setzt. Ich nenne daher eine solche Persönlichkeit einfach Mana-Persönlichkeit. Sie entspricht einer Dominante des kollektiven Unbewußten, einem Archetypus, der sich in der menschlichen Psyche seit unvordenklichen Zeiten durch entsprechende Erfahrung ausgebildet hat. Der Primitive analysiert nicht und gibt sich keine Rechenschaft darüber, warum ein andere ihm überlegen ist. Ist er klüger und stärker als er, so hat er eben Mana, das heißt er hat eben eine größere Kraft; er kann diese Kraft auch verlieren, vielleicht, weil im Schlaf jemand über ih hienweggestiegen oder ihm einer auf den Schaten getreten ist. Die Mana-Persönlichkeit entwickelt sich historisch zur Heldenfigur und zum Gottmenschen, dessen irdische Figur der Priester ist.*”²²⁵ Ezzel teljességgel egybecseng, hogy a *numinosum* működése megragadja és uralja az emberi szubjektumot, e működésnek inkább áldozata tehát, mintsem teremtője, tehát a szubjektum akarától független.²²⁶

Egy futó pillantás erejéig érdemes szemügyre venni, hogy e konstrukció nézőpontjából hogyan viszonyul a *numen*hez, és a numinozítás adottságát akár a történelmi realitás szintjén növelő, teremtő funkciója által megjelenítő, kifejező *auctoritashoz* az *imperium* fogalma. Láttuk, hogy a vallási és katonai vezető (a kezdetekben mindkét feladatot a *rex* látta el a rómaiaknál) *manával* bír – hiszen a kollektív tudattalan szintjén az isteni vezető és hős archetípusát aktiválja. *Manája* teszi képessé például a föld termékenységének növelésére, amint ezt etnológiai példákól látjuk.²²⁷ Ennek megfelelően

222 C. G. Jung: *Psychologie und Religion*. München 1997. 10. sk. *Wenn ich von Religion spreche, muß ich zuvor erklären, was ich mit diesem Wort meine. Religion ist, wie das lateinische Wort religere meint, eine sorgfältige und gewissenhafte Beobachtung dessen, was Rudolf Otto treffend „das Numinosum“ genannt hat, nämlich eine dynamische Existenz oder Wirkung, die nicht von einem Willkürakt verursacht wird. Im Gegenteil, die Wirkung ergreift und beherrscht das menschliche Subjekt, welches immer viel eher ihr Opfer denn ihr Schöpfer ist.*

223 Vö. C. G. Jung *Alapfogalmainak lexikona* II. Budapest 1998. 62. skk.

224 F. R. Lehmann: *Mana*. Leipzig 1922.

225 C. G. Jung: *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewußten*. München 1997. 113. 118. sk.

226 Jung 1997a 11. *Das Numinosum – was immer auch seine Ursache sein mag – ist eine Bedingung des Subjekts, die unabhängig ist von dessen Willen. Jedenfalls erklärt sowohl die religiöse Lehre, als auch der consensus gentium immer und überall, daß diese Bedingung einer Ursache außerhalb des Individuums zuzuordnen sei. Das Numinosum ist entweder die Eigenschaft eines sichtbaren Objektes oder der Einfluß einer unsichtbaren Gegenwart, welche eine besondere Veränderung des Bewußtseins verursacht.*

227 Wagenvoort 1972. 371.

Wagenvoort értelmezésében az *imperare* eredetileg nem jelentett egyebet, mint *életre kelteni, megtermékenyíteni*, hiszen a hadvezér – aki egy idegen tábor megrohamozására adott parancsot (*imperabat*) katonáinak – mágikus erejű szava által hozta létre, hívta életre a parancs végrehajtásához szükséges erőt; vagyis az *imperium* nem egyéb, vonja le a következtetést, mint egy titokzatos erő átvitelének – létrehozásának – képessége.²²⁸ Ennek specifikumaként említi meg Köves-Zulauf, miszerint „*a dolog különös, itt nem taglalandó érdekessége, hogy a parere (szülni) tipikusan női szó, míg imperiummal kizárólag férfiak rendelkeztek*”.²²⁹

Anélkül, hogy e jelenség behatóbb magyarázatára itt vállalkozni tudnánk, induljunk ki ismételtelen azon meghatározásából, amelyet Jung a *Mana-Persönlichkeit*ről ad, miszerint az nem más, mint a kollektív tudattalanban lakozó, hatalommal bíró férfi-alak archetípusa, amely a tudatos személyiséget uralja, és magához vonja az *anima*²³⁰ autonóm értékét és erejét; a továbbiakban pedig az ezen alakkal történő azonosulás hozza létre az *anima manájának* birtoklási képzetét.²³¹ Ezáltal ugyan a tudat nem lett úrrá a tudattalanon, viszont oly mértékben integrálta magába az azt képviselő *anima* erejét, hogy megteremtődött az *ego* és a tudattalan közötti közvetlenebb kapcsolat lehetősége, ami által pedig az *ego* megszerezte a magasabb rendű hatalmat birtokló eszményképével, a *mana*, az *außergewöhnlich Wirkungsvoll* hatalmával rendelkezővel való azonosságot, ezáltal válik *mana-személyiséggé*.²³² Vagyis az *animával* fennálló viszony harmonizációja révén válik valaki egy, az alattvalókban a hatalom gyakorlójának archetípusát életre hívni tudó vezetővé, aki a szó legszorosabb értelmében rendelkezik a másokban bizonyos erőképzetek létrehozását, megszületését jelentő képességgel, amit a *tipikusan női szó*, az *imperium* jelöl. (Az *animával* diszharmóniában élő vezető ugyan szintén felidézi a vezetőtekben a manasztikus személyiség archetípusát, azonban pont e diszharmónia révén – amelynek során őt az *anima* hatalma maga alá gyűri – válik destruáló hatásúvá,²³³ vagyis nem válik sajátjává a – eredetileg már etimológiájából következően is – teremtő és alkotó jellegű *imperium*.)

Az *auctoritashoz*, az *imperiumhoz* és a *numenhez* kapcsolódó mindezen asszociációs pontok fölényes kezelésével teremtette Augustus saját legitimitációjának állandósítását a max weberi kifejezéssel karizmatikus legitimitációnak nevezett formációból a tradicionális legitimitáció konstruktumába történő átvitelrel.²³⁴ A *numen Augusti* kompozitum

228 Wagenvoort 1972. 371. sk. *Sehen wir richtig, so bedeutete das Zeitwort imperare ('befehlen, 'herrschen') ursprünglich 'zum Leben erwecken', 'befruchten'; der Feldherr, der seinen Soldaten befahl (imperabat), ein feindliches Lager zu berennen, erzeugte in ihnen durch sein magisches Wort die Kraft zur Erfüllung seines Auftrages. Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft.*

229 Köves-Zulauf 1995. 31.

230 Az *anima* fogalmához az analitikus pszichológiában vö. C. G. Jung: *Mélységeink ösvényein*. Budapest 1993. 1994. 180–181.

231 Jung 1997b 113.

232 Jung 1997b 114. skk.

233 E pszichés jelenségnek a XX. századra történő alkalmazásához lásd C. G. Jung: *Beszélgetések és interjúk*. Budapest 1997. (*Jung diagnózisa a diktátorokról* 144.), (*Diagnózis a diktátorokról* 134. sk.)

234 Darkó 1977. 40. sk.

szervesen illeszkedik a római vallási rendszerbe, hiszen egyfelől a *numen*, az isteni jelenlét és dinamisztikus működésmód, másfelől az *augus*, a növelő, teremtő képességgel, *manával* rendelkező karizmatikus vezető archetípusának numinózus élményét idézi fel az alattvalókban. Kézenfekvő párhuzammal hívhatjuk segítségül Köves-Zulauf jellemzését, ami a római vallásnak a beszédhez való viszonyát foglalja össze: „A római vallás ezért a fegyelem, a szorongás, az elfojtás vallása, nem a felszabadult feloldódásé, mint a görög. ... Innen fakad a római vallásnak a beszédhez való neurotikusnak nevezhető viszonya.”²³⁵ Amint láttuk, a római ember viszonya nem csupán a beszédhez, hanem egyáltalában a vallás numinózus élményeihez is meglehetősen neurotizált, hiszen az említett és elemzett archetípusos jelenségekhez való viszonyuk alapvetően negatív, elutasító; ennek nem törvényszerűen kellene így lennie, hiszen „az archetípus önmagában se nem jó, se nem rossz, hanem erkölcsileg semleges numen, amely csak a tudattal való ütközése során válik jóvá, vagy rosszá”.²³⁶ Épp e sajátos, a római vallásban rejtező és annak leglényegibb részét képező neurozist használja fel a hatalom – saját megkérdőjelezhetetlenségét biztosítandó – a tekintély fogalmának numinózus, vagyis a *tremendum maiestatis* érzését generáló régiókba emelésével.

235 Köves-Zulauf 1995. 249.

236 C. G. Jung: *Psychologie und Dichtung*. Magyar nyelven lásd *Pszichológia és költészet*. In: A szellem jelensége a művészetben és a tudományban. Budapest 2003. 100.

A LÁNDZSA MINT HATALMI ÉS TULAJDONI JELKÉP AZ ÓKORI RÓMÁBAN

A *legis actio sacramento in rem* jól ismert leírásában Gaius megemlíti, hogy az eljárás során a pálcat mintegy a lándzsa helyett használták, mintegy a jogszerű tulajdon jeleként, mivel azt vélték leginkább sajátjuknak, amit az ellenségtől vettek el: „*Festuca autem utebantur quasi hastae loco, signo quodam iusti domini; quod maxime sua esse credebant quae ex hostibus cepissent.*”¹ Gaius nézetével egybecseng Verrius Festus azon megállapítása, miszerint a lándzsa a legfőbb hatalom jelképe, megtestesülése: „*Hasta summa armorum et imperii est.*”²

E két *testimoniumból* kiindulva kívánjuk jelen tanulmányban a *hasta* és a *festuca* hatalmi jelképiségét vizsgálni a *legis actio sacramento in rem* szertartásának *duellum sacrum*kénti értelmezését alátámasztandó.³ Először röviden áttekintjük a lándzsa előfordulásait mint az *imperium* jelképét, az ezzel összefüggő *subhastatiót* és a hadvezéri lándzsa funkcióját, valamint szót ejtünk az *augurok* botjáról és a lándzsa-, illetve pálca-szimbolika bizonyos görög előképeiről és párhuzamairól. (I.) Ezt követően a Mars isten lándzsájához és a Mars-kultuszhoz, valamint Quirinusnak és a Quiritesnek a lándzsa-szimbolikához fűződő viszonyához teszünk néhány megállapítást. (II.) A *magistratus*, a *flamen Dialis* és a *virgo Vestalis* előtt vonuló *lictorok* által hordozott *fasces* szintén hatalmi jelvény, s amint ezt megkíséreljük felvillantani, a hatalom erősen szakralizált, numinózus jellegét testesíti meg. (III.) Végül a hadüzenet szertartásából, s a szertartásban a lándzsa különleges jellegéből és használatából kívánunk bizonyos párhuzamokat a *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* között felmutatni. (IV.)

I. Jó eséllyel feltételezhetjük, hogy a lándzsa mint fegyver kezdetben nem is lehetett egyéb, mint egy keményfából készült, hosszú, hegyes, tűzben edzett bot.⁴ Ha pedig a *hasta* volt azon fegyver, amivel a harcok során zsákmányt,⁵ elismerést s ezáltal hatalmat szerezhettek, úgy nem csodálkozhatunk azon, hogy hamarosan hatalmi jelképpé válhatott.⁶ Ezt jelzi a festusi „*hasta summa armorum et imperii est*” meghatározás is,⁷ s az *imperium* – különösen a lándzsával összefüggésben történő – említésekor nem szabad megfeledkezni annak a szakrális szférába tartozó, mágikus-vallási jellegéről sem. Az *imperium* elsősorban tényleges parancsnoki hatalmat jelöl, ám a vallási szférához is kötődik, az *auspicium* esetében a szakrális elem van túlsúlyban, ugyanakkor

1 Gai. *inst.* 4, 16.

2 Fest. 55, 3.

3 Az ennek kapcsán – az e tanulmányban jelzettnél bővebben – kifejtett koncepciót lásd Nótári T.: *Jog, vallás és retorika. Studia Mureniana.* Szeged 2006. 69. skk.

4 Cic. *Verr.* 4, 125; Plin. *nat.* 16, 65; Hdt. 7, 71; Tac. *ann.* 2, 14; Prop. 4, 1, 28; Amm. 31, 7, 12.

5 Vö. a *doryktétos* kifejezést Homérosnál (*Il.* 9, 342. skk.).

6 F. J. M. de Waele: *The Magic Staff or Rod in the Graeco-Italian Antiquity.* Gent 1927. 172.

7 Fest. 55, 3.

magában hordozza az annak végrehajtásához szükséges jogosultságot.⁸ Wagenvoort meglátása szerint bizonyos személyek saját és kivételes *manával* rendelkeztek a római gondolatvilágban, így például az *imperator* – ha a szó eredetét vizsgáljuk – teremtő, megtermékenyítő erővel rendelkezik,⁹ s amikor hadvezérként katonáinak egy ellenséges tábor elfoglalására adott parancsot, akkor mágikus szavával hívta életre katonáiban a parancs végrehajtásához szükséges erőt; ezek alapján tehát az *imperium* nem más, mint egy titokzatos erő átvitelének egy formája.¹⁰ A katonai és vallási vezető (a kezdetekben mindkét feladatot a *rex* látta el a rómaiaknál)¹¹ *manával* bír, ez teszi képessé például a föld termékenységének növelésére, amint ezt etnológiai példából látjuk.¹² Ennek megfelelően Wagenvoort értelmezésében az *imperare* eredetileg nem jelentett egyebet, mint *életre kelteni, megtermékenyíteni*, hiszen a hadvezér – aki egy idegen tábor megrohamozására adott parancsot (*imperabat*) katonáinak – mágikus erejű szava által hozta létre, hívta életre a parancs végrehajtásához szükséges erőt; vagyis az *imperium* nem egyéb – vonja le a következtetést –, mint egy titokzatos erő átvitelének, létrehozásának képessége.¹³ Ennek specifikumaként említi meg Köves-Zulau, miszerint „*a dolog különös ... érdekessége, hogy a parere (szülni) tipikusan női szó, míg imperiummal kizárólag férfiak rendelkeztek*”.¹⁴

Az ellenségtől fegyverrel szerzett zsákmány – nem véletlenül tesz erről említést Gaius is¹⁵ –, kiváltképp a hadifoglyok eladását,¹⁶ majd utóbb általánosságban az árverést¹⁷ nem véletlenül jelöli a *subhastatio* kifejezés.¹⁸ A rómaiak már maguk is tisztában voltak e

8 W. Pötscher: 'Numen' und 'numen Augusti'. In: Hellas und Rom. Hildesheim 1988. 462.

9 A. Walde–J. B. Hofmann: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Heidelberg 1938. I. 683.

10 H. Wagenvoort: *Wesenszüge altrömischer Religion*. In: ANRW 1972. I. 2. 371. sk. *Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft*.

11 Földi–Hamza 2005. 18.

12 Wagenvoort 1972. 371.

13 Wagenvoort 1972. 371. sk. *Sehen wir richtig, so bedeutete das Zeitwort imperare ('befehlen', 'herrschen') ursprünglich 'zum Leben erwecken', 'befruchten'; der Feldherr, der seinen Soldaten befahl (imperabat), ein feindliches Lager zu berennen, erzeugte in ihnen durch sein magisches Wort die Kraft zur Erfüllung seines Auftrages. Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft*.

14 Th. Köves-Zulau: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest 1995. 31.

15 Gai. *inst.* 4, 16. *quod maxime sua esse credebant quae ex hostibus cepissent*

16 Fest. 55, 9. *Quam ob rem viri fortes ea donantur et captivi sub eadem veneunt...;* 90, 19. *Hastae subicebant ea, quae publice venundabant, quia signum praecipuum est hasta.*

17 C. 10, 3, 1. *Cum si probaveris non auctore procuratore vel eo, cui vendendi fuit facultas, neque habitis hastis nec omni ordine peracto venditas res esse...;* 2. *Dulpex ratio desiderium tuum iuvat, et quod praetermissa harumarum sollemnitate possessiones tuas ex officio distractas suggeris...;* 5. *Quaecumque pro reliquis prodigorum in annonario titulo ceterisve fiscalibus debitis in quibuscumque corporibus sub auctione licitanda sunt, fisco auctore vendantur, ut perpetuo penes eos sint iure domini, quibus res huiusmodi sub hastae sollemnis arbitrio fisco addixerit...;* 6. *Si qui proscibente et distrahente fisco debitorum fiscalium emerint facultates, pro earum rerum tantum pretio obnoxii sint, quas eos patuerit decursis hastis et proscriptione habita comparasse.*

18 Liv. 2, 14, 1–4; Dion. Hal. 5, 34, 4; Val. Max. 3, 2, 2; Cic. *off.* 2, 27. 83; *Phil.* 2, 64. 103; Varro *rust.* 2, 10, 4; Sen. *suas.* 6, 3. C. 4, 44, 16. Vö. A. Alföldi: *Hasta – Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome*. American Journal of Archeology 63. 1959. 3. 8; Kovács P.: *Adatok a hasta mint hatalmi jelvény használatához*. Antik Tanulmányok 47. 2003. 261. skk.; 268; Waele 1927. 172.

szokás eredetével,¹⁹ gyakorta megjelenik a *praeda*²⁰ és a *spolia*²¹ kifejezésekkel valamiféle kontextusban, a *hasta* az eladás jelképévé vált²² – ebből alakult ki a *ius hastae* összetétel is²³ –, s az állami eladásoknak olykor a *hastam ponere* fordulattal éltek,²⁴ s számos alkalommal a *hasta* jelképként helyettesítette az egész jogügyletet.²⁵ A lándzsát e funkciójában Seneca *hasta civilis*nek,²⁶ Cornelius Nepos *hasta publicának*,²⁷ Iuvenalis *domina hastának*,²⁸ a *hasta* helyét Tertullianus *hastariumnak*²⁹ nevezi, a *hasta* kitételének szokása pedig a császárkorban³⁰ mindvégig fennmaradt.³¹

Pomponius a *decemviri stlitibus iudicandis* intézményének ismertetése során a „*hastae praeesse*” fordulatot használja,³² ami nem jelenthetett egyebet, mint a *iudicium centumvirale* vezetését, viszont az a pomponiusi datálás (i. e. 242–227) után száz évvel keletkezett;³³ így Pomponius híradásának történeti hitele kétségessé válik ugyan, ám egyértelművé teszi, hogy a *legitimum dominium* kérdésében kizárólag egy *magistratus cum imperio* volt hivatott dönteni.³⁴ Az i. e. II. század közepén megalapított *iudicium centumvirale*³⁵ jelvénye az ún. *hasta centumviralis* volt,³⁶ e törvényszék elnöki tisztségét a köztársaság végére – tekintettel a *praetorok* túlterheltségére – a *proquaestorok* látták el.³⁷ Augustus ismét egy *praetort* állított felügyelőként a *iudicium centumvirale* élére,³⁸ Novellius Torquatus Atticus volt az első, általunk név szerint ismert, e feladatot ellátó *praetor hastarius*,³⁹ illetve *praetor ad hastam*;⁴⁰ e rendelkezésével Augustus feltehetően

19 Liv. 2, 14, 1. skk.; Dion. Hal. 5, 34, 4.

20 Cic. *off.* 2, 27, 8; Liv. 4, 29, 4; Suet. *Iul.* 50, 2.

21 Sen *dial.* 6, 20, 5.

22 Cic. *Phil.* 2, 103.

23 Tac. *ann.* 13, 28; C. 10, 3.

24 Cic. *off.* 2, 29, 83; *Phil.* 2, 64; *agr.* 2, 53.

25 Sen. *dial.* 6, 20, 5; Prud. *Psych.* 873; C. 10, 3, 1. Vö. Kovács 2003. 269.

26 Sen. *dial.* 3, 2, 1. *Videbis caedes ac venena et reorum mutuas sordes et urbium clades et totarum exitia gentium et principum sub civili hasta capita venalia et subiectas tectis faces nec intra moenia coercitos ignes sed ingentia spatia regionum hostili flamma relucetia.*

27 Nep. *Att.* 6, 3.

28 Iuv. 3, 33. *praebere caput domina venale sub hasta*

29 Tert. *apol.* 13; *nat.* 1, 10.

30 C. Th. 10, 17; C. 10, 3.

31 Kovács 2003. 269.

32 Pomp. D. 1, 2, 2, 29. *Deinde cum esset necessarius magistratus qui hastae praeesset, decemviri in litibus iudicandis sunt constituti.*

33 Th. Mommsen: *Römisches Staatsrecht I–III.* Berlin 1887–1888. I. 275.

34 Alföldi 1959. 9.

35 Vö. Mommsen 1887–1888. II. 225.

36 Suet. *Aug.* 36, 1. Vö. Stat. 4, 4, 41. *centeni moderatrix iudicis hasta*

37 Suet. *Aug.* 36, 1. *Auctor et aliarum rerum fuit, in quis... ut centumviralem hastam, quam quaesturam functi conserant cogere, decemviri cogere.*

38 Mommsen 1887–1888. II. 225. Alföldi 1959. 9.

39 CIL 6, 1365, 13; 8, 22721, 5.

40 ILS 950.

nem új szabályt léptetett életbe, hanem egy régebbit élesztett fel.⁴¹ Amennyiben a törvényszék több részre bontva ülésezett, a *praetor hastarius* által a *decemviri* közül kiválasztott, *ad hoc* elnökléssel megbízott férfi saját lándzsáját használta a *iudiciumban*;⁴² ezt támasztja alá, hogy a *iudicium centumvirale* két részre osztott működése esetén Quintilianus *duae hastae*ről számol be,⁴³ Seneca pedig a főhatalmat megjelenítő *hastát* az *imeriummal* bíró *praetor hastájaként* említi.⁴⁴ Az öröklési ügyekben bíraskodó s a *praetor hastarius* felügyelte⁴⁵ *iudicium centumvirale* általában négy szekcióban, a *basilica Iuliában* ülésezett.⁴⁶

A *hasta pura* – *pura*, mert nem fémből készült –, illetve *donatica* (*dory katharon*) katonai kitüntetésnek számított,⁴⁷ amint ezt Servius *Aeneis*-kommentárjából megtudhatjuk,⁴⁸ s a katonai bátorságért adományozott lándzsa feltehetően *imperator*i lándzsa vagy arról készült másolat lehetett – kifejezendő, hogy a kitüntetett maga is méltó volna katonai vezetői tisztséget ellátni.⁴⁹ A sas és néhány más szent állat mellett a római hadsereg legerjedtebb jelvénye maga a lándzsa volt, amelynek hegyét számos esetben a különféle *dona militaria* díszítették, amint ez a képzőművészeti ábrázolásokon is megfigyelhető.⁵⁰ A *hasta* a parancsnoki hatalmat jelezte, gyakorlati jelentősége sem alábecsülendő, hiszen a sereg ennek segítségével kapta meg a csapatmozgások szükséges jeleit; a *vexillum* pedig nem egyéb, mint a lándzsahegy alatt rögzített textília.⁵¹ Közvetlenül az *imperator* előtt is *vexillumot* vitt testőrsége, amint ez Traianus és Marcus Aurelius osz-

41 Mon. Ancy. 8, 5. *Legibus novis me auctore latis complura exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi.*

42 Alföldi 1959. 10.

43 Quint. *inst.* 5, 2, 1. *Iam praeiudiciorum vis omnis tribus in generibus versatur: aut cum de eadem causa pronuntiatum est, ut... partibus centumviralium, quae in duas hastas divisae sunt.*; 11, 1, 78. *Etiam, si apud alios iudices agetur, ut... in centumviralibus iudiciis duplicibus parte victa...*

44 Sen *dial.* 12, 1–2. *Quaeris fortasse quos occupatos vocem? Non est quod me solos putes dicere quos a basilica inmissi demum canes eiciunt, quos aut in sua vides turba speciosius elidi aut in aliena contemptius, quos officia domibus suis evocant ut alienis foribus inlidant, quos hasta praetoris infami lucro et quandoque suppuraturo exercet.* Vö. Kovács 2003. 270.

45 Plin. *epist.* 5, 9, 1–2. 5. *Descenderam in basilicam Iuliam auditorurus, quibus proxima comperendinatione respondere debebam. Sedebant iudices, decemviri venebant, observabantur advocati; silentium longum, tandem a praetore nuntius. Dimittuntur centum viri, eximitur dies me gaudente... hoc facto Nepotis commotus praetor, qui centumviralibus praesidet, deliberaturus an sequeretur exemplum, inopinatum nobis otium dedit.*

46 Quint. *inst.* 12, 5, 6. *Certe cum in basilica Iulia diceret primo tribunali, quattuor autem iudicia, ut moris est, cogerentur, atque omnia clamoribus fremerent: et auditum eum et intellectum et quod agentibus ceteris contumeliosissimum fuit laudatum quoque ex quattuor tribunalibus memini.*; Plin. *epist.* 6, 33, 2–5. *Est haec pro Attia Viriola... nam femina... exheredata ab octogenario patre..., quadruplici iudicio bona paterna repetebat. Sedebant centum et octoginta iudices (tot enim quattuor consilii colliguntur): ...nam duobus consiliis vicimus, totidem victi sumus.*

47 A *hasta* katonai jelvényként való használatáról gazdag forrásanyaggal lásd Kovács 2003. 268. skk.; 273. skk.

48 Serv. *ad Verg. Aen.* 6, 760. *Hasta pura id est sine ferro nam hoc fuit praemium apud maiores eius, qui tunc primum vicisset in proelio, sicut ait Varro in libris de gente populi Romani.*

49 Waele 1927. 173.

50 Alföldi 1959. 12.

51 Ehhez bővebben lásd A. v. Domaszewski: *Die Fahnen im römischen Heere.* Wien 1885.

lopán is látható,⁵² ezzel szólították fel a katonaságot, hogy álljon készen a harcra,⁵³ adtak jelt az összecsapás megkezdésére⁵⁴ mind a szárazföldi, mind pedig a vízi csatákban.⁵⁵ (A fővezér *vexillum*a bíborszínű volt,⁵⁶ s amikor Augustus *caeruleum vexillum*ot adományozott Agrippának a naulokhosi győzelem után,⁵⁷ úgy e mozzanat a színek teljességgel majd Bizáncban kialakuló hierarchiájának útján megtett első lépésnek látszik.⁵⁸) A lándzsa a *manipulus*ok jelvénye is volt, amely kifejezést Ovidius mint egy hosszú rúdra rögzített szénaköteget magyaráz;⁵⁹ ennek használata utóbb nem is annyira gyakorlati, mint inkább szakrális okokkal indokolható, s nagy valószínűleg e fűcsomók valamiféle kapcsolatban állhattak a capitoliumi *sagmentá*val.⁶⁰ Ezt az érvelést látszik alátámasztani, hogy nem csupán a sas (amint a Marius előtti időkben a ló, az emberfejű bika, a vadkan és a farkas),⁶¹ hanem egyéb jelvények is kultikus tiszteletben részesültek,⁶² s gyakorta tettek ezekre esküt.⁶³

Az ábrázolásokon az *augur* kezében a felül enyhén hajlított végű bot, a *lituus* látható;⁶⁴ a *lituus* szó eredete némiképp kétséges, Walde–Hofmann a bot görbe formájával hozza összefüggésbe,⁶⁵ Latte – lévén hogy a *disciplina Etrusca* révén került Rómába – az etruszk eredetet sem tartja kizárhatónak.⁶⁶ A *lituusszal* az *augur* a profán térből kimet-

52 Alföldi 1959. 13.

53 Caes. Gall. 2, 20, 1. *Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, cum ad arma concurrerent oporteret, ab opere revocandi milites... acies instruenda, milites cohortandi, signum tuba dandum.*; Plut. Fab. 15, 1; Brut. 40, 5.

54 Caes. civ. 3, 89, 5. *Simul tertiae acie totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurrerent: se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.*

55 Dio Cass. 49, 9, 1.

56 Plut. Fab. 15, 1; Brut. 40, 5.

57 Suet. Aug. 25, 3; Dio Cass. 51, 21, 3.

58 Alföldi 1959. 13.

59 Ov. fast. 3, 117. *Pertica suspensos portabat longa maniplos.* Vö. Plut. Rom. 8, 7; Serv. ad Verg. Aen. 11, 463.

60 Vö. Liv. 1, 24, 4. skk.; L. Renel: *Cultes militaires de Rome: les enseignes.* Paris 1903. 238. 248. skk.

61 Tac. ann. 1, 39, 6. *Planco... neque aliud perclitanti subsidium quam castra primae legionis. Illic signa et aquilam amplexus religione sese tutabatur, ac ni aquilifer Calpurnius vim extremam arcuisset... legatus populi Romani Romanis in castris sanguine suo altaria deum commaculavisset.*

62 Tert. apol. 16, 8. *Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa iurat, signa omnibus deis praeponit. Omnes illi imaginum suggestus in signis monilia crucem sunt; siphara illa vexillorum et cantabrorum stolae crucem sunt.*; Tert. nat. 1, 12, 14. *Itaque in victoriis et cruces colit castrensis religio, si signa adorant, signa deierat, signa ipsi Iovi praefert: sed ille imaginum suggestus et totius auri cultus monilia crucum sunt. Sic etiam in cantabris atque vexillis, quae non minore sanctitate militia custodit, siphara illa vestes crucum sunt.*

63 Serv. ad Verg. Aen. 8, 1. *Aut certe si esset tumultus... qui fuerat ducturus exercitum ibat ad Capitolium et exinde proferens duo vexilla, unum rosseum, quod pedites evocabat, et unum caeruleum, quod erat equitum... dicebat „qui rem publicam salvam esse vult, me sequatur” et qui convenissent, simul iurabant: et dicebatur ista militia coniuratio.*

64 Serv. ad Verg. Aen. 7, 190; Liv. 1, 18, 7; Cic. div. 1, 30. *clarissimum insigne auguratus... incurvum et leniter a summo inflexum bacillum*

65 Walde–Hofmann 1938. I. 815.

66 K. Latte: *Römische Religionsgeschichte.* München 1967. 157. sk.

szett, az istenek által kiválasztott szent teret, a *templumot* jelölte ki,⁶⁷ valamint azon égtáját, illetve a mennybolt azon részét, ahonnan az általa várt és értelmezni kívánt isteni jelekre számított.⁶⁸ (A hagyomány szerint már Romulus és Remus is a madárjósolat eredményéhez kötve a városalapítás jogát maguk is *auguri* feladatot láttak el,⁶⁹ más hagyomány szerint az *augurok collegiumának* megalapítása Numa Pompiliushoz fűződik;⁷⁰ úgy tartották, hogy a *lituus Romuli* köré épült a Regia.⁷¹) Azonban tekintetbe kell vennünk, hogy eredetileg az *augur* funkciója elsősorban nem isteni jelek értelmezésében, hanem – amint a szónak az *augere verbumból* levezethető eredete is mutatja⁷² – épp a mágikus növelési képességében, kivételes *mana*-többletében állott.⁷³ Ez szintén azt látszik alátámasztani, hogy a *lituus* is a numinózus erő, a *mana* átvitelének eszköze lehetett.⁷⁴ (A *numen* kifejezés – főképp a régebbi római irodalom forráshelyeit vizsgálva – az istenekkel, a *senatusszal*, a római néppel, valamint átvitt, filozofikus értelemben az emberi elmével kapcsolatban mint önmagában ugyan emberfeletti, ám legtöbbször mégis valamely személyhez kapcsolódó erő kerül említésre; teljességgel ezen, a forrásokban előforduló jelentéstartalumnak megfelelően adja meg Rose is e fogalom definícióját: „*Numen signifies a superhuman force, impersonal in itself but regulary belonging to a person (a god of some kind) or occasionally to an exceptionally important body of human beings, as the Roman senate or people.*”⁷⁵ A *numen* tehát, különösképpen a Wagenvoort nevével fémjelezhető dinamisztikus irányzat szerint egyfajta – hogy e polinéziai kifejezést használjuk – *manát*, egy dologban, illetőleg személyben rejlő titokzatos erőt jelölt.⁷⁶)

Trogus Pompeiusra szerint – amint ezt Iustinus közvetíti – az ősi római időkben a királyok nem fejéket viseltek, hanem lándzsát hordtak magukkal, e lándzsa a görög *sképtron*nak felelt meg,⁷⁷ e forrással egybecseng Ioannes Lydus *De magistratibus* című művének vonatkozó szöveghelye.⁷⁸ A görög előképeket röviden áttekintve Homéros először Agamemnón *sképtronjáról* szól, amit Héphaistos eredetileg Zeus számára készített, majd Zeus Hermésnek, Hermés Pelopsnak, Pelops pedig Atreusnak ajándékozta, s végül Atreustól Thyestés, tőle pedig Agamemnón kapta örökül.⁷⁹ Noha többen hajlamosak voltak a krétai-mykénei kor *sképtronjában* az egyiptomi uralkodói jogar egyfajta ma-

67 Varro *ling.* 7, 7. Ehhez bővebben lásd M. Eliade: *A szent és a profán*. Budapest 1999. 65. skk.

68 Waele 1927. 169.

69 Cic. *div.* 1, 48. 107; Cic. *rep.* 2, 16; Dion. Hal. 2, 22, 3.

70 Liv. 1, 18, 6.

71 Cic. *div.* 1, 30; Plut. *Rom.* 22; *Cam.* 32.

72 Walde–Hofmann 1938. I. 83.

73 Wagenvoort 1972. 367.

74 Waele 1927. 171.

75 H. J. Rose: *Numen and mana*. Harvard Theological Review 44. 1951. 109.

76 Köves-Zulauf 1995. 29.

77 Iustin. 43, 3. *Per ea adhuc tempora reges hastas pro diademate habebant, quas Graeci sceptrum dixerunt: nam ab origine rerum pro diis immortalibus veteres hastas... coluere ob cuius religionis memoriam adhuc deorum simulacris hastae adduntur.*

78 Lyd. *mag.* 1, 8. 37. Vö. Kovács 2003. 267.

79 *Il.* 2, 100. skk.

radványát látni, ugyanakkor – lévén hogy a közvetlen behatásra nincsenek bizonyítékaink – nem tűnik kizárhatónak, hogy a görög, illetve prehellén kultúrában a jogar, illetve pálca mint hatalmi jelkép különösebb külső átvételek nélkül alakult ki.⁸⁰ A király a *sképtron* birtokosa, *sképtoukhos* par excellence, a *sképtron* hatalmának legfőbb jelképe,⁸¹ amikor a király nem használja a *sképtront*, hírnökének adja át megőrizni. A király azonban megbízhatja a hírnököt azzal, hogy valamely fontos ügyben járjon el helyette, s ebben az esetben a hírnök magával viheti a királyi *sképtront* mintegy annak jeléül, hogy az uralkodó ügyében és nevében jár el; a haragos Akhilleus is csak a magukkal hozott *sképtron* miatt köszönti tisztelettel Agamemnón küldötteit,⁸² s a trójaiak és az akhájok hírnökei is mintegy az uralkodói hatalom képviselőiként királyuk *sképtronját* kezükben tartva kísérik figyelemmel Hektór és Akhilleus viadalát.⁸³ (A hírnökök által az uralkodótól kapott megbízatásuk során magukkal hordott *sképtron* nem tévesztendő össze a *rabdosszal*, a hírnökök szokásos pálcájával, aminek archetípusát Hermés kezében látjuk számos leírásban⁸⁴ és ábrázoláson.⁸⁵) Amint a rómaiaknál a *sub hasta* történő eljárásoknál a *hasta* a legfőbb hatalom szimbólumaként jelenik meg, úgy az *Ilias*ban is olvasható *hypo sképtró* kifejezés is a zeusi⁸⁶ és a királyi uralmat⁸⁷ jelöli.⁸⁸

Felmerül a kérdés, hogy miként vált a *sképtron* – ami eredeti formáját tekintve valószínűleg nem lehetett egyéb, mint egy bot – uralkodói jelképpé, sőt az uralkodói hatalom jelképévé. A botot az idősebb emberek (akik kezdetben természettől fogva voltak a törzs vezetői) hétköznapijaik természetes kellékeként használták, s feltételezhetjük, hogy a hatalom gyakorlóinak mindennap használati tárgyából lassanként a hatalom gyakorlásának szimbóluma, megtestesítője lett.⁸⁹ Az Akhilleus pajzsán ábrázolt ítélezési jelenetben a vének (a *dikait* mondó bírák) kézről kézre adják a *sképtront* a döntés meghozatala során,⁹⁰ az ítélező uralkodó gyakorta jelenik meg a különböző leírásokban – így például az *Ilias*ban,⁹¹ Pindarosnál⁹² és Apollonios Rhodiosnál⁹³ – *sképtronnal* a kezében, s a bírói pálca motívumával több klasszikus szövegben is találkozhatni,⁹⁴ s a jelkép továbbélése szempontjából nem érdektelen, hogy a bizánci uralkodók jogarát *dikanikének* nevezték.⁹⁵ Nem érdektelen egy pillantást vetni az alvilág három bírójá-

80 Waele 1927. 109.

81 *Il.* 1, 267; 2, 86; *Od.* 2, 231; 3, 411; 4, 64; 5, 9; 8, 41. skk.

82 *Il.* 1, 334.

83 *Il.* 7, 277. skk.

84 *Il.* 24, 343. skk.; 24, 445; *Od.* 5, 47. skk.; 5, 87.

85 Alföldi 1959. 16.

86 *Il.* 6, 159.

87 *Il.* 9, 154. skk.

88 További forrásokhoz lásd Alföldi 1959. 17. skk.

89 Waele 1927. 118.

90 *Il.* 18, 497. skk.

91 *Il.* 9, 99. 156.

92 Pind. *Pyth.* 4, 152.

93 Apoll. Rhod. 4, 1175. skk.

94 Demosth. 18, 210; Aristot. *Ath. pol.* 63.

95 Waele 1927. 122.

nak⁹⁶ – Minos, Rhadamanthys és Aiakos – megjelenítésére sem. Homérosznál már olvashatunk Minosról és Rhadamanthysről, ám még nem mint a holtak bírairól, Homérosznál Minos,⁹⁷ Pindarosnál pedig Rhadamanthys⁹⁸ feladata csupán annyi, hogy lecsendesítse és ledöntse az árnyak közti viszályokat; Minos igazságos királyként *sképtron khryseont*, arany jogart tart a kezében,⁹⁹ a másik két bíró, illetve alvilági felügyelő kezében csak pálca, *rhabdos* van a Platón által közvetített athéni hagyomány szerint.¹⁰⁰ Akhilleus a *sképtron*jára tesz esküt az *Ilias*ban, majd az eskü befejeztével azt nagy erővel odavágja a földhöz,¹⁰¹ azonban nem tudjuk, hogy ezen utóbbi gesztus a nagy indulati töltésű szituáció eredménye csupán, vagy pedig az eskütétel része; ezen utóbbit támasztaná alá a jelenet vergiliusi adaptációja,¹⁰² amelyben a földhöz sújtás mozdulata az esküjét megszegőre lesújtó végzetet hivatott jelképezni,¹⁰³ valamint liviusi szövetségkötési jelenet, amelyben a szövetség megszegőjére – adott esetben saját magára – kéri az eskütevő önelátkozás formájában Iuppiter büntetését.¹⁰⁴

II. Sevius *Aeneis*-kommentárjában olvashatunk a következő szertartásról: „*Is qui belli susceperat curam, sacrarium Martis ingressus primo ancilia commovebat, post hastam simulacri ipsius, dicens: Mars vigila!*”¹⁰⁵ Az istenség képmása nem lehetett túlságosan régi, hiszen a rómaiak kezdetben nem ábrázolták képileg isteneiket,¹⁰⁶ s a serviusi magyarázat is Varróra megy vissza, mint ahogy Plutarkhos ugyanilyen tartalmú közlése is:¹⁰⁷ „*n dš tP hRjg° dçru kaqidrum™ non Area prosagoreAein*”.¹⁰⁸ Varro látszólag ellentétbe kerül azzal a hagyománnyal, amely Mars *sacrarium*ában több lándzsáról tud,¹⁰⁹ e lándzsák a *salius*-papok lándzsái lehettek, amelyeket a pajzsokkal együtt a *sacrarium Martis*ban őriztek.¹¹⁰ A pajzsok többes száma nem meglepő, hiszen az égből jött *ancilén*ek – amint ezt a *salius*ok intézményét magyarázó aitiológiai mondából megtudhatjuk – Numa Pompilius további tizenegy példányát készíttette el az eredeti ellopását megnehezítendő; a *salius*ok felvonulásaik alkalmával baljukban vitték az *ancilét*, amit

96 Plat. *Gorg.* 524a

97 *Od.* 11, 568.

98 *Pind. Ol.* 2, 75. skk.

99 *Od.* 11, 568. skk.; Plat. *Gorg.* 526c

100 Waele 1927. 123.

101 *Il.* 1, 233. skk.

102 Verg. *Aen.* 12, 206.

103 Alföldi 1959. 24.

104 Liv. 1, 24, 8. sk.

105 Serv. *ad Verg. Aen.* 8, 3.

106 August. *civ.* 4, 31; Plut. *Numa* 8; Latte 1967. 150; H. Herter: *Zum bildlosen Kultus der Alten.* RhM 74. 1925. 164. skk.

107 E. Norden: *Aus altrömischen Priesterbüchern.* Leipzig 1939. 173. skk.

108 Plut. *Rom.* 29, 1.

109 Gell. 4, 6, 1–2. *Ut terram movisse nuntiari solet eaque res procuratur, ita in veteribus memoriis scriptum legimus nuntiatum esse senatui in sacrario in regia hastas Martis movisse. Eius rei causa senatus consultum factum est M. Antonio A. Postumio consulibus, eiusque exemplum hoc est: Quod C. iulius L. filius pontifex nuntiavit in sacrario in regia hastas Martias movisse, de ea re censuerunt, uti M. Antonius consul hostiis maioribus Iovi et Marti procuraret et ceteris diis, quibus videretur, lactantibus.*

110 G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer.* München 1912. 556.

egy lándzsaszzerű bottal ütögettek.¹¹¹ E lándzsák formája nem volt azonos az általánosan ismert, a klasszikus korban ténylegesen fegyverként használatos lándzsákéval, hanem megőrizték – miként a *saliusok* pajzsai is – archaikus alakjukat; vas felhasználása nélkül kizárólag fából készült ún. *hasta purák* voltak,¹¹² s minden emberi közreműködés nélküli megmozdulásuk a *sacrariumban* jelezte a *prodigiumokat*.¹¹³

Ám a *saliusok* lándzsáit meg kell különböztetni Mars lándzsájától, amit – mintegy Mars jelenlétét tisztelven benne¹¹⁴ – az istenségnek kijáró kultusszal vettek körül,¹¹⁵ amint az isteneknek (pl. Iuppiter Lapis, Terminus) tárgyi formában történő tisztelete nem számított kivételnek a rómaiaknál sem,¹¹⁶ amit a személy-hatáskör egységének fogalma megmagyaráz.¹¹⁷ (A *Person-Bereichdenken*, a *személy-hatáskörgondolkodás* az antik ember számára sajátos módja volt a dolgok megtapasztalásának, amely során a dologi valóságot, tárgyat, folyamatot, állapotot élte meg, s megélte egyszerre mint isteni személyt is.¹¹⁸ A dolgot és az istenséget ugyanazon szóval jelölték, a szövegkiadási munka során néha jelentős nehézséget okozhat, például hogy az adott esetben *qtm miv* vagy *Qtm miv*,¹¹⁹ *fortuna* vagy *Fortuna*, *terminus* vagy *Terminus* írandó-e; természetesen akármelyiket is írjuk, a másik hallgatólágoosan része a fogalomnak, és odaértendő.¹²⁰ Az azonos szóval történő jelölés külsőleg ugyan egymásmellettiséget sugall, ám valójában a személy és az általa képviselt terület, betöltött funkció egységéről van szó, amelyben hol az egyik, hol a másik aspektus kerül fokozottan előtérbe.¹²¹) Iustinus az *Epitoma Pompei Trogi*ben arról ír, hogy kezdetben a lándzsát mintegy isteni kultusszal övezték,¹²² Varro alapján pedig Servius beszámol arról, hogy a háború megkezdésekor az *ancilia* megmozdítása után a *hastát* mint az istenség képmását (*simulacrum ipsius*) is megmozdította a szertartást végző, eközben a „*Mars vigila!*” kijelentéssel mintegy felébresztette Marsot, s ezzel – ha Marsot *személy-hatáskör* egységként fogjuk fel – magát a háborút is.¹²³ Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ebben a szakrális aktusban a Wagenvoort által fel-

111 Plut. Numa 13, 7; Dion. Hal. 2, 70.

112 Serv. ad Verg. Aen. 6, 760.

113 Liv. 40, 19, 2. *pontifices hastas motas nuntiare*; Obseq. 6. (60.) *hasta Martis motae*; Obseq. 19. (78.) *vasto incendio Romae cum regia quoque ureretur sacrarium et ex duabus altera laurus ex mediis ignibus inviolatae steterunt*; Obseq. 36. (96.) *hastae Martis in regia motae*; Obseq. 44. (104.) *hastae Martiae in regia sua sponte motae*; Obseq. 50. (110.) *hastae Martis regia motae*

114 G. Dumézil: *L'héritage indo-européen à Rome*. Paris 1949. 60.

115 Arnob. 6, 11. (*coluisse*) *pro Marte Romanos hastam, Varronis ut indicant Musae*

116 Wissowa 1912. 144; Latte 1967. 114. skk.; U. W. Scholz: *Studien zum altitalischen und altrömischen Marskult und Marsmythos*. Heidelberg 1970. 29.

117 Pötscher 1988. 457. sk.

118 A *Person-Bereicheinheit* fogalmának megalkotása nélkül, ám lényegének megragadásával ír e kérdésről O. Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*. München 1991. 518. sk.

119 Ehhez lásd R. Hirzel: *Themis, Dike und Verwandtes*. Leipzig 1907. 156. sk.

120 A hadisten vonatkozásában lásd W. Pötscher: *Ares*. Gymn. 66. 1959.

121 W. Pötscher: *Das Person-Bereichdenken in der frühgriechischen Periode*. Wiener Studien 72. 1959. 24.

122 Iustin. 43, 3, 3. *Nam ab origine rerum pro diis immortalibus veteres hastas coluere*.

123 Serv. ad Verg. Aen. 8, 3. *Est autem sacrorum: nam is qui belli suscepit curam, sacrarium Martis ingressus primo ancilia commovebat, post hastam simulacri ipsius, dicens „Mars vigila”*.

ismert manaisztikus, numinózus vonást megláthassuk.¹²⁴ Quirinus nevének a *lándzsa* jelentésű, szabin eredetű *quiris-curis* szóból történő magyarázatát több *auctornál* megtalálhatni,¹²⁵ s ugyanígy magyarázzák Iuno Quiritis nevét is.¹²⁶ Nem véletlenül adja vissza igen találóan Thormann a római polgárok „*Quirites*” nevét a „*Speermänner*” kifejezéssel.¹²⁷ (A források tanúsága szerint Quirinus fegyverei között a *hastának* mindenképpen szerepelnie kellett.¹²⁸)

Az ősi *Iuppiter–Mars–Quirinus* triász jelentőségét az indoeurópai vallástörténeti iskola alapítója, Dumézil ismerte fel:¹²⁹ az indoeurópai társadalomképet kutatva arra a felismerésre jutott, hogy a társadalom három, egymás fölé helyeződő zónára tagolódik, aminek három funkció, az uralom, az erő és a termékenység felel meg, ezek pedig ismét három társadalmi csoporthoz (királyok, harcosok, termelők), illetve ennek megfelelően három specifikus istenséghez (például Rómában Iuppiterhez, Marshoz és Quirinushoz)¹³⁰ kapcsolódnak.¹³¹ India e hármas sémát kozmológiailag dolgozta ki, a rómaiak pedig historicizálták a mítoszt, amint ez a liviusi *Ab urbe condita* első könyvéből kihámozható: Romulus és Numa tekinthető a királyi hatalom egymást kiegészítő két oldalának (amint az ind *Védák* Mithra és Varuna főisteneket állítják szembe egymással), a harcos princípiumot Tullus Hostilius, a mindennapi életet fellendítő termelő és kereskedő termékenységet pedig Ancus Martius képviseli.¹³² (E hármasságot váltotta fel az etruszk királyok, kiváltképp a Tarquiniusok uralma alatt a capitoliumi *Iuppiter–Iuno–Minerva* triász,¹³³ s az ennek során alakult Capitolium centrumába Iuppiter Optimus Maximus temploma került.¹³⁴ Kétségtelen ugyanakkor, hogy kezdetben a Capitoliumon nem csak

124 Wagenvoort 1972. 352. skk.

125 *Ov. fast.* 2, 475. skk. ...*at altera dicta Quirino. Qui tenet hoc nomen... sive quod hasta curis priscis est dicta Sabinis, bellicus a telo venit in astra deus; sive suo regi nomen posuere Quirites, seu quia Romanis iunxerat ille Cures.*; *Marc. Sat.* 1, 9, 16. *Unde et Varro libro quinto rerum divinarum scribit...* (sc. Ianum nominari) *Quirinum quasi bellorum potentem ab hasta, quam Sabini curin vocant.*; *Dion. Hal.* 2, 48, 2–4; *Plut. Rom.* 29, 1.

126 *Fest.* 43, 5. *Curitim Iunonem appellabant, quia eandem ferre hastam putabant.*; 55, 6. *Iunonis Curitis... quae ita appellabatur a ferenda hasta, quae lingua Sabinorum curis dicitur.*

127 K. F. Thormann: *Der doppelte Ursprung der mancipatio, ein Beitrag zur Erforschung des frühromischen Rechtes unter Mitberücksichtigung des Nexum.* München 1943. 32. 80. skk.

128 *Fest.* 238. *Persillum vocant sacerdotes ridiculum picatum, quo unguine flamen Portunalis arma Quirini unguet.*

129 Sem Wissowa, sem Latte sem szentelt kellő figyelmet e precapitoliumi triásznak, noha annak fontosságát számos irodalmi forrás is alátámasztja, így pl. *Liv.* 8, 9, 6; *Fest.* 204; *Serv. ad Verg. Aen.* 8, 633.

130 G. Dumézil: *Jupiter, Mars Quirinus: essai sur la conception indo-européenne de la société et sur les origines de Rome.* Paris 1941; uő.: *L'Idéologie tripartite des Indo-Européens.* Bruxelles 1958; uő.: *Rituels indo-européens à Rome.* Paris 1954; uő.: *Déeses latines et mythes védiques.* Bruxelles 1956; uő.: *La Religion romaine archaïque.* Paris 1966.

131 Dumézilről bővebben lásd M. Eliade: *La Souveraineté et la religion indo-européenne.* Critique 1949. 342. skk.; M. Eliade: *Az eredet bűvöletében.* Budapest 2002. 64. skk.

132 G. Dumézil: *Róma első négy királya.* In: *Mítosz és eposz.* Budapest 1986. 7. skk.

133 Ehhez bővebben lásd C. Koch: *Der römische Juppiter.* Frankf. Stud. 14. Frankfurt a. M. 1937. 90. skk.

134 *Liv.* 1, 55, 1. sk. (*Tarquinius Superbus*) ...*ad negotia urbana animum convertit; quorum erat primum ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relinqueret: Tarquinius reges ambos patrem vovisse, filium perfecisse. Et ut libera a ceteris religionibus area esset tota Iovis templique eius quod*

Iuppiter Feretriusnak volt temploma,¹³⁵ hanem – amint azt Varrótól megtudhatjuk – számos más istenségnek,¹³⁶ köztük Marsnak is.¹³⁷)

A Marshoz fűződő lándzsa-kultuszhoz kapcsolódik a Plutarkhos által elbeszélt legenda, miszerint Romulus – erejét kipróbálendő – somfádárdáját ledobta az Aventinusról, s a lándzsa oly mélyen fúródott a földbe, hogy senki nem tudta kihúzni onnan, majd idővel gyökeret eresztett és nagy fává nőtt; a rómaiak fallal vették körül a szentként tisztelt fát, ami csak akkor pusztult ki, amikor Caligula idején a *scalae Caci* építése során megsértették a gyökerét.¹³⁸ A történet arra világít rá, hogy Romulus lándzsája nem volt egyéb, mint a *hasta Martis*, ami azért örvendett oly nagy kultikus tiszteletnek, mert annak állapotától és épségétől vélték az állam jólétét is függeni.¹³⁹ A Romulus elhajította lándzsával analóg azon rituális aktus, amellyel a *pater patratus* áthajtja a lándzsát a hadüzenet során az ellenség területére, ugyanakkor egy lényegi különbség is felfedezhető a két cselekmény között.¹⁴⁰ (Latte szerint¹⁴¹ *fetialis* cselekménye nem csupán a háború, illetve a támadás mágikus megkezdését, hanem az ellenséges terület egyfajta birtokbavételét is jelenti.¹⁴²)

Szintén a *hasta Martisszal* asszociálható a házasságkötési szertartások részét képező rítus: a nászéjszaka előtt a menyasszony nem használhatta saját fésűjét, haját az ún. *hasta caelibarisszal* kellett elrendezni, amit egy megölt gladiátor testéből vettek ki.¹⁴³ A

inaedificaretur, exaururare fana sacellaque statuit quae aliquot ibi, a Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota, consecrata inaugurateque postea fuerant.

135 A Iuppiter Feretriusnak szentelt templom romulusi alapításához lásd Liv. 1, 10, 5. sk.

136 August. civ. 4, 23. *Constituit Romanis deos Ianum Iovem, Martem Picum, Faunum, Tiberium, Herculem; Titus Tadius addidit Saturnum, Opem, Solem, Lunam, Vulcanum, Lucem et deam Cluacinam, Numa tot deos et tot deas... Hostilius certe rex deos et ipse novos Pavorem atque Pallorem...*

137 August. civ. 4, 23. *Cum rex Tarquinius Capitolium fabricari vellet eumque locum, qui ei dignior aptiorque videbatur, ab diis aliis cerneret praeoccupatum, non audens aliquid contra eorum facere arbitrium et credens eos tanto numini suoque principi voluntate cessuros, quia multi erant illic, ubi Capitolium constitutum est, per augurium quaesivit, utrum concedere locum vellent Iovi; atque ipsi inde cedere omnes voluerunt praeter Martem, Terminum, Iuventatem; atque ideo Capitolium ita constructum est, ut etiam isti tres intus essent tam obscuris signis, ut hoc vix homines doctissimi scirent.; 29. Pulcherrimum auspicium fuisse dixerunt, ...Martem et Terminum et Iuventatem nec Iovi regi deorum loco cedere voluisse. Sic enim, inquiunt, significatum est, Martiam gentem, id est Romanam, nemini locum quem teneret daturam, Romanos quoque terminos propter deum Terminum neminem commoturum, iuventutem etiam Romanam propter deam Iuventatem nemini esse cessuram.*

138 Plut. Rom. 20, 5. skk.

139 Scholz 1970. 31.

140 Scholz 1970. 31; A. Carandini: *Die Geburt Roms*. Düsseldorf–Zürich 2002. 508; Kovács 2003. 265.

141 Latte 1967. 122. *Der Akt scheint nicht allein eine magische Eröffnung des Angriffs, sondern eine Form der Besitzergreifung zu sein.*

142 Vö. Serv. ad Verg. Aen. 3, 46. *Romulus captato augurio hastam de Aventino monte in Palatinum iecit.; 11, 52. Duces cum primum hostilem agrum introituri erant, ominis causa prius hastam in eum agrum mittebant, ut castris locum caperent.*

143 Paul. Fest. 55. *Caelibari hasta caput nubentis comebatur, quae in corpore gladiatoris stetisset abiecti occisique, ut, quemadmodum illa coniuncta fuerit cum corpore gladiatoris, sic ipsa cum viro sit; vel quia matronae Iunonis Curitis in tutela sint, quae ita appellabatur a ferenda hasta, quae lingua Sabinorum curis dicitur; vel quod fortes viros genituras ominetur; vel quod nuptiali iure imperio viri subicitur nubens, quia hasta summa armorum et imperii est. Vö. Plin. nat. 28, 33. 34.*

hasta caelibaris egyfelől az ifjú feleség termékenységét volt hivatott növelni, e jelentés azonban nem tekinthet vissza túl hosszú múltra, mivel Rómában csak i. e. 264 óta rendeztek gladiátori viadalokat,¹⁴⁴ másfelől viszont a feleség alávetettségét szimbolizálta.¹⁴⁵ A Iuno Curitishoz kapcsolódó magyarázat sem tűnik meggyőzőnek, hiszen Iuno éppen Curitisként¹⁴⁶ nem a női nem, hanem az *urbs* védelmezője volt.¹⁴⁷ A termékenységet azonban nem a vassal történő érintés segíti elő, hanem a házasságkötés előtti érintkezés, egyesülés a lándzsa fallikus istenségével, vagyis a menyegző előtt bekövetkező *hieros gamos*, ami már a tényleges házasságot is termékenyíti; a lándzsa istene pedig nem más, mint Mars.¹⁴⁸

A *hasta caelibaris* használatának szertartásába a hagyomány beleszővi Cures városának alapítását is: Varro leírása szerint Mars (Arés) Enyalios¹⁴⁹ templomában egy nemes szűz teherbe esett, és egy Modius Fabidius nevű fiúnak adott étetet, aki felnövekedvén követőit maga köré gyűjtve várost alapított; követőit – vagy lándzsája (*curis*), vagy apja Quirinus után – Curesnek nevezte.¹⁵⁰ A római-itáliai hitvilág számos eleme olvad egybe e mondában. Modius Fabidius kettős nevének kérdése a következőképpen oldható fel: Fabidius a szabin eredetű, a Quirinalison számos áldozat bemutatásával megbízott *gens Fabia* ősatya,¹⁵¹ Modius neve a latin *muto* szóhoz kapcsolódik, s így kerül a hős születése összefüggésbe Quirinus lándzsaisten (vö. az antik *curis*>*Quirinus* etimológiával) révén a fallosz-szimbolikával.¹⁵² Noha Quirinus a Quirinalis dombjának istensége volt, a szabin hagyomány – és természetesen a Fabiusok és Varro – magának követeli, s ezért merül fel a kérdés, hogy a Cures szó a lándzsa (*curis*) kifejezésből, vagy Quirinus nevéből származik. Ebben az esetben egyértelműen egy *interpretatio Sabinával* van dolgunk, amely a (fallikus) lándzsaistent, Marsot igyekezett kiszorítani; a Mars-kultuszra emlékeztet a lándzsa, az itt *curis*nek nevezett *hasta caelibaris*, Modius nevének konnotációja és az alapítás mondájának sémája, ami a Romulus-mondakörrel és az *equus Octobris* rítusával alapvonásaiban azonos.¹⁵³

Mindezek alapján a rómaiak gondolatvilága valamilyen módon összefüggésbe hozta a lándzsában rejlő erő, *numen* képzetét mind Marsszal, mind pedig Quirinusszal, ám ezen összefüggés pontos meghatározását nem könnyíti meg azon tény, hogy a ránk ma-

144 F. Böhmer: *Ahnenkult und Ahnenglaube im alten Rom*. Arich für Religionswissenschaft Beih. 1. 1943. 111. skk.

145 Kovács 2003. 266.

146 Serv. *ad Verg. Aen.* 1, 8. *Nam Iuno habet multa numina: est Curitis ... est Lucina ... est regina.*

147 Latte 1967. 100. 167. sk.

148 Scholz 1970. 162. Ezek alapján válik érthetővé, hogy miért hozzák Marsot oly gyakran házassági, termékenységi, és születési rítusokkal kapcsolatba. Ehhez bővebben lásd E. Samter: *Geburt, Hochzeit und Tod*. Leipzig–Berlin 1911; Th. Köves-Zulau: *Römische Geburtsriten*. München 1990.

149 Enyalios már Homéros óta Arés egy *epithetonja* E. Ebeling: *Lexicon Homericum I–II*. Hildesheim 1963. I. 425. sk.

150 Dion. Hal. 2, 48.

151 Liv. 5, 46, 2.

152 E. Marbach: *Modius Fabius*. RE 15. 1932. 2328. skk.

153 Scholz 1970. 163.

radt források már csupán a *hasta Martis* esetében beszélnek ezen numinózus erőről.¹⁵⁴ Kérdésként merül fel, hogy a *legis actio sacramento in rem* jelképes harca során miért használtak a *iustum dominiumot* jelentő lándzsa helyett egy botot, a *festucát*. V. d. Brink szerint a *festuca* és a *hasta* két teljességgel különálló szimbólumrendszer része,¹⁵⁵ a lándzsát indoeurópai hatalmi jelképként értelmezi,¹⁵⁶ ezzel szemben a pácát a mediterrán kultúrkör elemének tekinti.¹⁵⁷ Nem veszi tekintetbe ugyanakkor, hogy a szimbólumképződés korában a lándzsa és a pác közötti különbségek nagy valószínűséggel még nem alakultak ki, hiszen mindkettő fából készült, s csupán méretük, illetve a fegyverként használt botnak tűzbeni keményre égetése jelenthetett némi különbséget.¹⁵⁸ Azon tény, hogy a *vindicatio* szertartásában a *festuca* helyettesítette, mintegy megjelenítette a *hastát*, kellően magyarázza azon rendelkezés, amely szerint a lándzsa *pomeriumon* belüli használatát már igen korán igyekeztek visszaszorítani, és a lehető legszükségesebb rítusok terére korlátozni.¹⁵⁹

III. A *magistratus* és az őt kísérő *lictorok* viszonyát a legtalálóbban talán Gladigow fogalmazta meg, nevezetesen hogy a *lictorok* feladata a *magistratus* megjelenítése, s ez áll mind a *magistratura* külső megjelenítésére, mind pedig a *magistratus* és a *lictorok* funkcionális együttműködésére.¹⁶⁰ A külső megjelenítés tekintetében ez annyit jelent, hogy a *magistratus* és a *lictor* ugyanolyan ruhát visel, Rómában *togát*, vörös *paludamentumot* Rómán kívül és a *triumphus* idején,¹⁶¹ gyász esetén pedig *gyásztogát*.¹⁶² A római – többek között a *magistratus* és a *lictorok* között fennálló – reprezentációs elv szerint az adott méltóság viselője nem kíséretének pompája és ékessége által nyer nagyobb hangsúlyt, hanem a vele azonos ruházatot viselő kíséret számának növelésével.¹⁶³ Ám a szoros összetartozás nem merül ki a külső megjelenés hasonlatosságában, a *magistratus* és a *lictorok* mindenütt együtt jelennek meg¹⁶⁴ – a *magistratus*nak ennek értelmében még a bordélyba is hivatalos kísérettel kell mennie, amivel azonban hivatali méltóságán

154 Alföldi 1959. 19.

155 H. v. d. Brink: *Staff laying*. In: *The Charm of Legal History*, Amsterdam 1974. 68.

156 A római példák mellett számos hettita törvényszövegre is hivatkozik. Vö. E. Neufeld: *The Hittite Laws*. London 1951; J. Friedrich: *Die hethitische Gesetze*. Leyden 1959.

157 Brink 1974. 70. skk.; 77.

158 Waele 1927. 172.

159 Alföldi 1959. 4.

160 B. Gladigow: *Die sakralen Funktionen der Likatoren. Zum Problem von institutioneller Macht und sakraler Präsentatio*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I. 2. Berlin–New York 1972. 295.

161 Varro *ling.* 7, 37. *paludamenta... insignia atque ornamenta militaria: ideo ad bellum cum exit imperator ac lictores mutarunt vestem et signa incinuerunt, paludatus dicitur proficisci.*; Liv. 41, 10, 5. C. *Claudius consul non votis nuncupatis, non paludatis lictoribus, uno omnium certiore facto collega, nocte profectus, praeceps in provinciam abiit. ...cum is more maiorum, secundum vota in Capitolio nuncupata, lictoribus paludatis profectus ab urbe esset.*; Cic. *Pis.* 55. *togulae lictoribus ad portam praesto fuerunt, quibus illi acceptis sagula reiecerunt*; Sil. 9, 419. *ut Varronem procul inter proelia vidit et iuxta sagulo circumvolitare rubenti lictorem*

162 Hor. *epist.* 1, 7, 5. *dum ficus prima calorque dissignatorem decorat lictoribus atris*

163 Gladigow 1972. 296.

164 Liv. 17, 1; 23, 23, 1; 17, 17, 8; Cic. *Cluent.* 147; Bell. Alex. 52, 3; Sil. 9, 419; Plin. *nat.* 7, 30, 112; Iuven. 3, 128; Suet. *Caes.* 80; Val. Max. 1, 1, 9; Hist. Aug. Sever. 1, 4.

ejt csorbát¹⁶⁵ –, s a *magistratus* csak akkor mutatkozhat *lictor*ai nélkül, ha ezzel azon szándékát akarja jelezni, hogy a *magistraturáról* le szándékozik mondani.¹⁶⁶ (A *lictorok* csupán otthonában nem tartózkodtak közvetlenül a *magistratus* mellett, hanem házának *vestibulumában* várakoztak.¹⁶⁷) A római *magistratus*nak mint *imperium-* és ezáltal *manahordozónak* minden megjelenése hivatalos és ezáltal szakrális esemény is, a vele külsőleg azonos képet mutató *lictorok* által az általa hordozott *mana* jelenik meg megsokszorozódva.¹⁶⁸ A *lictorok* egyes sorban mennek a *magistratus* előtt,¹⁶⁹ a legutolsó *lictor*, a *lictor proximus*¹⁷⁰ és a *magistratus* közé – a *magistratus* serdületlen fiait kivéve – senki sem léphetett.¹⁷¹ Ezen előírást nem magyarázhatjuk biztonsági okokkal, hiszen a *lictorok* nem a *magistratus* testőrségét alkotják, annál is inkább, hiszen a *magistratus* előtt vonuló *lictorok* nem adtak védelmet az őt oldalról vagy a háta mögül esetlegesen fenyegető támadások ellen; a tilalom oka a szakralitás területén keresendő, ugyanis a *lictor proximus* és a *magistratus* közé lépő személy jelenléte megzavarná a *magistratus* körüli *mana-*, illetve az általa hordozott *imperium-szférát*.¹⁷²

A *lictorok* funkciójának megértéséhez nagyban hozzásegít bennünket az, hogy nem csupán a *magistratusok*at, hanem a *flaminest* és a *virgines Vestalest*¹⁷³ is *lictori* kíséret illette meg. A *flamen Dialis* előtt közvetlenül *lictor* lépkedett,¹⁷⁴ valamivel távolabbról kísérték a *praeciae*,¹⁷⁵ akik arra figyelmeztették az embereket, hogy a *flamen Dialis* közeledtére hagyják abba a munkát, hiszen a *flamen Dialis* nem láthatott semmilyen, a hétköznapi világához tartozó tevékenységet, lévén hogy Iuppiter földi reprezentánsa-

165 Sen. *contr.* 9, 2, 17. *Si praecedentibus fascibus praetor deducetur in lupanar maiestatem laedet.*

166 Liv. 23, 23, 1. skk. *is ubi cum lictoribus in rostra escendit, neque duos dictatores tempore uno... probare se dixit... extemplo se magistratu abdicavit privatusque de rostris descendit lictoribus abire iussis;* Tac. *hist.* 3, 11. *omissis lictoribus Patavium concessit*

167 Liv. 39, 12, 2.

168 Gladigow 1972. 297.

169 Liv. 24, 44, 9. skk. *Pater filio legatus ad Suessulam in catra venit. Cum obviam filius progreditur lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, praeter undecim fascies equo praevectus senex, ut consul animadvertere proximum lictorem iussit et is ut descenderet ex equo inclamavit.*

170 Cic. *div.* 1, 59; Verr. 5, 142; Val. Max. 2, 2, 4; Bell. Alex. 52, 3; Sall. *Iug.* 12, 3; Tac. *hist.* 3, 80, 11.

171 Val. Max. 2, 2, 4. *Maxima autem diligentia maiores hunc morem retinuerunt, ne quis se inter consulem et proximum lictorem, quamvis officii causa una progrediretur, interponeret; filio dumtaxat, et ei puero, ante patrem consulem ambulandi ius erat. Qui mos adeo pertinaciter retentus est, ut Q. Fabius Maximus quinquies consul, vir et iam pridem summae auctoritatis, et tunc ultimae senectutis, a filio consule invitatus, ut inter se et lictorem procederet, ne hostili Samnitiu turba, ad quoeum colloquium descendebat, elideretur, id facere noluerit.*

172 Gladigow 1972. 298.

173 A Vesta-kultuszhoz bővebben lásd Latte 1967. 109. skk.; Wissowa 1912. 253. skk.; H. J. Rose: *Iterum de virginibus Vestalibus.* Mnemosyne 56. 1928, 79. skk.; H. Hommel: *Vesta und die frühromische Religion.* In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I. 2. 1972. 397. skk.; A. Brelich: *Vesta.* Zürich–Stuttgart 1949.

174 Plut. *qu. Rom.* 291b; Fest. 82. *Flaminius lictor est, qui flamini Diali sacrorum causa praesto est*

175 Fest. 293. *Antecedentes exclamabant feriis publicis, ut homines abstineant se opere, quia his opus facientem videre religiosum est.*

ként¹⁷⁶ életének minden napját megszentelt ünnepnapként kellett leélnie.¹⁷⁷ (Ugyanezt szolgálta a *flamen* kezében a *commoetaculum*, amivel a kultikus szempontból tisztátalannak tartott dolgokat és személyeket tolt el magától a Iuppiter-pap.¹⁷⁸ Erősen vitatott, hogy a *flamen Dialis* előtt egy vagy két *lictor* vonult-e.¹⁷⁹) Az *aedes Vestae*t elhagyó Vesta-szűz előtt is *lictor* lépkedett,¹⁸⁰ s a *virgo Vestalisszel* találkozó *magistratus* *lictorai* a *virgo Vestalis licтора* előtt – mintegy a papnőnek megadandó a neki kijáró tiszteletet – leeresztették a *fascest*.¹⁸¹ Nem tekinthető véletlennek, hogy épp a római vallási élet két, életvitelüket tekintve erősen tabukkal körülvett szereplője, a *virgines Vestales* és a *flamen Dialis* (akiktől szakrális szempontból mintegy a római nép és állam élete és jóléte függött) kapott *lictori* kíséretet, illetve e tény bizonyos, az *imperiummal* felruházott *magistratus* szakrális és jogi helyzetére vonatkozó következtetésekhez vezet. A kezdeti időkben sem a politikai hatalom nem nélkülözhetette a szakrális komponenst, sem a vallási funkciók nem lehettek híján a politikai vonatkozásoknak; az etruszk eredetű szakrális királyság elemei, így például a *fasces*, a *lictorok*, a *triumphus* esetében e két, szervesen összekapcsolódó elemet nem lehet szétválasztani.¹⁸²

A *lictor* feladatainak¹⁸³ ellátása során kötelees volt magával hordania a *fascest*, enélkül nem járhatott el hivatali minőségben, amint a *magistratus* sem a *lictorok* nélkül,¹⁸⁴ s ez egyértelműen mutatja a *fasces* önmagában is különleges jelentőségét. Abban a köztes időszakban, miután az *auspiciumok* joga és az *imperium* visszaszállott a *senatusra*, és mielőtt az *interrex*et megválasztották volna, a *fascest* Libitina templomában őrizték, az ellenséggel folytatott harcban a *fasces* elvesztése igen szégyenletesnek számított.¹⁸⁵ A nyír- vagy szilfából álló *fasces* kötege azon *magistratusok*nál, illetve az *imperiummal* rendelkező *magistratusok* azon ügyeinél, amelyek nem tartoztak a *provocatio ad populum* hatálya alá,¹⁸⁶ bárdot ölelt körül,¹⁸⁷ amely szintén szakrális jelentéstartalmat

176 W. Pötscher: *Flamen Dialis*. In: *Hellas und Rom*, Hildesheim 1988. 431.

177 K. Kerényi: *Die Religion der Griechen und Römer*. Darmstadt 1963. 198.

178 Fest. 56. *Commoetacula virgae quas flamines portant pergentes ad sacrificium, ut a se homines amoveant*.

179 Ehhez lásd Mommsen 1887–1888. I. 373. sk.

180 Plut. *Numa* 10; Dio Cass. 47, 19, 4. Ehhez lásd G. May: *Le Flamen Dialis et la Virgo Vestalis. Étude de droit religieux*. *Revue des Études Anciennes* 7. 1905. 3. ssk.

181 Sen. *contr.* 1, 2, 3.

182 Gladigow 1972. 301.

183 A *lictor* egyéb szakrális kötelezettségeihez lásd Latte 1967. 408. ssk.

184 K.–H. Vogel: *Imperium und Fasces*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 67. 1950. 96.

185 Gladigow 1972. 306; Kübler: *Lictor*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XIII. 1. 1926. 511

186 A *provocatio*hoz bővebben lásd J. Bleicken: *Ursprung und Bedeutung der Provocation*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 76. 1959. 324. ssk.; J. Martin: *Die Provocation in der klassischen und späten Republik*. *Hermes* 98. 1970. 72. ssk.; A. W. Lintott: *Provocatio. From the Struggle of the Orders to the Principate*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I. 2. Berlin–New York 1972. 226. ssk.

187 Lyd. *mag.* 1, 32.

hordozó szimbólumnak számított.¹⁸⁸ A *lictorok* a *fasces*t bal kézzel fogták és bal vállukon vitték, az *attollere* gesztusa az *imperium*ba átvételének alkalmával volt szokásban, a *summittere* pedig a más *magistratusok*, illetve a *flamen Dialis* és a *virgines Vestales* előtti tiszteletadást jelezték, a gyászt a lefelé fordított *fasces* szimbolizálták.¹⁸⁹ A *magistratus* bukását vagy emelkedését a *fasces* jelezték, a hivatalból letevés esetében eltörték a *fasces*,¹⁹⁰ a *magistratus imperator*rá választása esetén pedig babérral díszítették.¹⁹¹ A bárdot a hajdani büntetőjog a *securi percussio*, a bárdal lefejezés eszközeként használták, a kivégzést a *magistratus* jelenlétében maguk a *lictorok* hajtották végre.¹⁹² A *securi percussio* végrehajtásának részletei nagyban megegyeznek az áldozati állat megölésének rítusával, s ebből Mommsen azt a következtetést vonta le, hogy az ősi időkben e kivégzési mód nem volt egyéb, mint a tettes feláldozása a bűncselekmény által megsértett s az áldozattal kiengesztelni kívánt felsőbb hatalmakkal.¹⁹³ Tekintettel azonban arra, hogy a későbbiekben a római kivégzéseknél a *lictorok* helyét átvevő *carnifex*eket éppen e tevékenységükből kifolyóan – mivel a tabunak számító vérrrel szennyezettként tartották őket számon – bizonyos hátrányok sújtották (így például nem részesülhettek rituális temetésben, nem lakhattak Róma városán belül¹⁹⁴) a *lictorok* által végrehajtott kivégzés alapvetően más megítélés alá eshetett, hiszen a *lictorok*, noha vért ontottak, nem váltak ezáltal tabuszegőkké, a közösségből kizárítottakká. Ha tehát a *lictorok* végrehajtott halálos ítéletet áldozatnak tekintjük, így erre egy szakrálisan védett, őket a kiontott vérből a római hitvilág szerint rájuk háramló ártalmaktól megoltalmazó helyen kellett sort keríteniök, valamint nem zárhatjuk ki, hogy – amint a tizenkéttáblás törvény a gondatlan emberölés esetére is *expiatiót* ír elő¹⁹⁵ – létezhetett egyfajta tisztítóáldozat is, ami átvitt értelemben is lemosta róluk az őket szennyező vért.¹⁹⁶

A *fasces*ben a *virgae* legtöbbször mint a *coercitio* eszközei kerültek alkalmazásra a *verberatio* során, amit a *leges Porciae* korlátoztak; a *coercitio*ként alkalmazott *verberatio*t el kell különíteni azon testi fenyítéstől, ami a halálos ítélet végrehajtását előzte meg, s amit a *provocatio* révén egyre szűkebb térre szorítottak vissza.¹⁹⁷ Abban az időben, ami-

188 M. P. Nilsson: *Geschichte der griechischen Religion I-II*. München 1968. 275. skk.

189 Tac. *ann.* 3, 2; Verg. *Aen.* 11, 93.

190 Kübler 1926. 511.

191 Ehhez lásd I. Hilberg: *Die fasces laureati der antretenden Consuln*. Wiener Studies 25. 1903. 329. skk.

192 Th. Mommsen: *Römisches Strafrecht*. Leipzig 1899. 911.

193 Mommsen 1899. 901. 916.

194 Plaut. *Pseud.* 331; Cic. *Rab.* 5, 15; Fest. 56; Serv. *ad Verg. Aen.* 12, 603.

195 XII tab. 8, 24a *Si telum manu fugit magis quam iecit, aries subicitur*; Fest. 470. *Subici aies dicitur qui pro occiso datur, quod fit, ut ait Cincius in libro de Officio Iuris consulri exemplo Atheniensium apud quos expiandi gratia aries in igitur ab eo qui invitatus scelus admisit poenae pendendae loco*; Serv. *ad Verg. ecl.* 4, 43; georg. 3, 387. Ehhez bővebben lásd W. Kunkel: *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*. München 1962. 38. skk.

196 Gladigow 1972. 309; uő.: *Ovids Rechtfertigung der blutigen Opfer*. Der Altsprachliche Unterricht 14. 3. 1971. 9. skk.

197 Bleicken 324. skk.

kor a *lictores* hajtották végre a halálos ítéleteket,¹⁹⁸ ugyanők vesszőzték meg a kivégzés előtt az elítéltet.¹⁹⁹ A *magistratus* utasítására a *lictor* kioldotta a *fasces*t, az elítéltet megfosztotta ruháitól és kezét a hátán összekötötte vagy egy oszlophoz kötötte, ezt követően a *magistratus* „*age lege*” parancsára következett a *verberatio*, majd a *securi percussio*, a bárdal lefejezés.²⁰⁰

A *virgo Vestalis* megbecstelenítőt a *pontifex maximus* saját maga korbácsolta halálra a *comitiumon*, nem téveszthetjük szem elől, hogy a közönséges kivégzéseknél a *magistratus* ugyan jelen van, ám abban tevőlegesen nem vesz részt.²⁰¹ Tekintve, hogy *virgo Vestalis* felett a *pontifex maximus* (kezdetben a *rex sacrorum*) egyfajta *patria potestast* gyakorol,²⁰² s így ezen aktus – valamint hogy a *pontifex maximus* maga hajthatja végre a bűnös Vesta-papnő felett a halálos ítéletet, ami egyúttal *procuratio prodigii* is²⁰³ – mintegy a *iudicium domesticum* körében kiszabott és végrehajtott büntetésnek minősül,²⁰⁴ hiszen a leányát házasságtörésen tetten érő *pater familias* is megölheti mind leányát, mind pedig a házasságtörő férfit.²⁰⁵ Ugyanakkor a *verberatio* ebben az esetben nem pusztán büntetés – hiszen akkor ezt nem kellene a *pontifex maximus*nak személyesen végrehajtania – hanem (akárcsak a Vesta-papnő kivégzése) engesztelő áldozat, rituális cselekmény is.²⁰⁶

Az ütlegetés, vesszőzés, korbácsolás a rómaiaknál a *castigatio* legjellegzetesebb formájává lett, ami egyértelműen mutatja, hogy azon rituális jelleg, amelynek a *virgo Vestalis* megbecstelenítőjét megkorbácsoló *pontifex maximus* áldozatot bemutató, szakrális karakterisztikuma jelen van e büntetési nemnél, hiszen a *castigare* – szinonim fogalomként a *corrigere* és az *emendare* kifejezésekkel találkozhatni – magába foglalja a szenny és bűn eltávolításának, a *castum*-állapot helyreállításának és a rituális kiengeztelés gesztusát,²⁰⁷ amit az is jelez, hogy Paulus is használja a szankciókról írván a

198 Vö. Cic. *Verr.* 3, 156; 5, 118. 142; Liv. 1, 26; 8, 7, 20; 8, 32, 10; 26, 15, 16; 28, 29, 10; 36, 28, 6; Polyb. 11, 30, 2; Mommsen 1899. 915. skk.

199 Gai. *inst.* 3, 189. *Poena manifesti furti ex lege XII tabularum capitalis erat. Nam liber verberatus addicebatur ei cui furtum fecerat.*; Liv. 2, 5, 8. (*lictores*) *nudatos virgis caedunt securique feriunt*; 8, 20, 7. *tum verberatum necari*; 9, 16, 10. *virgis caesos securi percussit*; *erant virgis in foro caesi ac securi percussi*; 10, 1, 3. *virgis caesi ac securi percussi*; 24, 20, 6. *virgis in comitio caesi omnes ac de saxo deiecti*; 26, 15, 8. *producti omnes virgisque caesi ac securi percussi*

200 Liv. 28, 29, 11. *deligati ad palum virgisque caesi securique percussi*; 26, 13, 15. *ad palum deligatus, lacerato virgis tergo, cervicem securi Romanae subiciam*; 26, 15, 9. *lictozem lege agere iuberet*; 26, 16, 3. *Lictor, viro forti adde virgas et in eum primum lege age.* Vö. Gladigow 1972. 310.

201 Mommsen 1899. 919.

202 Wissowa 1912. 260; Latte 1967. 110.

203 Hommel 1972. 405.

204 A *iudicium domesticum*hoz lásd M. Kaser: *Der Inhalt der patria potestas.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 83. 1971. 62. skk.; W. Kunkel: *Das Konsilium im Hausgericht.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 83. 1966. 243. skk.; Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi.* Jogtudományi Közlöny 1998. 11. 421. skk.

205 Ulp. D. 48, 5, 24, 4. Ehhez bővebben lásd E. Cantarella: *Adulterio, omicidio legittimo e causa d'onore in diritto romano.* In: Studi in onore di G. Scherillo, Milano 1972. 244. skk.; Nótári T.: *De matrimonio cum manu.* Jogtörténeti Szemle 2005. 2. 52

206 Hommel 1972. 405.

207 Gladigow 1972. 311.

castigare verbumot a *verberare* helyett.²⁰⁸ (A *verberati*ónál kiontott vér nagy valószínűséggel szintén az *expiatio per sanguinem* célját szolgálta.²⁰⁹) A *lictorok* által végrehajtott *verberatio* tehát a mellékbüntetés célját szolgálta, azonban nem a büntetés súlyosabbá teendő, hiszen minden, a *lictorok* végrehajtott kivégzésnek részét képezte, hanem a halálos ítélet – ami nem más, mint a bűnös feláldozása – rituális tisztító elemeként volt attól elidegeníthetetlen, vagyis szakrális mellékbüntetésnek tekintendő.²¹⁰ A *virgae* fája (nyír-,²¹¹ illetve szilfa²¹²) szintén vallási konnotációt hordoz, hiszen a görögök is mind a nyírfát, mind pedig a szilfát (ez utóbbit erősebb khtonikus vonatkozásokkal) tisztító, a szó eredeti értelmében katartikus szertartásoknál használták;²¹³ hasonlóképpen az elítélt megfosztását ruháitól nem csupán a büntetés megalázóbbá tétele, hanem az antikvitásban számos esetben szokásos rituális meztelenség követelménye is indokolta. (A *lictorok* hivatalának erősen szakrális jellegét támasztja alá az a két forrás, amelyek szerint a *lictorok* ruhájukon övet viseltek,²¹⁴ Plutarkhos szerint ezen öv az elítélt megkötözésére szolgált, Gellius pedig a *popae*,²¹⁵ az áldozati segédek *limusával* hozza összefüggésbe. A *lictorok* mindennapi ruházatán egyetlen ábrázoláson sem láthatunk semmiféle övet, ám a *togát* a lelógó *lacinia* segítségével fel lehetett kötni, ez volt az ún. *cinctus Gabinus*, amit leggyakrabban áldozatbemutatásnál alkalmaztak.²¹⁶ Emögött okkal feltételezhetjük, hogy a *lictorok* kezdetben számos esetben áldozati segédként tevékenykedtek, s igen valószínű, hogy az elkövető feláldozásának minősülő kivégzésekkor is a *cinctus Gabinus*szal övszerűen összefogott *togában* – ami az általános *togaviselet*nél szabadabb mozgást biztosított – végezték feladatukat.²¹⁷)

IV. A *ius fetiale* és *ius privatum* összevetéséből számos értékes párhuzam vonható le a *clarigatio*, illetve *rerum repetitio* és a *legis actio sacramento* struktúrájára, illetve a lán dzsa rituális használatára vonatkozóan.²¹⁸ A *ius fetiale* erősen szakrális jellegű normái a Rómán belüli jogrend számos intézményével szoros kapcsolatot mutatnak, annál is inkább, hiszen az (önelátkozást is tartalmazó) eskünél a kor embere számára nehezen

208 Paul. D. 47, 18, 2. *Inter effractores varie animadvertitur. Atrociores enim sunt nocturni effractores, et ideo hi fusibus caesi in metallum dari solent: diurni vero effractores post fustium castigationem in opus perpetuum vel temporarium dandi sunt.*

209 H. Wagenvoort: *Roman Dynamism. Studies in Roman Literature, Culture and Religion*. Leiden 1956. 147. Gell. 10, 8.

210 Gladigow 1972. 311. sk.

211 Plin. *nat.* 16, 75.

212 Plaut. *Asin.* 575.

213 Ehhez lásd Wagler: *Birke*. RE 3. 1. 1899. 491; Schuster: *Ulme*. In: Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft 9 A 1. 1961. 548.

214 Plut. *Rom.* 26; Gell. 12, 3, 3.

215 Latte 1967. 384.

216 Mau: *Cinctus Gabinus*. In: Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft 3. 2. 1899. 2558. sk.

217 Gladigow 1972. 312. sk.

218 G. Donatuti: *La „clarigatio” o „rerum repetitio” e l’instituto parallelo dell’ antica procedura civile romana*. Iura 6. 1955. 31. skk.; E. Volterra: *L’instituto della „clarigatio” e l’antica procedura delle „legis actiones”*. In: Scritti Carnelutti. Padova 1950. 251. skk.;

képzeltet el nagyobb kötőerővel bíró kapocs.²¹⁹ (Dahlheim szerint a *ius fetiale* erős jogi és babonás-vallási determináltsága révén nélkülöz mindennemű morális hátteret,²²⁰ nézete azonban meglehetősen kétségbevonható, hiszen a jogi formalizmus és a jogi etika nem egymást kizáró komponensek.²²¹) Az archaikus korban Róma államközi kapcsolatait a *fetiales* elnevezésű, húsztágú papi testület intézte,²²² feladataik közé tartozott a szövetség, a *foedus* megkötése, a békekötés feltételeinek meghatározása, valamint a hadüzenet,²²³ lévén hogy a háború csak akkor minősülhetett *bellum pium ac iustum*nak, ha azt a *ius fetiale* szabályai szerint üzenték és indították meg.²²⁴ (Csupán az érdekesség kedvéért érdemel figyelmet, hogy a rómaiak számára kétségbevonhatatlan *principium* volt a követek sérthetlenségének alapelve.²²⁵ Míg a görögöknél igen korán megtörtént a szakrális védelem alatt álló *kéryx* és a politikai megállapodásnak köszönhetően sérthetetlen *presbeis* intézményének szétválasztása, a rómaiaknál a *fetialis*, illetve a későbbiekben az egyéb követek – még ha nem is tartoztak a *fetiales* közé²²⁶ – szakrális védelmet élveztek,²²⁷ még háború idején is.²²⁸)

A *foedus* – etimológiáját tekintve a *fides* kifejezéshez tartozóként²²⁹ – az előírt formások betartásával kötött római államszerződés,²³⁰ ami (ellentétben a *hospitiummal*,²³¹

219 K.-H. Ziegler: *Das Völkerrecht der römischen Republik*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I. 2. Hrsg. v. H. Temporini. Berlin–New York 1972. 78; C. Phillipson: *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*. London 1911. II. 315. skk.; É. Pólay: *Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom*. Budapest 1964. 100. skk.

220 W. Dahlheim: *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.* München 1968. 173.

221 Ziegler 1972. 79.

222 Mommsen 1887–1888. II. 675; Samter: *Fetiales*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* VII. 2. 1912. 2260. skk.; Wissowa 1912. 551; Latte 1967. 121. skk.

223 Cic. *leg.* 2, 21; Dion. Hal. 2, 72, 4.

224 Cic. *off.* 1, 36; *rep.* 2, 31; 3, 35; Varro *ling.* 5, 86; Ziegler 1972. 102.

225 Ziegler 1972. 100.

226 Vö. Marci. D. 1, 8, 8, 1. *Sanctum autem dictum est a sagminibus: sunt autem sagmina quaedam herba, quas legati populi Romani ferre solent, ne quis eos violaret, sicut legati Graecorum ferunt ea quae vocantur cerycia.*

227 Liv. 38, 42, 7. *Eo anno L. Minucius Myrtilus et L. Manlius, quod legatos Carthaginenses pulsasse dicebantur, iussu M. Claudii praetoris urbani per fetiales traditi sunt legatis et Carthaginem avecti.*

228 Pomp. D. 50, 7, 18. *Si quis legatum hostium pulsasset, contra ius gentium id commissum esse existimatur, quia sancti habentur legati... itaque eum, qui legatum pulsasset, Quintus Mucius dedi hostibus, quorum erant legati, solitus est respondere.*

229 Walde–Hofmann 1938. I. 494; Latte 1967. 126. skk.

230 Mommsen 1887–1888. I. 246. skk.; K. Neumann: *Foedus*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, VI. 2. 1909. 2818. skk.; A. Heuss: *Abschluß und Beurkundung des griechischen und römischen Staatsvertrages*. *Klio* 27. 1934. 166. skk.; P. Frezza: *Le forme federative e la struttura dei rapporti internazionali nell'antico diritto romano*. *Studia et Documenta Historiae Iuris* 4. 1938. 363. skk.

231 A *hospitiumhoz* bővebben lásd P. Leonhard: *Hospitium*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* VIII. 2. 1913. 2493. skk.; P. Catalano: *Linee del sistema sovranazionale romano*. Torino 1965. I. 192.

az *amicitiával*,²³² a *societasszal*²³³ és a *paxszal*) nem a megállapodás tartalmát, hanem annak formáját jelenti, amelynek legfontosabb eleme a *populus Romanus* képviselője által tett ünnepélyes eskü.²³⁴ A *foedus* szertartását Livius közli, miszerint a *fetiales* közül az erre az alkalomra szóló textusok elmondása és a szent fűcsomóval (*sagmina*) történt megérintése által *pater patratus*szá szentelt pap a szerződés szövegének elmondása után tesz esküt.²³⁵ Az esküben tanúul hívja Iuppitert, a vele szerződő nép *pater patratus*át és magát a szerződő népet, hogy az imént felolvasott megállapodás nem tartalmaz családságot, s hogy attól a római nép nem fog elsőként eltérni, ám ha mégis megtenné – s itt következik az eskü önelátkozó fordulata –, úgy Iuppiter sújtsa le a római népre, amint ő most az áldozati disznóra lesújt, sőt annál erősebben sújtsa le rá, amennyivel hatalmasabb, mint maga a pap; s ezt követően ledöfte az áldozati állatot.²³⁶ Festus egy némiképp eltérő formulát hagyományoz ránk, amely szerint a *pater patratus*, miután egy kővel agyonsújtotta a disznót, arra kéri Iuppitert, hogy amennyiben csalárdul járna el, úgy a várost megkímélve őt magát vesse ki javaiból, miként ő most a kezében tartott követ eldobja.²³⁷ *Per Iovem lapidem* kötött megállapodásként említi Polybios Róma első Karthágoval kötött szerződését,²³⁸ Cicero²³⁹ a *per Iovem lapidem* esküformulát a *ius civile*hez sorolja.²⁴⁰

A *ius fetiale* kapcsán kiemelendő, hogy a rómaiak értelmezték a háborút először mint jogi tény,²⁴¹ és alkották meg a *bellum iustum*²⁴² – máig ható – fogalmát.²⁴³ Nem minden

232 Az *amicitiához* bővebben lásd A. Heuss: *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Außenpolitik in republikanischer Zeit*. Klio Beiheft 31. Leipzig 1933. 12. skk.

233 Ehhez lásd Dahlheim 1968. 163. skk.; D. Kienast: *Entstehung und Aufbau des römischen Reiches*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 85. 1968. 334. skk.

234 Ziegler 1972. 90.

235 Liv. 1, 24, 4–7. *Tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est. Fetialis regem Tullum ita rogavit: „Iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani foedus ferire?” Iubente rege „Sagmina” inquit „te, rex, posco.” Rex ait: „Pura tollito.” Fetialis ex arce graminis herbam puram attulit. Postea regem ita rogavit: „Rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa comitesque meos?” Rex respondit: „Quod sine fraude mea populi Romani Quiritium fiat, facio.” Fetialis erat M. Valerius; in patrem patratum Sp. Fusium fecit, verbena caput capillosque tangens. Pater patratus ad ius iurandum patrandum, id est, sancendum fit foedus; multisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est referre, peragit.*

236 Liv. 1, 24, 7–9. *Legibus deinde recitatis „Audi” inquit „Iuppiter; audi, pater patrato populi Albani; audi tu, populus Albanus. Ut illa palam prima postrema ex illis tabulis cerave recitata sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico consilio dolo malo, tum tu ille Diespiter populum Romanum sic ferito ut ego hunc porcum hic hodie feriam; tanto magis ferito quanto magis potes pollesque.” Id ubi dixit porcum saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque ius iurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.*

237 Fest. 239. *Si sciens fallo, tum me Diespiter salva urbe arceque bonis eiciat, ut ego hunc lapidem.*

238 Polyb. 3, 25, 6. skk.

239 Cic. *fam.* 7, 12, 2.

240 Vö. Latte 1967. 122. sk.

241 F. Lammert: *Kriegsrecht*. In: Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Suppl. VI. 1935. 1351. skk.

242 Vö. a *duellum* kifejezés vonatkozásában Cic. *leg.* 3, 9. *duella iusta iuste gerunto*; Liv. 1, 32, 12. *purum piumque duellum*

243 Ziegler 1972. 101.

fegyveres összeütközés minősült háborúnak, *bellum*ra csak népek (*populi*) között kerülhetett sor, *hostis*nak csak a szervezett államalakulattal rendelkező ellenfél számított,²⁴⁴ s ennek megfelelően jelentheti ki Cicero, hogy csupán az ellenségnek tett eskü kötelez,²⁴⁵ a rablóknak adott azonban nem.²⁴⁶ A hadüzenet esetében is Livius leírásából indulhatunk ki. A *pater patratus* azon nép területének határán, amelytől elégtételt (*rerum repetitio*, illetve *clarigatio*)²⁴⁷ követel, kijelenti, hogy a római nép követeként és az isteni jog betartásával adja elő igényét, s Iuppitert, a határokat (*finis*) és az isteni jogot (*fas*) hívja tanúul, hogy amennyiben igaztalanul és az isteni törvénnyel ellentétesen (*iniuste impieque*) követelné az említett emberek, illetve dolgok kiadását, úgy ne engedje hazájába visszatérni; ezt elmondja a határ átlépésekor, valamint csekély változtatásokkal az első, vele szembetalálkozó embernek, a város kapuján belépve és a főtérre érve.²⁴⁸ Amennyiben harminchárom napon belül nem adják ki neki az általa követeltek – Dionysius Halicarnassensis²⁴⁹ harminc napos időintervallumot említ –,²⁵⁰ Iuppiter, Ianus Quirinus és valamennyi isten tanúul hívása után kijelenti, hogy jogtalanul nem kapta meg követelését, s hogy Rómába visszatérvén arról kíván tanácskozni, hogy milyen módon vehetnének elégtételt; magyarán bejelenti a lehetséges háborút (*testatio*, illetve *denuntiatio belli*).²⁵¹ Rómába érve a követ az atyák elé tárta az ügyet, és ha többségük a *purum piumque duellum* mellett döntött, a *pater patratus* egy vashegyű vagy keményre égetett lándzsát (*hastam ferratam aut praeustam sanguineam*) az ellenség határához vitt, s ott követelésének jogtalanul megtagadott voltára hivatkozva megüzente nekik a háborút,

244 Cic. *Phil.* 4, 14. *qui haberet rem publicam, curiam, aerarium, sensensum et concordiam civium, rationem aliquam, si ita res tulisset, pacis et foederis*; Ulp. D. 49, 15, 24. *Hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus decrevit vel ipsi populo Romano: ceteri latrunculi vel praedones appellantur.*

245 Cic. *off.* 3, 107. *Est autem ius etiam bellicum fidesque iuris iurandi saepe cum hoste servanda*; 108. *Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia.*

246 Cic. *off.* 3, 107. *Nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium; cum hoc nec fides debet nec ius iurandum esse commune.*

247 A liviusi *rerum repetitio* fordulat helyett Plinius (*nat.* 22, 3, 5.) és Servius (*ad Verg. Aen.* 9, 52; 10, 14) az archaikusabbnak tűnő *clarigatio* kifejezést használja – vö. Quint. *inst.* 7, 3, 13.

248 Liv. 1, 32, 6–8. *Legatus ubi ad fines eorum venit unde res repetuntur, capite velato filo – lanae velamen est – „Audi Iuppiter” inquit; „audite fines” – cuiuscumque gentis sunt, nominat –; „audiat fas. Ego sum publicus nuntius populi Romani; iuste pieque legatus venio, verbis meis fides sit.” Peragit deinde postulata. Inde Iovem testem facit: „Si ego iniuste impieque illos homines illasque res dedier mihi exposco, tum patriae compotem me nunquam siris esse.” Haec, cum fines suprascandit, haec, quicumque ei primus vir obvius fuerit, haec portam ingrediens, haec forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique iuris iurandi mutatis, peragit.*

249 Dion. Hal. 2, 72, 8. Vö. R. M. Ogilvie: *A Commentary on Livy*. Oxford 1965. 131; F. Bernhöft: *Staat und Recht in der römischen Königszeit im Verhältnis zu verwandten Rechten*. Amsterdam 1968. 221. sk.

250 Vö. Kaser 1949. 22; H. Haffter: *Geistige Grundlagen römischer Kriegführung und Außenpolitik*. In: *Römische Politik und Römische Politiker*. Heidelberg 1967. 23.

251 Liv. 1, 32, 9–10. *Si non deduntur quos exposcit diebus tribus et triginta – tot enim sollemnes sunt – peractis bellum ita indicit: „Audi, Iuppiter, et tu, Iane Quirine, dique omnes caelestes, vosque terrestres vosque inferni, audite; ego vos testor populum illum” quicumque est, nominat „iniustum esse neque ius pesolvere; sed de istis rebus in patria maiores natu consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.” Cum... nuntius Romam ad consulendum redit.*

a lándzsát pedig bedobta az ellenséges területre.²⁵² (Ezek alapján a háború közvetlen *causája* tehát az ellenséges nép azon jogsértő magatartása volt, hogy nem adták ki a rómaiaknak az általuk követelt dolgokat, illetve személyeket.²⁵³)

Természetesen nem volt szükség ilyesfajta hadüzenetre, ha az ellenség betört a római területre, ebben az esetben azonnal és minden eszközzel megkezdhatték az ellentámadást, tehát a *fetiales* által foganatosított hadüzenetnek csupán a rómaiak által kezdeményezett, offenzív hadviselés esetében volt jelentősége; az archaikus kor természetesen ismerte a magánbosszú intézményét, ám a hivatalos hadüzenetet csak az egész közösség, a *populus* által egy másik nép ellen viselt háborúban alkalmazták, ami világosan elkülönült az egyes uralkodói csoportok egymás közötti fegyveres viszályaitól.²⁵⁴ Rómának a terjeszkedés során nem minden esetben volt lehetősége e szertartási rend betartására, épp ezért a jellegzetesen római formakonzervativizmus fikció segítségével a következő módokat választották: egy területet egy hadifogollyal megvásároltattak a circus Flaminiusban, hogy a *pater patratus* oda dobhassa át a lándzsát, utóbb pedig a Bellona-templom mellett állítottak fel erre a célra egy oszlopot,²⁵⁵ azonban az ellenség felé a követeléseket már a *senatus legatusai* adták elő, és ők jelentették be a háborút is oly módon, hogy két kis *tesserát* küldtek el, közülük az egyiket a *hasta* mint a háború rávésett jelképével.²⁵⁶ (Olykor előfordult, hogy annak a népnek, amelynek háborút akartak

252 Liv. 1, 32, 11–14. *Confestim rex his ferme verbis patres consulebat: „Quarum rerum litium causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri patrato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis, quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari fieri solvi oportuit, dic” inquit ei quem primum sententiam rogabat, „quid censes?” Tum ille: „Puro pioque duello quaerendas censeo, itaque consentio consciscoque.” Inde ordine alii rogabantur; quandoque pars maior eorum qui aderant in eandem sententiam ibat, bellum erat consensus. Fieri solitum ut fetialis hastam ferratam aut praeustam sanguineam ad fines eorum ferret et non minus tribus puberibus praesentibus diceret: „Quod populi Priscorum Latinorum hominesque Prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium censuit consensit conscivit ut bellum cum Priscis Latinis fieret, ob eam rem ego populusque Romanus populis Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis bellum indico facioque.” Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat.*

253 S. Albert: *De vetere iure Romano, de lege duodecim tabularum atque de iure fetiali*. Vox Latina 34/132. 1998. 218.

254 Ziegler 1972. 103.

255 Serv. ad Verg. Aen. 9, 52. *Post quam clarigationes hasta in eorum fines missa indicabatur iam pugnae principium. Post tertium aut et tricesimum diem quam res repetissent ab hostibus, fetiales hastam mittebant. Denique cum Pyrrhi temporibus adversus transmarinum hostem bellum Romani gesturi essent nec invenirent locum, ubi hanc sollemnitatem per fetiales indicendi belli celebrarent, dederunt operam, ut unus de Pyrrhi militibus caperetur, quem fecerunt in circo Flamino locum emere, ut quasi in hostili loco ius belli indicendi impleverent. Denique in eo loco ante aedem Bellonae consecrata est columna. Varro in Caleno ita ait „duces cum primum hostilem agrum introituri erant, omnis causa prius hastam in eum agrum mittebant, ut castris locum caperent”. Ehhez lásd P. de Francisci: *Appunti e considerazioni intorno alla „columna bellica”*, Atti della Pontificia academia romana di archeologia. Ser. III. Rendiconti 27. 1951–1954. 1899. skk.*

256 Gell. 20, 27, 3–4. *Q. Fabius, imperator Romanus, dedit ad Carthagienses epistolam. Ibi scriptum fuit populum Romanum misisse ad eos hastam et caduceum, signa duo belli aut pacis, ex quis, utrum vellent, eligerent; quod elegissent, id unum ut esse missum existimarent; M. autem Varro non hastam ipsam neque ipsum caduceum missa dicit, sed duas tesserulas, in quarum altera caducei, in altera hastae simulacra fuerunt incisa.* Vö. Dahlheim 1968. 175. skk.; Kovács 2003. 262.

üzenni, elküldték a lándzsát.²⁵⁷) A *fetiales* hadüzenetének rituáléja azonban nem csekély mértékben járult hozzá azon követelményhez, miszerint a háborúnak valamilyen *iusta causá*val kellett bírnia,²⁵⁸ s az igazságos háború elméletét a sztoikus bölcsélet hatása alatt megfogalmazó Cicero sem véletlenül hozza összefüggésbe az *aequitas bellit* a *ius fetialé*val.²⁵⁹

Figyelmet érdemel a Livius által említett *hasta ferrata aut praeusta sanguinea*, ami vashegyű vagy tűzben keményre égetett lándzsát jelent.²⁶⁰ Nem tudjuk ugyanakkor, hogy a vashegyű lándzsa mikor váltotta fel, illetve társult a keményre égetett fadárda mellé, lévén hogy Itáliában a vaskor az i. e. kilencedik és nyolcadik század fordulójára nyúlik vissza, feltételezhetjük azonban, hogy a rituális használatban a vashegyű lándzsa csak akkorra válthatta fel a korábbi, kizárólag fából készültet, amikor az már a hétköznapi használatban is kizárólagossá vált.²⁶¹ A „*sanguinea*” kifejezés kiváltképp problematikus. A szót magát *vérben megszenteltként* vagy *vérrel színezettként* is visszaadhatjuk; ha pedig a faanyag megnevezéseként fogjuk fel, úgy a somfa ágát, a *sanguineae virgaet*²⁶² jelenti, ami keményfa lévén a lándzsa számára igen alkalmas alapanyagot szolgáltatott.²⁶³ (Nem csupán állaga, hanem színe is predestinálta a somfát arra, hogy fegyver készülhessen belőle, vörös színe ugyanis a vérre, a lándzsa céljára, a vérontásra engedett asszociálni,²⁶⁴ ami a mágikus-analóg gondolkodás alapján már magában hordozta az ellenség megölésének biztosabb lehetőségét.²⁶⁵) Ammianus Marcellinus a *fetiales* lándzsája kapcsán megjegyzi: annak elkészítése során a vérrel történő bekenés igen fontos szerepet játszott.²⁶⁶ A *ius sacrum* somfából készült lándzsája *arbor felix*nek számított,²⁶⁷ ám a hadüzenet során használt lándzsa *hasta impura* volt, vagyis az alvilág isteneinek szentelt *arbor infelix*.²⁶⁸ Eredetileg tehát akár tényleges vérrel színezték is a *fetiales* lándzsáját, akár vérszínű somfából készítették, a hajdani *hasta praeusta sanguineát* utóbb felváltotta a *hasta ferrata sanguine infecta*.²⁶⁹ A *fetialis* már a háború megkezdésekor rituálisan prognosztizálja is a harc végét, hiszen azzal, hogy az alvilági

257 Fest. 90. *Carthaginienses cum bellum vellent, Romam hastam miserunt.*

258 H. Hausmaninger: „*Bellum iustum*” und „*iusta causa belli*” im älteren römischen Recht. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht N. F. 11. 1961. 341. skk.

259 Cic. *off.* 1, 36. *belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est*

260 Liv. 1, 32, 12.

261 Waele 1927. 173. sk.

262 Macr. *Sat.* 3, 20, 3. *Tarquinius autem Priscus in ostentario arborario sic ait: arbores quae inferum deorum avertentiumque in tutela sunt, eas infelices nominant: alterum sanguinem felicem.; Plin. nat.* 16, 176; 19, 180; 24, 73. *Nec virga sanguinea felicior habetur. Cortex eius interior cicatrices quae praesanuere aperit.*

263 Waele 1927. 174.

264 Vö. Verg. *Aen.* 3, 23. skk.

265 Waele 1927. 175.

266 Amm. 19, 2, 6. *Hastam infectam sanguine ritu patrio... coniecerat fetialis.*

267 Macr. *Sat.* 3, 20, 2.

268 Scholz 1970. 32.

269 Scholz 1970. 32.

isteneknek szentelt *hasta impurá*val mintegy birtokba veszi az ellenséges területet,²⁷⁰ az ellenséget, a szerinte létének jogalapjától megfosztott *hostis impius*t is átadja a pusztítás erőinek.²⁷¹ (Ennek tükrében válik teljességgel érthetővé a támadás előtt a rómaiak által végrehajtott *evocatio* szerepe, amellyel a már egyébként is pusztulásra ítélt ellenség isteneit kívánták Rómába átcsábítani.²⁷²)

A *ius fetiale* és a *legis actio sacramento* erős szövegközpontúsága kellően közismert: tudjuk, hogy aki a textus akár egyetlen szavát is elvétette, elveszítette a pert.²⁷³ Noha a *ius fetiale* kapcsán nincsen *expressis verbis* tudomásunk ilyen következményekről, mégis jó okkal feltételezhetjük a rómaiakról, hogy ebben az esetben sem engedték meg a legcsekélyebb eltérést a szövegtől, hiszen ez a *carmen* hatását semmisítette volna meg, s ezáltal az isteni segítséggel vívott *bellum iustum*²⁷⁴ eredményét veszélyeztette volna.²⁷⁵ A *ius fetiale* elengedhetetlen része az eskü, egyfelől a *pater patratus* önelátkozása arra az esetre, ha jogtalan követelésekkel lépne fel a római nép nevében, másfelől pedig az istenek tanúul hívása a rómaiak jogos és az ellenség jogtalan eljárásához; a *legis actio* esetében ezen eskünek a *sacramentum* felel meg.²⁷⁶ A *sacramentum* eskü-jellegét már maga a szó eredeti jelentése is egyértelműen megmutatja,²⁷⁷ ugyanakkor magába foglalja azon momentumot is, hogy az esküt tevő fél – példának okáért a felperes – kijelentése igaz, s ennek megfelelően ellenfelének – az alperesnek – állítása hamis; ha pedig végül bebizonyosodnék, hogy a felperes kijelentése nem állja meg a helyét, úgy egyértelművé válik, hogy hamis esküt tett, vagyis saját *devotió*ját hajtotta végre.²⁷⁸ (Kaser is valószínűsíti, hogy a *sacramentum* kezdetben az istenítélethez kapcsolódhatott, ám ezt azon időszakokra, amelyből már írott forrásokkal rendelkezünk, nem tartja kellően dokumentálhatónak.²⁷⁹ Tény marad azonban, hogy az istenítélet-jelleg a *legis actio sacramento* e pontján is – bizonyos analóg következtetések segítségével – nyomon érhető. Az eskünek a perben játszott szerepére nem csupán irodalmi,²⁸⁰ hanem nyomaiban a későbbi jogi forrásokban is találhatunk utalást.²⁸¹) További párhuzamnak tűnik, hogy mind a *rerum repetitio*, mind pedig a *legis actio sacramento* az ellenfél által jogtalanul birtokolt

270 Latte 1967. 122.

271 Scholz 1970. 32.

272 Latte 1967. 125.

273 Gai. *inst.* 4, 11. 30.

274 Vö. Liv. 21, 10, 5; 39, 36, 12; 44, 1, 10. sk.

275 Albert 1998. 220.

276 Kaser 1949 21.

277 Walde–Hofmann 1938. II. 459. skk.; Kaser 1949. 18.

278 Albert 1998. 220.

279 M. Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*. München 1966. 62.

280 Verg. *Aen.* 8, 262. skk. *Panditur extemplo foribus domus atra revolsis, / abstractaeque boves abiurataeque rapinae / caelo ostenduntur.*

281 Ulp. D. 4, 3, 21. *Quod si defendente me iuraveris et absolutus sis, postea periurium fuerit adprobatum, Labeo ait de dolo actionem in eum dandam: Pomponius autem per iusiurandum transactum videri, quam sententiam et Marcellus libro octavo digestorum probat: stari enim religioni debet.; Ulp. D. 47, 52, 27. Si quis iuraverit furtum non fecisse, deinde rem furtivam contrectet, furti quidem actio peremitur, rei tamen persecutio domino servatur.*

dolgok eredetileg békés, illetve az önhatalmat és a harcot szakrális és állami ellenőrzés alá helyező, s ezáltal korlátozó módon történő visszaszerzését célozza.²⁸² Ugyanakkor világos különbségként rajzolódik ki, hogy míg a *legis actio sacramento* során a felek egy mindkettejük által elfogadott bíró ítéletének és kontrolljának vetik alá magukat, addig a *ius fetiale* esetében ezen intézmény hiányzik, amit egyértelműen magyaráz az, hogy az ún. nemzetközi ügyekben nem állapodhattak meg valamely bíróság illetékességében – ennek tudható be a *ius fetiale* szerinti eljárás esetében az *apud iudicem* szakasz hiánya is –; jó eséllyel feltételezhetjük azonban, hogy a rómaiak azon döntőbíró, aki a két nép közötti konfliktus eldöntésére volna hivatott, épp az oly gyakran tanúul hívott felsőbb hatalmakban vélték megtalálni.²⁸³

A *ius fetiale* egyértelműen szakrális jellegű norma-, illetve eljárásrendszer, amint ezt az abban fungáló személyek és az istenek többszöri említése is jelzi, ám a *ius privatum* intézményei közé besorolt *legis actio sacramento* is szoros kapcsolatot mutat a *ius sacrum*mal: a *legis actio*ra kezdetben a *rex* előtt került sor, aki már személyében és legitimitása folytán is a szakrális szféra reprezentánsaként volt jelen, majd a *magistratus*, utóbb *in concreto* a *praetor* előtt zajlott a *per in iure* szakasza, aki *iurisdictio*s feladatkörét tekintve a *rex* örökösének volt tekinthető.²⁸⁴ A szigorúan szöveghű eskü szintén az istenekhez szólt, ami alátámasztja a *legis actio sacramento* szoros kötődését a *ius sacrum*hoz.²⁸⁵ Amint már említettük, Latte szerint²⁸⁶ *fetialis* cselekménye nem csupán a háború, illetve a támadás mágikus megkezdését, hanem az ellenséges terület egyfajta birtokbavételét is jelenti.²⁸⁷ (A *ius fetiale* és a tizenkéttáblás törvény rendelkezései között is felfedezhetőek bizonyos párhuzamok,²⁸⁸ így például a hitelező felé az adósnak harminc nap állott rendelkezésére a teljesítésre, ha elismerte tartozását, vagy ügyét ítélettel eldöntötték,²⁸⁹ amint a követelés bejelentését követően a *denuntiatio bellivel* Dionysius Halicarnassensis közlése szerint harminc napot kellett várnia a *pater patrus*nak;²⁹⁰ mindkét rendelkezés értelme abban keresendő, hogy ebben az intervallumban még lehetőség nyíljon a vitás kérdés békés elrendezésére.²⁹¹ Amint a tizenkéttáblás törvény vonatkozó helyei²⁹² is a károkozó *noxába* adásáról rendelkeznek, a *ius fetiale* követelése

282 Kaser 1949. 22.

283 Albert 1998. 222.

284 E. Meyer: *Römischer Staat und Staatsgedanke*. Zürich–Stuttgart 1964. 38. 117; J. Bleicken: *Die Verfassung der römischen Republik*. Paderborn 1975. 76. sk.

285 P. Noailles: *Du Droit sacré au Droit civil*. Paris 1949. 18. skk.

286 Latte 1967. 122.

287 Vö. Serv. *ad Verg. Aen.* 3, 46. *Romulus captato augurio hastam de Aventino monte in Palatinum iecit.*; 11, 52. *Duces cum primum hostilem agrum introituri erant, ominis causa prius hastam in eum agrum mittebant, ut castris locum caperent.*

288 Donatuti 1955. 31. skk.; Hausmaninger 1961. 338; Bernhöft 1968. 221. skk.; Albert 1998. 224.

289 *XII tab.* 3, 1. *AERIS CONFESSI REBUSQUE IURE IUDICATIS XXX DIES IUSTI SUNTO.*

290 Dion. Hal. 2, 72, 8.

291 Ugyanerre utal a következő rendelkezés is: *XII tab.* 1, 6. *REM UBI PACUNT, ORATO.*

292 *XII tab.* 8, 6. (Ulp. D. 9, 1, 1 pr.) *Si quadruples pauperiem fecisse dicitur, actio ex lege XII tabularum descendit; quae lex voluit aut dari id quod nocuit, aut aestimationem noxiae offerri.*; 12, 2b (Gai. *inst.* 4, 75–76.) *Ex maleficio filiorum familias servorumque noxales actiones prodtiae sunt, uti liceret patri dominove*

között is szerepelt a felhívás a Rómára nézvést sérelmes cselekményt elkövető személy kiadatására.²⁹³) A *ius fetiale* és a *legis actio sacramento* kialakulásának alapjául egyfelől ugyanazon állam polgárainak egymás közötti, másfelől az egyes népek, illetve államok közötti sérelmek nyomán jelentkező kontrollálatlan önhatalmú igényérvényesítés és magánbosszúnak gátat szabni szándékozó, és a *bellum omnium contra omnes* állapotát megakadályozni, s a viszály rendezését valamilyen közös felsőbb fórum által ellenőriztetni vágyó szándék szolgálhatott.²⁹⁴

A fentiekből egyértelműen megállapítható, hogy a lándzsa és a pálca a görög-római kultúrkörben általánosan elterjedt hatalmi jelképként fungált nem csupán a *ius privatum* körébe tartozó *legis actio sacramento in rem* szertartásánál, hanem számos, a *ius publicum* és a *ius sacrum* körébe sorolható eljárásnál és intézménynél is. Az archaikus gondolkodásban azonban a szimbólum nem értelmezésre szoruló képiségnek, hanem a jelzett fogalmat, tényleg megtestesítő valóságnak számított, így a jog és szakralitás határmezsgyéjén elhelyezkedő, *iustum dominium* és *imperium* kifejezésére szolgáló *hasta* és *festuca* is. E kitekintés talán némiképp hozzájárulhatott bizonyos, a *vindicatio* – ahogy ezt a bevezető sorokban használt *sacrum duellum* fordulat is érzékeltetni kívánta – mint egyfajta harcot eldöntő *ordalium* rítusában rejlő, kizárólag a jog- és a vallástörténet eredményeinek szintetizáló alkalmazásával feltárható és értelmezhető momentumok felvillantásához.

aut litis aestimationem sufferre, aut noxae dedere. Constitutae sunt autem noxales actiones aut legibus aut edicto praetoris, legibus, velut furti lege XII tabularum.

293 Kaser 1949. 185. Vö. Liv. 8, 39, 14; 9, 8, 6; 9, 10, 2. skk.; Cic. *Caecin.* 98; *De orat.* 1, 181; 2, 137; *off.* 3, 108.

294 Kaser 1966. 19; uő.: 1949. 15.

KAMPÁNYSTRATÉGIA AZ ÓKORI RÓMÁBAN

A *Commentariolum petitionis*, vagyis A hivatalra pályázók kézikönyve a ránk maradt legrégebbi – Kr. e. 64-ben keletkezett¹ – kampánystratégiai irat. Ebben Quintus Tullius Cicero, az antikvitás legkiválóbb szónokának, Marcus Tullius Cicerónak az öccse szolgál bátyjának tanácsokkal ahhoz, hogy Marcus miképpen nyerheti meg a *consuli* választásokat, vagyis hogyan emelkedhet a római köztársaság legmagasabb posztjára. Tanulmányunkban e művet tesszük behatóbb elemzés tárgyává, s ennek során a következő aspektusokat fogjuk vizsgálni: az antik kommentár műfaját (I.), a *Commentariolum* szerzőségének kérdését (II.), a szerző, Quintus Tullius Cicero életpályáját (III.), a vetélytársakról, Antoniusról és Catilináról a *Commentariolum*ban adott jellemzést (IV.), az egyesületek és a *cliensek* szerepét a római választások során (V.), valamint a választási család tényállásának és elbírálásának kialakulását (VI.).

I. A latin kommentár (*commentarius*) műfaja a görög *hypomnémából* származik. A *hypomnémák* az emlékezet (*mimnéskesthai*) számára szolgáltak támaszul, akár üzleti tranzakciókról szóló listák és számlák, akár magánjellegű, publikálásra nem szánt feljegyzések formájában.² A *hypomnéma* műfaja – a kifejezés tág jelentésterénél fogva – alkalmasnak bizonyult többirányú kiterjesztésre is, így említésre érdemes események ön-életrajzi jellegű vagy gyakorlati iránymutatásul használható leírások megnevezésére is.³ A hellenizmus korától kezdve a *hypomnéma* egyre inkább irodalmi szövegek exegetikai kommentálásnak megnevezéséül szolgált; az idézett szöveghelyet a magyarázat és a különféle értelmezések követték. Utóbb – kivált a római köztársaság utolsó századában – *commentarius*nak nevezték a dísztelen, pusztán tényközlésre szorítkozó ábrázolásokat, amelyeket a történetírók évkönyvekké (*libri annales*) vagy kortörténeti munkákká (*historia*) dolgozhattak ki. Ugyanakkor a magánfelhasználásra vagy legalábbis az adott formában nem közzétételre szánt feljegyzések értelmében használt *commentarius*-fogalom sem veszett ki teljességgel.⁴

Felmerül a kérdés, hogy A hivatalra pályázók kézikönyve (*Commentariolum petitionis*) ezen irodalmi műfajok közül melyikhez áll legközelebb. A címben található kicsinyítő-képzős alak (*commentariolum*) azt a benyomást kelti, mintha a szerző nem is a teljesség

1A tanulmányban a római korra vonatkozó évszámok – ellenkező jelzés hiányában – Kr. e. értendők. Korábbi teljes fordítás Fábián Gábor tollából látott napvilágot Marcus Tullius Cicero „Összes levelei” VII. kötetében (Pest 1864. 59–82.), valamint Fejér László átültetésében a Mezőtúri Református Gimnázium Értesítőjében (1914/15). Részletek fordítása tekintetében lásd Borzsák I.: *Római történeti chrestomathia*. Budapest 1963. 143. skk.; Havas L.–Óbis H.–Szűcs G.–Ujlaky I.: *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi I–II*. AΓAΘA IV. Debrecen 1998. 202. skk. A teljes – modern szövegkiadáson alapuló – korszerű fordítást lásd *Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve*. Fordította, a jegyzeteket, az előszót és az utótanulmányt írta Nótári Tamás. Szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Németh György. Szeged 2006. 11. skk.

²Quintus Tullius Cicero: *Commentariolum petitionis*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Günter Laser. Darmstadt 2001. 3; J. Rüpké: *Commentarii*. In: Der Neue Pauly 3. Stuttgart–Weimar 1997. 99. sk.

³Gell. 1, 12, 6; 20, 6, 3; Plut. *Sulla* 5. sk.

⁴Laser 2001. 3. sk.

igényével, hanem csupán kisebb feljegyzés keretében kívánta volna a hivatalra pályázásról szóló nézeteit összegezni. A munka kezdetén olvasható, Marcus Tullius Ciceróhoz intézett köszöntés⁵ ugyanakkor arra enged következtetni, hogy az írást levél formájában akarta a szerző elküldeni.⁶ Mind a munka kezdő soraiban, mind pedig az utolsó paragrafusban igen közvetlen, testvéri hangon szólítja meg Quintus Tullius Cicero fivérét, Marcust, s a levél végén megkéri arra is, hogy ossza meg vele ezen írásra vonatkozó, kiegészítő, illetve javító szándékú észrevételeit, hogy utóbb e mű valódi *commentariusként* láthasson napvilágot.⁷ Ezzel a szerző kinyilvánítja ugyan, hogy az általa elküldött formában írása még nem tekintendő valódi kommentárnak, ám a javított szöveget már akként kívánja publikálni. Ezen kívül a *Commentariolum petitionis* legtöbb kézírata Quintus Tullius Cicero műveként hagyományozza e művet Marcus Tullius Cicero rokonaival és barátaival (*ad familiares*) folytatott levelezésének 9–16. könyveinek részeként. Másfelől a szöveget nem tekinthetjük szigorú értelemben vett levélnek, ugyanis az írás szerkezete, bevezetése és lezárása, valamint részletessége arra utal, hogy a szerző már az utóbb nyilvánosságra hozandó munkát jelentős részeiben megírtnak tekintette – ha eltekintünk a személyes momentumoktól és megszólításoktól, a munka *commentariusként* publikálható szövege, illetve ennek jelentős része áll előttünk.⁸

Felettébb kérdéses, hogy Marcus átdolgozása után Quintus publikálta – publikálhatta – volna-e munkáját, amelyben a választási kampány megszervezését és vezetését vázolja fel, hiszen a szavazatokért folytatott küzdelem mozzanatait kíméletlen őszinteséggel tárja fel. Günter Laser a következőképpen foglalja Quintus írásának lényegét: a *consuli* hivatal megszerzése érdekében a pályázónak semmilyen trükkötől, hamis ígértől, hazugságtól, színleléstől és a célnak megfelelő csoporthoz való közeledéstől–hízelgéstől sem szabad visszariadnia.⁹ Ezen gátlástalan opportunizmus és manőverezés feltárása semmiképpen sem állhatott a késő köztársaság korának vezető rétegének érdekében, s kiváltképp Marcus Tullius Cicerót hozta volna igencsak kellemetlen helyzetbe, hiszen nem vonhatta volna ki magát azon gyanú alól, hogy – kiváltképp ’új emberként’ (*homo novus*) – csak azért nyerte el a *consulatust*, mert mindezen eszközöket a gyakorlatban alkalmazta is. Mindennek tükrében megállapíthatjuk, hogy a *Commentariolum petitionis* elsősorban személyes, Marcushoz intézett írásként keletkezett, amelyben fivére, Quintus kívánt számára segítséget nyújtani a választási kampány fontosabb momentumainak és eszközeinek összefoglalásával a *consuli* hivatal elnyeréséhez.¹⁰

II. A *Commentariolum petitionis* szerzőségének kérdése számos esetben megosztotta a kutatókat. A XIX. és XX. század fordulóján G. L. Henderson megkérdőjelezte a *Commentariolum* eredetiségét, azonban állítása nem talált különösebb – sem egyetértő,

⁵*Comm. pet.* 1.

⁶L. Waibel: *Das commentariolum petitionis – Untersuchungen zur Frage der Echtheit*. München 1969. 58. skk.

⁷*Comm. pet.* 1. 58.

⁸Laser 2001. 4. sk.

⁹Laser 2001. 5.

¹⁰Laser 2001. 5.

sem elutasító – visszhangra a szakirodalomban,¹¹ és Fr. Münzer Quintus Ciceróról írott szócikkében a mű eredetisége mellett foglalt állást.¹² W. S. Watt, a *Commentariolum* kiadója a XX. század közepén csodálkozását fejezte ki, hogy e munkát valaha valaki is Quintus Cicerónak fivéréhez, Marcushoz írott levelének tarthatta,¹³ a legutóbbi kiadó, G. Laser pedig – a hiperkritika álláspontját elutasítva – Q. Cicero művének vélelmezte a szöveget.¹⁴ Quintus szerzősége ellen a következő érveket hozták fel. Túlzott naivitásnak tartják, hogy a fiatalabb testvér, Quintus a bátyja, Marcus számára feljegyzést készített volna arról, hogy milyen stratégiát kövessen a *consuli* hivatalra pályázás során, s e feljegyzésekben – saját bevallása szerint – semmi olyasfélét nem közölt volna testvérelével, amit az már eleve nem tudott, illetve tudhatott volna. Ezen kívül felettébb gyanakvásra készítő lehet azon tény, hogy a vetélytársak, Antonius és Catilina ellen a *Commentariolum*ban felhozott érvek szinte szó szerint visszatérnek Marcus *In toga candida* címen számon tartott, töredékesen Asconius által ránk hagyományozott beszédében. Ezek alapján a *Commentariolum*ot egy, az *In toga candida*ból és a *Pro Murená*ból, valamint Marcusnak a provinciai közigazgatásról írott, Quintushoz címzett leveléből¹⁵ összeállított hamisítványnak minősítik.

Ezen érveket többen – így például R. Till – a következőkkel cáfolták. Cicero műveinek kézirati hagyománya aligha adhat választ az eredetiség kérdésére, valamint Quintus szerzői profiljára vonatkozó nyelvi és stíláriis következtetések levonására ránk maradt négy – Tiróhoz intézett három és Marcushoz írott egy – levele nem adhat kellő támpontot. Felettébb valószínűtlen ugyanakkor, hogy stílusa vele közel egykorú és azonos képzést élvező fivére leveleinek nyelvezetétől nagyban eltért volna. Azon felvetés, miszerint a *Commentariolum*ot akár a késői Augustus-korra is datálhatjuk, azzal a kérdéssel utasítható vissza, hogy vajon kinek állhatott érdekében Augustus uralkodásának utolsó éveiben részletes leírást adni a Kr. e. 64-es esztendő választási- és kampánytitkairól, illetve ha valaki mégis erre szánta volna el magát, miért éppen a mind irodalmilag, mind politikailag meglehetősen szürke Quintus Cicerót választotta volna mondandója auktoritásául. Mi haszna lett volna Marcus halála után Quintus nevét arra felhasználni, hogy fivére hintapolitikájáról fellebbenjen a fátyol? Ki lehetett volna az a szerző, aki olyan pontos ismeretekkel rendelkezett az adott esztendő viszonyairól és eseményeiről, hogy írásába nem csúszott semmilyen hiba? Miért éppen azt az időszakot választotta volna leírása tárgyául, amikor még Catilinát nem söpörték le a közélet porondjáról? Végezetül melyik hamisító lett volna oly szerény, hogy írásának kezdetén rögtön hangsúlyozza, miszerint a fiktív címzett semmi újat nem tanulhatna az általa összefoglaltakból?¹⁶

11A századforduló szakirodalmi vitáihoz lásd M. Schanz–C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur* I. München 1927. 551.

12F. Münzer: *Q. Tullius Cicero*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft* I–XXIV und I A–X A, Suppl. I–XV. Neue Bearbeitung von G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus und K. Ziegler. Stuttgart–München 1893–1978. VIIa. 1943. 1288.

13M. *Tulli Ciceronis epistulae* III. Ed. S. W. Watt. Oxford 1958. 179.

14Laser 2001. 5. skk.

15Cic. *ad Q. fr.* 1, 1.

16Comm. *pet.* 1.

A szerző aligha törhetett rétori babérokra, hiszen stílusa száraz, mondatainak csendesége nem kellemes.¹⁷ A *Commentariolum* a benne tárgyalt esztendőök olyan fölényes áttekintéséről tanúskodik, hogy szerzője mindenképpen az eseményeket közvetlen közletről megélő kortárs lehetett, a Marcus helyzetére és hátterére vonatkozó utalások¹⁸ olyan beható ismeretekről adnak számot, amelyek alapján bátran feltételezhetjük, hogy a címzett az olykor éppen csak elejtett vagy odavetett szavakból és félmondatokból pontosan érthette a szerző gondolatait. A hivatalra pályázásra vonatkozó ismereteknek természetesen Marcus sem volt híjával, ám a tapasztalatok Quintus általi összefoglalását indokolhatja, hogy az alacsonyabb tisztségekre (*magistratus minores*) maga is pályázott, s így személyes megfigyeléseivel egészíthette ki bátyja stratégiáját.¹⁹ A személyesebb hangvételű mondatokban használt többes szám²⁰ szintén azt jelzi, hogy a levél írója közvetlen kapcsolatban állhatott a címzettel. Azon tény, hogy az *In toga candida*ban szinte szó szerint viszontláthatjuk a *Commentariolum* bizonyos mondatait, szintén nem lehet érv az eredetiség ellen. Quintus azzal a szándékkal küldte el fivérének feljegyzéseit, hogy igyekezzék azokat kiegészíteni és kijavítani,²¹ ami kétségkívül arra enged következtetni, hogy a későbbiekben nyilvánosságra szeretne volna hozni ezen írását – utóbb, 59 májusában *Annales* című művét is kijavításra, publikációs szándékkal juttatta el Marcushoz.²² A *Commentariolum*ot Marcus természetesen sem 64-ben, sem később nem hozta nyilvánosságra, hiszen ezzel saját politikai szándékaiba és opportunizmusába engedett volna bepillantást, ám az Antonius és Catilina ellen e feljegyzésben összegyűjtött vádak nyugodt lélekkel és kényelmesen felhasználhatta későbbi beszédében, az *In toga candida*ban.²³ A későbbi publikálás éppoly kevésbé történt Marcus céljainak megfelelően, mint jó néhány, Atticushoz intézett levelének közzététele. Mindezeket tekintetbe véve közvetlen bizonyítékok híján ugyan, ám kénytelenek vagyunk a hiperkritika álláspontját elvetni, s az ellenkező egyértelmű igazolásáig Quintus Tullius Cicerót a *Commentariolum petitionis* szerzőjeként vélelmezni.²⁴

Quintus teljes nyíltsággal feltárja fivére közel sem kedvező helyzetét a *consuli* hivatalra pályázás kapcsán. A nemesség szemében 'új embernek' (*homo novus*) számít,²⁵ aki mögött sem megfelelő *cliensi* tábor, sem kellő anyagi támogatottság nem áll, vetélytársai, Antonius és Catilina viszont mindezeknek bővében vannak.²⁶ Noha a *homo novus* kifejezés soha nem nyert pontos definíciót, kettős értelemben használták: szűkebb megjelölésként jelentette azokat, akiknek a felmenői között nem voltak *consulok*;

17R. Till: *Ciceros Bewerbung ums Konsulat. (Ein Beitrag zum commentariolum petitionis.)* Historia 11. 1962. 316.

18Vö. *Comm. pet.* 29.

19Laser 2001. 7.

20Vö. *Comm. pet.* 56.

21*Comm. pet.* 58.

22Cic. *Att.* 2, 16, 4; *ad Q. fr.* 2, 12, 4.

23Till 1962. 317; Laser 2001. 6.

24Laser 2001. 7.

25*Comm. pet.* 2. 13.

26*Comm. pet.* 55.

tágabb értelemben jelölte azokat, akiknek ősei ha a legmagasabb rangot nem is érték el, de valamilyen tisztséget igen, illetve a *senatus* tagjai lehettek. Az optimaták megvetően használták e fordulatot, hiszen ez számukra csak a parvenüt jelentette, Cicero azonban nem csekély büszkeséggel hangoztatta magáról, hogy minden lehetséges tisztséget a törvény által megengedett lehető legfiatalabb életkorban nyert el, noha nem származott a *senatusi* arisztokráciából. Hasonló gondolat olvasható a *Pro Murenában* is.²⁷

Marcus számára hátrányt jelenthet még saját jelleme, illetve életszemlélete is, hiszen mint platonistától távol állt a pályázáshoz elengedhetetlenül szükséges színlelés (*simulatio*),²⁸ s azon képesség, hogy a választókhöz alkalmazkodva barátságokat kössön.²⁹ Legfőbb fegyvere szónoki tehetsége, amelynek segítségével a nép körében kedvelté (*popularis*) teheti magát,³⁰ ugyanakkor azonban óvakodnia kell attól is, hogy néppárti politikusnak tűnjék, hiszen a választás kimenetelét nem a városi tömeg (*urbana multitudo*) fogja eldönteni.³¹ Quintus érdekes módon nem tulajdonít különösebb jelentőséget a Marcus által a közelmúltban a néppártiaknak (C. Fundaniusnak, Q. Gallusnak, C. Corneliusnak és C. Orchiviusnak) nyújtott segítségnek, csupán a választást tekintve a vonatkozó egyesületek (*sodalitates*) megnyerése szempontjából hasznos lépésnek értékeli.³² Marcus mindvégig igyekezett a néppártiság látszatát elkerülni, ám ennek során számos esetben kényelmetlen helyzetbe került, így például amikor C. Manilius ügyét elvállalta.³³ A városi tömeg ugyanis kikényszerítette Marcustól, hogy váltsa be korábban tett ígérését, miszerint elvállalná C. Manilius védelmét,³⁴ az eljárásra 65 elején a politikai viszonyoknak köszönhetően nem került sor, s így Cicero megmenekült attól, hogy nyilvánosan is egyértelmű politikai állásfoglalásra kényszerüljön.³⁵ Noha az említett védőbeszédeket Quintus nem értékeli különösképpen nagy súlyú állásfoglalásnak, a Pompeius érdekében történő 67-es fellépést még ennyi idő elteltével is olyan momentumnak tekinti, ami beárnyékolhatja fivére pályafutását.³⁶ Ennek oka nagy valószínűséggel abban keresendő, hogy míg a törvényszéki védőbeszédek egyfelől a mindennapok forgatagában gyorsan feledésbe merülő eseménynek számítottak, másfelől pedig Marcus maga is tiltakozott az ellen, hogy a védőbeszédekben megfogalmazott állásfoglalásaival a későbbiekben mint saját véleményével konfrontálják,³⁷ addig ezen, a népgyűlés előtt – mint hivatalba lépő *praetor* elsőként – tartott beszéd egyértelmű szembehelyezkedést jelentett a *senatusszal*, hiszen a Pompeius számára megadandó rendkívüli hadvezéri főhatalomról (*imperium*) a népgyűlés, nem pedig a *senatus* volt

27Cic. *Mur.* 17.

28Comm. *pet.* 1. 45.

29Comm. *pet.* 42. 45. 54.

30Comm. *pet.* 2. 55.

31Comm. *pet.* 52.

32Comm. *pet.* 19. 50.

33Comm. *pet.* 51.

34Cic. *imp. Cn. Pomp.* 69. 71.

35Till 1962. 318.

36Comm. *pet.* 5.

37Cic. *Cluent.* 130.

hivatott dönteni. Népszerűsége érdekében Cicero arra ragadtatta magát, hogy a *senatus* tekintélyét kisebbitse, amit utóbb jó néhányan igencsak rossz néven vettek tőle – ügyesen kellett tehát a pályázás során lavíroznia, hogy egyrészt Pompeiust és híveit se idegenítse el magától, másfelől pedig a *senatori* körökben se rontsa esélyeit a Pompeiushoz fűződő elkötelezettség hangoztatásával.³⁸

Hogyan értékeli Quintus 64 elején fivére esélyeit a választások során, és milyen véleményeket fogalmaz meg a vetélytársokról? Szerencsés körülménynek tartja, hogy a nemesség (*nobilitas*) köréből nincsenek fivérének tekintélyesebb vetélytársai, és rámutat, hogy C. Coelius Caldusnak, a 94-es esztendő *consulának* – a Cicerót megelőzően a *consuli* hivatalt legutóbbiként betöltő *homo novus*nak – igen nehéz dolga lehetett, hiszen a nemesség kiemelkedő tagjai felett kellett győzelmet aratnia.³⁹ A kor nemessége a *consulatus*t saját monopóliumának tekintette,⁴⁰ s úgy vélte, hogy Cicero *consullá* választása beszennyezi és megszenteltségteleníti e hivatalt.⁴¹ Quintus ezt követően felsorolja a lehetséges négy ellenfelet, akik közül Galba és Cassius noha előkelő családból származnak, esélytelenek, mert nem rendelkeznek kellő kitartással és lendülettel.⁴² A Catilina elleni büntetőeljárás a vádlott számára – minden előzetes várakozás ellenére – kedvezően alakult,⁴³ noha valamivel korábban, 65 júliusában ezt Marcus sem tartotta volna valószínűnek, és azt fontolgatta, hogy esetlegesen elvállalhatná Catilina védelmét, amivel későbbi választási kampánya számára akarta a Catilina mögött álló Crassust és Caesart megnyerni.⁴⁴ Catilina védelmét Marcus végül nem vállalta el, s a felmentő ítélet után Catilina választási szövetségre lépett Antoniusszal, amit az említett befolyásos politikai tényezők is jóváhagytak. Mindez egyértelműen mutatja a korabeli politikai szövetséges esetleges és pillanatnyi érdekek által motivált voltát, valamint azt, hogy esélyeit növelendő Cicero még esetlegesen Catilinával is hajlandó lett volna szövetkezni, s megválasztásukat követően nagy valószínűséggel ugyanazon taktikát érvényesítette volna vele szemben, mint Antoniusszal – e feltételezések azonban már a történetietlen spekulációk határát súrolnak.⁴⁵

III. Quintus Tullius Cicero⁴⁶ nem sokkal lehetett fiatalabb bátyjánál, Marcusnál, feltehetően 102-ben született⁴⁷ Arpinum városában.⁴⁸ Gyermekként fivérével azonos nevelésben és képzésben részesült,⁴⁹ 79-ben pedig vele együtt folytatott Athénban filozófiai

38Till 1962. 319.

39Comm. pet. 7.

40Sall. Jug. 63, 3.

41Sall. Cat. 23, 6.

42Comm. pet. 7.

43Comm. pet. 10.

44Cic. Att. 1, 2, 1.

45Till 1962. 322.

46Quintus életrajzának vázolója során Münzer (1943. 1286–1306) szócikkét követem.

47Cic. Att. 1, 5, 2; 11, 9, 3; ad Q. fr. 1, 3, 3.

48Cic. leg. 2, 3.

49Cic. De orat. 2, 1. sk.

tanulmányokat,⁵⁰ a szónoki tudás elsajátítására azonban nem helyezett nagyobb hangsúlyt. A vele hozzávetőlegesen egyidős Caesarhoz fűződő barátságáról – néhány utaláson kívül – bővebbet nem tudunk.⁵¹ Fivére tanácsára feleségül vette a Marcusszal közeli barátságban álló T. Pomponius Atticus nőtestvérét,⁵² ám a házasság meglehetősen zajosan folyt, s így fivérének számos alkalommal kellett a házasfelek és a sógorok között közvetítenie.⁵³ 65-ben C. Vergiliusszal együtt *aedilis plebisszé* választották, 66-ban és 65-ben Rómában tartózkodott, és jelen volt a Marcus által vitt pereknél.⁵⁴ 64-ben írta meg *A hivatalra pályázók kézikönyve* (*Commentariolum petitionis*) címen számon tartott munkáját, amelyben fivére számára a *consuli* hivatalra pályázásról foglalta össze tanácsait. Marcus számos ponton nyújtott Quintus számára karrierépítéséhez segítséget, így például Marcus *praetorsága* idején, 66-ban nyerte el az *aedilisi* tisztséget, Marcus *consuli* évében, 63-ban pedig a *praetori* hivatalt – fivérét *consulatusa* idején mindenben támogatta,⁵⁵ Catilina cinkosainak letartóztatásakor megerősítette Marcust szándékai-ban.⁵⁶ Az Archias költő elleni perben Quintus vezette a tárgyalást, a vádlott védelmét pedig Marcus vállalta, e sajátos körülményre a beszéd csak két helyen utal.⁵⁷

A gazdag Asia provinciát kapta meg 61-ben *propraetorként*, s a tartomány különleges helyzete folytán jogosulttá vált a *proconsuli* cím használatára;⁵⁸ helytartóságát – akarata ellenére – kétszer hosszabbították meg, s így a provinciát csak az őt felváltó T. Ampius Balbus 58-as megérkezése után hagyhatta el.⁵⁹ Helytartóként meglehetősen korrektséggel vezette a rábízott tartományt, ő maga nem szerzett jogtalanul javakat a lakosoktól, és az apparátust is igyekezett visszatartani a provincia kizsákmányolásától, noha rabszolgájának, a hivatali ideje végén felszabadított Statiusnak olykor a szükségesnél nagyobb mozgásteret és befolyást adott.⁶⁰ A tartomány lakosait gyakorta védelmébe vette az adóbérlők (*publicani*) túlkapásai elől, s ezért a római és görög vállalkozók panasszal éltek ellene;⁶¹ jogszolgáltató tevékenysége során igen szigorúan járt el,⁶² olykor kegyetlenségbe is átsaphatott, ami hirtelen haragra lobbanásaira (*iracundia*) volt visszavezethető.⁶³ A római viszonyok megváltozása és a fivérét ért támadások miatt Quintusnak is fel kellett készülnie arra, hogy Marcus ellenségei esetleg őt sem fogják megkímélni,⁶⁴ és

50Cic. *fin.* 5, 1. 3. 8. 96.

51Cic. *ad Q. fr.* 2, 13, 1; *fam.* 1, 9, 12.

52Nep. *Att.* 5, 3.

53Cic. *Att.* 1, 5, 2.

54Comm. *pet.* 19.

55Cic. *ad Q. fr.* 1, 1, 43.

56Plut. *Cic.* 20, 3.

57Cic. *Arch.* 3. 32.

58Münzer 1943. 1289.

59Cic. *Att.* 6, 6, 3; *fam.* 2, 15, 4.

60Cic. *Att.* 2, 18, 4. 19, 1.

61Cic. *fam.* 1, 19, 2, 4. skk.

62Cic. *fam.* 1, 19–22. 32. 2, 6; *Flacc.* 49. 78.

63Cic. *fam.* 1, 37s. sk. 2, 5. skk.

64Cic. *fam.* 1, 41. 43.

végképp le kellett mondania azon céljáról, hogy a *consuli* hivatalra pályázzék.⁶⁵ A Rómába visszatérő Quintust barátai aggódva fogadták, hiszen ellenségei vádat készültek emelni ellene a provincia élén elkövetett állítólagos visszaélései miatt, s fivére száműzésben lévén nem számíthatott annak szónoki tehetségére sem a védelem során⁶⁶ – a vád fenyegető réme azonban hamarosan elhárult Quintus feje felől.⁶⁷ Ezt követően Quintus elkezdhetett fivére, Marcus hazatérésének előkészítésén, illetve kieszközlésén munkálkodni,⁶⁸ aminek keretében nem csupán a *senatust* és a népgyűlést ostromolta kéréseivel,⁶⁹ hanem a vezető férfiakat,⁷⁰ így például Metellus Nepost⁷¹ és Pompeiust, aki utóbb kezességet vállalt Marcusért.⁷² Amikor 57. november 3-án Clodius erőszakkal megzavarta Marcus házában újjáépítését, és Quintus szomszédos házát felgyújtotta,⁷³ a ház újjáépítésében Cicero is részt vállalt.⁷⁴ 54-ben követi tisztséget (*legatus*) kapott Caesartól, amit feltehetően Marcus egyetértésével vállalt el, aki szintén igyekezett e kapcsolatból profitálni.⁷⁵ Quintus így eljutott Britanniába és Galliába is, ahonnan színes hangvételű beszámolókat küldött bátyjának.⁷⁶

Marcus 51-ben kezdte el *Törvények* (*De legibus*) című, befejezetlenül maradt művének megírását, s e dialógus főszereplőiként saját magát, fivérét, Quintust és barátját, Atticust, a beszélgetés helyszínéül pedig szülővárosukat, Arpinumot választotta. 51-ben Quintus követte a *proconsuli* tisztséget viselő Marcust Kilikiába,⁷⁷ ahová a testvérek fiaikat is magukkal vitték. A 49-es esztendő törést hozott a családi kapcsolatokban, ugyanis míg Marcus és Quintus Pompeius mellett foglaltak állást, Quintus azonos nevű fia Caesarhoz sietett Rómába, amit apja igencsak helytelenített, noha fia azt állította, hogy elhatározásával apja érdekeit is szolgálja.⁷⁸ Amikor állásfoglalásuk hibás volta kiderült, a fivérek egymást kezdték hibáztatni,⁷⁹ Quintus pedig úgy vélte, hogy részéről – mint Caesar hajdani *legatus*ának részéről – a Pompeius iránti elköteleződést Caesar kifejezett árulásnak minősítheti.⁸⁰ Pompeius táborában ugyan – miként fivére – Quintus sem játszott jelentősebb vezető szerepet.⁸¹ A pharsalosi csata után a fivérek haraggal váltak

65Cic. *div.* 1, 58; 2, 136. 140.

66Cic. *Att.* 2, 4, 2. 18, 2; 3, 8, 2. skk. 9, 1. skk.; *ad Q. fr.* 1, 3, 2. 4. 10.

67Cic. *Att.* 3, 13, 2. 17, 1; *ad Q. fr.* 1, 3, 5. sk. 4, 2. skk.

68Cic. *Att.* 3, 15, 6. 18, 2. 19, 2. 22, 1. sk.; *ad Q. fr.* 1, 4, 4. sk.

69Cic. *red. in sen.* 37; *red. ad Quir.* 5. 7. sk.; *Att.* 3, 26; 4, 1, 8; *ad Q. fr.* 2, 3, 7.

70Cic. *Sest.* 145.

71Cic. *Att.* 3, 22, 2. 23, 1. 24, 2; *fam.* 5, 4, 1. 2.

72Cic. *fam.* 1, 9, 9; Plut. *Pomp.* 49, 3.

73Cic. *Att.* 4, 3, 2; *Cael.* 78. *Mil.* 87; *fam.* 1, 9, 5.

74Cic. *fam.* 13, 2; 3, 1, 6. 14, 2, 3. 3, 1.

75Cic. *fam.* 1, 9, 21; 2, 10, 4. sk.

76Cic. *Att.* 4, 15, 10; *fam.* 7, 7, 1; *ad Q. fr.* 2, 14, 1. Erről bővebben lásd Münzer 1943. 1295. skk.

77Cic. *Att.* 5, 1.

78Cic. *Att.* 10, 4, 6.

79Cic. *Att.* 11, 9, 2. 12, 1.

80Cic. *Att.* 9, 1, 4.

81Cic. *div.* 2, 53.

el egymástól,⁸² Marcus Brundisiumba ment, ahol bizonytalanságban várta sorsának alakulását, Quintus és fia pedig Achaiában maradtak, és igyekeztek mielőbb Caesarral kapcsolatba kerülni, hogy elnyerjék bocsánatát, amit többek – így például Hirtius és Nepos – közbenjárására meg is kaptak. 44-re végleg felbomlott házassága Pomponiával, akivel már jó ideje elhidegültek egymástól, noha Cicero és Atticus is megkíséreltek a felek között közvetíteni.⁸³ Fia Caesarhoz csatlakozott, és annak halála után is a későbbi második triumvirátus tagjai pártjára állott, amit apja igen rossz néven vett tőle,⁸⁴ ám utóbb – apja nagy örömeire – megváltoztatta nézeteit.⁸⁵

Quintus fivérével együtt Tusculumban, Marcus vidéki otthonában tudta meg, hogy a triumvirek fiaikkal együtt proskribálták őket, és elhatározták, hogy Asturába menekülnek,⁸⁶ ám útközben rájöttek, hogy nem állnak rendelkezésükre megfelelő anyagi eszközök, s ezért Quintus fiával együtt hazatért.⁸⁷ Rabszolgáik árulták el őket, és a triumvirek pribékjei végeztek mindkettejükkel.⁸⁸ Quintus életéről és működéséről nehéz tárgyilagos ítéletet mondani, hiszen a róla szóló híradások legnagyobb részben tehetségesebb fivére, Marcus munkáiból származnak, akinek öccse általában készséggel rendelkezte magát alá.⁸⁹

IV. A vetélytársak, Antonius és Catilina jellemzése⁹⁰ mind nyelvileg, mind a leírás érzékletessége tekintetében a *Commentariolum* talán legfigyelemreméltóbb része. Quintus mindkét személyt kellemetlennek tartja fivére számára, ugyanakkor kénytelen őket olyan tényezőknek tekinteni, akikkel számolni kell – mindkettejük kapcsán megállapítja, hogy múltjuk zavaros és bűnös, mindkettejük csupán vágyainak él, s hogy egyikük sem rendelkezik a szükséges anyagi eszközökkel a választási hadjárat eredményes viseléséhez⁹¹ (ezen utóbbi megjegyzésével szembeállítja őket a vagyonos és vagyona biztonságára törekvő vezető- és középréteggel).⁹² Az ábrázolás végén közös sajátosságként hozza fel, hogy nem is annyira származásuk előkelő volta, hanem bűneik teszik őket ismertté, s hogy a rájuk szavazók egyidejűleg két tört döfnének az államba.⁹³ A tör (*sica*) kifejezés használata nem véletlen, Quintus ezzel is asszociálni engedi Marcust Antonius és Catilina korábban említett jellemzésére, nevezetesen, hogy mindketten orgyilkosok (*sicarii*).

82Cic. *Att.* 11, 5, 4.

83Cic. *fam.* 12, 28, 3; 13, 20, 3. 21, 2. 47, 3.

84Cic. *fam.* 14, 17, 3. 19, 3.

85Cic. *fam.* 15, 21, 1.

86Plut. *Cic.* 47, 1.

87Plut. *Cic.* 47, 2–4.

88App. *civ.* 4, 83.

89Münzer 1943. 1305.

90Comm. *pet.* 8–12.

91Comm. *pet.* 8.

92Till 1962. 322.

93Comm. *pet.* 12.

C. Antonius – a szónok M. Antonius, akinél Cicero is tanult,⁹⁴ fia volt – a Hybrida (fattyú) melléknevet viselte, s többek között a későbbi triumvir M. Antonius nagybátyjaként és apósaként tartjuk számon. Quintus felhossa ellene, hogy 70-ben a *ensorok* kizárták a *senatusból*,⁹⁵ mivel adósságai miatt elárvereztette telkeit és vagyonát.⁹⁶ Következő vádpontként azon pert említi, amelyet Achaia lakosai 76-ban sikerrel kezdeményeztek ellene M. Licinius Lucullus *praetor peregrinus*, mint a római polgárok és az idegenek jogvitáiban illetékes fórum előtt:⁹⁷ azzal vádolták, hogy Sulla idején lovassági parancsnokként kifosztotta őket.⁹⁸ A vád szószólója az akkor huszonnégy esztendőes Caesar volt,⁹⁹ s noha Antonius kivonta magát a *praetor* joghatósága alól, hat évvel később a *ensorok* ezen tette miatt zárták ki a *senatusból*, ahová 66-ban *praetorként* került vissza, s utóbb, 42-ben a *ensori* hivatalt is betöltötte.¹⁰⁰ *Praetorrá* választásakor a szavazatok összeszámolásának ellenőrzéséhez nem tudott megfelelő rangú barátokat megnevezni, csak a kétes hírű Sabidiust és Pantherát.¹⁰¹ Apjának neve feltehetően nagy segítségére volt mind a *praetori*, mind pedig utóbb a *consuli* hivatalra történő sikeres pályázás során, Quintus azonban nem tesz említést arról, hogy a *praetorrá* választás alkalmával Antonius Cicero segítségével jutott a harmadikról az első helyre¹⁰² – ez a tény is mutatja, hogy a választási szövetségek pillanatnyi érdekeken alapuló és rövid távú társulások voltak.¹⁰³ A rabszolganővel folytatott együttélés (*concupinatus*) önmagában nem számított ritkaságnak vagy kivételesen botránynosnak,¹⁰⁴ Antonius esetében inkább az keltett visszatetszést, hogy a barátnőként maga mellett tartott rabszolgányt mint hivatalban levő *praetor* nyilvános árverésen (*de machinis*) vette, s ezzel az általa viselt tisztség méltóságát is megsértette.¹⁰⁵

A pályázás megkezdésekor Antonius nem tartózkodott Rómában, ám hogy útja hová vezetett, nem tudjuk.¹⁰⁶ Hivatalos küldetés (*legatio libera*) esetén az útiköltség és az ellátás megtérítésére az utazónak joga volt, ám arra is lehetősége nyílott, hogy a kötelező juttatásokon felül alaposan megsarcolja a vendéglátó fogadósokat – a megkopasztott fogadós (*copo compilatus*) közmondásbeli fordulatként jelenik meg Petroniusnál is.¹⁰⁷ A hivatalos kiküldetéseken igencsak meg lehetett gazdagodni, amint egy, Cato maiortól – saját költségéről, illetve kiadásáról (*De sumptu suo*) szóló beszédéből – származó szö-

94Cic. *Tusc.* 5, 55.

95Comm. *pet.* 8.

96Vö. Asc. 84, 23. skk.

97Comm. *pet.* 8.

98Vö. Asc. 83, 26; 84, 18.

99Plut. *Caes.* 4, 2. skk.

100Till 1962. 323. sk.

101Comm. *pet.* 8.

102Asc. 85, 21. skk.

103Till 1962. 324.

104Plut. *Cato mai.* 24, 1; *Crass.* 5, 2; Th. Mommsen: *Römisches Strafrecht.* Leipzig 1899. 693.

105Comm. *pet.* 8.

106Comm. *pet.* 8.

107Petron. 62, 12.

veghely is bizonyítja;¹⁰⁸ a közpénzekkel való visszaéléseket 59-ben Caesar törvényi úton (*lex Iulia de repetundis*) igyekezett visszaszorítani, Cicero Kilikiában pedig még az őt megillető költségek megtérítéséről is lemondott.¹⁰⁹ Quintus által említett hivatalos útján Antonius alaposan feltöltötte anyagi készleteit, így szerevve megfelelő bázist a választási kampány során gyakorolandó bőkezű ajándékosztogatáshoz (*largitio*), ugyanakkor pedig a római népet is megsértette – jelzi a szerző –, hiszen elmulasztotta azon kötelezettségét, hogy a pályázaskor személyesen kérje a római nép támogatását (*populo Romano supplicare*).¹¹⁰ Utóbb Cicero mégis kénytelen volt egyetértésben (*concordia*) gyakorolni *consuli* hivatalát Antoniuusszal,¹¹¹ mivel a népgyűlés (*comitia centuriata*) Cicero után második helyen Antoniuust választotta meg *consul*nak – Marcus taktikai érzékét dicséri, hogy a korábban támadott vetélytársat milyen szívességekkel tudta maga mellé állítani mint hivatali társat azokban az időkben, amikor a Catilina szította összeesküvés veszélyeivel kellett megküzdenie.¹¹²

Catilina múltja és életmódja feletti felháborodásának¹¹³ hangot adva Quintus jóval erőteljesebb eszközökhöz nyúl, mint Antonius jellemzése során, ami jól tetten érhető a patetikus költői kérdések sorából.¹¹⁴ Ugyanakkor a kérdésekből és felkiáltásokból nem hiányzik az irónia sem, hiszen élesen megkérdőjelezi egyfelől Catilina származásának – noha elvileg Catilina előkelőbb származást tudhat magáénak, mint Antonius, ősei csupán a *praetori* hivatalig vitték, míg Antonius apja az állam vezető személyiségei közé tartozott –, másfelől pedig jellemének nemességét.¹¹⁵ Quintus a saját árnyékától is megijedő Antoniuusszal ellentétben Catilinát általánosságban gátlástalan és a törvényeket megvető, azokat sárba tipró gazemberként jellemzi,¹¹⁶ majd rátér gaztetteinek sorára.¹¹⁷ Kiemeli a szegényes családi körülményeket – amire Sallustius is utal¹¹⁸ –, hiszen Catilina csak a sullai proskripciók révén tett szert jelentősebb vagyonra,¹¹⁹ valamint azon tényre, hogy kicsapongó és erőszakos szexuális természetét az otthonról magával hozott, nővérétől látott példa is megerősítette.¹²⁰ A gonosztettek legnagyobb részét az ábrázolásban a Sulla idején elkövetett gyilkosságok teszik ki, amelyeknek áldozatai római polgárok

108ORF Fr. 173.

109Cic. Att. 5, 16, 3.

110Comm. pet. 8.

111Cic. leg. agr. 2, 103.

112Till 1962. 326.

113Ehhez lásd Havas L.: *Die Catilinarische Bewegung unter dem Gesichtspunkt der sogenannten Popularen- und Optimatenpolitik*. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 13. 1977; Uő: *Arrière-plan religieux de la conjuration de Catilina*. Oikumene 2. 1978; Uő: *La conjuration de Catilina et le passage de Rome de la république au principat*. Antiquitas 14. 1988.

114Comm. pet. 9.

115Comm. pet. 9.

116Vö. Asc. 86, 24. skk.; Cic. Cat. 1, 18.

117Comm. pet. 9.

118Sall. Cat. 5, 7.

119Till 1962. 328.

120Vö. Sall. Cat. 15, 1.

voltak.¹²¹ Quintus általánosító többes számban sorolja fel a – Cinnát támogató, s ezzel Sulla bosszúját maguk ellen kihívó – meggyilkolt római lovagok nevét, még akkor is, ha az adott nemzetségből csak egy áldozatot követelt Catilina vérszomja.¹²² E gyilkosságok egyik legrettenetesebbjeként Q. Caeciliusnak, Catilina saját sógorának meggyilkolását nevezi meg, aki semmilyen politikai szerepet nem játszott, és korára tekintettel is csupán nyugodt öregségre vágyott;¹²³ felettébb különös, hogy tudomásunk szerint Marcus sehol sem tesz említést a Catilina által elkövetett rokongyilkosságról.¹²⁴

Quintus hosszabb, patetikus – bizonyos részleteiben naturalisztikus elemektől sem visszariadó – leírást ad Catilina felesége, Gratidia fivérének, M. Marius Gratidianusnak Catilina általi brutális meggyilkolásáról,¹²⁵ e gyilkosság mélyebben érinthette a fivéreket, hiszen nagyanyjuk révén rokonságban álltak Gratidianusszal.¹²⁶ A római nép számára felettébb kedves férfiú (*homo carissimus populo Romano*) többek között azért örvendett nagy népszerűségnek, mert egymást követő két évben – 85-ben és 84-ben – viselvén a *praetori* hivatalt, számos intézkedést tett, amellyel a nép megkárosítását igyekezett megakadályozni, így a város számos kerületében szobrot emeltek neki, amelyeket kultikus tiszteletadásban részesítettek.¹²⁷ Ugyanakkor mind Quintus, mind pedig Marcus elhallgatja, hogy Gratidianus 87-ben néptribunusként Cinna híveként keresztre feszítéssel fenyegette meg Q. Lutatius Catulust, aki ez elől öngyilkosságba menekült – a *Commentariolum* jól érzékelteti Catulus fiának és főképp Catilinának kegyetlen bosszúját.¹²⁸ Catilina romlottságát és veszedelmes voltát érzékelteti Quintus, amikor nem mulasztja el megemlíteni, hogy Catilina színészekkel és gladiátorokkal élt együtt – mindkét foglalkozást becsületvesztéssel (*infamia*) sújtotta a római jog –, s míg a színészek csupán kéjvágyát elégítik ki, addig a gladiátorok súlyos fenyegetést jelentenek a polgárság egészére.¹²⁹ A Spartacus-féle felkelés óta a gladiátorokkal érintkezés állandó fenyegetést jelentett az állam békéje ellen – Catilina Q. Gallustól szerzett egy gladiátorsereget,¹³⁰ amelynek veszélyességét a 63 októberének 12-én, tizenkét nappal Cicero első, Catilina ellen elmondott beszéde előtt kelt *senatusi* határozat (*senatus consultum*) is jelzi, miszerint Catilina gladiátorait szét kell szórni Capuába és más vidéki városokba.¹³¹

Catilina nem csupán akkor követett el szentségtörést (*sacrilegium*), amikor Gratidianus meggyilkolása után vértől szennyes kezét az Apollo-templom szenteltvíz-tartójában mosta meg,¹³² hanem ezt követően is, ám Quintus meglehetősen homályo-

121Comm. pet. 9; vö. Asc. 83, 26. skk.

122Vö. Asc. 84. 5. skk.

123Comm. pet. 9.

124Till 1962. 329.

125Comm. pet. 10.

126Cic. off. 3, 67.

127Cic. off. 3, 80.

128Vö. Asc. 84, 9. skk.; Till 1962. 330.

129Comm. pet. 10.

130Asc. 88, 2. skk.

131Sall. Cat. 30, 7.

132Plut. Sulla 32.

san fogalmaz, és csupán egy szent hely megszenteltetéséről, és más – ártatlanul Catilina bűnének áldozatává lett – személyekről szól.¹³³ Quintus titokzatossága érthető, hiszen az eset 73-ból ered, amikor Clodius Catilinát Fabiával elkövetett fajtalansággal, *incestummal* vádolta (Fabia Vesta-papnő volt, és Cicero feleségének, Terentianának féltestvére). Catilinát – Catulus segítségének köszönhetően – felmentették, ám az eset Fabia, s ezáltal Terentia és Cicero családjának hírnevét igencsak megtépázta. Az esetről néhány szöveghely áll rendelkezésünkre, így például Sallustius¹³⁴ és Plutarchos¹³⁵ tényként említi Catilina gaztettét, Cicero maga azonban – ha utalt is a tényre – sógornője nevét sohasem hozta vele összefüggésbe. Ezt követően Quintus név szerint felsorol néhány, Catilina közvetlen baráti köréhez tartozó személyt (*amicissimi*),¹³⁶ ebből azonban nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy Marcus vagy Quintus már ekkor sejthettek volna valamit a Catilina által előkészített összeesküvésről¹³⁷ – bizonyos nevek (Q. Curius, L. Vettius), amelyek majd az összeesküvés kapcsán előkerülnek, már itt is feltűnnek.¹³⁸ A bűnök sorát teljessé teendő Quintus felemlíti, hogy Catilina szabadon született fiúgyermekeket szinte szüleik ölében rontott meg – Sulla törvényhozása és a *lex Sca(n)tinia* e tényállást tízezer *sestertius* büntetéssel sújtotta –,¹³⁹ ami városszerte ismert ténynek számított,¹⁴⁰ és szöges ellentétben állt Cicerónak az ifúsághoz fűződő, Quintus által többször is kiemelt viszonyával.¹⁴¹ Catilina legfrissebb botrányaként Quintus a fivére számára jól ismert esetet említi: az Africa provinciából elrabolt javak miatti vád (*crimen repetundarum*) alóli felmentést.¹⁴² E per még megakadályozhatta volna Catilinát abban, hogy a *consuli* hivatalra pályázzék,¹⁴³ ám 65 végén Catilina követelésére az állítólagosan elfogult bírakat – a vádló, P. Clodius Pulcher beleegyezésével – visszarendelték, és az újonnan összeállított esküdtbíróság felmentette Catilinát.¹⁴⁴ Quintus és utóbb Marcus is megvetéssel szólott a korrupst bírakról.¹⁴⁵ Ugyanakkor Quintus nem ejt szót a Catilinát a háttérből támogató Crassusról és Caesarról.¹⁴⁶

Quintus nagy valószínűséggel azért foglalta össze mindazon, fivére számára is jól ismert negatívumokat a két vetélytársról, hogy Marcus azokat a polgárságban is összefogottan tudatosíthassa,¹⁴⁷ illetve hogy a gaztetteik miatti vádemeléssel kellőképpen

133Comm. pet. 10; vö. Asc. 91, 16. skk.

134Sall. Cat. 15, 1.

135Plut. Cato min. 19, 3.

136Comm. pet. 10.

137Vö. Cic. Cael. 14.

138Till 1962. 333.

139Comm. pet. 10; Asc. 86, 23.

140Cic. Cat. 1, 13; Cael. 12. skk.; Sall. Cat. 14, 5. sk.

141Comm. pet. 3. 33.

142Comm. pet. 10.

143Sall. Cat. 18, 3; Asc. 89, 1. skk.

144Asc. 87, 13. skk.

145Cic. har. resp. 42; Pis. 23; Att. 2, 1, 8; Asc. 85, 8. skk. 87, 5. skk. 89, 17, 92, 4. skk.

146Till 1962. 335.

147Comm. pet. 27.

megfélemlíthesse Catilinát és Antoniust.¹⁴⁸ Antonius ellen – röviden összefoglalva – a következőket sorolja fel: adósságait, birtokai eladását, a bíróság megvetését, a *senatus*ból történt kizárását, gyanús ismeretségét Sabidiusszal és Pantherával, a rabszolgapiacról vett barátnő révén a hivatali méltóság beszennyezését, a közelmúltból a fogadósok kifosztását és a római nép megvetését a pályázástóli személyes távolmaradás által. Törvényileg ezek közül csak a hivatalos küldöttség jogaival való visszaélés miatt lehetett volna felelősségre vonni, illetve esetleg a sullai proskripciókban történt részvétele miatt.¹⁴⁹ Amikor Catilina viselt dolgai közül Quintus felsorolta az általa megölt lovagok nevét, valamint patetikusan részletezte Gratidianus meggyilkolását, ezzel feltehetően nem csupán a történeti hitelességet akarta szolgálni, hanem aktuálpolitikai célokat is szem előtt tartott, ugyanis ekkortájt kezdtek felelősségre vonni azokat, akik Sulla idejében gyilkosságokat követtek el¹⁵⁰ – annak ellenére, hogy a *dictator* rendelkezése szerint a proskribáltak megölői büntetlenséget élvezhettek volna.¹⁵¹ Ezen folyamat keretében, röviddel a *consuli* választások előtt ítélték el L. Lisciust, Sulla közismert századosát, valamint Bellienust, Catilina nagybátyját a Sulla idején a proskribáltak sérelmére elkövetett gyilkosságaik miatt, noha Marcus véleménye szerint mindketten igen tudatlan személyek voltak, s méltán hivatkozhattak volna arra, hogy mindezt Sulla parancsára követték el.¹⁵² Catilinát 64 végén szintén az emberölés felett ítélezni hivatott törvényszék (*quaestio inter sicarios*) elé állították, a vizsgálói tisztséget (*quaesitor*) Caesar, az elnököt pedig a történetíróként ismert, Ciceróval jó barátságot ápoló L. Lucceius látta el;¹⁵³ annak ellenére, hogy Catilina nem menthette ki magát, *dictatori* parancsra hivatkozva felmentették, mivel Caesar és Cassius álltak mögötte.¹⁵⁴ Ezen kívül vádat lehetett volna ellene emelni a fiúk megrontása és a gladiátorok jogtalan tartása miatt, valamint a tartomány kirablása miatti per – ami ugyan felmentéssel végződött, ám ezt a korabeli közvélemény botrányos végkifejletként értékelte – újrafelvételét is számosan követelték. Marcus tehát – Quintus instrukcióinak megfelelően – kellő anyaggal rendelkezett ahhoz, hogy mindkét vetélytársát, ám elsősorban Catilinát egy esetleges vádemelés rémével meg tudja félemlíteni.¹⁵⁵

A fivére által összeállított anyagot Marcus *In toga candida* című, Asconius által töredékesen ránk hagyományozott beszédében bőségesen fel is használta, ugyanis amikor az Antonius és Catilina által osztogatott vesztegetési pénzek nagysága messze túllépett minden szokásos mértéket, a választási csalást szankcionáló, 67-ben C. Calpurnius Piso által indítványozott törvény (*lex Calpurnia de ambitu*) szigorítását követelte.¹⁵⁶ Q. Maucius Orestinus élt vétőjogával (*intercessio*), Marcus pedig a *senatus* előtt erőteljes tá-

148Comm. pet. 55.

149Asc. 88, 26; Till 1962. 336.

150Asc. 90, 25. skk.; Dio Cass. 37, 10, 2.

151Suet. Iul. 11.

152Asc. 91, 6. skk.

153Suet. Iul. 11.

154Till 1962. 336.

155Comm. pet. 56.

156Asc. 83, 5. skk.

madást intézett vetélytársai ellen, amelynek során a következő cselekményeket sorolta fel. Antonius kapcsán Achaia kifosztását és a bíróság megvetését, saját szívességét, amit Antonius javára a *praetori* választáson tett, javainak átruházását és a birtokán dolgozó pásztorok visszatartását, hogy belőlük sereget szervezzen, Antonius részvételét a sullai proskripciókban és a Sulla diadalmenetében viselt kocsihajtói (*quadrigarius*) szerepet. A beszéd többi részében Catilinát támadta: római polgárok meggyilkolását, pénzügyi visszaéléseit és bűncselekményeit, erkölcstelenségét és kicsapongásait, a törvények megvetését, Marius Gratidianus megölését, gladiátorok összegyűjtését és a Vesta-szűz meggyalázását hozta fel vádpontként, valamint mindkettejüket az állam ellen fordított törnek nevezte.¹⁵⁷ A két vetélytárs igyekezett védekezni, mivel azonban Cicero személyisége és életvitele ellen nem tudtak mit előadni, egyedül azt tudták szemére vetni, hogy 'új ember' (*homo novus*).¹⁵⁸ A beszéd hatása nem maradt el: tanácsosabbnak látszott egy régi nemességgel ugyan nem rendelkező, ám minden réteg és a tömeg számára is megfelelőbb pályázót választani, mint Catilinát.¹⁵⁹ Antonius érte el Cicero után a második helyet, s ebben apjának hajdani tekintélye nagyban segítségére volt.¹⁶⁰

V. A magánszemélyek által alapított – általában *collegium*nak nevezett – egyesületek az egyazon településen lakó és vallási kultuszhoz tartozók védelmi és segítségnyújtási közösségeit fogták össze, ám elsősorban nem a politikai hétköznapok harcainak voltak hivatottak eszközéül szolgálni.¹⁶¹ Költségeik fedezésére bizonyos egyesületek belépési (*capitulare*) vagy rendszeres havi tagdíjat (*stips menstrua*) követeltek,¹⁶² ami természetesen korlátozta a tagság létszámát, vagyis e *collegium*ok tagjai leggyakrabban a városi köznép (*plebs urbana*) vagyonosabb rétegéből, a kereskedők, iparosok, hajótulajdonosok, nem pedig az egyszerű munkások soraiból kerültek ki.¹⁶³ Ha az egyesület – amely nem követelt tagdíjat – nem tudta kiadásait önerejéből finanszírozni, számíthatott ugyan vezetősége, illetve egy *patronus* bőkezűségére, ha azonban a fenntartó szándékaival ellentétes magatartást fejtett ki, úgy a támogatást el is veszíthette.¹⁶⁴ A *collegium*ok politikai jelentősége a *magistratus*okra történő pályázás idején nyert nagyobb hangsúlyt, ám ekkor is elegendőnek bizonyult a pályázónak a *collegium* vezető személyiségeit céljai számára megnyerni, a tagság többsége engedelmesen követte a hangadókat.¹⁶⁵ Sajátos elemet vegyített bizonyos egyesületek politikai működésébe Clodius ténykedése. A tagsági díjat nem követelő, a város söpredékét magába foglaló *collegium*ok számát Clodius

157Till 1962. 337.

158Asc. 93, 24. skk.

159Vö. *Comm. pet.* 53.

160Asc. 94, 3. skk.; Cic. *off.* 2, 59.

161E. Kornemann: *Collegium*. In: Paulys Realencyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft I–XXIV und I A–X A, Suppl. I–XV. Neue Bearbeitung von G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus und K. Ziegler. Stuttgart–München 1893–1978. IV, 1. 1900. 380; G. Laser, G.: *Populo et scaenae serviendum est. Die Bedeutung der städtischen Masse in der Späten Römischen Republik*. Trier 1997. 102.

162Dig. 47, 22, 1; CIL 14, 2112.

163F. M. Ausbüttel: *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des Römischen Reiches*. Frankfurter Althistorische Studien 11. Kallmünz 1982. 42. skk.

164Laser 1997. 103.

165*Comm. pet.* 30.

nagyban megemelte, ami Cicerót igencsak felháborította.¹⁶⁶ Ezen egyesületek fennállási és „reprezentációs” költségeit nagy valószínűséggel maga Clodius állta, s ezért cserébe a tagok *patronus*uknak számos úton és módon kifejezhatték hálájukat, Clodius pedig elvileg könnyen mozgósítható tömeget tudhatott maga mögött.¹⁶⁷ E Clodius vezette *collegium*ok a törvényesség látszatának fenntartása mellett működő, ám zavargásokat kelteni hivatott bandák voltak, és tisztos polgároknak nemigen állhatott érdekében üzleteiket bezárva és napi munkájukat otthagya Clodiusért hírnevüket, bevételüket és életüket kockára tenni.¹⁶⁸ Utóbb Clodius erőfeszítéseket tett annak érdekében is, hogy az általa fenntartott *collegium*okat egyfajta magánhadseregként használja,¹⁶⁹ amelyek azonban – „eredményeiket” tekintve – elegendőnek mutatkoztak ahhoz, hogy Clodius keresztülvigye rövid távú terveit, és ideig-óráig megzavarja a köznyugalmat, ám a hatalom tartósabb megragadásához (ami feltehetően nem is szerepelt Clodius szándékai között) mind a materiális lehetőségek, mind pedig a kellő motiváció hiányoztak. Clodius halála után a *collegium*ok elvesztették a politikai eseményekre gyakorolt ezen hatásukat, ám az állami vezetés a későbbiekben nagy óvatossággal járt el az egyesületekkel kapcsolatban.¹⁷⁰

Kérdésként merül fel, hogy a *clientela* intézménye a lakosság milyen arányát ölelte fel – Gelzer szerint a város köznépe (*plebs urbana*) valamilyen módon része volt a *clientelának*¹⁷¹ –, s ennek keretében a *cliensek* milyen szolgáltatásokkal tartoztak *patronus*uknak, illetve hogy a *clientela* révén mennyire lehetett a szélesebb tömegeket manipulálni és mozgósítani. A köztársaság kezdeti időszaka óta a kölcsönös bizalomra (*fides*) alapították a *patronus* és a *cliens* közötti viszonyt, amelynek keretében a kiemelkedő tekintéllyel (*auctoritas*), méltósággal (*dignitas*) és vagyonnal (*vires*) rendelkező patríciusok, majd utóbb plebejusok is felvállalták a rászoruló és azt kérő polgárok,¹⁷² valamint az utazó idegenek (*hospites*) – különféle jótéteményekben és szívességekben (*beneficia*, *merita*) megnyilvánuló, financiai és törvény előtti – védelmét.¹⁷³ A *cliensek* *patronus*ukhoz fűződő függő viszonyuk ellenére megtartották személyes szabadságukat, s nem voltak kénytelenek lemondani a politikai-közéleti tevékenységről sem, mi több, pártfogójuk általában ebben is támogatta őket.¹⁷⁴ A megbecsülés (*reverentia*) és a hála (*gratia*) kinyilvánításán kívül a *cliensek* számos szolgáltatást voltak kötelesek teljesíteni *patronus*uk felé,¹⁷⁵ így például szállásról gondoskodtak pártfogójuk vagy an-

166Cic. Pis. 9.

167Laser 1997. 104.

168Cic. dom. 13. 54. 89; ac. 2, 144; Sall. Cat. 50, 1; Iug. 73, 6.

169Cic. Mil. 25; red. in sen. 33; Sest. 34. 85; Pis. 11. 23.

170Laser 1997. 105. . sk.

171M. Gelzer: *Die Nobilität der römischen Republik*. Leipzig–Berlin 1912. 134. . skk.

172J. Spielvogel: *Amicitia und res publica. Ciceros Maxime während der innenpolitischen Auseinandersetzungen der Jahre 59–50 v. Chr.* Stuttgart 1993. 10; Laser 1997. 111; Cic. Brut. 97; Rosc. Am. 5. 58; Verr. 2, 4, 41. 80; Quinct. 2. 34; Cluent. 51. 109; Caecin. 57; Mur. 10; Planc. 75; Scaur. 26; Phil. 6, 15. fn. 4, 56; Comm. pet. 2; Dig. 49, 15, 7, 1.

173Cic. Rosc. Am. 106; Cat. 4, 23; Sest. 10; Cato 32; Liv. 3, 16, 5; 4, 13, 2.

174Spielvogel 1993. 11; Laser 1997. 112.

175Liv. 3, 44, 5. 57, 3.

nak barátai számára,¹⁷⁶ részt vállaltak a büntetések kifizetésében,¹⁷⁷ a bírósági eljárás során támogatták *patronusukat*,¹⁷⁸ a hivatalra való pályázás és a hivatal betöltése idején eszmei, illetve anyagi támogatást juttattak pártfogójuknak,¹⁷⁹ veszély esetén személyes védelmét is felvállalták,¹⁸⁰ külföldi *cliensként* árukkal látták el a *patronust*,¹⁸¹ és lehetőség szerint mennél többeket tájékoztattak pártfogójuk nagylelkűségéről.¹⁸² Mindezek alapján tehát a *cliensek* számos esetben leginkább a *patronus* érdekeit és nézeteit voltak hivatottak a szélesebb tömegek felé világosan és hathatósan artikulálni.¹⁸³ A *clientela* lényeges támogatóbázist biztosított ugyan a *patronus* számára, ám a *patronatust* betöltő polgárok korántsem csupán a *cliensekre* támaszkodtak politikai céljaikhoz felhasználható eszközöket keresve, hiszen egyfelől a *clientela* kötődése inkább etikai, semmint jogi természetű volt – tehát a támogatást a pártfogó jogi úton nem is kényszeríthette ki, illetve e támogatást csak megfelelő ellenszolgáltatás kilátásba helyezésével kaphatta meg –, másfelől pedig a *cliensek* általában saját foglalkozásukat üzvény nem állhattak állandó jelleggel a *patronus* rendelkezésére.

A *clientela* társadalmi jelentősége nagyban függött a *cliens* szociális helyzetétől, s éppen ezért el kell határolnunk egymástól a *patronus–ingenuus* (szabadon született polgár) és a *patronus–libertus* (szabados, felszabadított rabszolga) viszonyt. A szabadon született *cliensek* egy része a *patronusszal* azonos vagy legalábbis hozzá hasonló társadalmi és gazdasági réteghez tartozott, s a *patronusra* csupán saját helyzetének megerősítése, illetve támogatására egy hivatal elnyerése céljából volt szüksége¹⁸⁴ – a *clientela* ebben az esetben az azonos rangú személyek közötti barátságot (*amicitia*) jelentette.¹⁸⁵ Ezen *cliensek* a felsőbb *censusosztályba* tartoztak, és így a *comitia centuriatán* és a vidéki *tribusokban* mérvadó személyként artikulálhatták véleményüket, és mozdíthaták elő *patronusuk* érdekeit.¹⁸⁶ Természetesen nem minden szabadon született polgár tartozott a vagyonosabb rétegbe, s ezek elsősorban sürgős jogi, illetve anyagi segítség reményében fordultak a *patronushoz*, ám a nekik tett szívességeket alig-alig tudhatták viszonzni, hiszen a római választási rendszer sajátosságai miatt szavazatuk leadására és értékelésére is csak a választás kétes kimenetele esetén kerülhetett sor.¹⁸⁷ Ez utóbbiaknál sokkal többre értékelte a hivatalra pályázó a nagyobb presztízzsel rendelkező férfiak, így például a *collegiumok* vezetőinek (*principes*) támogatását, akik adott esetben nem képezték ugyan a *clientela* részét, ám egyesületükben, kerületükben, illetve egész

176Liv. 39, 14, 3.

177Liv. 38, 60, 9.

178Liv. 3, 58, 1.

179Plut. Cic. 8, 2.

180Sall. Cat. 19, 5; 26, 4; Liv. 23, 3, 2.

181Cic. Att. 1, 20, 7; Liv. 4, 13, 2.

182Laser 1997. 113.

183Vö. Comm. pet. 17.

184Cic. off. 1, 122. sk.

185Cic. Lael. 26.

186Comm. pet. 29.

187Laser 1997. 115.

lakhelyükön jelentős befolyással rendelkeztek, és nem alábecsülhető hatással bírtak a választói közhangulat alakulására.¹⁸⁸

A köszöntés (*salutatio*) intézményének ábrázolása érdekes fényt vet a pályázó társadalmi kapcsolatrendszerére: az alacsonyabb néprétegekből származó köszöntők (*salutatores*) ugyanazon napon több pályázót (*plures competitores*) is felkerestek, a választáskor tanúsítandó magatartásuk tehát nem volt biztosnak és szilárdnak tekinthető (*communes/fucosi suffragatores*). Irántuk tehát a hivatalra pályázó *patronus*nak hálásnak illett mutatkoznia, és tevékenységüket mind szemükbe, mind pedig barátaik előtt dicséernie kellett, ebben az esetben ugyanis számíthatott arra, hogy egyéb *patronusaikat* elhagyják, szilárd és elkötelezett szavazókká (*proprii/firmi suffragatores*) válnak – hűségük kapcsán felmerült vagy akár bebizonyosodott kételyeit a pályázó nem hozhatta szóba, s jobb meggyőződése ellenére is hangoztatnia kellett beléjük helyezett bizalmát.¹⁸⁹ A *salutatores* támogatásában és hálájában a *patronus* sohasem lehetett teljességgel biztos, hiszen a tőle kapott javakat és kedvezményeket összevethették a többi, szintén felkeresett pályázó juttatásaival – jóval biztosabb szavazóbázisnak számított a gazdaságilag független polgár. Az állhatatlan *saluatorok* és *cliensek* toborzására és megtartására irányuló igyekezet azáltal válik érthetővé, hogy a hivatalra pályázó *patronus* a népszerűség és a befolyás látszatát tudta kelteni azáltal, ha a köszöntés alkalmával sokan tolongtak körülötte.¹⁹⁰ A fontosabb és tekintélyesebb *saluatorok* közvetlenül is szót válthattak a *patronusszal*, jelenlétük azt adta a tömeg tudtára, hogy a pályázó méltó a szélesebb körű támogatásra.¹⁹¹ A *salutatio* alkalmat kínált a pályázó számára, hogy tájékozdjék a köznép hangulatáról és kívánságairól, amibe szűk baráti köre (*amici*) révén nem nyerhetett betekintést; ezzel a *patronus–cliensi* viszony is nagyrészt az információcsere fórumául szolgált. A *patronus* viszonya a szabadosokkal (*liberti*) némiképp eltérően alakult: kapcsolatuk a felszabadítás (*manumissio*) után is szorosabb maradt, ám e kapcsolat legalább annyira alapult az erkölcsi, mint a jogi normarendszer előírásain; 118-ban Rutilius Rufus *praetor edictuma* korlátozta a *patronus* által követelhető szolgáltatások körét,¹⁹² ám a szabados nem léphetett fel jogi eszközökkel a *patronusszal* szemben,¹⁹³ a hálátlan szabadossal szemben pedig csak az augustusi *lex Aelia Sentia* fogalmazott meg törvényi szankciókat.¹⁹⁴

A szabadon született polgárokból és szabadosokból álló *clientelát* tehát nem tekinthetjük egységesnek a *patronushoz* kötődés erősségének szempontjából, hiszen éppen a kötelék morális volta miatt nem állott a *patronus* rendelkezésére jogi eszköz az elmaradt követelések és kötelezettségek behajtására. A *clienseivel* szemben csalárdul eljáró *patronus* társadalmi közmegejtés tárgya lett ugyan, ám ez nem jelentette jogfosztottá

188Comm. pet. 30.

189Comm. pet. 42. 35.

190Laser 1997. 117.

191Comm. pet. 30.

192Dig. 38, 1, 1.

193A hálátlannak mutató felszabadított rabszolga ismét rabszolgasorba süllyedt – vö. Cic. Att. 7, 2, 8; Suet. Claud. 25, 1.

194Dig. 37, 14, 19, 1.

válását; a Servius által Vergilius *Aeneis*ének vonatkozó helyéhez fűzött, a tizenkéttáblás törvény szövegét idéző kommentár¹⁹⁵ – amely szerint a *cliens*t becsapó *patronus* átkozott (*sacer*) legyen – etikai vétséget, nem pedig büntetőjogi tényállást takart. A *sacer* kifejezés ebben az esetben feltehetően nem az isteneknek áldozandót, illetve szabadon megölhető,¹⁹⁶ hanem a vétkes, vagyis megvetendő magatartást tanúsító személyt jelentette;¹⁹⁷ Servius nagy valószínűséggel a késő köztársasági kornak a római múltat idealizáló tendenciáját követte.¹⁹⁸ Még abban az esetben is, ha az archaikus kort illetően szoros *patronus–cliens* kapcsolatokat tételezünk is fel, a *clientelák* jelentősége a Kr. e. III. századra meglehetősen elhalványult, a polgárság növekedése miatt Sulla idején már nem számolhatunk stabil *clientelákkal*, hanem sokkal inkább konkrét célokra szerveződő, ad hoc-jellegű *patronus–cliens*i viszonyokat kell vélelmeznünk, amelynek keretében a morális kötelezettségek betartása már nem esett különösebben nagy súllyal latba.¹⁹⁹ Ha a *clientelákon* belül és között nem működött volna egy nagyfokú mobilitás, úgy a *patronusok*, illetve hivatalra pályázók nem szorultak volna rá, hogy – akár *ambitus* (választási csalás) árán is – *clienseket* igyekezzenek maguknak toborozni.²⁰⁰ Az alsóbb néprétegekből származó *cliensek* nem is annyira szavazataik révén – amit olykor le sem adhattak a választásokon – váltak a *patronus* számára fontossá: ezek sokkal inkább a széles tömegek véleményét közvetítették felé, s így felkészülhetett arra, hogy a nyilvánosság előtti megjelenések alkalmával milyen véleményt hallanának tőle szívesen.²⁰¹

A *patronus–cliens* viszony meglazulásával, illetve azáltal, hogy a *cliens* bármikor érdekeit jobban képviselő *patronust*, a *patronus* pedig saját környezetében jelentősebb befolyással bíró, tehát nagyobb kapcsolati tőkével rendelkező *clienseket* keressen, odavezetett, hogy a *cliensek* nem elhanyagolható részét adó alsóbb néprétegek közvetett befolyást gyakorolhattak a politikai vezetésre. A nagy kíséret a politikai elismertségét és a polgárság általi legitimációját jelezte²⁰² – a csökkenő létszám arra kényszeríthette, hogy felülbírálja addigi nézeteit.²⁰³ Ugyanakkor éppen a *clientela* ingatag és megbízhatatlan volta miatt a hivatalra pályázók a köztársaság utolsó századában *clienseik* mellett rokonaikra, barátaikra, kerületi szomszédjaikra, szabadosaikra és rabszolgáikra is számítottak a városi kíséret összeállításánál – e sokszínűség nem csupán a látványos kíséretet gazdagította, hanem a társadalom minden rétege felé utat nyitott és kapcsolatokat teremtett a pályázó számára.²⁰⁴ A *clientela* tehát a politikai küzdelemnek csupán egyik,

195Serv. *ad Verg. Aen.* 6, 609.

196Fest. 467; Dion. Hal. 2, 9–11. 10, 3; P. Brunt: *The fall of the Roman Republic and related essays.* Oxford 1988. 403.

197Plaut. *Poen.* 88; Verg. *Aen.* 3, 57.

198Laser 1997. 120.

199Brunt 1988. 32; Laser 1997. 121.

200Comm. *pet.* 40. 47.

201Cic. *Rosc. Am.* 19. 96; *De orat.* 3, 225; Sall. *Iug.* 71, 5.

202Dion. Hal. 2, 10, 4.

203Laser 1997. 124.

204Cic. *Cluent.* 94; *Mur.* 69; *Rosc. Am.* 93; *Phil.* 6, 12; 8, 26; Brunt 1988. 415. sk.

ám távolról sem egyetlen, illetve legfontosabb eszköze volt,²⁰⁵ annál is inkább, hiszen a liviusi leírás szerint a törvényszék előtt a *cliensek* fellépésének optimális esetben sem az volt a célja, hogy a vádlott iránt rokonszenvet keltsen, hanem hogy egy nagyobb tömeg összeverődését megakadályozza.²⁰⁶

VI. Miként a tisztviselők választása Róma köztársasági államrendjének velejárója volt, ugyanúgy szerepet játszott e választásokban a választási csalás/vesztegetés (*ambitus*) is. Már nem sokkal a tizenkéttáblás törvény megszületése után, 432-ben megjelent az első törvényi rendelkezés, amely megtiltotta, hogy a pályázók különlegesen fehéritett, ragyogóvá tett öltözékkel hívják fel magukra polgártársaik figyelmét.²⁰⁷ Az *ambitus* (körüljárás, körbejárás) kezdetben csupán azon tevékenységet jelölte, amely során a hivatalra pályázó körbejárta a választókat, hogy a maga számára biztosítsa szavazataikat.²⁰⁸ C. Poetelius néptribunus nevéhez fűződik azon 358-as népgyűlési határozat (*plebiscitum*), ami megtiltotta a pályázóknak, hogy a piacokon és a falvakban járják körül a választókat,²⁰⁹ amely rendelkezés nyilvánvalóan a Rómán kívüli etikátlan szavazatszerzésnek kívánt gátat vetni. A római terminológia szerint mindig csupán az *ambitus* ütközött a jogrendbe, az *ambitio* (a választók kegyeinek etikailag igen, jogilag azonban nem kifogásolható megnyerése) viszont nem,²¹⁰ ez gyakorta egyszerűen szavazatszerzés értelemben szerepelt, jelentése olykor kétségkívül pejoratív volt, ám soha nem lett belőle jogi terminus technicus.²¹¹ Megjegyzendő azonban, hogy az imént említett két népgyűlési határozat nem tekinthető szigorúan vett büntetőtörvénynek.²¹²

A második század első feléből két törvény létezéséről tudunk, amely az *ambitus* szankcionálta, ez a 181-ből származó *lex Cornelia Baebia*²¹³ és egy 159-es törvény,²¹⁴ ám ezek tartalmát sajnos nem ismerjük. A C. Gracchus és Sulla közötti korban az állandó jelleggel működő büntetőtörvényszékek (*quaestiones perpetuae*) rendszere már igen kiterjedt volt, erre az időre esik az első, kifejezetten *ambitus* vádjának elbírálására irányuló perről szóló híradás is: 116-ban a 115-ös esztendő egyik *consuli* tisztét az 'új ember' (*homo novus*) Marcus Aemilius Scaurus nyerte el, aki ellen vesztes vetélytársa, P. Rutilius Rufus *ambitus* miatt vádat emelt, mire Scaurus hasonlóképpen járt el Rufusszal szemben, egyébként mindkét vádlottat – akik vádlók is voltak egyszemélyben – felmentették.²¹⁵ A Sulla által megalkotott, a választási csalást szankcionáló törvény (*lex*

205Laser 1997. 125. sk.

206Liv. 2, 35, 4.

207Liv. 4, 25. E szabályozás eredményességének csekély voltáról tanúskodik azon tény, hogy a ragyogóvá fehéritett ruha viselőjének megnevezése (*candidatus*) jelöli ma is számos nyelven a hivatalra pályázót. Vö. Laser 1997. 128. sk.

208Varro *ling.* 5, 28; Fest. 16.

209Liv. 17, 25, 13.

210Plaut. *Trin.* 1033.

211Mommsen 1899. 866; Jehne 1995. 51. skk.

212Mommsen 1899. 866; Marcus Tullius Cicero: *Pro Murena*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Joachim Adamietz. Darmstadt 1989. 24.

213Liv. 40, 19, 11.

214Liv. *epit.* 47.

215E. S. Gruen: *Roman Politics and the Criminal Courts 149-78 B.C.* Cambridge 1968. 120–122.

Cornelia de ambitu) léte némiképp vitatott,²¹⁶ a sullai törvényekre vonatkozó ismereteink korántsem teljesek, ugyanis e törvényekről két fő forrás áll rendelkezésünkre: egyfelől Cicero beszédei, másfelől a kései principátus jogászáinak írásai, amelyeket jórészt csak a iustinianusi *Digesta* hagyományozásában ismerünk. Cicero annyiban szól e törvényekről, amennyiben az adott beszédben megjelenő érdekei, azaz a retorikai szituáció kívánja, tehát semmiképpen sem törekszik a teljességre, hiszen nem is az a feladata. A principátus jogásza Sullának csak azon törvényeivel foglalkoztak, amelyek az augustusi reformok után még hatályban maradtak. A *lex Cornelia de ambitu* létét azonban a következő utalás valószínűsíteni engedi. Ezek szerint a korábbi időkben²¹⁷ az elítéltekre azon büntetést mérték, hogy a *magistratusra* pályázástól tíz évig távol kellett maradniuk. Az említett *lex Cornelia* aligha lehetett a 181-es *lex Cornelia Baebia*, hiszen Cicerónak Publius Cornelius Sulla védelmében mondott beszéde²¹⁸ és a *lex Cornelia* között több mint tíz év telt el, s minthogy ezen időszakban más, az *ambitust* szankcionáló törvények is születtek, nem tételezhető fel, hogy a büntetési tétel azonos maradt volna.²¹⁹

A Sulla utáni időkben a választási csalási/vesztegetési ügyekben ítélezni hivatott törvényszék (*quaestio de ambitu*) élén általában egy *praetor* állott, így például 66-ban C. Aquilius Gallus töltötte be e hivatalt.²²⁰ Az ezt követő törvényekről Cicero *Pro Murenája* nyújt tájékoztatást. C. Cornelius *tribunus plebis* követelésére 67-ben megszületett a *lex Calpurnia*,²²¹ amelynek szankcióiról a következőket tudjuk: tartalmazta a kizárást *senatusból*, a hivatalokra pályázástól életfogytig tartó eltiltást (szemben a *lex Cornelia* által megjelölt tízéves időtartammal) és pénzbüntetést.²²² Egy 63-ból származó *senatusi* határozat (*senatus consultum*) a *lex Calpurnia* által szabályozottak egy részét kiemelten szankcionálta – így a pályázónak Rómában történő fogadásakor párthívek pénzért történő toborzását, a gladiatori játékokra nagy számú ingyenjegy és -hely kiosztását, és a túlzott mértékű vendéglést²²³ – ezen *senatusi* határozat feltehetően az említett törvényt értelmezte és konkretizálta.²²⁴ A 64-es év eseményei azonban – elsősorban Antonius és Catilina egyre inkább elharapódzó vesztegetései – újabb törvény meghozatalát tették szükségessé. E törvény lett a 62-es év *consulatusára* pályázó valamennyi jelölt által támogatott, 63-ban megszületett *lex Tullia*,²²⁵ amely újabb büntetésként tíz év száműzetést is kilátásba helyezett, valamint határozottabban lépett fel a pénzt osztogatókkal szemben, és büntette a törvényből – állítólagos betegség miatti – távolmaradást. Továbbá

216Kunkel, W.: *Quaestio*. In: Kleine Schriften. Weimar 1974. 61.

217Ti. a még emítésre kerülő *lex Calpurnia* előtt.

218P. Cornelius Sullát, a *dictator* L. Cornelius Sulla unokaöccsét Cicero 62-ben védte meg a 65-ös, ún. első Catilina-összeesküvésbeni részvétel vádjával szemben.

219Mommsen 1899. 867.

220Cic. *Cluent.* 147.

221Cic. *Mur.* 46; Dio Cass. 36, 38, 39.

222Cic. *Mur.* 47; M. Jehne: *Die Beeinflussung von Entscheidungen durch „Bestechung“: Zur Funktion des ambitus in der römischen Republik*. In: *Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der Politik der römischen Republik*. Hrsg. von M. Jehne. Historia Einzelschriften 96. Stuttgart 1995. 66. sk.

223Cic. *Mur.* 67. Ezekhez bővebben lásd Laser 2001. 14. skk.; 22. skk.

224Adamietz 1989. 25.

225Cic. *Mur.* 5.

megtiltotta a pályázás előtti két esztendőre vonatkozóan a gladiátorjátékok rendezését, amely tilalom alól csak azok végrendeletben kötelezővé tett volta adhatott felmentést. A törvény így kívánta megakadályozni a közvetlenül a választóknak történő pénzfizetést, és akarta korlátozni a pályázók kíséretének létszámát (amelynek felduzzadása már-már diadalmenetként a biztos győzelmet sugallhatta a választóknak). Tény azonban – amint Adamietz találó szellemességgel megjegyzi –, hogy az *ambitus* tényleges határait végeredményben csak a jelöltek anyagi lehetőségeinek korlátai szabták meg.²²⁶

Érdemes rövid pillantást vetni a választási csalási ügyekben ítélező törvényszék (*quaestio ambitus*) kialakulásának és működésének folyamatára. A C. Gracchus előtt felállított rendkívüli törvényszék (*quaestio extraordinaria*) nem volt egyéb, mint egy konkrét ügy kivizsgálására a *senatus* által létrehozott, a tagokat saját soraiból kiválasztó és delegáló bizottság, amelynek összetételét ilyen módon felette önkényesen állapíthatták meg, nagy teret engedve a politikai rokon- és ellenszenvek jogi köntösbe öltöztetett kiélésének. A jogrendszer fejlődésében tehát célként merülhetett fel a *quaestiones perpetuae* megalkotása, azaz olyan, a *quaestio* tagjaivá kijelölhető és választható polgárok nevét tartalmazó listák összeállítása, amelyek azután az egész hivatali év során hatályban maradnának. Akadályként merült fel azonban a megnevezhető jelöltek alacsony száma, hiszen a *senatus* ekkoriban mindössze háromszáz főt számlált, és a listáknak az eljárás lefolytatásához szükséges létszám többszörösét kellett volna tartalmazniuk. Ezen akadályt elvben két módon lehetett elhárítani: vagy a *senatus* létszámának megemelésével, vagy pedig azon privilégium megszüntetésével, amely szerint a törvényszék (*quaestio*) tagjává csak *senatori* rendű polgárt lehetett választani. A *senatus* létszámát az idők során három alkalommal is sikertelenül próbálták hatszáz főre emelni,²²⁷ ami utóbb csupán Sullának sikerült, ugyanis csak így látta biztosítottnak a *senatus* törvénykezési monopóliumát.²²⁸ A C. Gracchus és Sulla közötti évtizedekből teljes biztonsággal tudósítanak a források egy a méregkeverési ügyekben ítélező állandó törvényszék (*quaestio perpetua de veneficiis*) létéről, és nagy valószínűséggel feltételezhetjük az állandó törvényszékek (*quaestiones perpetuae*) létét, a közelet stabilitását veszélyeztető bűncselekmények (választási csalás – *ambitus*,²²⁹ felségsértés – *crimen maiestatis*, sikkasztás – *peculatus*²³⁰) esetében is. E törvényszékek élén az elnök (*iudex quaestionis*) állott, amely tisztséget feltehetően C. Gracchus hozta létre.

A sullai törvénykezési reformok megtartották, és megújították az állandó törvényszékek rendszerét, amennyiben a *quaestio*ban ismét csak *senatori* rendűek vehettek részt esküdtként, és 81-ben törvényben fektette le az eljárási rendet. E törvényekből a források, Cicero beszédei és a császárkor jogtudósainak írásai csak annyit őriztek meg a

226Adamietz 1989. 27.

227Ti. Gracchus 133-ban, C. Gracchus 123-ban, M. Livius Drusus pedig 91-ben kísérte meg ezen elképzelését keresztülvinni; mindhárom kísérlet csúfos kudarcba fulladt.

228Erre azért volt szükség, mert a 122-ben született a bírósági eljárásról szóló *lex Sempronia iudiciaria* e privilégiumot megszüntette, ugyanis C. Gracchus, miután átmenetileg megnövelte a *senatus* létszámát, megnyitotta a *quaestio*kba vezető utat a lovagrend előtt is. Vö. Plut. C. *Gracch.* 5; Liv. *perioch.* 60.

229Val. Max. 6, 9, 14; Plut. *Mar.* 5, 3.

230Plut. *Pomp.* 4, 1; Cic. *Brut.* 230; Val. Max. 5, 3, 5.

számunkra, amennyi saját céljaikat szolgálta, tehát amit a szónoki érvelésből az eljárás menetére vonatkozóan kiolvashatunk, illetve ami az augustusi és későbbi törvényhozást követően is hatályban maradt, hiszen a principátus és a dominátus jogászai jórészt meglehetősen híjával voltak a jogtörténeti érdeklődésnek.

A *quaestio* tagjainak listájáról, annak összetételéről, összeállításának módjáról ugyan több forrás maradt fenn, azonban ezek általában igen rendszertelenek és nehezen áttekinthetőek, valamint főképpen azon esetekről adnak részletes beszámolót, amelyek valamilyen okból nem felelnek meg a szokásos eljárási rendnek, tehát nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy teljes biztonságú következtetéseket vonjunk le belőlük a fenti kérdések megválaszolását illetően. Támpontokat szolgáltat a C. Gracchus által bevezetett lovagrendűeket tagjai sorába fogadó hivatalban elkövetett zsarolás ügyében ítélező törvényszék (*quaestio repetundarum*) létrehozásáról szóló epigráfiai anyag,²³¹ azonban nem tekinthetjük a gracchusi *quaestiók* prototípusának. Ezek szerint a *quaestio repetundarum* potenciális tagjainak nevét egy négyszázötven főt magába foglaló lista tartalmazza, amit a *praetor peregrinus* állít össze a hivatalba lépését követő tíz napon belül a vagyonyjegyzék (*census*) alapján a lovagrendbe tartozó polgárok sorából. Az adott ügyben bíraskodni hivatott *quaestio* tagjai ezen – a *praetor* által a népgyűlés (*contio*) előtt felolvasott és hitelességét tekintve esküvel megerősített – listából a következőképpen kerültek ki. Először a vádlott volt köteles megnevezni mindazon bírákat, akikkel rokonságban, sógorságban, illetve ugyanazon egyesület tagjaként bizalmi viszonyban állott, majd húsz napon belül a vádló választott ki a négyszázötven bíró közül százat – ez volt az ún. *editio* –, akik pedig a vádlóval nem állhattak az előbb említett kapcsolatokban, ezt követően pedig a vádlott negyven napon belül a kijelölt száz bíró közül ötvenet visszautasíthatott – ez volt az ún. *reiectio*. Az így kapott ötven fő alkotta a *quaestio repetundarum* esküdtbíróóságát. Minthogy csak e törvény nyilatkozik hitelt érdemlő forrásként ezen korszak eljárási rendjéről, így csupán – ugyanakkor nem megalapozatlanul – feltételezhetjük, hogy a Sulla előtti időkben a többi *quaestio* is ezen elvek alapján működött.²³²

A sullai törvényhozással a *senatori* rend visszakapta a *quaestiókban* történő kizárólagos részvételi jogát, és ezzel a potenciális bírák köre jelentős mértékben csökkent, ami nem tette lehetővé a korábbiakban a felek által széles körben gyakorolt *editiós-reiectiós* elv gyakorlását, a bírák kiválasztásának alapja a sorsolás (*sortio*) lett, a felek visszautasítási joga csekélyre zsugorodott. Ezen időszak eljárási rendjének legfőbb forrásaiként Cicero beszédei szolgálnak, ezek közül több beszédben, a Verres elleniekben és a Cluentius védelmében mondottban tért ki bővebben bizonyos eljárási kérdésekre. A *quaestiók* tagjainak kijelölésének alapjául a *senatori* jegyzék szolgált, amit tíz *decuriára* osztottak, ezeken belül minden *decuria* hatvan *senator* nevét tartalmazta, akik közül potenciális bíróként kiestek azok, akik valamilyen *magistratust* töltöttek be, egy *decuria* tehát úgy negyven-ötven *senator*t nyújtott. Ezen *decuriákat* minden hivatali év kezdetén hozzá-

231E törvényt nagy valószínűséggel azonosíthatjuk a *lex Acilia*val. Vö. Cic. *Verr.* 2, 1, 26.

232Kunkel 1974. 69.

rendelték egy-egy *quaestió*hoz,²³³ és a konkrét perek esetében ezekből sorsolták ki a bírákat.²³⁴ A *reieictió*ra ugyan mindkét félnek lehetősége volt, azonban igen szűk körben: a nem a *senatori* rendhez tartozó vádlott három, a *senatori* rendű feltehetően valamivel több bírót utasíthatott el. A *senatusi decuriá*ból sorsolással megalkotott esküdtszék jóval kisebb volt létszámát tekintve, mint a Sulla előttiék. Ezen testület összetételét tovább változtathatta, ha valamelyikük meghalt, vagy pedig a törvény által megállapított és jóváhagyott okokból nem vett részt a *quaestio* munkájában, ezen esetekben a létszámot egy másik *senatusi decuria* soraiból egészítették ki.²³⁵

A sullai *quaestió*k egyik Achilles-sarka a csekély létszám által még tovább erősített korrumpálhatóság volt. Ez indította 70-ben L. Aurelius Cotta *praetort* a törvényszéki eljárást szabályozó törvény (*lex Aurelia iudiciaria*) meghozatalára, amely megszüntette a *senatori* rend törvénykezési monopóliumát. Cicero híradása szerint e korban háromszáz *senator* működhetett bíróként.²³⁶ A listákat hivatali éve kezdetén a *praetor urbanus* állította össze, legtöbbször pedig hivatali elődjének listáját vette át a szükséges módosítások megtétele után. Az egyes perek esetében – amennyire ezt a szűkösen csordogáló forrásokból megállapíthatjuk – a bírák kiválasztása nem a kilencszázas listából, hanem ennek az egyes *quaestió*kra felosztott fejezeteiből történt. (A bírákat feltehetően nem egyenként, hanem *tribusuk* szerint osztották be egyes *quaestió*khoz.) Az adott eljárásban részt vevő bírák számát illetően a következő adatok állnak rendelkezésünkre: 52-ben a Milo és Saufeius elleni perben ötvenegy bíró szavazott, hasonlóképpen a Sex. Clodius elleni perben is, egy emberölési ügy kapcsán 54-ben lefolytatott perben a vádlottat ártatlannak mondó huszonkét, és annak bűnössége mellett állást foglaló huszonnyolc, tehát összesen ötven szavazatot számoltak össze.²³⁷ Az 54-ben M. Aemilius Scaurus ellen *crimen maiestatis* miatt folytatott perben hetven esküdtbíró adta le a voksát.²³⁸

233Vö. Cic. *Verr.* 1, 158; 2, 79; *Cluent.* 103.

234A *sortió*hoz lásd Cic. *Verr.* 1, 16.

235Cic. *Verr.* 2, 1, 158.

236Cic. *fam.* 8, 8, 5.

237Cic. *Att.* 4, 15, 4.

238Cic. *ad Q. fr.* 3, 4, 1.

ORVOS, BETEG ÉS BETEGSÉG A KORA KÖZÉPKORI BAJOR NÉPJOGBAN

E tanulmány a kora középkori bajor népjog, a *Lex Baiuvariorum* azon rendelkezéseit kívánja elemezni, amelyek az orvoslás, a betegség, a testi sértés és általában a sérülések kérdéskörére vonatkoznak. A rövid bevezetést követően a tanulmány először a *sedes materiae*, az elemzendő forrásbázist, nevezetesen a *Lex Baiuvariorum* datálásának kérdését és az összehasonlítás alapját képező germán népjogokat, a vizigót, a langobard és az alemann joganyagot tárgyalja. (I.) A kora középkori orvoslás kérdéskörén belül röviden bemutatásra kerül a kora középkori medicina (II.) és az orvos jogi státusa (III.) a jogi és nem jogi források tükrében. Ezt követően térünk rá az említett kérdésnek, vagyis a betegségnek, a vetülésnek, a testi sértésnek és általában a sérüléseknek választott törvénykönyvünkben, a *Lex Baiuvariorum*ban található szabályozásának elemzésére. Ennek keretében vizsgáljuk a jog- vagy cselekvőképességet befolyásoló betegségek jogi konzekvenciáit (IV.), a magzatelhajtás tényállását (V.), az orvos bevonásának és az általa alkalmazott kezelésnek a megjelenését a törvényszövegben (VI.), valamint a testi sértés és a sérülések népnyelvi terminológiáját (VII.).

Előrebocsátandó, hogy a germán népjogok mint *sedes materiae* fényében értelemszerűen aligha vetődhetnek fel mindazon kérdések, amelyek akár a modern, akár a római orvosi jog kapcsán elsődleges fontossággal bírnak, nevezetesen az orvosi felelősség aspektusai. Ez a korabeli jogállapot ismeretében nem is várható el e törvényektől, s az ilyen irányú megközelítést messzemenően történelmietlennek kell tekintenünk. Visszont azon tény, hogy az orvosi jogi aspektus a maga komplexitásában aligha ragadható meg, aligha zárható ki a jogtörténet terrénumáról a népjogoknak a jogtörténész-filológus általi elemzése. A forrásbázis jogi volta egyértelműen a jogtörténész feladatává (is) teszi e *lex*ek átfogó – a nyelv-, a köz- és a társadalom- (esetünkben pedig a medicina)történet eredményeit felhasználó – kutatását, hogy az így nyert eredményeket az említett társtudományok (a jogtörténész számára segédtudományok) rendelkezésre bocsáthatók legyenek.

Szót kell ejteni a tanulmányban alkalmazott filológiai módszerről is. A tanulmány célja elsődlegesen jogtörténeti, az alkalmazott módszer tekintetében azonban a filológia legalább olyan súllyal jelenik meg, mint a *stricto sensu* jogtörténeti elemzés. „*Alle mittelalterliche Forschung ist Philologie*” – írja Hermann Heimpel az előszóban, amelyet Heinz Quirin kézikönyvéhez fűzött,¹ s ezen alapelvet, vagyis a forráselemzés és a forrástisztelet kritériumát igyekeztünk munkánk során mindvégig szem előtt tartani.²

A germán népjogok bővelkednek mind anatómiai, mind a sérüléseket és ezek következményeit és kísérő tüneteit jelölő, továbbá betegségeket, orvosi eszközöket és te-

1 H. Quirin: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. Braunschweig 1950. 4.

2 Ehhez lásd C. Schott: *Der Stand der Leges-Forschung*. Frühmittelalterliche Studien 13. 1979. 31; H. Mitteis–H. Lieberich: *Deutsche Rechtsgeschichte*. München–Berlin 1966. 73.

rápiás módszereket visszaadó terminusokban. Az orvos és a beteg viszonyát *ex asse* jogi szempontból ugyanakkor csak az erős római jogi hatást mutató vizigót törvények tematizálják. Kiemelt helyet érdemel a népjogok orvosi jogi szövegeinek elemzése során a terhesség és a terhesség-megszakítás/abortusz, lévén hogy a textusok is teret szentelnek ezen, jogilag és orvosilag sem elhanyagolható jelentőségű kérdésnek. A törvénykönyvek természetesen viszonylag kevés információt nyújtanak magukról a kórképekről, annál többet azonban a sebészi beavatkozások, valamint azon egészségkárosodásokról, amelyek a páciens munka-, harc-, illetve cselekvőképességét befolyásolhatták.

A népjogok germán elemeivel, illetve a medicina terminológiájának a *Volksrechte*ekben való megjelenésével foglalkozó munkák közül kiemelendők Wilhelm Eduard Wilda,³ Jacob Grimm,⁴ Arthur B. Schmidt,⁵ Rudolf His,⁶ Sigfrid von Schwanenflügel,⁷ Georg Baesecke,⁸ Dieter von Kralik,⁹ Ruth Schmidt-Wiegand¹⁰ és Annette Niederhellmann¹¹ művei.

I. A *Lex Baiuvariorum*¹² 737 és 743 közötti – Heinz Löwe és Peter Landau által feltételezett – keletkezési dátumát támasztja alá a germán népjogokat jóval meghaladó mér-

3 W. E. Wilda: *Das Strafrecht der Germanen*. Halle 1842.

4 J. Grimm: *Deutsche Rechtsalterthümer, I-II*. Leipzig 1922⁴.

5 A. B. Schmidt: *Medizinisches aus deutschen Rechtsquellen*. Jena 1896. (Schmidt – noha nem lépett fel a teljesség igényével – nem csupán a kora középkori, hanem a későbbi korok terminológiáját is vizsgálta, s ily módon a korai terminológia továbbélésének és módosulásának kérdéskörét is felölelte.)

6 R. His: *Die Körperverletzungen im Strafrecht des deutschen Mittelalters. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 41. 1920. 75–126; R. His: *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina*. München–Berlin 1928. (His többek között a testi sértés kérdéskörét is tárgyalta a virágzó és a késő középkorban, kutatása során azonban felhasználta a korai germán jogforrásokat is – ugyanakkor a források, s ily módon a terminológia kronológiai rendszerezésének nem teljes következetességgel végigvitt volta némiképp megnehezíti eredményeinek hasznosítását.)

7 S. v. Schwanenflügel: *Die Körperverletzung in den ersten geschriebenen Rechten der Germanen (etwa 500–1300 n. Chr.)*. (Dissertation) Göttingen 1950. (Schwanenflügel foglalkozott a testi sértéssel a germánok első írott jogforrásaiban, amely során egyfelől nemcsak a kontinentális, hanem az angolszász és az északi germán forrásokra is tekintettel volt, másfelől azonban bizonyos tényállásokat, amelyeket a germánok nem soroltak a testi sértés kategóriájába – így például a mérgezéssel elkövetett bűncselekményeket vagy a magzatelhajtást –, nem vizsgált, a népnyelvi terminusok kérdését pedig egyáltalában nem érintette.)

8 G. Baesecke: *Die deutschen Worte der germanischen Gesetze*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 59. 1935. 1–101.

9 D. v. Kralik: *Die deutschen Bestandteile der Lex Baiuvariorum*. Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde 38. 1913. 1–132.

10 R. Schmidt-Wiegand: *Die volkssprachigen Wörter der Leges barbarorum als Ausdruck sprachlicher Interferenz*. Frühmittelalterliche Studien 13. 1979. 56–87; R. Schmidt-Wiegand: *Alemannisch und Fränkisch in Pactus und Lex Alamannorum*. In: C. Schott (Hrsg.): Beiträge zum frühalemannischen Recht. Bühl–Baden 1978. 9–37.

11 A. Niederhellmann: *Arzt und Heilkunde in den frühmittelalterlichen Leges. Eine wort- und sachkundliche Untersuchung*. Berlin–New York 1983; A. Niederhellmann: *Heilkundliches in den Leges. Die Schädelverletzungen und ihre Bezeichnungen*. In: R. Schmidt-Wiegand (Hrsg.): Wörter und Sachen im Lichte der Bezeichnungsforschung. Berlin–New York 1981. 74–90.

12 Magyar fordítását lásd Nótári T.: *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye*. Szeged 2010; történeti

tékű egyházi hatás. A törvény szövegéből egyértelmű, hogy összeállítója a kánoni szabályok ismeretéből és egy világosan körülhatárolt egyházi szervezetből indul ki. Azon tény, hogy a *Lex Baiuvariorum* összeállítója munkája során a *Lex Alamannorum*ot is felhasználta,¹³ szintén a 737 és 743 közti datálás mellett szól.¹⁴ A *Lex Baiuvariorum* keletkezési helye kapcsán jó eséllyel elfogadhatjuk tehát Peter Landau azon hipotézisét, hogy ezen, a szerzetesek és a hercegi udvar között fennálló munkakapcsolat jóval szorosabb lehetett, ha a *Lex Baiuvariorum* kompilátorainak a hercegi székhelyen, Regensburgban található Szent Emmeram-kolostor szerzeteseit vélelmezzük.¹⁵

A *Leges Visigothorum* összefoglaló név: a vizigót jog különféle formákban fennmaradt feljegyzései. A legrégebbi ránk maradt ilyen forrás vizigót a *Codex Euricianus*, amelyet a hagyomány Eurich királynak tulajdonít, és valamikor 469 és 476 között keletkezett.¹⁶ Egy VI. századi párizsi palimpsestus *codex*ben maradt fenn töredékesen a 276. *caputtól* a 336. *caputig*. A *Codex Euricianus*ra erőteljesen hatott a római jog is, s utóbb e jogforrás gyakorolta talán a legnagyobb hatást más germán népjogokra. Leovigild király számos ponton kiegészítette-kijavította a *Codex Euricianus*t, amely immáron a *Codex revisus* nevet kapta, ám e forrás nem maradt ránk.¹⁷ Leovigild egyik utódja, Reccesvind király 654-ben kiadott két olyan jogi összefoglalást, amelyben háromszáztizenkilenc rendelkezést *antiquaként* jelölt meg, s ezeket Leovigildre vezette vissza.¹⁸ Reccesvind összefoglalását a szakirodalom eltérő neveken emlegeti: *Lex Visigothorum*,¹⁹ *Lex Visigothorum Reccesvindiana*,²⁰ *Forum Iudicum*,²¹ *Liber iudiciorum*.²²

A langobard joganyag kapcsán kiemelendő, hogy míg germán népjogok többsége tárgy szerint csoportosította a szabályokat, a langobardok időrendben, uralkodóik kronológiája szerint illesztették egymás után a jogszabályokat.²³ A langobard törvényekben

kontextusához lásd Nótári T.: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged 2007; Nótári T.: *Jog és társadalom a Lex Baiuvariorumban*. Szeged 2012; Nótári T.: *A kora középkori bajor jogrendszer a Lex Baiuvariorum tükrében*. Szeged 2014.

13 P. Landau: *Die Lex Baiuvariorum. Entstehungszeit, Entstehungsort und Charakter von Bayerns ältester Rechts- und Geschichtsquelle*. München 2004. 37.

14 Lásd C. Schott: *Lex Alamannorum*. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, II. Berlin 1978. 1879–1886; J. Jahn: *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*. Stuttgart 1991. 123.

15 Landau 2004. 50.

16 H. Nehlsen: *Alarich II. als Gesetzgeber. Zur Geschichte der Lex Romana Visigothorum*. In: G. Landwehr (Hrsg.): *Studien zu den germanischen Volksrechten. Gedächtnisschrift für Wilhelm Eber*. Frankfurt a. M. 1982. 143–203.

17 Babják I.: *Árucseré-ügyletek a germán népek szokásjogában*. (PhD-értekezés) Miskolc 2005. 15.

18 F. K. v. Savigny: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter, II.* (Reprint) Aalen 1986. 7.

19 H. Nehlsen: *Lex Visigothorum*. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, II.* Berlin 1978. 1966–1979; Ruszoly J.: *Európa jogtörténete. Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában*. Budapest 1996. 26.

20 H. Conrad: *Deutsche Rechtsgeschichte, I.* Karlsruhe 1962. 59.

21 J. C. TATE: *Roman and Visigothic Procedural Law in the False Decretals of Pseudo-Isidore*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 90. 2004. 513.

22 Babják 2005. 19.

23 H. Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte, I-II.* Berlin 1906³. II. 530.

– amelyek a népgyűlés közreműködésével születtek²⁴ – számos germán jogi terminus gazdagítja a latin szöveget. A langobardok már hetvenöt éve éltek Itáliában, szokásjoguk rögzítését azonban csak Rothari király hajtotta végre 643-ban,²⁵ s e törvénykönyvet, az *Edictus Rothari* az országnagyok és a nép hozzájárulásával – egy szimbolikus szerződési formában is (*speergedinge per gairethinx*)²⁶ – megerősítette.²⁷ Az *Edictus Rothari* rövid, tömör rendelkezésekből áll, amelyek megértését a langobard népnyelvi terminusok segítik. A vizigót, a keleti gót és a burgund joganyaggal szemben az *Edictus Rothari* kevésbé mutat szoros kapcsolatot a római joggal.²⁸ Egyetérthetünk Babjákkal abban,²⁹ hogy az *Edictus Rothari* egyik része kifejezetten a régi longobárd szokásjogot tartalmazza, másik része pedig a király jogi reformjait foglalja össze.

Az alemann népjog két változatban maradt ránk: a régebbi változatot a kutatás *Pactus Alamannorum*ként, az újabbat pedig *Lex Alamannorum*ként tartja számon. A *Pactus* bevezető mondata a Meroving-dinasztiából származó Chlothar királyt említi³⁰ mint törvényalkotót, a szakirodalom azonban a tekintetben megosztott, hogy ezen uralkodó személyében I. (511–561), II. (584–629) vagy pedig IV. Chlothar királyt (717–719) kell-e látnunk. Nagy valószínűséggel a *Pactus* – e törvényű nyelvezete a *Lex Ribuariához*, illetve a *Lex Salica* későbbi változataihoz hasonlítható – szerzőjének II. Chlothar tekinthető, ezzel szemben a *Lex Alamannorum* Lantfrid jogalkotói tevékenységére vezethető vissza.³¹ II. Chlothar szerzősége mellett látszik szólni azon tény is, hogy 626 vagy 627 szeptemberében a Clichy-i Zsinaton negyven püspök, továbbá egy apát és egy diakónus is jelen volt (utóbbi mint megbízott), s e létszám hasonló nagyságrendet mutat, mint a *Pactus*ban olvasható leírás adatai.³² A *Lex Alamannorum*ból egyértelművé válik, hogy a kompilátorok a *Pactus* szabályait tartalmilag is továbbfejlesztették.³³ E változat valamikor 712 és 725 között születhetett meg.

II. A kora középkor gyógyászatában két fő irányt különböztethetünk meg: egyrészt a királyi (hercegi) udvarokban és a kolostorokban gyakorolt, erőteljesebben az antik, hippokratészi és galenosi hagyományokhoz, ezek szövegeinek recepciójához kötődő, másrészt az alapvetően a szóbeliségen alapuló és a germán hagyományokhoz kötődő népi gyógyászatot.³⁴

24 R. Schröder: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Leipzig 1907. 255.

25 H. Zoepfl: *Deutsche Rechtsgeschichte*, I. Braunschweig 1871. I. 70.

26 F. Ebel–G. Thielmann: *Rechtsgeschichte (Von der Römischen Antike bis zur Neuzeit)*. Heidelberg 2003. 126; P. Delogu: *Rothari király törvényei és a 7. századi longobárd társadalom*. Aetas 19/2. 2004. 35.

27 Brunner 1906. 531; Schröder 1907. 255.

28 O. Lenel: *Geschichte und Quellen des römischen Rechts*. In: J. Kohler (Hrsg.): *Enzyklopädie des Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung*. Leipzig 1915. 392.

29 Ebel–Thielmann 2003. 126; Babják 2005. 171.

30 *Lex Alamannorum*, Prologus

31 C. Schott: *Lex Alamannorum. Faksimile Ausgabe des Codex Sangallensis 731*. Augsburg 1993. 16.

32 I. Fastrich-Sutty: *Die Rezeption des westgotischen Rechts in der Lex Baiuvariorum*. Köln 2001. 85.

33 Schott 1993. 12.

34 Niederhellmann 1981. 74. sk.

A kor gyógyászatában a legfejlettebbnek a Mediterráneum, ezen belül is a Bizánci Birodalom központjai számítottak (Alexandriában élt tovább a legerőteljesebben az antik hagyomány), a medicinát tudományos igényességgel művelők közül kiemelendő Oreibasios,³⁵ Amidai Aetios,³⁶ Trallesi Alexandros³⁷ és Aiginai Paulus³⁸ neve, aki az antik orvostudományi művek kivonatolásával mentették át e tudásanyagot a középkorba.³⁹ Az ő kompilációk közül számosat már igen korán lefordítottak latinra, ami a tudományosabb igényű orvoslás alapján képezte majdan Európa nyugati felében – értelemszerűen e művek az antik forrásokhoz képest kevés eredetiséget mutatnak, túlnyomórészt az antik hagyomány leegyszerűsített kivonatainak tekinthetők.⁴⁰ (Utóbb e kompilációkat arabra is lefordították, és ily módon a VIII. századtól erőteljes fejlődésnek indult, majd a XI. századtól Dél-Európában, elsősorban Hispániában, majd Dél-Itáliában is hatást gyakorló arab medicina alapjává váltak.⁴¹)

A népi gyógyászat eredetileg a germán vallási képzetek alapjain állt, idővel azonban a klasszikus (antik) gyógyászat hatása is érzékelhetővé vált a medicina ezen ágában – Galliában például már az V. és VI. században születtek orvosi receptkönyvek, amelyek közül elsősorban Marcellus Empiricus művét érdemes kiemelni,⁴² illetve említést érdemel a(z) elszórtan germán kifejezéseket is tartalmazó *Codex Sangallensis* (Nr. 44) és a VIII–IX. századi *Codex Bambergensis* receptgyűjteményei.⁴³ A IX. századtól kezdve születő óangol *Leechbook*okra erőteljes hatást gyakorolt a germán vallási képzetek által befolyásolt népi gyógyászat szemlélete.⁴⁴ Minthogy a katolikus egyházi tanítás igyekezett határozottan fellépni a „pogány” vallási képzetek ellen, alig található e forrásokban olyan textus, amely kizárólagosan a germán néphit és népi gyógyászatot közvetíti számunkra,⁴⁵ ugyanakkor e képzetek, mágikus rítusok krisztianizált formában továbbéltek a népi gyógyászatban, és felvételt nyertek a receptkönyvekbe is.⁴⁶

35 P. Diepgen: *Geschichte der Medizin. Die historische Entwicklung der Heilkunde und des ärztlichen Lebens, I. (Von den Anfängen der Medizin bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts.)* Berlin 1949. I. 164; Ch. Lichtenhaler: *Geschichte der Medizin, I. Vorgeschichte, Antike und Mittelalter.* Köln–Löwenich 1974. 227. skk.

36 Diepgen 1949. I. 164; Lichtenhaler 1974. I. 229.

37 Diepgen 1949. I. 165.

38 Diepgen 1949. I. 166.

39 Benedek I.: *Hügeia. Az európai orvostudomány története.* Budapest 1990. 71. skk.

40 Niederhellmann 1983. 39.

41 G. Baader: *Mittelalterliche Medizin in bayerischen Klöstern.* Studhoffs Archiv für Geschichte der Medizin 57. 1973. 275–296.

42 Niederhellmann 1981. 74; SINGERIST, H. E.: *Studien und Texte zur frühmittelalterlichen Rezeptliteratur,* Barth, Leipzig, 1923, 186.

43 J. Jörimann: *Frühmittelalterliche Rezeptarien.* Zürich–Leipzig 1925. 5–77.

44 O. Cockayne: (ed.): *Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England, I–III.* London 1864–1866. (Reprint: 1965.); S. Rubin: *Medieval English Medicine.* Newton Abbot–New York 1974. 43. skk.

45 F. W. H. Wassersleben (Hrsg.): *Die Bußordnungen der Abendländischen Kirche nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung.* Halle 1851; J. Hansen: *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozeß im Mittelalter und die Entstehung der großen Hexenverfolgung.* München–Leipzig 1900. 36. skk.

46 Cockayne 1965. I. 384. skk.; III. 286. skk.; F. Grendon: *The Anglo-Saxon Charms.* Journal of American Folklore 22. 1909. 105–227; M. Brie: *Der germanische, insbesondere englische Zauberspruch.* Mitteilungen

Az egyházi tanítást is erőteljesen áthatotta az orvosi gondolkodás, illetve terminológia, kiváltképp a korai egyházatyák műveiben: így például a keresztvizet Tertullianus *aqua medicinalis*nak, vagyis az gyógyvíznek, *egészséget helyreállító víznek* nevezi,⁴⁷ más ókeresztény szerzőknél – Irnaeriusnál, Ignatiusnál és Iustinusnál – a bűnbánat mint *vera de satisfactione medicina*ként, az eukarisztia pedig a halhatatlanság *pharmakon*jaként szerepel.⁴⁸ Az egyházi orvoslás a keresztény szellemiségnek megfelelően sok esetben a bűnt tartotta a betegség kiváltó okának, s így a bűnbánatot is egyfajta gyógymódnak tekintette, a gyógyítást végző egyházi személy pedig Krisztust mint megváltót és a lélek orvosát utánozta.⁴⁹ Az óskereszténység szellemiségével szemben a IV–V. századtól fogva a testtel és annak betegségeivel szemben kevésbé elutasító álláspont vált érzékelhetővé a katolikus egyházban.⁵⁰

A „tudományos” orvoslás – amely elsősorban a leegyszerűsített hippokratési és galenosi tanításon alapult – színterei elsősorban a kolostorok voltak, ahol a szerzetesek a *quadrivium* keretében orvosi képzésben is részesültek.⁵¹ Lévén, hogy e klerikusok számára – elvben – hozzáférhetőek voltak az antik orvostudományi művek, így gyakorta a tudományos és a theurgikus módszer sajátos ötvözetét alkalmazták. A Cassiodorus (485–580), Theoderich kancellárja által alapított dél-itáliai *Vivarium*ban az antik orvostudomány számos művének másolata és fordítás készült.⁵² Isidorus Hispalensis (570–636) pedig az *Etymologiae* húsz könyvéből kettőt szentelt a medicinának.⁵³ A reichenai kolostorban alkotó Walahfridus Strabo *De cultura hortorum* című, négyszáznegyvennégy hexameterből álló tankölteményében hosszabban írt huszonhárom növény gyógyhatásáról is; valamint ugyanezen kolostor alaprajzából kitűnik, hogy patikából, orvosi-, beteg- és kezelőszobákból álló *infirmarium* volt az épületben található.⁵⁴ A nem egyházi,

der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde 16. 1900. 1–36; G. Eis: *Althochdeutsche Zaubersprüche*. Berlin 1964.

47 A. Harnack: *Die griechische Übersetzung des Apologeticus Tertullians*. Medizinisches aus der älteren Kirchengeschichte. Leipzig 1892. 132. skk.

48 Lichtenthaler 1974. I. 269; Harnack 1892. 133. skk.; C. Meier: *Gemma Spiritualis. Methode und Gebrauch der Edelsteinallegorese vom frühen Christentum bis ins 18. Jahrhundert*, I. München 1977. 373. skk.

49 W. v. Siebenthal: *Krankheit als Folge der Sünde. Eine medizinhistorische Untersuchung*. Hannover 1950. 7. skk.; P. Diepgen: *Studien zur Geschichte der Beziehung zwischen Theologie und Medizin im Mittelalter*, I. Berlin–Grunewald 1922. 52; H. Schadewaldt: *Arzt und Patient in antiker und frühchristlicher Sicht*. Medizinische Klinik 59. 1964. 150; R. Arbesmann: *The Concept of 'Christus Medicus' in St. Augustine*. Traditio 10. 1954. 1–28; K. E. Rothsuh: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart 1978. 49. skk.

50 Schadewaldt 1964. 150. skk.; Siebenthal 1950. 50; Harnack 1892. 65. skk.; Diepgen 1922. 7; Lichtenthaler 1974. I. 242; Niederhellmann 1983. 42.

51 H. Wolter: *Geschichtliche Bildung im Rahmen der Artes Liberales*. In: J. Koch (Hrsg.): *Artes Liberales von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. Leiden–Köln 1976. 55; P. Diepgen: *Über den Einfluß der autoritativen Theologie auf die Medizin des Mittelalters*. Mainz 1958. 7; Niederhellmann 1981. 76.

52 Cassiodorus, *Institutiones* 1, 31, 1; P. Diepgen: *Geschichte der Medizin. Die historische Entwicklung der Heilkunde und des ärztlichen Lebens*, I. Berlin 1949. I. 192.

53 Wolter 1976. 50. skk.

54 Niederhellmann 1983. 44.

vagyis uralkodói udvarokban működő orvosokról – akik olykor a *comes archiatorum*, vagyis a „főorvos” titulusát is elnyerték – szóló forrásaink igen hézagosak, a köznépet ellátó egyszerű *medicus*okról pedig alig tudunk valamit.⁵⁵ Az uralkodó réteget ellátó orvosok gyakorta nagy vagonra tehetek szert, ha azonban az általuk alkalmazott kezelés eredménytelen maradt, nem egyszer életükkel feleltek az alacsony hatékonyságért.⁵⁶ A sebészet ugyanakkor hiányzik a korabeli tudományos művekből, lévén hogy szó szerint *kheir-ourgiának*, vagyis *kéz-művességnek* tekintették, s mint ilyen nem tartozott az *ars*nak, illetve *scientiának* minősülő *medicina* területére.⁵⁷

III. Az orvos jogi helyzetére, társadalmi státusára vonatkozóan a *Lex Baiuvariorum* sajnos nem tartalmaz utalást. Megállapítható viszont, hogy az orvos nagy társadalmi tekintélynek örvendett, amint ez a bajor *lex*szel szoros rokonságot mutató alemann törvényből is kiderül.⁵⁸ Eszerint az orvos, akinek esküje három laikuséval ér fel, esküjét orvosi műszereire kellett letennie, ami hivatását és a társadalomban elfoglalt, kiemelt pozícióját jelképezte. Az idézett forrásszöveg az okozott sérülés után fizetendő *compositio* körüli vita eldöntési módját határozza meg, vagyis az orvos ez esetben szakértőként jár el.⁵⁹

A következő alemann szöveghely is arról informál, hogy az orvos tanúvallomása a közemberénél nagyobb súllyal esik latba.⁶⁰ A forrás szerint amennyiben a koponyából/koponyatetőből származó csontdarabot, amely a bíróság előtt bizonyítékként szolgálna, az orvos elveszítette, vagy az orvosnak kell esküt tennie, hogy azt elveszítette, vagy pedig két szemtanúnak kell esküt tennie arra nézve, hogy a testi sértés elkövetése során valóban csontdarabot „ütöttek ki” – a kifejezés orvosilag nehezen magyarázható, illetve beazonosítható – a koponyatetőből. A kezelő orvos tehát ebben az esetben is szakértőként lépett fel a bíróság előtt. Csupán feltételezhetjük, hogy a szakértővé válásnak valamiféle – legalábbis szokásjogilag meghatározott – feltételrendszere volt, vagyis az orvosnak bizonyítania kellett szakértelmét, amint ez az óészaki *Manhælingsbalkerból* is kiderül,⁶¹ amely szerint „törvényszéki orvos szakértő” az lehetett, aki bizonyította, hogy képes volt fegyverrel okozott sebeket, csonttörést, mellkasi vagy hasi sérülést, a levágott végtag csonkját és szúrt sebet gyógyítani.⁶²

A vizigót jog önálló *titulust* szentelt az orvos és a beteg jogi helyzetének szabályozásának (*De medicis et egrotis*),⁶³ ami már önmagában is kellőképpen bizonyítja az orvos

55 Dieppen 1949. I. 199; Niederhellmann 1983. 45.

56 G. Baader: *Gesellschaft, Wirtschaft und ärztlicher Stand im frühen und hohen Mittelalter*. *Medizinhistorisches Journal* 14. 1979. 179.

57 L. C. Mackinney: *Medieval Surgery*. *Journal of the International College of Surgeons* 27. 1957. 395; Dieppen 1922. 16.

58 *Pactus legis Alamannorum* 1, 2.

59 Niederhellmann 1983. 66.

60 *Lex Alamannorum* 57, 5.

61 H. Reier: *Heilkunde im mittelalterlichen Skandinavien. Seelenvorstellungen im Altnordischen, I–II*. Kiel 1976. II. 672.

62 Niederhellmann 1983. 67.

63 *Lex Visigothorum* 11, 1, 1–8.

kiemelten fontos társadalmi helyzetét.⁶⁴ Az orvos és a beteg viszonyát a vizigót jogban kölcsönös biztonságot szavatoló szerződés (*placitum*) rendezte.⁶⁵ Az orvos és a beteg között létrejövő szerződés alapján az orvos kötelessége a beteg meggyógyítása – vagyis különös módon nem gondossági, hanem eredménykötelemre szerződik –, a páciens kötelessége pedig az gyógyításért járó díj megfizetése oly módon, hogy arra a szerződés megkötésekor biztosítékot (*cautio*) ad. A törvény a kezelés eredménytelenségének esetét is rendezi.⁶⁶ Ha a kezelés során a beteg meghal, vagyis az orvos nem tudta meggyógyítani, tehát nem volt képes szerződésben vállalt kötelezettségét teljesíteni, nem támaszthat igényt a megállapodott díjra, ugyanakkor a beteg családja nem léphet fel az orvos ellen emberölés vádjával.⁶⁷

A vizigót jog azonban az orvos biztonsága érdekében további garanciákkal bátyázta tovább az orvos–beteg viszonyt.⁶⁸ Ennek értelmében (ami szintén az orvos magas társadalmi presztízset jelzi) az orvost kihallgatás nélkül nem lehetett őrizetbe venni, ami alól kivételt képez az emberölés esete – ez alatt értelemszerűen nem az orvosnak fel nem róható *exitus* értendő, hanem a szándékos emberölés –, amikor is a *homicidium* után fizetendő *compositio* értékében kezeset kellett állítania. Az orvos és tanítványa viszonyát szintén szabályozta a törvény.⁶⁹ Az orvos a képzés fejében – ami nem szervezett formában, hanem egyénileg megkötött szerződés alapján, személyes bizalmon alapuló mester–tanítvány viszony keretében történt – tanítványától tizenkét *solidus* megfizetését követelheti.

IV. Megválaszolásra vár azon kérdés, hogy a bajor *Volksrecht*ben hogyan jelenik meg a beteg és a betegség fogalma. Jogi szövegekről lévén szó, betegségről csupán abban az esetben esik szó, amikor az a személy cselekvőképességét befolyásolja, vagy jogi státusát megváltoztatja (nevezetesen a lepra és az elmebetegség), valamint amikor annak munkaképességére van hatása (ilyen a vakság és a *hernia*, azaz a lágycsér). A *Lex Baiuvariorum* szöveg helyeinek elemzése előtt érdemes áttekinteni az *Edictus Rothari* vonatkozó passzusát, amely a cselekvőképességet, illetve a státust befolyásoló/korlátozó betegségek társadalmi megítéléséről, valamint ennek jogi szabályozásáról a bajor forrásnál átfogóbb képet nyújt.

Az *Edictus Rothari* szerint az elmebetegség oka a bűnben keresendő.⁷⁰ Az *Edictus Rothari* egyértelműen illeszkedik azon keresztény hagyományba, amely szerint az elmebetegség a bűn konzekvenciája – noha e gondolat nem idegen más vallások képzeiteitől sem.⁷¹ Noha a Bibliában sem az Ó-, sem az Újszövetségben nem található meg e gondolat egyértelmű gyökere, az egyházatyák azonban János *Evangéliumának* egy

64 Niederhellmann 1983. 67.

65 *Lex Visigothorum* 11, 1, 3.

66 *Lex Visigothorum* 11, 1, 4.

67 D. W. Amundsen: *Visigothic Medical Legislation*. Bulletin of the History of Medicine 45. 1971. 559; Diepgen 1949. I. 198.

68 *Lex Visigothorum* 11, 1, 8.

69 *Lex Visigothorum* 11, 1, 7.

70 *Edictus Rothari* 323.

71 K. E. Roths Schuh: *Der Krankheitsbegriff*. Hippokrates 43. 1972. 3–17; Roths Schuh 1978. 47.

passzusából, amelyben Krisztus a nagyobb bajt elkerülendő a bűn kerülésére int.⁷² A veleszületett, illetve öröklött betegségeket az eredendő bűnre vezették vissza, s e képzet a korai kereszténység idején a démonhittel sajátosan keveredett.⁷³ Origenes az egyes betegségeket konkrét démonokhoz kapcsolta, Augustinus, Tertullianus, Minucius Felix és Cyprianus szintén hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg.⁷⁴

Ennek megfelelően az *Edictus Rothari* idézett szöveghelye a beteget *rabiosus*nak, illetve *demoniacus*nak nevezi. Megjegyzendő, hogy a közélatinban a *rabies* általában a fertőzött állat harapásával terjedő veszettséget jelölte,⁷⁵ amit legtöbbször a *hydrophobia* szinonimájának tekintettek,⁷⁶ ami e betegség egyéb szimptomái (dühkitörés, alvászavar, szájhabzás stb.) mellett tipikus tünetnek tekinthető, lévén hogy a paciensnél erőteljes szomjúságérzet jelentkezik, amely azonban nyelési nehézséggel, illetve a folyadéktól való irtózással párosul.⁷⁷ A *rabies* azonban a langobard szövegben valószínűleg minden, dührohamokkal járó betegség összefoglaló nevéként szerepel.⁷⁸ A *demoniacus* kifejezés minden bizonnyal arra a képzetre megy vissza, hogy a beteget démonok szállták meg – a közélatinban azonban e terminus (ha nem is kizárólagossággal) az epilepszia számára volt fenntartva, amit a hippokratészi írások szent betegségként említenek,⁷⁹ ám a hippokratészi tanításban egyúttal kifejtésre kerül az e betegség természetfeletti kiváltó okáról szóló vélekedés tarthatatlansága.⁸⁰ Számos forrás tanúsága szerint ugyanakkor már a középkorban minden esetben természetfeletti kiváltó okra vezették vissza az epilepsiát, hanem agyi elváltozást gyanítottak mögötte.

E források egyike éppenséggel az *Edictus Rothari* után szűk egy évszázaddal lejegyzett *Lex Baiuvariorum*, amelynek szöveghelyét – anélkül, hogy ehelyütt annak kellékszavatossági vetületeivel foglalkoznánk – itt érdemes a Gw jelzetű, XI. századi kézirat glosszáival együtt idézni.⁸¹ Teljesen egyértelmű, hogy a XII. századi kéziratban felcserélték a két magyarázandó kifejezéshez tartozó glosszát, vagyis a *cadivushoz*, vagyis *epilepszához* a *hirniuotic* kifejezésnek kell tartoznia, a *herniosushoz*, azaz a *lágycsérvenben szenvedőhöz* a *holoht* kifejezésnek.⁸² Az ehelyütt vizsgálandó *hirniuotic* kifejezés etimológiája kellőképpen egyértelmű: az *agy* jelentésű ófelnémet, illetve középfelnémet *hirn(i)*, valamint a *dühös*, *dühöngő* jelentésű az – indoeurópai **uāt*, **uōt* gyökből eredő – ófelnémet *wuotig* és a középfelnémet *wuotic* kifejezések *compositum*aként állt elő.⁸³

72 *Evangelium secundum Iohannem* 5, 14.

73 Siebenthal 1950. 43. skk.; J. Hempel: *Heilung als Symbol und Wirklichkeit im biblischen Schrifttum*. Göttingen 1965. 271. skk.; Harnack 1892. 133; Schadewaldt 1964. 151; Roths Schuh 1978. 31. skk.

74 Harnack 1892. 133; Niederhellmann 1983. 48.

75 Ch. F. du Cange: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis, I–X*. Niort 1883–1887. VII. 2.

76 Isidorus, *Etymologiae* 4, 6, 15.

77 H. H. Beek: *Waaizin in de middeleeuwen*. Haarlem 1969. 124. skk.

78 Niederhellmann 1983. 49.

79 Du Cange 1883–1887. III. 2.; Niederhellmann 1983. 49.

80 Beek 1969. 85.

81 *Lex Baiuvariorum* 16, 9. ... *id est aut cecum aut herniosum* (Gw. hoc est *hirniuotic*) *aut cadicum* (Gw. *cativo id est holoht*) *aut leprosum*.

82 O. Schade: *Altdeutsches Wörterbuch*. Halle 1882. I. 414; Niederhellmann 1983. 50.

83 Schade 1882. I. 402; II. 1216; Lexer 1972–1978. II. 1303; III. 385; J. Pokorny: *Indogermanisches*

E kifejezés közeli rokonságot mutat a *látnok* jelentésű óír *faith*, a *megszállott* jelentésű gót *wōde* és az *elmebeteg* jelentésű óangol *wōd* szavakkal.⁸⁴ Ezen etimológiai okfejtés nyilvánvalóvá teszi, hogy az epilepszia esetén a betegség okát agyi elváltozásban vélelmezték, lévén hogy a *hirniuotic* terminusban semmi sem utal természetfeletti kiváltó okra.⁸⁵

Az *Edictus Rothari* rendelkezése teljes egyértelműséggel kimondja, hogy az e betegségben szenvedők cselekvőképessége bizonyos pontokon korlátozás alá esik: vétőképességük hiányzik, vagyis a *rabiosus* és *demoniacus* által okozott kárnál a vétikesség hiányzik, az általa elkövetett bűncselekmény pedig nem büntetendő, vagyis nem kellett az ilyenkor szokásos *compositiōt* megfizetnie. A beteg rokonait nem lehetett a cselekményért felelősségre vonni, illetve tőlük kártérítést követelni – ugyanakkor a rokonok sem követelhetek *compositiōt*, ha valaki a beteget gondatlanságból (*sine culpa*) megölte. Vagyis a betegre ugyanazon szabályok álltak, amelyek mentesítették az állattartót a vesztett állat által okozott kár miatti kártérítés alól, és fosztották meg egyúttal a kártérítés követelésének jogától.⁸⁶ (A gyengeelméjüket és elmebetegek tekintetében a vizigót jog a római jogi szabályt alkalmazta, vagyis csupán esetleges *lucidum intervallum*aik idején – saját ügyükben – tett nyilatkozataik érvényesek, egyébként akaratnyilvánításuk érvénytelen, illetve nem szerepelhetnek tanúként a bíróság előtt, ám ha mégis tanúskodnának, vallomásuk nem vehető figyelembe.⁸⁷) Az *Edictus Rothari* szerint amennyiben a vevő az adásvétel megkötését követően észlelte, hogy a rabszolga leprás vagy epilepsziás, akkor a rabszolga visszaszolgáltatása mellett visszakövetelhetette a vételárat; az eladó arra vonatkozó tisztítóesküvel védekezhetett, hogy az átadás időpontjában nem tudott a rabszolga betegségéről.⁸⁸ E rendelkezés alapvetően egybecseng a fent említett bajor passzussal, amelyre nagy valószínűséggel a langobard törvény lehetett hatással.⁸⁹

Az *Edictus Rothari* szerint a megkötött eljegyzés is megtámadható, vagyis visszakövetelhet az általa adott jegyajándékot, és nem kötelezhető a házasság megkötésére, ha a menyasszonyról utóbb derül ki, hogy leprás, mindekét szemére vak vagy epilepsziás.⁹⁰ A lepra esetén ugyanakkor a törvény a fenti két eset – vagyis az adásvétel és az eljegyzés megtámadása – mellett további jogkövetkezményeket is fűzött a betegség eltitkolásához.⁹¹ A törvény jogilag halottnak tekinti a leprás beteget, és kizárja a közösségből: amennyiben a bíró, illetve a nép számára egyértelműen bebizonyosodik a betegség ténye, a betegnek el kellett hagynia városi házáat, és a közösségen kívül egyedül kellett élnie, vagyonát nem adhatta és nem zálogosíthatta el, elveszítette öröklési jogát, és nem

etymologisches Wörterbuch, I–III. Bern 1959. I. 1113.

84 Pokorny 1959. I. 1113.

85 Niederhellmann 1983. 51.

86 *Edictus Rothari* 324.

87 *Lex Visigothorum* 2, 5, 11.

88 *Edictus Rothari* 230.

89 G. Dilcher: *Langobardisches Recht.* In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, II.* Berlin 1978. 1607–1618;1611.

90 *Edictus Rothari* 180.

91 *Edictus Rothari* 176.

vehette igénybe a jogszolgáltatást, ugyanakkor a rokonok kötelesek voltak a kitaszított személyt az általa hátrahagyott vagyomból ellátni – amely rendelkezés ugyanakkor nem ellentmondásmentes, hiszen a jogalkotó egy *de iure* halott személy ellátásnak kötelezettségét rója a hátramaradottakra. A langobard jogalkotás a leprások tekintetében csak annyiban hozott újat, hogy jogilag is halottnak és kitaszítottnak minősítette a beteget, lévén hogy *de facto* már az ókorban is elkülönítették e fertőző, gyógyíthatatlan és ijesztő tünetekkel járó kórban szenvedőket.⁹² Kérdéses ugyanakkor, hogy milyen minősítettek a kora középkori források lepraként. Nagy valószínűséggel nem kizárólag a ma lepraként diagnosztizálható betegséget (noha a modern orvostudomány ennek is három fajtáját ismeri), hanem számos egyéb bőrbetegséget is, így például többek között a *psoriasis* bizonyos fajtáit, a *pellagrát* és a *leukoplakiát*.⁹³

A lepra jogi megítélésében nagy szerepet játszott az egyház álláspontja is, amely számos bibliai hellyel „igazolta”, hogy a lepra az isteni törvény megsértéséért elszentvedett büntetés, és arra utasított, hogy a beteget ki kell taszítani a közösségből.⁹⁴ Az egyház ugyanakkor igyekezett valamiképpen gondoskodni is a leprásokról. Gregorius Turonensis írása szerint Châlon-i Agricola püspök (535–580) a város előtt *exsinodochium leprosorum*ot hozott létre;⁹⁵ az 549-es ötödik Orleans-i Zsinat a püspök kötelességévé tette a leprásokról való gondoskodást;⁹⁶ az 583-as harmadik Lyon-i Zsinat a püspökre róttá azon rendelkezés betartatásának kötelezettségét, hogy a leprások ne mehessenek át más püspökségek területére, hogy így gátat vessenek a betegség elterjedésének.⁹⁷ (Ezen utóbbi forrás arra enged következtetni, hogy a leprások a létfenntartáshoz szükséges pénzt, illetve élelmiszert összekoldulják, csapatostul kószáltak a tartományban.⁹⁸) A Walahfridus Strabo reichenau apát által Otmar St. Gallen-i apátról írott életrajzban olvasható, hogy az apát a kolostortól nem messze, ám mégis annak falain kívül *hospitium*ot hozott létre a leprások számára,⁹⁹ ugyanakkor – tekintettel a lepra ekkoriban gyógyíthatatlan voltára, ezen intézmény csupán a betegek elkülönítését szolgálta, s ott aligha folyt bármiféle gyógyítás is.¹⁰⁰ A leprások vándorlásának tilalma aligha lehetett túlságosan hatékony, lévén hogy 789-ben Nagy Károly *edictum*ában elrendelte a leprások elkülönítését.¹⁰¹ Noha már a langobard jogalkotást megelőzően is igyekeztek a leprásokat elkülöníteni, kizárni a közösségből, az *Edictus Rothari* volt az első jogforrás, amely elkülönítésüket és *de iure* halálukat törvénybe iktatta.¹⁰²

92 Ch. Singer: *A Short History of Medicine*. Oxford 1928. 86; Niederhellmann 1983. 55.

93 H. Schadewaldt: *Zur Geschichte der Lepra*. *Der Hautarzt* 20. 1969. 125.

94 *Leviticus* 13, 45. sk.; *Numeri* 5, 2; 12, 10; *Cronicae* 2, 26, 19. skk.

95 Gregorius Turonensis, *Liber in gloria confessorum* 85.

96 *Concilium Aurelianense* 21.

97 *Concilium Lugdunense* 6.

98 Niederhellmann 1983. 57.

99 J. Duft (Hrsg.): *Sankt Otmar. Die Quellen zu seinem Leben*. Zürich–Lindau–Konstanz 1959. 26.

100 J. v. Steynitz: *Mittelalterliche Hospitäler der Orden und Städte als Einrichtungen der sozialen Sicherung*. Berlin 1970. 19.

101 *Duplex legationis edictum* 36; 44.

102 Niederhellmann 1983. 57.

V. A magzatelhajtás bűncselekménye kapcsán a *Lex Baiuvariorum* a következőképpen rendelkezik: ha a rabszolganő magzatelhajtást szolgáló, illetve okozó szert ad be egy állapotos nőnek, kétszáz korbácsütéssel büntetendő, ha pedig szabad *status*ú az elkövető nő, akkor elveszíti szabadságát, és annak a szolgája lesz, akinek a herceg odaítéli.¹⁰³ Alapvető különbség a *Lex Visigothorum* még tárgyalandó szabályaihoz képest, hogy a vizigót jog az állapotos nőt is bevonja a tettesi körbe, valamint hogy a szer be-, illetve átadója nem csupán nő, hanem bárki lehet; ezzel szemben a bajor törvény nem tér ki arra, hogy a szert bevevő nő maga szándékolta-e előidézni a vetélést, vagy pedig csupán nem volt tisztában a bevett/beadott szer hatásával. A szankció hasonlósága – vagyis a kétszáz korbácsütés, illetőleg a szabad *status* elvesztése –, továbbá a személyállapot szerint differenciált büntetés valószínűsíteni engedi, hogy a két törvény egyazon forrásra, vagyis a *Codex Euricianus*ra megy vissza.¹⁰⁴

Az állapotos nő ütéssel/ütlegeléssel történő megölését a *Lex Baiuvariorum* halállal bünteti, ha azonban csupán a magzat halt meg, úgy hús *solidus compositi*ót kell az elkövetőnek fizetnie, viszont amennyiben a magzat már „élt”, vagyis a terhesség előrehaladottabb volt, akkor a váltság százhatvan *solidus*ra emelkedett.¹⁰⁵ A vizigót jog utóbbi, vagyis csupán a magzat halálát okozó esetekben száz, az „emberi alakot öltött” magzat esetén százötven *solidus* váltság megfizetését írja elő.¹⁰⁶ A magzat fejlettségének megfelelően differenciált szankció arra enged következtetni, hogy ezen esetben is mindkét törvény forrása a *Codex Euricianus* volt.¹⁰⁷

Az egyházi álláspontot tükrözi a *Lex Baiuvariorum* két passzusa.¹⁰⁸ Magzatelhajtás esetén az egy összegben megfizetendő *compositi*ón felül az elkövető és utódai évente további egy *solidus*t voltak kötelesek fizetni a hetedik nemzedékig – a törvény e felettből szigorú szabályt azzal indokolta, hogy a születés lehetőségétől megfosztott lélek is „hosszantartó büntetést szenved”, mivel a keresztség szentsége nélkül szállt alá a pokolra. Feltűnő, hogy e passzus ugyanazon szavakkal kezdődik, mint a kettővel előbbi, vagyis ugyanazon, korábban már részletesen meghatározott tényállást és szankciót újratárgyalja. Teljesen egyértelmű, hogy míg a magzatelhajtáshoz kapcsolódó többi szöveghely a *Lex Baiuvariorum*ban a germán jogfelfogást tükrözi, addig ez a kettő a keresztényég hatását mutatja, ami – ha a *Lex Baiuvariorum* keletkezésére és szerkesztettségének kérdésére vonatkozóan akarjuk elemezni – az eltérő szövegrétegek együttes jelenlétét bizonyítja.¹⁰⁹

103 *Lex Baiuvariorum* 8, 18.

104 Fastrich-Sutty 2001. 161.

105 *Lex Baiuvariorum* 8, 19.

106 *Lex Visigothorum* 6, 3, 2.

107 Fastrich-Sutty 2001. 161.

108 *Lex Baiuvariorum* 8, 20–21.

109 E. v. Schwind: *Kritische Studien zur Lex Baiuvariorum*, II. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 33/2. 1908. 634; L. Morsak: *Zum Tatbestand der Abtreibung in der Lex Baiuvariorum*. In: L. Carlen–F. Ebel (Hrsg.): *Festschrift für Ferdinand Elsener*. Sigmaringen 1977. 201; Niederhellmann 1983. 137.

A fríz, a száli frank, a ripuári frank és a langobard jogban, valamint a *Pactus legis Alamannorum*ban a nő saját magán végrehajtott abortusza, illetve a nő kívánságára végrehajtott abortusz nem található meg mint büntetőjogi tényállás.¹¹⁰ A szász, a türing és a burgund jog semmilyen formában nem tárgyalja a magzatelhajtást, vagyis annak még azon esetét sem minősíti önálló tényállássá, amikor a vetélést az elkövető erőszakos cselekménye okozza. E tény egész mást sugall, mint az imént említett *lexek* – a fríz, a száli frank, a ripuári frank és a langobard törvény, valamint a *Pactus legis Alamannorum* – teljes hallgatása a nő kérésére más által, illetve saját magán végrehajtott abortusztól, nevezetesen azt, hogy ezen népeknél (egyházi hatásra) a magzat megölésének bármilyen formáját emberölésnek minősítették, és így is szankcionálták.¹¹¹

Az erőteljes keresztény hatást mutató vizigót jog meglehetősen hosszan taglalja a magzatelhajtás/terhesség-megszakítás kérdését a *De excutientibus hominum partum* cím alatt.¹¹² A törvény először az abortív szerrel történt magzatelhajtást szabályozza.¹¹³ Ha az abortív szer át-, illetve beadójának büntetése halál, ha a nő az kérte az abortív szert, illetve annak beadását, a szabályozás az állapotos nőt is bevonja a tettesi körbe: ha rabszolganő, büntetése kétszáz korbácsütés, ha pedig szabad státusú, a szabadság elvesztésé. Ezt követően a szabad státusú állapotos nő szabad férfi általi, vetélést eredményező bántalmazásának szankcióját állapítja meg a törvény.¹¹⁴ Amennyiben tehát szabad ember szabad nő bántalmazásával annál vetélését okozott, amibe a nő belehalt, emberölés miatt büntetendő, csupán a magzat halálát okozó esetekben száz, az „emberi alakot öltött” magzat esetén százötven *solidus conpositio* fizetendő.

E rendelkezésekben érdekesen keverednek a germán és a római jogi elemek, lévén hogy a *conpositio*s összegek az előbbi, az egyéb büntetések (megkorbácsolás, halálbüntetés, szabad státus elvesztése) az utóbbi hatására vezethetők vissza.¹¹⁵ Említést érdemel, hogy az abortív szerrel előidézett vetélés szankciója súlyosabb, mint a testi sértéssel előidézetté – ennek oka talán abban keresendő, hogy az abortív hatású szereket a „varázsital/bájital” kategóriájába sorolták, s mint a mágia területére tartozókat kiemelten veszélyesnek tartották.¹¹⁶ Ezt látszik alátámasztani az is, hogy még Worms-i Burchard is a boszorkányság körébe sorolja az abortív szerekkel történő terhesség-megszakítást.¹¹⁷ Ezen álláspont némiképp egybecseng azon római jogi szabályozással, amely az abortív szerek alkalmazását az afrodisziákumokéval azonosan büntette.¹¹⁸ A vizigót szabályo-

110 Niederhellmann 1983. 129.

111 Niederhellmann 1983. 130.

112 *Lex Visigothorum* 6, 3, 1–7.

113 *Lex Visigothorum* 6, 3, 1.

114 *Lex Visigothorum* 6, 3, 2.

115 Nehlsen 1978. 1976; H. Nehlsen: *Sklavenrecht zwischen Antike und Mittelalter. Germanisches und römisches Recht in den germanischen Rechtsaufzeichnungen, I. Ostgoten, Westgoten, Franken, Langobarden*. Frankfurt a. M.–Zürich 1972. 233.

116 Niederhellmann 1983. 131.

117 Burchardus Vormatiensis, *Decreta* 972.

118 Paul. D. 48, 19, 38, 5.

zás legősibb rétege nagy valószínűséggel a sullai szabályozást vette át,¹¹⁹ amely a nőt az önmagán végrehajtott abortusz miatt nem büntette, az abortív szer be-, illetve átadóját azonban igen.¹²⁰ (A római jog csak a Severusok korától szankcionálta az abortuszt, azonban a nőt itt sem önmagában a magzat megölése miatt büntették, hanem azért, mert az apát megfosztotta egy majdan a hatalma alatt álló személytől – ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy e szankcióval a jogalkotó csupán a férjezett és elvált nőket fenyegette, a leányanyákat nem.¹²¹ Jó eséllyel feltételezhetjük tehát, hogy a vizigót szabályozás szellemisége nem római, hanem kánonjogi gyökerű.¹²²) Chindasvint király tovább szigorította az abortusz szankcióit.¹²³ A király a magzatelhajtást és annak kísérletét a *pietas* elleni bűntetteknek minősítette, s azokat halállal vagy megvakítással rendelte sújtani még abban az esetben is, ha a nő férje beleegyezésével vagy parancsára tette azt – ezen utóbbi esetben a férjet ugyanúgy büntetni rendelte.

A *Lex Alamannorum* az abortusz szankcióját a magzat neme szerint határozta meg.¹²⁴ A nőnemű jegyeket mutató *foetus conpositio*ja kétszerese a hímneműének, ha azonban a nem állapítható még meg a neme, vagyis nem fejlődött ki az emberi alakzat, úgy a *conpositio* a hímnemű *foetus*éval azonos.

Amint látható, a *lex*ek különbséget tesznek a vetélés előidézésénél a magzat neme, illetve – amint a *Lex Visigothorum* és a *Lex Baiuvariorum* rendelkezései mutatják – a *foetus* fejlettsége és „élő” volta szerint a *conpositio* nagyságában. E differenciálás több antik és kora keresztény szerzőre megy vissza. Aristotelés a hímnemű *foetus* mozgásának kezdetét a fogantatás utáni negyvenedik, a nőneműét a kilencvenedik napra tette; a hippokratési hagyomány szerint – amelyhez Galénos is csatlakozott – a hímnemű *foetus* a harmadik, a nőnemű a negyedik hónap után ölt emberi alakot.¹²⁵ A keresztény hagyomány – az antikvitással ellentétben – nem az emberi alak felvételének, hanem a lélek beköltözésének időpontját vette az abortusszal kapcsolatos álláspontja alapjául. Az egész gondolat az *Exodus* egy szöveghelyének¹²⁶ hibás *Septuaginta*-fordítására megy vissza, amely a léleknek a magzat testébe való beköltözéséről beszél, s amely ugyan nem került be a *Vulgata*-fordításba, azonban – az aristotelési és hippokratési gondolatkörrel vegyülve – évszázadokon át kísértett az egyházatyák írásaiban. Az alapkérdés akként vetődött fel, hogy a fogantatás utáni mely időponttól kezdve tekintendő az abortusz emberölésnek. Érdekes módon bizonyos zsinatok egyáltalában nem vették tekintetbe az időpont kérdését,¹²⁷ bizonyos mérvadó szerzők, így például Augustinus és Hieronymus viszont csak egy adott időponttól kezdve tekintették az abortuszt emberölésnek, mond-

119 D. 25, 4, 1, 1; 35, 2, 9, 1.

120 Nehlsen 1972. 234.

121 D. 47, 11, 4; 48, 8, 3; 48, 8, 8; 48, 19, 39. Vö. Morsak 1977. 202.

122 Niederhellmann 1983. 132.

123 *Lex Visigothorum* 6, 3, 7.

124 *Lex Alamannorum* 88, 1–2.

125 Niederhellmann 1983. 134.

126 *Exodus* 21, 22–23.

127 *Lex Visigothorum* 6, 3, 7.

ván, hogy bizonyos testi fejlettségi szint felett tartották úgy, hogy a lélek beköltözhet a testbe, s így ezen időpont előtt nem is beszéltek emberölésről az abortusz kapcsán.¹²⁸

VI. A testi sértés különféle formáinál a népjogok eltérő *conpositio*t állapítottak meg, ugyanakkor bizonyos sérülések *conpositio*jának oly módon határozták meg, hogy szükségesnek látszott-e orvosi segítség, és ha igen, milyen jellegű. A *Lex Baiuvariorum* már önmagában az orvos bevonásának szükségességé válásával másfél *solidus*ra emelte a *conpositio* összegét, amennyiben az ütés/szúrás vénát sértett vagy annak következtében a koponyacsont láthatóvá vált.¹²⁹ Az *Edictus Rothari* szabályozása rendszerint az orvosi munkadíjat is követelhetővé tette a *conpositio* összege mellett az elkövetőtől.¹³⁰ Ezen felül pedig egy általános szabály is kimondta, hogy az elkövető köteles a sértett számára orvosról gondoskodni – ha ezt elmulasztja, a sértett, vagy rabszolga estén annak tulajdonosa is hívhatott orvost –, valamint annak a szakértők által megállapított díjazását megfizetni.¹³¹

A koponyasérülés esetén alkalmazott sebészeti kezeléséről a legtöbbet a *Lex Alamannorum* két passzusából tudhatunk meg. Az egyik szöveghely azon esetet írja le, amikor a koponyasérülés következményeként az agy láthatóvá vált.¹³² A *textus* a kezelés kapcsán leírja, hogy az orvos a *pinn(a)* vagy *fano(ne)* nevű eszközzel érintette meg az agyat. A latinosan deklinált *pinn* nyelvtörténetileg valószínűleg a *cylinderben* végződő *kis fa/fémdarab* jelentésű óangol *pinn*, illetve *nyilacska* jelentésű ófelnémet és középfelnémet *pin(ne)* szóval, vagy esetleg a *toll* jelentésből a középlatinban (*szalma*) *szál*, *nyílszár* jelentést is felvett latin *penna* szóval rokonítható, azonban mindenképpen hegyes, szondaszerű eszközt jelölt,¹³³ amely csontszilánkok eltávolítására is alkalmas lehetett. A *fano* kifejezés a *kendő* jelentésű ófelnémet és ószász *fano*, valamint angolszász és gót *fana* szóval mutat rokonságot,¹³⁴ és valószínűleg egyszerűen a sebre teendő kötést jelölte.¹³⁵

A másik szöveghely azon esetet tárgyalja, amikor az agyvelő nem csupán láthatóvá vált, hanem részben a koponyaüregén kívülre is került.¹³⁶ Az orvosi beavatkozást, vagyis

128 Niederhellmann 1983. 135.

129 *Lex Baiuvariorum* 5, 3. *Si manus inicerit et ita plagaverit, ut medicum inquirat, vel si venam percusserit. Si in eum contra legem manus iniecerit, quod infanc dicitur, vel si in eum plagaverit, ut propter hoc medicum inquirat, vel sic ut in capite testa appareat vel vena percussa fuerit, cum solido et semi componat.*

130 *Edictus Rothari* 78–79; 82–84; 87; 89; 94; 96; 101–103; 107; 110–112; 118; 125.

131 *Edictus Rothari* 128. *De eo qui plagas fecerit, ipse querat medicum, et si neclexerit, tunc ille qui plagatus est aut dominus eius inveniat medicum. Et ille qui caput rumpit aut suprascriptas plagas fecit, et operas reddat et mercedes medici persolvat, quantum per doctos homines arbitratum fuerit.*

132 *Lex Alamannorum* 57 (59), 6. *Si autem testa (id est kebul) transcapulata fuerit, ita ut cervella appareat, ut medicus cum pinna aut cum fanone cervella tetigit, cum XII solidis componat.*

133 Pokorny 1959. I. 97; 830; Du Cange 1883–1887. V. 327; VI. 257.

134 F. Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Straßburg 1899⁶. 180; R. Schützeichel: *Althochdeutsches Wörterbuch*. Tübingen 1974². 47; Schade 1882. I. 160.

135 Niederhellmann 1983. 78.

136 *Lex Alamannorum* 57 (59), 7. *Si autem ex ipsa plaga cervella exierit, sicut solet contingere, ut medicus cum medicamento aut sirico stupavit (id est virscopot), et postea sanavit, et hoc probatum fuerit, quod verum est, cum XL solidis componat.*

az agynak a koponyaüregbe való visszahelyezését a szöveg a *virscoppot* szóval jelöli. Etimológiailag e kifejezés a következőképpen magyarázható: az ófelnémet *stopfōn/scoppon* ige *foltozást* jelent,¹³⁷ az előtag az ófelnémet *far-*, *fir-* (vö. újfelnémet *ver-*) előtaggal rokon, valamint az *ōn*-végződésű igékhez tapasztott *-ot* végződés főnevesíti a kifejezést.¹³⁸ Azon körülmény, hogy a szöveg népnyelven írja le a beavatkozást, valószínűsíteni engedi, hogy azt nem csupán a kolostorokban tanult, a „tudományos alapokon” álló medicinát művelő orvosok, hanem a népi gyógyászatot művelők is alkalmazták. A szövegben a *siricum*, vagyis a *selyem* a seb összevarrására szolgált, amit (*silkipraedi*) az óészaki gyógyászatban is e célra használtak.¹³⁹ Az operáció lefolytatásához az óangol *Leechbook*okban bővebb információkat is találni, többek között arra nézvést, hogy a tartókötetést milyen anyagból érdemes elkészíteni, illetve hogy a csontszilánkokat hogy lehet sikeresen eltávolítani az agyból.¹⁴⁰ Az itt leírt és ehhez hasonló beavatkozások tényét a régészeti leletek is bizonyítják, így például az Allachban, Chamünsterben, Gredingben és Aidenbachban feltárt sírok, amelyekből arra lehet következtetni, hogy bizonyos esetekben eredményesen hajtották végre a műtétet, lévén hogy nyilvánvalóan orvosi beavatkozás eredményeként sikeresen gyógyult koponyatörések mutathatók ki a sírleletekből.¹⁴¹

A vérzés elállítását szolgálta a *cauterisatio*, vagyis a seb kiegészése, és ily módon az erek beforrasztása, amiről a *Lex Baiuvariorum* szöveghelye is tanúskodik.¹⁴² A *Lex Alamannorum* is tartalmaz két, hasonló eljárásról szóló passzust.¹⁴³ A *Lex Alamannorum* szövegében olvasható népnyelvi kifejezés, a *zi virstredene* az *izzani*, *felforrósodni* jelentésű ófelnémet *stredan* igével hozható kapcsolatba – az alemann törvényhez fűzött glossza már a középfelnémet hangállapotot mutatja¹⁴⁴ –, amely a *Murbachi Himmuszok*-ban – amelyeket, akárcsak a *Lex Alamannorum*ot, Reichenau szigetén jegyezték fel – a *fervere* glosszájaként szerepel.¹⁴⁵ Az itt szereplő alak egy praesens participium, amelyhez – a fentebb már említett – az ófelnémet *vir-* (vö. újfelnémet *ver-*) *prae*fixum járul,¹⁴⁶ s amelyet a *zi* (vö. újfelnémet *zu*) *prae*positio előz meg, s ily módon a legtalálhatóbban a *zu verglühende* fordítással volna visszaadható.¹⁴⁷ A seb – vérzéscsillapítás céljából történő – kiegészése és a vágás már az antikvitástól kezdve a legalapvetőbb sebészeti feladatok közé tartozott, nem véletlenül szerepel a 813-as Châlon-i Zsinat szövegében is szorosan

137 Kluge 1899. 753; Schade 1882. II. 875.

138 Niederhellmann 1983. 79.

139 Reier 1976. II. 592; Rubin 1974. 137.

140 Cockayne 1965. II. 1, 14. sk.

141 Niederhellmann 1983. 80.

142 *Lex Baiuvariorum* 4, 4. *Si in eum vena percusserit, ut sine igne stagnare non possit, quod adarcrati dicunt, vel in capite testa appareant, quod kepolsцени vocant, et si ossa fregit et pelle non fregit, quod palcprust dicunt, et si talis plaga ei fuerit, quod tumens sit: si aliquid de istis contigerit, cum VI solidis componat.*

143 *Lex Alamannorum* 65, 5–6. *Si manum transpuxerit, ita ut focus non intret ad coquendum venae vel sanguinem stagnandum id est zi virstrdene, solidum unum et semmis componat. Si autem ferrum calidum intraverit ad stagnandum sanguinem, cum III solidis componat.*

144 M. Lexer: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch, I–III*. Stuttgart 1872–1878. II. 1229.

145 Schmidt-Wiegand 1978. 31; Schützeichel 1974. 185.

146 Schützeichel 1974. 246.

147 Niederhellmann 1983. 82.

összetartozó fogalomként a „*cauterio aut ferro*” kitétel.¹⁴⁸ Az óangol *Leechbookok* és az óészaki *sagák* tanúsága szerint a ki-, illetve leégetést az operáció után keletkező sebből kinövő vadhús eltávolítására is használták.¹⁴⁹

VII. Az alábbiakban, lévén hogy a testi sértés különböző fajtáinál, illetve a sérüléseknél a bajor *lex* által alkalmazott *terminus technicus* mindig népnyelvi megnevezéssel is szerepel, az alábbiakban e kifejezéseket vesszük sorra.

A *hrevavunt* kifejezés háromszor fordul elő a *Lex Baiuvariorum* szövegében.¹⁵⁰ A *Lex Alamannorum* a *hrevovunt* terminust a belső szervek – feltehetően kevésbé súlyos¹⁵¹ – sérülésének megjelölésére használja.¹⁵² Ki kell emelni, hogy ezzel szemben a *Lex Baiuvariorum* a *hrevavunt* kifejezést nemcsak a belső szervek sérülésére alkalmazza, hanem azon fejsérülés kapcsán, amikor az agy láthatóvá válik, valamint a súlyos, a sértettet félhalott állapotban hagyó testi sértés kapcsán is, amelyekre – az alemann jognak megfelelően – szűkebb értelemben vett *hrevavunt*tal azonos *compositi*ót szab ki.¹⁵³ Etimológiailag az első tag nem az ófelnémet *hrêo*, vagyis *holttest* (*cadaver*) szóból ered, hanem a *test*, *altest* jelentésű, ófelnémet *href*, *ref*, az angolszász *hrif* és az ófríz (*med*)*ref* szavakkal áll kapcsolatban,¹⁵⁴ amelyek etimológiailag is kapcsolódnak a latin *corpus* szóhoz.¹⁵⁵ Megjegyzendő, hogy bizonyos kéziratok másolási hibáiból arra következtethetünk, hogy már a középkori másolók némelyike is a *cadaver* szóval rokonította gondolatban a bajor kifejezést, amint ezt a középfelnémet *ferchwunt* (*tođtund*) kifejezés is jelzi¹⁵⁶ – a hiba többek között azért keletkezhetett, mert az ófelnémet *href* utolsó betűjét *u*-val, illetve *v*-vel írták át.¹⁵⁷ Ugyanakkor bizonyos kéziratok *refvunt*, illetve *refauunt* írásmódjai egyértelműen jelzik a szó helyes etimológiáját, hiszen a szövegben olvasható *interiora membra* nem feleltethető meg a *hrêo* (*cadaver*), csupán a *href* (*corpus*) szó jelentésének.¹⁵⁸ Érdeemes továbbá párhuzamot vonni a *Lex Baiuvariorum* vonatkozó szöveghelyei és a *Pactus Alamannorum* azon helyei között, ahol a *revo* szó *latus*, vagyis *oldal* mellett *belső* rész értelemben szerepel a szövegben a *belső szervek sérülése* (*placatus in revo*) értelemben,¹⁵⁹ ami annál kevésbé jelenthet halálos, vagyis a *hrêo* szóhoz mint

148 *Concilium Cabillonense* 280.

149 Rubin 1974. 133; Cockayne 1965. II. 1, 35.

150 *Lex Baiuvariorum* 4, 6. *Si cervella in capite appareat, vel in interiora membra plagatus fuerit, quod hrevavunt dicunt...*; 5, 5; 6, 5.

151 Niederhellmann 1983. 247.

152 *Lex Alamannorum* 57, 55. *Si autem interiora membra vulneratus fuerit, quod hrevovunt dicunt, cum XII solidis conponat.*

153 Niederhellmann 1983. 248.

154 Du Cange 1883–1887. IV. 256; E. G. Graff: *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache, I–VI*. Berlin 1834–1842. (Neudruck: Hildesheim 1963.) IV. 1153.

155 A. Walde–J. B. Hofmann: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch, I–II*. Heidelberg 1954². I. 194.

156 Lexer 1872–1878. III. 89.

157 Kralik 1913. 87.

158 Kralik 1913. 88.

159 *Pactus Alamannorum* 11. *Si quis in revo placatus fuerit aut in latus...*; 12. *Si quis in latus alium transpunxerit, sic ut in revo placatus non sit...*

etimológiai alaphoz kapcsolódó, halálos sérülést, mivel az az után fizetendő összegnek jóval magasabbnak kellene lennie. A szó második tagja, a *vunt (uunt) participium*ként értelmezendő, vagyis a *belső részein megsebesült* értelemben.¹⁶⁰ E kifejezéssel szorosan összefügg *hrevavunti* szó, amely szintén háromszor fordul elő a törvénytöredékben.¹⁶¹ Ellentétben a fent említett alakkal a *hrevavunti* a nőnemű főnév *dativusa*, képzésmódja megfelel több, a *Lex Baiuvariorum*ban olvasható tényállás megnevezésének (vö. *lidiscarti, adarcrati*), vagyis magát a *belső részek sérülését* jelöli.¹⁶²

A *lidiscart(i)* kifejezés a füllevágással mint a külsőt eltorzító csonkítással összefüggésben jelenik meg a *Lex Baiuvariorum*ban.¹⁶³ A *Lex Alamannorum* a fél fül levágása kapcsán a *(or)scardi* kifejezést használja.¹⁶⁴ A füllel kapcsolatos sérülések okozását a bajor *lex* differenciáltan szabályozza: a fül átszúrására és a fülkagyló levágására más és más *compositiót* szab, valamint arra az esetre is, ha az utóbbi sérülés teljes siketséget okozna.¹⁶⁵ A *lidiscart(i)* jellegzetesen délnémet jogi terminus,¹⁶⁶ amely a középfelnémet időszakban számos jogi szövegben fordul elő *lideschart, liderscharte, lideschertic* alakban *résztint megcsonkítani* jelentésben.¹⁶⁷ Etimológiailag az összetétel első része a *tag, testrészt* jelentésű ófelnémet *gilid*, óangol *liþ*, gót *liþus* főnevekhez és az indoeurópai **elēi, *lēi* gyökhöz kapcsolódik.¹⁶⁸ A szóösszetétel második tagja a *vāgni, ūtni* jelentésű középfelnémet *schart(e)*, óangol *sceard* és óészaki *skard* igével rokon – amelyek az indoeurópai **(s)krē* gyökből származnak –, maga a szóalak a vonatkozó melléknévhez (vö. ófelnémet *scart*, középfelnémet *schart*, óangol *sceard*) ragasztott *-i* képzővel jött létre.¹⁶⁹ A *lidiscarti* kifejezés kapcsán igen szemléletesen rá lehet mutatni arra, hogy az eredetileg a sebesülés/egészségkárosodást jelölő szó hogyan válik jogi terminussá: az elkövetési magatartást jelölő ige *participium praeteritum*ából kialakult melléknév elvont fogalom jön létre a sérülés megnevezésére, amely a jogi szövegekben a *compositio* pontosabb meghatározására szolgál.¹⁷⁰

A *marchzand* a *Lex Baiuvariorum*ban a *dens maxillaris*, vagyis az „állfog”, tehát az őrlőfog szinonimájaként jelenik meg.¹⁷¹ Azonos jelentésben fordul elő a *Lex*

160 Kralik 1913. 88.

161 *Lex Baiuvariorum* 1, 6. *Et quanti homines ibi intus fuerint et inlaesi de incendio evaserint, unque cum sua 'hrevavunti' conponat.*; 10, 1. 4.

162 Kralik 1913. 89.

163 *Lex Baiuvariorum* 4, 14. *Si aurem maculaverit, ut exinde turpis appareat, quod lidiscart vocant...*

164 *Lex Alamannorum* 57, 10. *Si enim medietatem auri abscederit quod (or)scardi Alamanni dicunt...*

165 *Lex Baiuvariorum* 4, 14.

166 Kralik 1913. 89.

167 Lexer 1872–1878. I. 1901; His 1920. 112. skk.

168 Kluge 1899. 261; Pokorny 1959. I. 307.

169 Kluge 1899. 637; 643; J. Bosworth–Th. N. Toller: *Anglo-Saxon Dictionary*. Oxford 1972. 824; Lexer 1872–1878. II. 709. sk.; J. de Vries: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden 1962². 490.

170 Niederhellmann 1983. 285.

171 *Lex Baiuvariorum* 4, 16. *Si quis alicui dentem maxillarem, quod marchzand vocant, excusserit...*; 6, 10.

*Alamannorum*ban is.¹⁷² Mindkét *lex*ben ez az egyetlen, népnyelven is megnevezett fog, ami azzal függhet össze, hogy ennek kiverését/kitörését a többienél magasabb *compositiós* összeggel kellett megváltani. A szó első tagjának etimológiájára két magyarázat kínálkozik. Az első szerint a *marc(h)* tag a (*csont*)*velő* jelentésű ófelnémet *mar(a)g*, középfelnémet *marc*, angolszász *marg*, gemán **mazga* és indoeurópai **moz-g-o*, **moz-g-en* és **mos-k-o* szavakkal rokon.¹⁷³ A másik etimológia szerint a szóban a *marc(h)a*, vagyis *határ* szó jelenik meg.¹⁷⁴ Megjegyzendő, hogy a *marc(h)a* értelemszerűen nem orvosi, hanem jogi-politikai fogalom. A szó második tagja, a *fog* jelentésű *zand* a germán nyelvekben általánosan elterjedt szó, és az indoeurópai *enni* jelentésű **ed* gyök *praesens participiuma* – az ófelnémetben *zand*, az ószászban és az újhollandban *tand*, az ófrízben *tōth*, az óangolban *topþ*, a középfelnémetben *zan* formában jelenik meg az indoeurópai **(e)dont*, **dont*, **dnt* alak.¹⁷⁵ A *marc(h)zand* tehát – szó szerinti fordításban – *határfogat*, *sarokfog*at jelent,¹⁷⁶ s megfelel az őrlőfog jelentésű középfelnémet *marczan* kifejezésnek.¹⁷⁷

A *palcprust* olyan *csonttörést* jelöl, amely nem nyílt, tehát a amelynél a csontvég nem sérti meg, nem szúrja át a bőrt.¹⁷⁸ A szöveg hely feltűnő rokonságot mutat a *Lex Alamannorum*mal.¹⁷⁹ A kifejezés első tagjának értelmezése során feltétlenül tekintetbe kell venni a *bőr* jelentésű ófelnémet *balg*, a bőrtok jelentésű gót *balgs* és óangol *belg* szavakat.¹⁸⁰ A második tag a *törés*, *metszés* jelentésű, ófelnémet *brust* kifejezéssel,¹⁸¹ továbbá a *törni*, *eltépni* jelentésű ófelnémet és ószász *brestan*, óészaki *bresta* és óangol *berstan* igékkel, valamint a *kár* jelentésű ófelnémet *brestī* és óangol *byrst* főnevekkel rokon,¹⁸² amelyek az indoeurópai **bhres* gyökből származnak, s az újfelnémet *bersten* igében is fennmaradtak.¹⁸³ Feltűnő ugyanakkor, hogy a *palcprust* nem jelenthet egyebet, mint *bőrsérülést* (*pellis fractio*), viszont a latin szöveg éppen azt hangsúlyozza, hogy a sérülés során csonttörés történt, azonban a csont nem szúrta át a bőrt, vagyis nem nyílt törésről van szó. A szöveg hely érdekes analógiát mutat a *hraopant* említésével,¹⁸⁴ nevezetesen mindkét esetben az adott tényállás negációja mellett szerepel a germán *terminus technicus*. Mind ez valószínűsíteni engedi, hogy a bajorok és az alemannok ismertek egy

172 *Lex Alamannorum* 67, 22. *Si autem dentem absciderit, quod marczan dicunt Alamanni...*

173 Kluge 1899. 462; Pokorny 1959. I. 750; Schmidt-Wiegand 1978. 25; Baesecke 1935. 18.

174 Graff 1963. V. 683; Kralik 1913. 92.

175 Kluge 1899. 872; Pokorny 1959. I. 287; Niederhellmann 1983. 166.

176 Graff 1963. V. 683; Kralik 1913. 92.

177 Lexer 1872–1878. I. 2044.

178 *Lex Baiuvariorum* 4, 4. ...*et si ossa fregit et pelle non fregit, quod palcprust dicunt, et si talis plaga ei fuerit, quod tumens sit...*

179 *Lex Alamannorum* 67. *Si enim brachium fregerit, ita ut pellem non rumpit, quod Alamanni balcbrust ante cubitum dicunt...*

180 Pokorny 1959. I. 125. sk.; Schützeichel 1974. 12; Schade 1882. II. 37; Kluge 1899. 46; Schmidt-Wiegand 1978. 27.

181 Graff 1963. III. 106. sk.; 275.

182 Schützeichel 1974. 21; Kluge 1899. 68; Pokorny 1959. I. 169; Bosworth–Toller 1972. 89. sk.

183 Pokorny 1959. I. 169; Kluge 1899. 68.

184 *Lex Baiuvariorum* 4, 8.

önálló, tényállást, a *palcprustot/balcbrustot*, ami annál is realisabbnak látszik, mivel a *Lex Visigothorum*ban *expressis verbis* említésre kerül egy ilyen tényállás,¹⁸⁵ anélkül azonban, hogy a sérülés népnyelvi megnevezése szerepelne benne.¹⁸⁶ A sérülés hajszálerrepedést mutató tüneteit (*libor, tumor* stb.), vagyis magát a tényállást tartalmi azonosítással megtalálhatjuk az *Edictus Rotharibus*ban is.¹⁸⁷ Ugyanakkor a szöveghely némiképp zavaros, nehezen értelmezhető volta okán vélelmezhető, hogy a *palcprust* kifejezés a germán jogi ősi, szóban hagyományozott rétegéhez tartozott, s épp ezért a *Lex Baiuvariorum* e passzusa egy korábbi szövegréteget enged átsejteni a végleges szerkesztésen.¹⁸⁸

A *pulislac* szóval a *Lex Baiuvariorum* azon tényállást, illetve eredményt jelöli, amikor valaki egy szabad embert haragból, vagyis hirtelen felindulásból megüt (a népnyelvi megnevezés tartalma tekintetében az ütés oka, motivációja ugyanakkor lényegtelen), ám a sérülés következtében nyílt seb nem keletkezik, ugyanis ebben az esetben a *plotrunc* esete állna fenn.¹⁸⁹ E kifejezés a bajor *lex*ben olvashatóval azonos értelemben található meg a *Lex Alamannorum*ban is.¹⁹⁰ A *Lex Ribuariában* *bulislege* alakban fordul elő, és a rabszolga bántalmazásának tényállásában szerepel, azonban a tényállás lényege abban fogható meg, hogy az ütés eredményeként vért nem folyik.¹⁹¹ Az *Edictus Rotharibus* szintén a rabszolga ütlegetését jelöli, ám ott ennek folytán seb keletkezik.¹⁹² Etimológiailag a kifejezés első tagja a *duzzanat* jelentésű ófelnémet *puilla, pūlla*,¹⁹³ középfelnémet *biule*, óangol *býle*, ószász *būlia*, ófríz *bēl, bēle, beil* szavakkal és az indoeurópai **b(h)(e)u* gyökkel rokonítható.¹⁹⁴ Az összetétel második tagja pedig az ütés jelentésű ófelnémet *slac*, ószász *slegi*, angolszász *slag(r)* és gót *slahs* főnevekhez kapcsolódik, amelyek a vonatkozó igék (ófelnémet *slahan*, óangol *slēan*, gót *slahan*, ófríz *slagia*, indoeurópai **slak*) származé-

185 *Lex Visigothorum* 6, 4, 1. *Si quis ingenuum quolibet hictu in capite percusserit, pro libore det solidos V, pro cute rupta solidos X, pro plaga usque ad ossum solidos XX, pro osso fracto solidos C.*

186 A vizigót szöveghely átvételére, illetve felhasználására utal több, a *Lex Baiuvariorum*ban mutatkozó egyezés: az „*si quis ingenuum quolibet hictu percusserit, pro libore*” szöveghellyel átfedést mutat az elemzett *locus*ban a „*si quis liberum per iram percusserit*”, a „*plaga usque ad ossum*” szöveghellyel a „*si talis plaga, quod tumens sit*”, valamint az „*osso fracto*” fordulattal a „*si ossa fregit*” megfogalmazás. A *Lex Visigothorum*ban szereplő „*cute rupta*” megfeleltethető a *Lex Baiuvariorum* „*cutem fregit*” és a *Lex Alamannorum* „*pellem rupit*” fordulatának, csak éppen az utóbbi két törvényben a tényállás negációjával. (Kralík 1913. 94. sk.)

187 *Edictus Rothari* 46. *...ut cutica tantum rumpatur, quod capilli cooperint...*

188 Schmidt-Wiegand 1978. 27; R. Schmidt-Wiegand: *Stammesrecht und Volkssprache in karolingischer Zeit*. In: H. Beumann-W. Schröder (Hrsg.): *Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter*, I. Sigmaringen 1978. 171–203; 175.

189 *Lex Baiuvariorum* 4, 1. *Si quis liberum per iram percusserit, quod pulislac vocant...*; 5, 1.

190 *Lex Alamannorum* 67. *Si quis alium per iram percusserit, quod Alamanni pulislac vocant.*

191 *Lex Ribuaribus* 19. *Si ingenuus servum ictu percusserit ut sanguis non exeat usque ternos colpos, quod nos dicimus bunislege...*

192 *Edictus Rothari* 125. *Si quis servum alienum rusticanum percusserit pro unam feritam, id est pulslahi, si vulnus aut libor apparuerit...*

193 Graff 1963. III. 96. sk.

194 Schmidt-Wiegand 1978. 26; Kluge 1899. 71; Pokorny 1959. I. 98; Schade 1882. 90; Bosworth-Toller 1972. 137.

kai.¹⁹⁵ A középfelnémetben a szó *bûlslac* alakban jogi és nem jogi forrásokban egyaránt előfordul.¹⁹⁶ A sérülés olyan ütésként definiálható, amely nem okoz mozgásbeszűkülést, s amelynél – főszabály szerint – vér sem folyik, hanem amely fogva duzzanatot okoz (vö. *Beulenschlag*).¹⁹⁷

A *taudregil* (*taudragil*) kifejezés a *Lex Baiuvariorum*ban kétszer fordul elő, s az első szöveghelyen latin magyarázatát is megtalálhatjuk, nevezetesen a testi sértéssel okozott járáshibának azon formája, amikor az illető *lába a harmatot érinti*, vagyis húzza a lábát.¹⁹⁸ A kifejezés ugyanezen értelemben és magyarázattal a *Lex Alamannorum*ban is megtalálható.¹⁹⁹ A szó első tagjának etimológiája egyértelmű: az ófelnémet *tau*, vagyis *harmat* szóval áll kapcsolatban.²⁰⁰ A *dregil/dragil* tag a *futni* értelmű gót *þragian* igével hozható összefüggésbe, amint már Grimm rámutatott,²⁰¹ ugyanakkor az elemzett kifejezésben nagy valószínűséggel ezen igének ősbibb, a germán **þrag* **þrêg* gyökkel²⁰² szorosabb összefüggésben álló jelentése, a *húzni* (*trahere*) értelem szerepel.²⁰³

Az *adarcrati* kifejezés mellett a *dicunt* szerepel állítmányként a *Baiuvarii* alany nélkül, ám teljességgel biztos, hogy bajor kifejezéssel van dolgunk.²⁰⁴ A szöveghely olyan sebesülésről (szúrásról, vágásról) beszél, amely eret ért, amelynél a vérzés csak égetéssel állítható el.²⁰⁵ A kifejezés első tagja az *ér, ín* jelentésű ófelnémet *ād(a)ra*, *adar*, a középfelnémet *āder(e)*, óangol *ædre* és óészaki *æðr* szóval, valamint az indoeurópai **ēter* gyökkel hozható kapcsolatba.²⁰⁶ A második tag azonban nem állítható közvetlen párhuzamba más szöveghelyekkel, noha biztos megállapítható, hogy nyelvtanilag a *marchifalli* kifejezéssel azonos képzésmóddal, absztrakt értelmű, nőnemű főnévvel van dolgunk.²⁰⁷ Nem zárható ki, hogy a *-crati* tag a germán **gra*, **grê* szóval (*éles, durva*) hozható összefüggésbe, ami a *dörzsölni, keményen horzsolni* jelentésű, indoeurópai **ghrê*, **ghra* gyökkel kapcsolható össze.²⁰⁸ Ebből ered a középfelnémet *grât* (*hegy, szál-*

195 Graff 1963. VI. 771. skk.; Baesecke 1935. 19; 23; 61; 78; Schützeichel 1974. 174; Pokorny 1959. I. 959; Kluge 1899. 652; Schmidt-Wiegand 1978. 26.

196 Lexer 1872–1878. I. 381; His 1920. 101; 125.

197 Brunner 1906. 636; Kralik 1913. 98; Niederhellmann 1983. 219. sk.

198 *Lex Baiuvariorum* 4, 27. *Si quis aliquem plagaverit, ut exinde claudus fiat, sic ut pedes eius ros tangit, quod taudregil vocant...*; 6, 11.

199 *Lex Alamannorum* 57, 62. *Si quis autem alium in genuculo placaverit, ita ut claudus permaneat, ut pes eius ros tangat, quod Alamanni taudragil dicunt...*

200 Graff 1963. V. 346.

201 Grimm 1922. II. 187.

202 A. Fick: *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I–III*. Göttingen 1890–1909. III. 190.

203 Kralik 1913. 111.

204 *Lex Baiuvariorum* 4, 4. *Si in eum vena percusserit, ut sine igne stangnare non possit, quod adarcrati dicunt...*

205 Niederhellmann 1983. 234.

206 Graff 1963. I. 156; Pokorny 1959. I. 344; Schade 1882. I. 3; Bosworth–Toller 1972. 9.

207 Kralik 1913. 48.

208 Fick 1890–1909. III. 138.

ka),²⁰⁹ s jó eséllyel a *szúrás*, illetve *szúrni* értelmű, ófelnémet *crâti*, illetve *crâtian*, s ennek megfelelően az *adarcrati* jelentése nem más, mint *venae percussio*.²¹⁰

A *kepolsceni* kifejezés azon sebesülést jelenti, amikor a koponyacsont láthatóvá válik.²¹¹ A kifejezés első tagja a *koponya* jelentésű, ófelnémet *gebal/kebul*²¹² és középfelnémet *gebel* szavakkal.²¹³ A második tag a *megjeleni*, *láthatóvá válni* jelentésű, ófelnémet *skînan*, *skein* szavakkal rokonítható,²¹⁴ s ennek megfelelően a kifejezés az *apparitio testae* (*Schädelschein*) fordulattal adható vissza.²¹⁵ (A *kepolsceni* kifejezés első tagja a *Lex Alamannorum*-ban – a *pinn* és *fano* nevű orvosi műszerek kapcsán már idézett szöveg helyén – önállóan is megjelenik.²¹⁶

A *plotruns* a *Lex Baiuvariorum*-ban nem jelent egyebet, mint *vérző sebet*, *vérfolyást*.²¹⁷ Ugyanakkor elkülöníti a törvény a mélyebb, főbb eret érintő sebesüléstől, vagyis az *adarcratitól*.²¹⁸ Magát a tényállást jóformán minden népjog ismeri,²¹⁹ a *Lex Ribuarica*,²²⁰ a *Lex Alamannorum*²²¹ és a *Pactus legis Salicae*²²² még azt is kiemeli, hogy e tényállás akkor állapítható meg, ha a vér a földre csepeg, azonban a népnyelvi terminus csak a bajor *lex*-ben található meg. Ugyanakkor a *Lex Visigothorum* is megkülönbözteti a sérülést aszerint, hogy vér folyik-e (*sanguis vel libor apparet*), vagy sem (*sine sanguine*).²²³ Etimológiailag a szóösszetétel első tagja *vér* jelentésű ó- és középfelnémet *blôt*, *bluot*,²²⁴ az ószász, ófríz és óangol *blôd*, az óészaki *blôđ* és a gót *blôþ* szavakkal rokon.²²⁵ Az összetétel második tagja *folyni* jelentésű ófelnémet, ószász, óangol és gót *rinnan* igéből vezethető le,²²⁶ amelyből *folyás*, *folyam* jelentésű ófelnémet *runs(a)* szó eredt.²²⁷ A szó a középfelnémetben *bluotruns* és *blôtruns* alakban jelenik meg.²²⁸ Ezekén felül rokonság

209 Lexer 1872–1878. I. 1073; Pokorny 1959. I. 440.

210 Kralik 1913. 48.

211 *Lex Baiuvariorum* 4, 4. ...*vel in capite testa appareant, quod kepolsceni vocant...*

212 Graff 1963. IV. 127; Schade 1882. I. 281; Schützeichel 1974. 66.

213 Lexer 1872–1878. I. 749.

214 Graff 1963. VI. 499. skk.

215 Kralik 1913. 91.

216 *Lex Alamannorum* 57, 6. *Si autem testa id est kebul transcapulata fuerit, ita ut cervella appareat...*

217 *Lex Baiuvariorum* 4, 2. *Si in eum sanguinem fuderit, quod plotruns dicunt...*

218 Niederhellmann 1983. 229.

219 *Pactus legis Salicae* 17, 8–9; *Lex Salica* 23, 1–2; *Pactus Alamannorum* 2, 7; *Lex Ribuarica* 21, 1; *Leges Saxonum* 3; *Lex Thuringorum* 6–7; *Lex Frisonum* 22, 4; *Lex Francorum Chamavorum* 18.

220 *Lex Ribuarica* 2.

221 *Lex Alamannorum* 57, 2.

222 *Pactus legis Salicae* 17, 3.

223 *Lex Visigothorum* 6, 4, 3.

224 Graff 1963. III. 252.

225 Kluge 1899. 87; Grimm 1922. II. 185; Kralik 1913. 98.

226 Pokorny 1959. I. 326. skk.

227 Graff 1963. II. 519; Schützeichel 1974. 155; FEIST, S.: *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, Brill, Leiden, 1939³, 401.

228 Lexer 1872–1878. I. 318; His 1920. 105.

fedezhető fel a középholland *blotrunn/blotrenn*,²²⁹ az ófríz *blodrene* és *blodrinse*,²³⁰ az angolszász *blôdryne*,²³¹ valamint az óészaki *blôðrás* szavakkal, vagyis azon sebet jelöli, amelynél vér folyik ugyan, ám amelynek folyamányaként mozgáskorlátozottság, mozgásbeszűkülés nem áll be.²³²

A *Lex Baiuvariorum* bizonyos kifejezéseiben egyértelművé válik a *pluralis* első személyben álló aktív állítmányból, hogy a törvény megalkotásában közreműködő bajorok saját népnyelvük szavaként iktatták be a vonatkozó passzusokba. Más fordulat mellett többes szám harmadik személyű aktív, illetve egyes vagy többes szám harmadik személyű passzív állítmány áll – akár a bajoroknak mint alanynak a megnevezésével, akár anélkül –; ezek esetében a szöveg egyértelművé teszi, hogy e szavakat a bajorok használták az adott jelentés kifejezésére. A vizsgálódásunk tárgykörébe tartozó kifejezések között nem találhatók ilyen terminusok. A bajor törvénytövegekben olvasható számos – nem feltétlenül bajor, ám kétségkívül – délnémet kifejezés is. Ezek azonos, vagy hasonló alakban találhatók meg a *Lex Alamannorum*ban – ezek (a bajor alakot idézve) a következők: *hrevawunt*, *lidiscart(i)*, *marchzand*, *palcprust*, *pulislac*, *taudregil*. E szavak tehát a *Lex Alamannorum*ból, méghozzá annak korábbi verziójából, a *Chlotharianából* kerültek átvételre. A törvénytöveg tartalmaz más, csupán vélelem alapján bajor eredetűnek tekinthető fordulatokat is. Ezek: az *adarcra*t, a *keposceni* és a *plotruns*.

A fentiekben az orvoslás, az orvos, a beteg és a betegségek megjelenését vizsgáltuk a *Lex Baiuvariorum*ban. A tanulmány első részében kitértünk a *sedes materiae*, vagyis a *Lex Baiuvariorum* datálásának kérdésére, valamint – tekintettel arra, hogy a bajor népjog csak a többi *Volksrecht*tel együtt elemezhető – az összehasonlításnál tekintetbe vett kontinentális germán népjogok, a vizigót, a langobard és az alemann lexek datálására.

A tanulmány második részében röviden tárgyaltuk kora középkori orvoslás körét, nevezetesen a medicina és az orvos jogi helyzetét, illetve ennek megjelenését a jogi és nem jogi forrásokban. A kora középkori szabályozás kontextusba helyezendő, kitékintést kellett tennünk az antik medicina középkori továbbélésére, illetve az orvoslás és az orvosi hivatás egyházi megítélésére is, lévén hogy az utóbbi erőteljesen befolyásolta a medicina szerepének rögzítését a jogforrásokban.

Ezt követően, a munka harmadik részében térünk rá a címben említett kérdéskörre, vagyis az orvosnak, az orvoslásnak, a betegségnek, a testi sértésnek és általában a sérüléseknek a szabályozására a bajor népjogban. A források négy olyan betegséget jelöltek meg, amelyek a cselekvőképességet és általában a beteg jogi státusát befolyásolták: nevezetesen a lepra, az elmebetegség különféle fajtáit, a vakságot és a sérvet. E betegségek jogi megítélése során a tanulmány kitért a jogi szabályozás erőteljes egyházi motivációira is. Hasonlóképpen kikerülhetetlen volt a magzatelhajtás és a vetélést okozó testi sértés tényállásának vizsgálata során a (részben az antik bölcséletben gyökerező) keresztény

229 K. Schiller–A. Lübben: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, I–II. Leipzig 1888. I. 365.

230 K. v. Richthoven: *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen 1840. 655.

231 Bosworth–Toller 1972. 112.

232 Brunner 1906. II. 636; Kralik 1913. 98.

tan figyelembevételéhez, hogy ki lehessen mutatni az egyes népjogok – lejegyzésük oka és kora miatt is gyökeresen különböző – álláspontját e kérdésben.

Ezt követően röviden áttekintettük a törvény azon passzusait, amelyek egyfelől *expressis verbis* rögzítették az orvos bevonásának szükségességét bizonyos sérüléseknél, másfelől pedig – mintegy a sérülés súlyosságának s az azt helyrehozandó *compositio* nagyságának megállapíthatóság érdekében – információt hordoznak az orvos által alkalmazott kezelés, terápiás módszer mibenlétét illetően.

Végezetül – s a tanulmány e részében már nem is annyira a latin, mint inkább a germán filológia eredményei kerültek felhasználásra – az egyes kórképek rendszerint népnyelvi, azaz germán (bajor) megnevezéseit vettük sorra és elemeztük, lévén hogy e terminusok jóval a törvény lejegyzése előtti idők maradványai, és a korabeli jogalkalmazó számára teremtettek biztonságot a szankció kiszabása tekintetében, lévén hogy a törvényben latin nyelven rögzített tényállást a kompilátorok biztosabbnak vélték a közbeékelt germán terminológia felhasználásával is pontosítani. Ezen aprólékos, mikrofilológiai elemzés során számos párhuzam, átfedés és átvétel bontakozott ki az egyéb germán népjogok – elsődlegesen, ám nem kizárólagosan a *Lex Alamannorum*, a *Lex Visigothorum* és az *Edictus Rothari* – tényállásaival, illetve ezen orvosi-jogi terminusok továbbélését illetően.

EGY KORA KÖZÉPKORI KONCEPCIÓS PER – III. TASZILÓ TRÓNFOSTTÁSA

A Nagy Károly által létrehozott egységes birodalom megteremtése számos áldozatot követelt, ezek egyike volt III. Tasziló, a Bajorországban két évszázadon át uralkodó Agilolfing-dinasztia utolsó hercege, akit trónjától a frank uralkodó nem valamiféle véres katonai vereség következményeként fosztott meg, hanem egy 788-ban megrendezett – mai szóhasználatnál élve: koncepciós – perben. A pert megelőzően Károly jól kiszámított diplomáciai lépésekkel mind kül-, mind pedig belpolitikailag elszigetelte Taszilót, s végül – *iusdictio*ja alá vonandó – 787-ben vazallusává tette. Fő vádként a Károlyhoz hű bajorok az *infidelitast*, vagyis a hűbérúr iránti hűtlenséget, valamint a *harislizt*, azaz a királyi sereg engedély nélküli elhagyását hozták fel Tasziló ellen – igaz, az utóbbi cselekményre negyed századdal a per előtt került sor. Írásunkban először a Tasziló által tett hűségeskük történeti hátterét követjük nyomon (I.), majd magát a koncepciós pert (II.), végül pedig annak jogi hátterét és indokolását (III.) tesszük vizsgálat tárgyává.

I. Az utolsó bajor herceg trónfosztása és az önálló Bajor Hercegség megszűnése történetének nehezen rekonstruálható volta a forrásanyag jellegéből adódik: a korabeli eseményekről csak frank elbeszélő forrásokból értesülhetünk, s e textusok a történéseket a 788-as trónfosztás tükrében, s azt legitimáló szemszögből adják elő.¹ Az események láncolatának rekonstrukcióját alapvetően két forrás, az *Annales regni Francorum* és az *Annales qui dicuntur Einhardi* alapján ismerhetjük meg, az egyéb forrásokat inkább e két textus kiegészítéséhez, pontosításához, esetlegesen a velük való ütköztetéshez hívhatjuk segítségül. Sem az *Annales regni Francorum*, sem az *Annales qui dicuntur Einhardi* nem az adott történés esztendejében, hanem valamivel később keletkezett.² Az *Annales regni Francorum* két fázisban jött létre: az első fázis 787-től 795-ig tartott, ekkor pótolták az események feljegyzését 741-től, a második fázisban, 795 után pedig évről évre tették meg a bejegyzéseket;³ az első, 795-ig tartó részhez a szerző korábbi, mára már részint elveszett évkönyveket használt fel.⁴ Az Einhardnak tulajdonított *Annales* valamikor 814 és 817 között született mintegy az *Annales regni Francorum* átdolgozásaként, s e munkafolyamat során egyfelől stiláris finomításokat, másfelől az események értékelésében és hangsúlyjaiban tartalmi módosításokat hajtott végre a szerző. Mivel e forrás két évtizeddel később keletkezett, a *Frank Birodalmi Évkönyvek*hez képest csak

1 Nótári T.: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged 2005. 65. skk.; P. Classen: *Bayern und die politischen Mächte im Zeitalter Karls des Großen und Tassilos III*. In: *Ausgewählte Aufsätze*. 1983. 235.; H. Krawinkel: *Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht*. *Forschungen zum deutschen Recht II/2*. Weimar 1937. 47. skk.

2 H. Löwe: *Die Reichsannalen*. In: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger II*. Weimar 1953. 245. skk.

3 Löwe 1953. 252.

4 L. Kolmer: *Zur Kommendation und Absetzung Tassilos III*. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 43. 1980. 293.

másodlagosan használható fel.⁵ Ugyanakkor az *Annales regni Francorum* elbeszélését is *cum grano salis* kell értékelnünk, tekintettel arra, hogy a 788 előtti bajor viszonyokat illető passzusokat a 788-as év eseményei határozták meg, vagyis a tényanyagot akképpen stilizálták és manipulálták, hogy azok utóbb a III. Tasziló elleni per ítéletét igazolják.⁶ Nagy valószínűséggel elfogadhatjuk azon nézetet, miszerint a Bajorországra és Taszilóra vonatkozó, meglehetősen kimerítő leírás egy (a per során keletkezett, a vádat, s az ítéletnek és egyáltalában a per jogosságának indokolását tartalmazó) frank udvari irat kronológiai szempontok alapján felosztott, a hivatalos nyelvhasználathoz közel álló átdolgozása,⁷ tehát a forrás szánt szándékkal a frank uralkodó – vagyis a győztes – igencsak szubjektív szemszögéből láttatja velünk az eseményeket.⁸

Az önálló Bajor Hercegség utolsó uralkodója, III. Tasziló az Agilolfing-dinasztia⁹ (a család férfiága 736 táján halt ki) alemann ágából származó Odilo bajor herceg és felesége, a frank származású Hiltrud – Martell Károly leánya, valamint Karlmann és Pippin nőtestvére – fiaként született 741-ben. Hiltrud apja halála után, fivéreinek ellenkezésével nem törődve mostohaanyja, a bajor uralkodóval rokonságban álló Swanahilt ösztönzésére – akit Martell Károly 725-ös bajor hadjáratából hozott magával, s második feleségévé tett – ment nőül Odilóhoz.¹⁰ Még Odilo életében – a sógorok között 743-ban kirobbant, bajor vereséggel végződő háborúskodás után –, 745-ben Pippin a salzburgi püspöki székbe helyezte Virgilt, aki utóbb Tasziló egyik legszilárdabb támaszának bizonyult.¹¹ Szintén még Odilo uralkodása alatt a karantánok a frankok és a bajorok támogatását kérték az avarok ellen – amint már korábban, 741/742-ben is bajor segítséggel hárított el Boruth karantán fejedelem egy avar támadást¹² –, s ezzel megnyitották Salzburg számára a keleti misszió lehetőségét.¹³ 749-ben Hiltrud féltestvére, Grifo megkísérelte magához ragadni a hatalmat Bajorországban, számos előkelő, köztük az alemann herceg, Lantfrid és Suitger gróf is csatlakozott hozzá; Pippin levverte

5 Löwe 1953. 253.

6 Classen 1983. 235; Kolmer 1980. 293; E. Rosenstock: *Unser Volksname Deutsch und die Aufhebung des Herzogtums Bayern*. Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde 29. 1928. 1. skk.

7 Classen 1983. 235. sk.

8 Kolmer 1980. 294.

9 Az Agilolfingek eredetéhez bővebben lásd E. Zöllner: *Die Herkunft der Agilulfinger*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 59. 1951. 245. skk.; J. Jarnut: *Agilolfingerstudien. Untersuchungen zur Geschichte einer adligen Familie im 6. und 7. Jahrhundert*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 32. Stuttgart 1986. 5. skk.; 44. skk.

10 K. Reindel: *Das Zeitalter der Agilolfinger*. In: M. Spindler (Hrsg.): *Handbuch der Bayerischen Geschichte*, I. München 1967. 124.

11 H. Wolfram: *Das Fürstentum Tassilos III., Herzogs der Bayern*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 108. 1968. 159.

12 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Ed. F. Lošek, MGH Studien und Texte 15. Hannover 1997.) 4. Ehhez lásd Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest 1998. 266. skk.; Nótári T.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Aetas 2000. 3. 93. skk.; Nótári 2005. 95. skk.; 177. skk.

13 H. Löwe: *Die karolingische Reichsgründung und der Südosten. Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom*. Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13. Stuttgart 1937. 17. sk.

a pártütést, és nővére gyámsága mellett az akkor nyolcesztendőös Taszilót Bajorország hercegévé tette.¹⁴ 754-ben Hiltrud távozott az élők sorából, s így Tasziló közvetlenül nagybátyja gyámsága alá került.¹⁵ A következő évben vett részt Tasziló először a frank birodalmi gyűlésen, amit immáron nem márciusban, hanem májusban tartottak, mivel a gyalogosból lovas sereggé alakított *exercitus Francorum* lovainak ellátása májusban nem jelenthetett különösebb gondot; a fiatal Tasziló megjelenése kétségkívül jelentős politikai eseménynek számított, hiszen a szűkszavú *Annales*-hagyomány említésre érdemes ténynek ítélte.¹⁶ Tasziló 756-ban tett első alkalommal eleget hadi kötelezettségének. Pippin Aistulf langobárd király elleni második hadjáratában történő részvételének – a Karolingok politikája szempontjából nehezen alábecsülhető – legitimációs súlyát jól mutatja, hogy a *Continuationes Fredegarii* csupán e hadi vállalkozás elbeszélése kapcsán szól Taszilóról.¹⁷

757-ben, a Compiègne-ben tartott birodalmi gyűlésen bocsátotta el Pippin Taszilót gyámsága alól, amiről azonban a hivatalos frank történetírás forrásai nem tesznek említést.¹⁸ A frank historiográfia (az *Annales regni Francorum*,¹⁹ az ezen alapuló *Annales qui dicuntur Einhardi*²⁰ és az egyéb évkönyvek²¹) ugyanakkor expressis verbis hangsúlyozza

14 *Annales regni Francorum* (Ed. F. Kurze, MGH SS rer. Germ. in sum scholarum 6. Hannover 1895.) a. 748; *Annales qui dicuntur Einhardi* (Ed. F. Kurze, MGH SS rer. Germ. in usum scholarum, Hannover 1895.) a. 748; *Annales Mettenses priores* (Ed. B. v. Simson, MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 10. Hannover–Leipzig 1905.) a. 749.

15 Wolfram 1968. 160.

16 *Annales Mosellani* (Ed. J. M. Lappenberg, MGH SS 16. Hannover 1859.) a. 755; K. Reindel: *Bayern im Karolingerreich*. In: Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben I. Düsseldorf 1967. 221.

17 *Continuationes Fredegarii* (Ed. B. Krusch, MGH SS 2. Hannover 1888.) 38. Hadjárata során Pippin elpusztította a langobárd főváros, Pavia környékét, szorongatottságában Aistulf a frank püspökökhöz és nemesekhez fordult, hogy a király felé közvetítőiként lépjenek fel. Pippin meghagyta ugyan a király életét, akinek azonban kincseinek egyharmadát és számos ajándékot kellett a frank uralkodónak átadnia, ezen kívül eskütételre, tűszok állítására, valamint rendszeres adófizetésre kényszerítették.

18 E. Klebel: *Bayern und der fränkische Adel im 8. und 9. Jahrhundert*. In: Grundfragen der alemannischen Geschichte. Mainvorträge 1952. Vorträge und Forschungen 1. 1955. 193. skk.; W. Kienast: *Die fränkische Vasallität. Von den Hausmeiern bis zu Ludwig dem Kinde und Karl dem Einfältigen*. Frankfurt a. M. 1990. 80. skk.

19 *Annales regni Francorum a. 757 Et rex Pippinus tenuit placitum suum in Compendio cum Francis; ibique Tassilo venit, dux Baioariorum, in vasatico se commendans per manus, sacramenta iuravit multa et innumerabilia, reliquias sanctorum manus imponens, et fidelitatem promisit regi Pippino et supradictis filiis eius, domno Carolo et Carlomanno, sicut vassus recta mente et firma devotione per iustitiam, sicut vassus dominos suos esse deberet. Sic confirmavit supradictus Tassilo supra corpus Dionysii, Rustici et Eleutherii necnon et sancti Germani et sancti Martini, ut omnibus diebus vitae eius sic conservaret, sicut sacramentis promiserat; sic et eius homines maiores natu, qui erant cum eo, firmaverunt, sicut dictum est, in locis superius nominatis et in aliis multis.*

20 *Annales qui dicuntur Einhardi a. 757 In Compendio... ubi tunc populi sui generalem conventum habuit. Illuc et Tassilo dux Baioariorum cum primoribus gentis suae venit et more Francico in manus regis in vassaticum manibus suis semetipsum commendavit fidelitatemque tam ipso regi Pippino quam filiis eius Karlo et Carlomanno iureiurando supra corpus sancti Dionysii promisit et non solum ibi, sed etiam super corpus sancti Martini et sancti Germani simili modo sacramento fidem se praedictis dominis suis diebus vitae suae servaturum est pollicitus. Similiter et omnes primores ac maiores natu Baioarii, qui cum eo in praesentiam regis pervenerant, fidem se regi et filiis eius servaturos in praedictis venerabilis locis promiserunt.*

21 *Annales Lobienses* (Ed. G. Waitz, MGH SS 13. Hannover 1881.) a. 756 (!) *Thassilo quoque dux*

a Tasziló által végrehajtott vazallusi *commendatió*t, vagyis arról tudósít, hogy Tasziló a bajor nemesekkel együtt Saint-Denis kolostorában Dionysius, Rusticus és Eleutherius ereklyéi felett hűséget ígért nem csupán a királynak, Pippinnek, hanem fiainak, Károlynak és Karlmannnak; valamint Szent Márton és Germanus sírjai felett is ünnepélyesen esküt tett, hogy élete végéig hű marad a frank uralkodóhoz és utódaihoz. E beszámolókat azonban érdemes némi fenntartással kezelni: ha a bajor herceg nemesei és előkelői kíséretében valóban vazallusi hűségesküt tett volna nagybátyjának, Pippinnek, a Bajor Hercegség viszonya a frank birodalomhoz teljességgel új közjogi alapokra, erős függőségbe, az öntudatos bajor nemesség pedig frank alávetettségbe került volna, s Tasziló sem őrizhette volna meg alattvalói előtt uralkodói tekintélyét.²² Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vazallusi *commendatio* azon formája, amiről a frank évkönyvek említést tesznek, csak a IX. század harmadik évtizedében vált bevett szokássá.²³ A bajor jogrend a hercegre a – 751 óta Karoling – frank király iránti hűség kötelezettségét róta, s a Tasziló által Pippin és fiai felé tett hűségeskü nem jelentett egyebet, mint a Karoling-dinasztiának a pápa által is elismert öröklési jogának megerősítését.²⁴ A vazallusi alávetettséget valószínűtlenné teszi, hogy az ekkortájt a frankok által legyőzött *duces* is csupán hűségeskü tételére, túszok adására és a frank *dicio* elismerésére lettek kötelezve, s így semmi sem indokolta, hogy Pippin a vele ekkor még felhőtlenül jó viszonyt fenntartó Taszilót ilyen súlyosan megalázó helyzetbe hozza.²⁵ Érdemes szemügyre venni a Nagy Károly császárrá koronázása után keletkezett *Annales Mettenses priores* beszámolóját a 757-es eseményekről: ebben csak Tasziló és nemesei hűségesküjéről esik szó, ám a vazallusi *commendatió*ról nem;²⁶ nagy valószínűséggel Bajorország 794-es teljes bekebelezése után a későbbi frank propaganda nem érezte már szükségét a korábban legitimációs célzattal, igencsak tendenciózusan, részleteiben meghamisítottan előadott verzió megismétlésének.

Ezen eskü tehát csupán hűség-, nem pedig vazallusi eskü volt: a gyámság alól elbocsátott ifjú Tasziló hűségesküje nagybátyja, Pippin felé, amellyel a király és a herceg szakrális eszközökkel, vagyis a szentek ereklyéi felett tett ígérettel is megerősítették a köztük fennálló szövetséget, s amelyben Taszilónak ugyanakkor valamilyen módon

Baiuvariorum iuravit fidelitatem domno Pippino in Compendio palatio; Chronicon Vedastinum (Ed. G. Waitz, MGH SS 13. Hannover 1881.) a. 757 *Quo anno placitum agens in Compendio villa publica, Tasilonem regno Francorum sacramentis conciliat, spondentem se fidelem esse ipsi regi contra (=cuncta) per tempora.*

22 H. Wolfram: *Grenze und Mission. Salzburg vom heiligen Rupert zum heiligen Virgil*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 72; J. Jahn: *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35. Stuttgart 1991. 336.

23 Krawinkel 1937. 47. skk.

24 Ehhez lásd U. Eckhard: *Untersuchungen zu Form und Funktion der Treueidleistung im merowingischen Frankenreich*. Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landesgeschichte. Marburg 1976.

25 Kolmer 1980. 297. skk.

26 *Annales Mettenses priores a. 757 Eodem anno rex Pippinus tenuit placitum suum in Compendio villa publica, in qua etiam Tassilo dux Bavariorum fuit. Quem pro fidei firmitatis causa et eius homines maiores natu, qui erant cum eo, domnus Pippinus iurare sibi fecit supra sanctissima corpora sancti Dionisii, Rustici et Eleutherii necnon et sancti Germani et sancti Martini, spondentes se fideles esse Pippino rege et filiis eius omnibus diebus vitae suae.*

nyilvánvalóvá kellett tennie a bajor hercegnek a frank királyhoz immáron évtizedek óta fűződő laza, inkább személyes, mint közjogi síkon megnyilvánuló, ám semmiképpen sem vazallusi jellegű függőségi viszonyát.²⁷ Nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a bajor előkelők valóban Taszilóval együtt hűségüket tettek-e Pippinnek, valószínűnek tűnik azonban, hogy a frank hagyomány ezt inkább azok igazolására hozta fel, akik Tasziló bukása idején Nagy Károly pártján állottak, s ezzel jogszerű uruk, a bajor herceg iránti kötelező lojalitásukat megsértették; mentségükre csak egy másik, nevezetesen őket a frank királyhoz kötő hűségük ténye szolgálhatott.

A frank történetírás tehát a Nagy Károly és Tasziló közötti ellentétet a múltba igyekezett visszavetíteni, s ezáltal a frank király kizárólag politikai motívumait jogilag is megkísérelte legitimálni.²⁸ Épp a frank források sugallta hiba volna a *compiègne*-i eseményeket a későbbi konfliktus indítékának tekinteni – a frank–bajor viszonyban beálló, valóban döntő, a frank terjeszkedési politika hozta fordulat csak jóval Nagy Károly trónra lépése után következett be, a konfrontáció a bajor herceggel a frank király számára csak 781-ben került napirendre. Pippin egész uralkodása alatt kiegyensúlyozott kapcsolatra törekedett nővérével, Hiltruddal és unokaöccsével, Taszilóval, s ennek fényében nem beszélhetünk egy, az európai politikát évtizedeken át alapvetően tematizáló Karoling–Agilolfing ellentétről: Pippin segítsége nélkül Tasziló nem foglalhatta volna el méltóságát Bajorország hercegeként, nem lehetett volna úrrá a Grifo keltette viszályon, komoly feszültségek esetén az ifjú herceg gyámságának ideje sem telhetett volna nyugalomban, s Nagy Károlynak a langobárd önállóságot megsemmisítő győzelme után az önálló Bajorország sem maradhatott volna fenn teljes integritásában.²⁹ A bajor okleveleket 766-tól kizárólag Tasziló uralkodásának évei szerint datálták, a herceg önállóan bocsátott ki törvényeket, s gyakorolhatta egyházszerkezési jogait – vagyis megállapítható, hogy 787-ig Tasziló közvetlen frank beavatkozás nélkül uralkodott, intézte kül- és belpolitikáját, ami természetesen nem zárta ki lépései során a frank szövetség tekintetbevételét.³⁰

Taszilónak az aquitániai hadjáratban játszott szerepét, illetve az abbani részvételének megtagadását megvilágítandó érdemesnek tűnik az események hátterét röviden áttekinteni. A 757-es hűségük után a frank források egy ideig hallgatnak a frank–bajor kapcsolatokról, s inkább Pippin belpolitikájával és a szászokkal történt összeütközéseivel foglalkoznak. Az uralkodót azonban hamarosan az aquitániai konfliktus foglalta le: Pippin a bajorokkal régóta szövetséges Aquitánia herceget, Waifart arra akarta kényszeríteni, hogy mondjon le az egyházi javadalmak feletti rendelkezési jogáról, és szolgáltatassa ki az Aquitániába menekült frankokat, ám Waifar nem akarván hercegi jogkörét ily jelentősen csorbítani, nem engedhetett a követeléseknek, ami egyértelműen háborút jelentett. Pippin rövid úton térdre kényszerítette Aquitánia herceget, aki ugyan megadta magát, ám Pippin követeléseit egy aquitániai *placitum* elé kívánta terjesztetni – a

27 Classen 1983. 235; Kolmer 1980. 298; Jahn 1991. 338.

28 Jahn 1991. 339. skk.

29 Jahn 1991. 341.

30 Krawinkel 1937. 51.

frank uralkodó kezdetben megelégedni látszott e feltételekkel.³¹ Az egyházi felségjogok feladása természetesen alapjaiban ingatta volna meg a hercegi hatalmat, amit Waifar a rendelkezésére álló eszközökkel hathatósan védelmezett; eljárását a frank ábrázolásmód értelemszerűen csalárdságnak, uralmát zsarnokságnak minősítette.³² Pippin csak röviddel halála előtt, 768-ban tudta elérni, hogy az aquitániai nemesek maguk szabaduljanak meg a hercegtől;³³ amikor apja halála után Károly újra frontot nyitott Aquitánia felé, fivére, Karlmann megtagadta tőle az ígért támogatást³⁴ – mindez egyértelműen jelzi, hogy Pippin offenzív politikája a frank előkelők köreiben is erősen vitathatónak számított.³⁵

A 763 májusában a Loire mellett fekvő Nevers-ben tartott frank birodalmi gyűlésen döntés született a negyedik aquitániai hadjárat megindításáról, a frank sereg nagy erővel lerohanta Aquitániát, végigpusztította annak egész területét, számos kolostort és települést lerombolt és felégetett.³⁶ Tasziló kezdetben részt vett a hadi cselekményekben, ám utóbb betegsége hivatkozva visszatért Bajorországba – azon tényt, hogy e kétségkívül gesztusértékű tette, a *harisliz* akkortájt nem keltett komolyabb politikai visszhangot, az is jelzi, hogy Pippin udvari történetírója s unokafivére, Nibelung nem tartotta említésre méltónak.³⁷ A 788 után keletkezett frank források – Tasziló koncepciók perét legitimálandó – a 757-es hűségeskü megsértését látták abban, hogy a bajor herceg nem volt hajlandó Pippin kegyetlen hadjáratában részt vállalni, s hangsúlyozták, hogy a király jótéteményeiről megfélemlítve gonosz megfontolástól vezérelve húzódott vissza Bajorországba azzal a szándékkal, hogy a királynak többé nem is akar a szemébe nézni.³⁸ A későbbi, ám számos esetben ábrázolásmódját tekintve objektívebb *Annales Mettenses priores* és *Annales Maximiani* csupán arról adnak hírt, hogy Tasziló titokban, a király engedélye nélkül hagyta el a sereget, s tért haza Bajorországba, azonban mind Pippin jótéteményeiről, mind pedig Tasziló csalárdságáról hallgatnak.³⁹ Tasziló minden kétséget kizáróan megsértette a frank uralkodónak tett hűségesküjét, ám ez – szemben a későbbi

31 *Continuationes Fredegarii* 41; *Annales Mettenses priores* a. 760; *Annales regni Francorum* a. 760 *Tunc Pippinus rex, cernens Waifarum ducem Aquitaniorum minime consentire iustitias ecclesiarum partibus, quae erant in Francia, consilium fecit cum Francis, ut iter ageret supradictas iustitias quaerendo Aquitania.*

32 *Continuationes Fredegarii* 44.

33 *Continuationes Fredegarii* 42. skk.; 52.

34 Einhardus, *Vita Karoli magni* (Ed. O. Holder-Egger, MGH SS in usum scholarum 25. Hannover 1991.) 5.

35 Wolfram 1968. 162; Jahn 1991. 371.

36 *Continuationes Fredegarii* 47.

37 Jahn 1991. 372.

38 *Annales regni Francorum* a. 763 *Pippinus rex habuit placitum suum in Nivernis et quartum iter faciens in Aquitaniam. Ibi que Tassilo dux Baioariorum postposuit sacramenta et omnia, quae promiserat, et per malum ingenium se inde seduxit, omnia benefacta, quae Pippinus rex avunculus eius ei fecit, postposuit; per ingenia fraudulenta se subtrahendo Baioariam petiit et nusquam amplius faciem supradicti regis videre voluit.; Chronicon Vedastinum a. 763 Quo anno Pippinus quarto iter fecit in Aquitaniam, ibique Tasilo fatiem eiusdem regis fugiens, benefacta eius cum sacramentis postposuit.*

39 *Annales Mettenses priores* a. 763; *Annales Maximiani Continuatio* (Ed. G. Waitz, MGH SS 13. Hannover 1881.) a. 764 (!) *Hiemps magnus (!) erat, et Tassilo de Aquitania clam de hoste se subtraxit.*

frank beállítással – semmiképpen nem minősült halált érdemlő cselekménynek, csupán a későbbiekben, nevezetesen a 788-as események miatt igyekezett a frank historiográfia a bajor herceg ellen olyan bizonyítékokat, illetve bizonyítható tényállásokat keresni – s ha nem talált, kreálni –, amelyek alapján politikai okokra visszavezethető trónfosztását legitimálni tudta.⁴⁰

Egy wormsi birodalmi gyűlésen 764-ben Pippin a nemesek elé tárta Waifar és Tasziló, az iránta az engedelmséget megtagadó hercegek ügyét,⁴¹ ám Bajorország ellen tervezett hadjáratát a 763 decemberétől 764 márciusáig tartó zord tél miatt⁴² – ami jelentős ellátási nehézségeket okozott, s a készleteket a végsőkig kimerítette⁴³ – sem 764-ben, sem 765-ben nem kezdhetette meg.⁴⁴ Elképzelhető, hogy tanácsadói is lebeszéltek Pippin a kétfrontos háborúról, ami jelentősen meggyengítette volna az aquitániai hadjárat miatt már egyébként is erősen próbára tett frank birodalmat.⁴⁵ A Pippin és Tasziló között kirobbanással fenyegető ellentéteket lecsendesítő I. Pál pápa (757–767) is fellépett közvetítőként, tekintve, hogy a langobárd uralkodóval kibontakozó konfliktusában az Alpokon túli szövetségesekre volt szüksége, s ezen elképzeléseibe egy frank–bajor összeütközés nem illett volna.⁴⁶

Pippin 768-ban bekövetkezett halála a Karolingok hatalmát súlyos válságba sodorta, a Károly által győzelemmel lezárt *bellum Aquitanicum* megmutatta a Károly és Karlmann között húzódo, egyre mélyülő törésvonalakat. A válság a korabeli okleveles anyagban is tükröződik, ugyanis a frank uralkodók legitimációját erősítő ekkor kezdte a kancellária a *gratia Dei* formulát használni.⁴⁷ A frank királyi uralom meggyengülését Tasziló igyekezett saját hercegségének megerősítésére fordítani: a bajor–langobárd szövetség már feltehetően ezt megelőzően, 763-ban létrejött a Desiderius király leánya, Liutpirg és Tasziló közötti házasságkötéssel, 768/769-es itáliai útja során Tasziló még szorosabbra fűzte a langobárd kapcsolat szálait,⁴⁸ s utat próbált találni a pápához mint lehetséges szövetségeshez – az itáliai orientációt egyebek mellett az is indokolta, hogy Pippinnek halála előtt végképp sikerült legyőznie és birodalmába integrálnia Aquitániát, s meg-

40 Kolmer 1980. 305.

41 *Annales regni Francorum a. 764 Tunc rex Pippinus habuit placitum suum ad Wormatiam et nullum iter aliud fecit, nisi in Francia resedit, causam pertractabat inter Waifarum et Tassilonem.*; *Annales qui dicuntur Einhardi a. 764*; Reindel 1967. 68.

42 *Annales Mettenses priores a. 763*; *Annales regni Francorum a. 763 Et facta est hiems valida.*; *Annales Iuvavenses maximi, Annales Iuvavenses maiores* (Ed. H. Bresslau, MGH SS 30/2. Hannover 1934.) a. 763; *Annales Iuvavenses minores* (Ed. G. H. Pertz, MGH SS 1. Hannover 1826.) a. 763. *Hiemps magna fuerat.*

43 Ehhez lásd bővebben F. Curschmann: *Die Hungersnöte im Mittelalter*. Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte 6. 1900.

44 Wolfram 1968. 163; L. Oelsner: *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter König Pippin*. Berlin 1975. 383; *Annales qui dicuntur Einhardi a. 764 Propter dua bella, Aquitanicum iam olim susceptum et Baioaricum propter Tassilonis ducis defectionem suscipiendum.*

45 Jahn 1991. 373.

46 Löwe 1937. 47; Classen 1983. 236; Reindel 1967. 169; Jahn 1991. 374.

47 H. Wolfram: *Intitulatio I. Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte, Ergänzungsband 21. Graz–Wien–Köln 1967. 215. skk.

48 J. Jarnut: *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1982. 119.

gyilkoltatnia Waifart, Tasziló egykori szövetségesét.⁴⁹ Amikor Károly 769-ben végérvényesen fel akarta számolni az aquitániai ellenállást, fivére, Karlmann elhagyta a frank sereget, vagyis *harislizt* követett el, amivel később Taszilót is vádolni fogják.⁵⁰ (Nem zárhatjuk ki, hogy Tasziló 788-as koncepciók perében szerepet játszhatott Nagy Károly azon igyekezete is, hogy a bajor herceg elítélésével egyúttal saját fivéréen is utólagosan elégtételt vegyen a 769-ben törtétek miatt.⁵¹)

770-re az özvegy anyakirályné, Bertrada, Károly és Karlmann anyja létrehozott egy meglehetősen ingatag, ám a viszonyokat ideig-óráig konszolidáló szövetségi rendszert: megpróbálta elsimítani a vizsályt III. István pápa (768–772) és Desiderius langobárd király között, valamint Desiderius leánya és Károly házassága révén igyekezett a frank–langobárd kapcsolatot is nyugvópontra hozni. Bár e házasság kétségkívül nem nyerte el a pápa tetszését, 771-ben mégis kénytelen volt Desideriusszal megállapodást kötni, ami ugyanakkor a frank befolyást gyengítette Rómában.⁵² Az egyre inkább tetőfokára hágó testvérviszály idején, 771 decemberében hirtelen meghalt Karlmann, s özvegye, Gerberga gyermekeivel és néhány hívével együtt Desideriushoz menekült, mivel Károly az egész frank terület feletti hatalmat magához ragadta.⁵³ Hamarosan meghalt III. István pápa is, s e két haláleset megnyitotta Károly számára az utat: fivére területeinek elfoglalása után kibékült Karlmann híveivel, többek között Fulraddal, Saint-Denis apátjával.⁵⁴ Károly ekkortájt bontotta fel házasságát Desiderius leányával és küldte vissza apjához, ami egyfelől személyes, másfelől politikai ellenségeskedést szült,⁵⁵ ezt követően hamarosan újra megnősült, az alemann származású Hildegardot, Gottfried alemann herceg dédunokáját, Odilo dédunokahúgát, vagyis Tasziló rokonát vette feleségül⁵⁶ – Hildegard anyja, Imma Gerold gróf felesége volt, aki szintén az Agilolfingek nemzetségébe, pontosabban annak középrajnai–alemann ágába tartozott.⁵⁷ Hildegard

49 Jahn 1991. 392.

50 *Annales regni Francorum a. 769 Domnus Carolus gloriosus rex iter peragens partibus Aquitaniae, eo quod Hunaldus voluit rebellare totam Wasconiam etiam et Aquitaniam, et cum paucis Francis auxiliante Domino dissipata iniqua consilia supradicti Hunaldi. Et in ipso itinere iungens se supradictus magnus rex cum germano suo Carlomanno in loco, qui dicitur Duasdivés. Inde Carlomannus se revertendo Franciam iter arripiens, domnus Carolus benignissimus rex ivit ad Aequolesinam civitatem...; Annales qui dicuntur Einhardi a. 769; Annales Mettenses priores a. 769; Einhardus, *Vita Karoli magni* 5.*

51 Jahn 1991. 392.

52 H. Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, 378–907*. Wien–Berlin 1987. 101. skk.; Wolfram 1988. 161. sk.; Löwe 1937. 50; Jarnut 119. sk.

53 *Annales regni Francorum a. 771 Et eodem anno Carlomannus rex defunctus est in villa, quae dicitur Salmontiacus, prid. Non. Decembr. Domnus rex Carolus venit ad Carbonacum villam, ibique venientes Wilcharius archiepiscopus et Folfadus capellanus cum aliis episcopis ac sacerdotibus, Warinus et Adalhardus comites cum aliis primatibus, qui fuerunt Carlomanni; uxor vero Carlomanni cum aliquibus paucis Francis partibus Italiae perrexerunt...; Annales Mettenses priores a. 771; S. Abel–B. Simson: *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Großen, I–II*. Berlin 1969. I. 98. skk.; Reindel 173.*

54 Abel–Simson 1969. I. 100.

55 Abel–Simson 1969. I. 94. skk.; K. Schmid: *Zur Ablösung der Langobardenherrschaft durch die Franken*. In: *Gebetsgedanken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge*. Festgabe zu seinem sechzigsten Geburtstag. Sigmaringen 1983. 287.

56 Einhardus, *Vita Karoli magni* 18.

57 A Geroldok nemzetségéhez lásd *M. Mitterauer: Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische*

volt a politikailag döntő fontosságú házasság szempontjából számításba jövő egyetlen Agilolfing-leány, s aligha tételezhetjük fel, hogy e nász Tasziló tudta nélkül és akarata ellenére jött volna létre. (Érdemes megemlíteni, hogy Tasziló trónfosztása után Károly Hildegard fivérét, Geroldot rendelte megbízottjaként Bajorországba.⁵⁸) E házasság szolgált a 771/72-ben létrejövő, Sturm fuldai apát által előkészített Karoling–Agilolfing szövetség, a közjogi kötelmeket is hordozó *amicitia* zálogául.⁵⁹ A hosszú évekre tervezett *amicitia* túlélte Tasziló apósa, Desiderius bukását, s ennek keretében vettek részt bajor seregek a 778-as aquitániai hadjáratban,⁶⁰ ám – majd miután Károly számára betöltötte feladatát – hamarosan felbomlott.⁶¹

A 772-ben trónra lépő, Desiderius hatalmi igényei által magát erősen fenyegetettnek érző pápa, I. Adorján előtt jelent meg bajor küldöttség, amelytől a pápa azt remélte, hogy érdekei közvetítőként léphetnek fel Károly felé; a pápa a bajorokkal kötendő szövetséget szakrális formába öntve 772 pünkösdjén megkeresztelte és felkente a bajor trónörökös, Theodót,⁶² s ezáltal mint legfőbb morális *auctoritas* elismerte – az immáron évszázadok óta fennálló és a Merovingok által elfogadott – jövődó igényeit Bajorország hercegségére mintegy királyi rangra emelve. Theodónak a pápa általi megkeresztelését Tasziló csak a már korábban Károlyval megkötött szövetség révén érthette el, ezért cserébe azonban el kellett távolodnia apósától, Desideriustól: a bajor herceget a frank uralkodóhoz fűző *amicitia* és a pápához kapcsoló *conpaternitas* miatt tétlenül kellett végignéznie a langobárd államiság megsemmisítését.⁶³ (Külpolitikai viszonyainak rendezését követően Taszilónak módja nyílt saját hadi céljai, nevezetesen a lázongó karantánok felé fordítani figyelmét, akiket még ugyanezen esztendőben legyőzött;⁶⁴ a karantániai misszió gondolatát Virgil püspök is nyomatékosan támogatta, gyakorlati végrehajtását, a térítést és a templomszentelést Modestiunus *episcopus chorira* bízta.⁶⁵ A karantánok feletti győzelem nagyban emelte Tasziló tekintélyét, s a legjelentősebb keresztény uralkodók sorába emelte, amit egy korabeli levélben új Constantinusként történő említése – a középkori uralkodóeszmény e jellemző toposza – is jelez.⁶⁶)

Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum. Archiv für österreichische Geschichte 123. Wien 1963. 8. skk.

58 Jahn 1991. 466.

59 *Vita Sturmi* (Die Vita Sturmi des Eigil von Fulda. Ed. P. Engelbert, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck 29. Marburg 1968.) 22. *Illis quoque temporibus, suscepta legatione inter Karolum regem Francorum et Tassilonem Noricae provinciae ducem per plures annos inter ipsos amicitiam statuit.*

60 *Annales regni Francorum a. 772; Annales Mettenses priores a. 772*; Abel–Simson 1969. I. 12. skk.

61 Jahn 1991. 468.

62 *Annales Admontenses* (Ed. W. Wattenbach, MGH SS 9. Hannover 1851.) a. 772 ... *Theodo filius eius Romae baptizatus est.*

63 Reindel 1967. 131; Wolfram 1968. 166; Jahn 1991. 470. sk.

64 *Annales Admontenses a. 772*; Löwe 1937. 51. sk.; Reindel 1967. 171.

65 *Conversio* 5; Wolfram 1968. 165; Wolfram 1987. 143. skk.

66 E. Ewig; *Das Bild Constantins des Großen in den ersten Jahrhunderten des abendländischen Mittelalters*. Historisches Jahrbuch 75. 1955. 22; 33. skk.

A langobárdok elleni hadjárat első fázisában Nagy Károly eredménytelenül kísérelte meg a fővárost, Paviát elfoglalni,⁶⁷ az *Annales Mettenses priores* ugyanazon vádakkal illette Desideriust, amelyeket utóbb majd Tasziló szemére vet 788-ban: hálátlanul megfedkezett a király jótéteményeiről, akinek kegye révén egyáltalában elfoglalhatta trónját.⁶⁸ Pavia bevétele után Desiderius és családja Károly hatalmába került, Desiderius fia és társuralkodója, Adelchis azonban el tudott menekülni Bizáncba; a langobárd előkelők behódoltak a frank királynak, aki a megszálló csapatokat hátrahagyva hazatért.⁶⁹ Károly 774-ben Rómában *pactumot* kötött Adorján pápával, ami utóbb, 781-ben nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a pápa Károly pártjára álljon Taszilóval szemben.⁷⁰ Ezen eseményeket követően a frank források nem tesznek említést semmiféle, a frank-bajor viszonyban beállott változásról, a 772-ben megkötött barátsági szerződés legalább 778-ig, ám nem zárható ki, hogy 781-ig fennállott – Nagy Károlyban feltehetően megfogant a bajor hercegi önállóság felszámolásának terve, ám 776-ban a langobárd, 776 és 780 között pedig a szász felkelések, valamint az arabok ellen vívott küzdelmek foglalták le erejét.⁷¹

778-ban Károly súlyos vereségeket szenvedett az arabokkal szemben,⁷² s a lázongó szászok még a frank területekre is behatoltak – e két tény együttesen igen erősen megtépázta az uralkodó hadvezéri hírnevét, amit utóbb a szászok leverésével igyekezett helyreállítani.⁷³ Károly 781-ben Rómába ment, a források szerint azért, hogy az apostolfejedelmek sírjánál imádkozzék, valószínűbbnek látszik azonban, hogy utazásának célja elsősorban az Adorján pápával létrehozandó, saját tekintélyét növelő szövetség volt⁷⁴ – a pápa ezzel szemben Arichis herceg tanácsára a beneventumi pápai területeket támadó nápolyiak és bizánciak ellen próbált a frank királynál védelmet találni. Adorján vissza akarta kapni Károlytól a langobárdok által elfoglalt vidékeket, s Károly a sabinumi területek visszaadását helyezte kilátásba,⁷⁵ cserébe ezért a pápa tartotta keresztvíz alá a

67 *Annales regni Francorum a. 773; a. 774*

68 *Annales Mettenses priores a. 773*

69 *Annales Mettenses priores a. 774; Annales regni Francorum a. 774 Et revertente domno Carolo rege a Roma, et iterum ad Papiam pervenit, ipsam civitatem coepit et Desiderium regem cum uxore et filia vel cum omni thesauro eius palatii. Ibiqve venientes omnes Langobardi de cunctis civitatibus Italiae, subdiderunt se in dominio domni gloriosi Caroli regis et Francorum. Adalgisius filius Desiderii regis fuga lapsus mare introiit et Constantinopolim perrexit. Tunc gloriosus domnus Carolus rex, ipsa Italia sub iugata et ordinata, custodia Francorum in Papia civitate dimittens cum uxore et reliquis Francis Deo adiuvante cum magno triumpho Franciam reversus est.*

70 Abel–Simson 1969. I. 160.

71 *Annales regni Francorum a. 776; Annales Mettenses priores a. 776; Annales qui dicuntur Einhardi a. 776*

72 *Annales regni Francorum a. 778; Annales qui dicuntur Einhardi a. 778*

73 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (Ed. G. Waitz, MGH SS rer. Lang. Hannover 1878.) 1, 20. *Atque iam ex illo tempore ita omnis Herolorum virtus concidit, ut ultra super se regem omnimodo non haberent.*

74 *Annales regni Francorum a. 780 Tunc sumpto consilio, ut iter perageret orationis causa partibus Romae, una cum uxore sua domna Hildegarde regina.; Annales qui dicuntur Einhardi a. 780; Annales Mettenses priores a. 780; Abel–Simson 1969. I. 376. skk.*

75 Jahn 1991. 522.

király fiát, aki a keresztségben a határozott programadó tartalommal bíró Pippin nevet kapta. Károly fiait, Pippint és Lajost Itália és Aquitánia királyaivá nevezte ki, a pápa pedig felkente őket.⁷⁶ Ezen aktussal a Karolingok végérvényesen megszerezték immáron teljességgel legitimált helyüket az európai uralkodóházak sorában – néhány évvel a bajor trónörökös Theodo felkenése után. A király és a pápa egymás ügyeit sajátjuknak kezdték tekinteni, amint ezt az egyházfő egy, 781 májusában vagy júniusában kelt levelében megjegyezte⁷⁷ – Károly teljességgel saját oldalára állította Adorján pápát a bajor herceggel szemben, és a pápa döntését nagy valószínűséggel megkönnyítette, hogy Arichis herceg Desiderius leánya, Adelperga férjeként Tasziló sógora is volt; egyúttal az egyházfő lehetőséget látott arra, hogy véget vessen a Bajorországban uralkodó azon helyzetnek, hogy metropolita híján a herceg elnököl a helyi zsinatokon, és dönt az egyházmegyét illető kérdésekben. E lépéseivel a pápa megvonta morális támogatását Taszilótól – a hajdani, Merowing-kori frank birodalom területén immáron egyedül önálló uralkodói jogokat gyakorló hercegtől –, s végképp a frank hatalom mögé állott.⁷⁸ A Rómában tett ugyanezen látogatás alkalmával a király eljegyezte leányát, Hrodrudot az életkora miatt gyámság alatt álló bizánci császárral, VI. Konstantinnal, Iréné császárné fiával, ami a korszak politikájában a határozott szövetség jelének számított, Károly tehát erről az oldalról is biztosította magát, hogy egy – általa nagy valószínűséggel már ekkortájt tervezett – bajor konfliktus esetén Bizánc sem fogja ellenségét támogatni.⁷⁹

II. Az őt fenyegető veszély tudatában Tasziló ezzel egyidejűleg követséget – tagjai között Alim sábeni püspököt, Atto apátot, Megilo és Machelm grófot – küldött Rómába, ám Károly feltartóztatta a pápa elé igyekvőket, s csak Alim püspököt és Atto apátot engedte továbbutazni.⁸⁰ Nem zárható ki ugyanakkor, hogy Tasziló tévedés áldozata lett Atto szándékait illetően, aki már 772-es római látogatása alkalmával jó barátságba került Adorján pápával, s feltehetően 781-ben is elsősorban saját püspöki kinevezését igyekezett előmozdítani – néhány esztendővel később meg is kapta Freising püspökségét.⁸¹ A kirobbanással fenyegető frank–bajor konfliktust lecsillapítandó a pápa két püspököt indított útnak Bajorországba, hogy a sógorokat összebékítse, Károly követői pedig azt a megbízást kapták, hogy a Pippinnek és Károlynak tett hűségesküjére emlékeztessék Taszilót.⁸² A frank királlyal kötött békét megerősítendő a bajor herceg – miután biztonságát garantálandó Károlytól túsokat kapott – elment Wormsba, ahol kölcsönösen jelentős ajándékokkal erősítették meg szándékaikat. Az *Annales Petaviani* és az *Annales*

76 *Annales regni Francorum a. 781 Et supradictum iter peragens celebravit pascha in Roma. Et ibi baptizatus est domnus Pippinus, filius supradicti domni Caroli magni regis, ab Adriano papa, qui et ipse eum de sacro fonte suscepit; et duo filii supradicti domni Caroli regis uncti sunt in regem a supradicto pontifice, hi sunt domnus Pippinus et domnus Hludowicus reges, domnus Pippinus rex in Italiam et domnus Hludowicus rex in Aquitaniam.*; *Annales qui dicuntur Einhardi a. 781; Annales Mettenses priores a. 781*

77 *Codex Carolinus* (Ed. W. Gundlach, MGH Epist. 1.) 595. 67. ...*quia causa vestra nostra sit et nostra vestra.*

78 Jahn 1991. 523. sk.

79 *Annales Mosellani a. 781; Abel–Simson I. 383. skk.*

80 Abel–Simson 1969. I. 383. sk.

81 Jahn 1991. 525.

82 Abel–Simson 1969. I. 394. skk.

Mosellani szerint a találkozót a legnagyobb rendben és békében folyt le,⁸³ az *Annales regni Francorum* azonban azt állítja, hogy Tasziló kényszer hatása alatt ment Károly elé Wormsba, ott hűséget és engedelmességet fogadott a királynak és fiainak, valamint tizenkét túszt állított, akiket Sindperht püspök Quierzyben frank őrizetbe adott.⁸⁴ Az *Annales Mettenses priores* ismét egy teljességgel eltérő verziót ad elő: Taszilónak nem hűségsküjét kellett Wormsban megerősítenie, hanem ott adta vissza Sindperht püspök segítségével a neki adott túszoikat.⁸⁵ Tasziló ezt követően újlag megpróbált Rómával kapcsolatba lépni,⁸⁶ s Machelm gróf vezetésével küldöttséget menesztett Itáliába, ám ezek a Rómában pusztító láznak estek áldozatul.⁸⁷

781-ben döntő változás állott be a frank–bajor kapcsolatok terén: a Tasziló kiépítette önállóságot Károly azon törekvése keretében, hogy a hajdani Merowing-birodalom területét uralma alá vonja, megkísérelte megnyirbálni. A pápasággal és Bizánccal kötött szövetségekkel elszigetelte Bajorországot, s a Wormsban kikényszerített hűségsküvel integrálni próbálta a frank hatalmi szférába, amint a Tasziló Wormsból történő elbocsátását leíró terminológia (*comigatus*⁸⁸) frank hatalmi igényeket sejtet,⁸⁹ még akkor is, ha nem követelte meg a hercegtől – ellentétben az *Annales qui dicuntur Einhardi* állításával⁹⁰ – a teljes alávetettség elismerését.⁹¹ Talán a Bajorország körüli változások is szerepet játszottak abban, hogy a Lippe folyó forrásánál tartott gyűlésen 782-ben egy avar követség jelent meg,⁹² ám céljukról az általános *pacis causa* kitételen kívül nem tudunk meg többet.⁹³

A 770-es években Tasziló személyes kapcsolatokra alapított szövetségi rendszerét több haláleset is megingatta: egyfelől fontos egyházi férfiak, így Arbeo freisingi és Virgil salzburgi püspök,⁹⁴ valamint Oportunus mondseei apát, másfelől pedig a status quo

83 *Annales Petaviani* (Ed. G. H. Pertz. MGH SS 1. Hannover 1826.) a. 781 *Sine hoste fuit hoc annus, nisi tantum Vurmacia civitate venerunt Franci ad placitum; et ibi fuit Taxilo, dux de Bawaria, magnaue munera praesentavit domno regi, et per suum comigatum rediit ad patriam.; Annales Mosellani a. 781 Et reversus est rex in Francia et colloquium cum Dasilone, et magnum Francorum conventum id est magis campum apud Wormosiam habuit civitatem.*

84 *Annales regni Francorum a. 781 Et tunc consensit Tassilo dux Baioariorum, ut supmtos obsides a domno rege Carolo et tunc ad eius veniret praesentiam; quod et domnus praefatus dux non rennuit. Et coniugens se supradictus dux in praesentiam piisimi regis ad Wormatiam civitatem, ibi renovans sacramenta et dans duodecim obsides electos, ut omnia conservaret, quicquid domno Pippino regi iureiurando promiserat in causa supradicti domni Caroli regis vel fidelium suorum; qui et ipsi obsides recepti sunt in Carisiacum villa de manu Sinberti episcopi. Sed non diu praefatus dux Tassilo promissiones, quas fecerat, conservavit.; Löwe 1937. 61. sk.*

85 *Annales Mettenses priores a. 781*

86 Wolfram 1968. 168.

87 Abel–Simson 1969. I. 397.

88 *Annales Petaviani a. 781*

89 Abel–Simson 1969. I. 397.

90 *Annales qui dicuntur Einhardi a. 781*

91 Jahn 1991. 527.

92 *Annales regni Francorum a. 782 ...similiter et Avari illuc convenerunt, missi a cagano et iugurro; Annales qui dicuntur Einhardi a. 782*

93 Szádeczky-Kardoss 1998. 269.

94 Arbeo 783. május 4-én, Virgil 784. november 27-én hunyt el.

fenntartását személyükben garantáló királynék, Hildegard és Bertrada távoztak az élők sorából; e rendszer felbomlása tette lehetővé Károly számára Tasziló nem csupán kül-, hanem belpolitikai elszigetelését is.⁹⁵ A salzburgi egyházmegye élére Arn került, akit néhány esztendővel később Tasziló a Rómába küldött követség vezetésével bízott meg; a freisingi püspökséget Atto töltötte be, akit – Arnhoz hasonlóan – a 788-ban, illetve de iure véglegesen 794-ben bekövetkezett frank hatalomátvétel nyertesei közé számíthatunk: egyikük esetében sem zárható ki azon feltevés, hogy a Tasziló ellen lefolytatott ingelheimi per vádlói lehettek.⁹⁶ 784-ben katonai összeütközésre került sor Bolzano vidékén a bajor seregek és a frank uralkodó által odarendelt Hrodperht gróf között, s ugyanebben az évben a szászok, valamint a frizek egy része is fellázadt Károly ellen.⁹⁷ A szász felkelés hátterében a frankok felbujtóként a bajor herceget vélelmezték, Hrodperht pedig kifosztotta, lerombolta és felégette a bolzanói határerődítményt – e frank provokáció indította végül arra Taszilót, hogy szövetségre lépjen keleti szomszédaival, az avarokkal, majd ezt követően megsemmisítő erejű támadást indított a frank kötelékben álló Hrodperht ellen.⁹⁸ E lépéssel a látszólagos jó viszony is semmivé vált Károly és Tasziló között, s Hildegard királyné halálával a frank uralkodót bajor sógora elleni lépésektől visszafogó hatás is megszűnt; a Tasziló trónfosztásával végződő dráma feltartóztathatatlanul haladt végkifejlete felé.⁹⁹

A konfliktus kirobbanása előtt a frank uralkodó Rómába ment, egyrészt hogy az itáliai viszonyokat rendezze, másfelől hogy a bizánci császár küldöttségével tárgyaljon;¹⁰⁰ ám már kétségkívül ekkortájt is tervei között szerepelt az önállóságukat eddig megőrző bajor és – a bajor, frank és bizánci hatalmi viszonyok metszéspontjában álló – beneventumi hercegségek alávetése, illetve megsemmisítése. A Rómában tartózkodó Károly elé járult Arichis, Beneventum hercegének fia és társuralkodója, Romoald, s számos ajándékot nyújtott át a királynak, hogy a hercegség elfoglalásától visszatartsa, valamint kijelentette, hogy Arichis készen mutatkozik minden frank követelésnek eleget tenni. Ám sem a pápa, sem a király nem ítélte a beneventumi ígéreteket hitelesnek, és Károly a pápa hozzájárulásával – akinek jelentős érdeke fűződött hatalmának dél-itáliai kiterjesztéséhez, s ezért hajlandó volt a frank uralkodónak feláldozni egykori szövetségességét, Taszilót is – elhatározta, hogy bevonul Beneventumba. A fegyveres összecsapást elkerülendő Arichis számos ajándék mellett túszokat – köztük fiait, Romoaldot és Grimoaldot – adott át, és hűségesküt tett Károlynak, a frank király pedig cserébe nem pusztította végig seregével a hercegséget.¹⁰¹ Beneventum tehát fennmaradt mint hercegség, ám csak a frank birodalom részeként – Nagy Károly azonban erőteljesen beavatkozott a hercegség ügyeibe, 787 márciusában ugyanis immunitást adott a Beneventumi

95 Abel–Simson 1969. I. 449. skk.; Jahn 1991. 528.

96 Jahn 1991. 528.

97 *Annales regni Francorum a. 784*; Abel–Simson 1969. I. 477. sk.

98 Löwe 1937. 63; Classen 1983. 239.

99 Jahn 1991. 531.

100 *Annales regni Francorum a. 786*

101 *Annales regni Francorum a. 787*; Abel–Simson 1969. I. 557. skk.; Wolfram 1968. 169.

Püspökségnek, s ezzel kivonta a herceg hatásköréből, jelentősen csorbítva annak sarkalatos jogait, valamint számos beneventumi várost adományozott a pápának, mintegy kiszakítva ezeket a hercegségből.¹⁰² A bizánci küldöttséggel folytatott tárgyalások kudarcba fulladtak, s Károly még leánya, Hrodrud és a bizánci császár közti eljegyzést is felbontotta, elvetve ezzel a későbbi viszály magvait.¹⁰³

A helyzet eszkalációját meggátolandó Tasziló követségbe küldte Rómába Arn salzburgi püspököt és Hunrih mondseei apátot, hogy a pápát közvetítőül kérjék fel.¹⁰⁴ Tasziló kétségkívül az önálló bajor politikát – az *Annales qui dicuntur Einhardi* szóhasználatával élve a békét s az egyetértést¹⁰⁵ – kívánta folytatni, Károly számára azonban egyre terhesebbé vált a frank birodalom területén kül- és belpolitikai önállóságát immáron egyedülként megőrző hercegség léte. Állítólag Adorján pápa hathatósan igyekezett közbenjárni Tasziló érdekében, s Károly is hajlott volna egy megállapodás azonnali megkötésére, Tasziló legátusai azonban úgy vélték, hogy nincsen felhatalmazásuk a Károly által javasolt feltételek elfogadására.¹⁰⁶ Erre a pápa kiközösítéssel fenyegette meg Taszilót és a mellette állókat, ha a bajor herceg nem hajlandó a Pippinnek és Károlynak tett hűségesküjét betartani, s arra intette a herceget, hogy amennyiben a vérontást meg akarja akadályozni, úgy engedelmessédjék mindenben a királynak, fiainak és a frankok népének, ha pedig mégsem így járna el, a frankok vezette *bellum iustum* minden pusztításáért őt, a bajor uralkodót terhelné a felelősség¹⁰⁷ – vagyis egyértelműen frank intervencióval fenyegette meg Taszilót, akinek bukásához a pápai presszió ily módon döntően hozzájárult.¹⁰⁸ (Megjegyzendő, hogy Arn feltehetően már a 787-es követség

102 Jahn 1991. 535.

103 Abel–Simson 1969. I. 567. skk.

104 *Annales Maximiani Continuati* a. 787; *Chronicon Vedastinum* (Ed. G. Waitz. MGH SS 13. Hannover 1881.) a. 787; Abel–Simson 1969. I. 572. skk.; Löwe 1937. 64. skk.; Wolfram 1968. 169.

105 *Annales qui dicuntur Einhardi* a. 787

106 *Annalium Tiliatorum* (Ed. G. H. Pertz. MGH SS 1. Hannover 1826.) a. 787

107 *Annales regni Francorum* a. 787 *Ibique venientes missi Tassiloni ducis, hii sunt Arnus episcopus et Hunricus abba, et petierunt apostolicum, ut pacem terminaret inter dominum Carolum regem et Tassilonem ducem. Unde et dominus apostolicus multum se interponens, postolando iamdicto domno rege. Et ipse dominus rex respondit apostolico, hoc se voluisse et per multa tempora quaesisse, et minime invenire potuit; et proferebat statim fieri. Et voluit supradictus dominus rex in praesentia domni apostolici cum ipsis missis pacem firmare; et rennuentibus supradictis missis, quia non ausi fuissent de eorum parte ullam firmitatem facere. Apostolicus vero cum cognovisset de instabilitate vel mendatia eorum, statim supra ducem eorum vel suis consentaneis anathema posuit, si ipse sacramenta, quae promiserat domno Pippino regi et domno Carolo itemque regi, non adimpleret. Et obtestans supradictos missos, ut contestarent Tassilonem, ut non aliter fecisset, nisi in omnibus oboediens fuisset domno regi Carolo et filiis eius ac genti Francorum, ut ne forte sanguinis effusio provenisset vel lesio terrae illius; et si ipse dux obdurato corde verbis supradicti apostolici minime oboedire voluisset, tunc dominus Carolus rex et suus exercitus absoluti fuissent ab omni periculo peccati, et quicquid in ipsa terra factum eveniebat in incendiis aut in homicidiis vel in quaecumque malitia, ut hoc super Tassilonem et eius consentaneis evenisset et dominus rex Carolus ac Franci innoxii ab omni culpa exinde permansissent. Haec verba expleta, missi Tassiloni absoluti sunt. Et tunc in invicem sibi dominus apostolicus atque dominus gloriosus rex Carolus valedicentes, benedictione adsumpta oratione peracta Franciam iamdictus praecelsus rex reversus est.*

108 Jahn 1991. 537.

tagjaként átpártolt Károlyhoz, aki ezt – s 788-ban az ingelheimi vádemelésben való részvételt – utóbb meg is hálálta neki.¹⁰⁹)

Károly Rómából Wormsba ment, ahol az egyházi és világi előkelőségek részvételével megtartott zsinaton beszámolt a Taszilóval folytatott tárgyalások állásáról, s küldöttek útján felszólította a bajor herceget, hogy jelenjék meg előtte, Tasziló azonban – miként sógora, Arichis is – megtagadta ezt, helyette azonban túszoikat és ajándékokat adott a frank uralkodónak.¹¹⁰ Károly elhatározta, hogy erőszakkal vet véget a Taszilóval évek óta húzódozó viszálynak, s seregével Bajorország ellen indult: az Augsburg feletti Lech mezején ütött tábor, Pförringnél, a Dunánál egy másik frank csapatot helyezett el, Pippin pedig Bolzano felé vonult – a frank katonai túlerő, amivel szemben az ellenállás kilátástalan lett volna, minden oldalról körülzárta Bajorországot.¹¹¹ Az *Annales regni Francorum* állítása szerint a bajor előkelők helyeselték Károly eljárását,¹¹² ám igen valószínű, hogy a helyeslőkben nem annyira a természetes jogérzék, hanem sokkal inkább az opportunizmus kerekedett felül.¹¹³ Taszilónak meg kellett jelennie Károly augsburgi táborában, s 787. október 3-án állítólagos bűneinek megvallása mellett vazallusi esküt kényszerült tenni a frank uralkodónak, amivel Károly Bajorország hűbérura lett; a herceg tizenkét túszt állított, s tizenharmadikként fiát és társuralkodóját, Theodót, hercegségét azonban a királytól kapott hűbérként megtarthatta.¹¹⁴ A hercegség *redditió*jára állítólag oly módon került sor, hogy Tasziló átadott Károlynak egy emberi alakban végződő jogart, illetve lándzsát, mintegy a frank uralomnak való teljes, *vassuskénti* alávettség jelképeként.¹¹⁵

A Tasziló által a frank uralkodóknak, Pippinnek és Károlynak tett esküket a következőképpen összegezhetjük: 757-ben nagy valószínűséggel, 781-ben pedig bizonyosan hűségesküt tett, majd 787-ben vazallusként vetette magát alá Károlynak. A 757-es hűségesküt a források szerzői a 787-es vazallusi esküből következtették vissza, s annak alapján értelmezték, vagyis pontosabban értelmezték tudatosan félre.¹¹⁶ Tekintsük át, hogy miben állhatott a hűségeskü(k) essenciája. A hűségeskü lényegét kétségkívül a

109 Wolfram 1968. 169.

110 Einhardus, *Vita Karoli magni* 10; Abel–Simson 1969. I. 595. skk.; Bund, K.: *Thronsturz und Herrscherabsetzung im Frühmittelalter*. Bonner Historische Forschungen 44. Bonn 1979. 388. skk.

111 *Annales Laurissenses a. 787*; Einhardus, *Vita Karoli magni* 11.

112 *Annales regni Francorum a. 787*

113 Jahn 1991. 538.

114 *Annales regni Francorum a. 787 Tunc praespiciens se Tassilo ex omni parte esse circumdatum et videns, quod omnes Baiuarii plus essent fideles domno rege Carolo quam ei et cognovissent iustitiam iamdicti domni regis et magis voluissent iustitiam consentire quam contrarii esse, undique constrictus Tassilo venit per semetipsum, tradens se manibus in manibus domni regis Caroli in vassaticum et reddens ducatum sibi commissum a domno Pippino rege, et recredidit se in omnibus peccasse et male egisse. Tunc denuo renovans sacramenta et dedit obsides electos XII et tertium decimum filium suum Theodonem.*; *Annales Iuvavenses minores a. 787*; *Annales Iuvavenses maximi a. 787*; *Annales Maximiani Continuatio a. 787*; Abel–Simson 1969. I. 600; Wolfram 1968. 171; Kolmer 1980. 296. skk.; Jahn 1991. 538; Szádeczky-Kardoss 1998. 274.

115 Wolfram 1968. 170. sk. E bot / lándzsa / jogar további sorsához, illetve azon feltételezéshez, miszerint ebből készítették volna utóbb az ún. Tasziló-kelyhet, lásd A. Gauert: *Das Zepter Herzog Tassilos III*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 18. 1962. 214. skk.

116 Classen 1983. 245.

fidelitas képezte, ám e fogalom meglehetősen nehezen rekonstruálható. Érthetjük alatta két személy olyan viszonyát, amely alapján ezek kötelesek tanáccsal és tettel egymás segítségére lenni, egymás javát előmozdítani és kárát megakadályozni.¹¹⁷ Semmiképpen nem határozhatunk meg azonban egy statikus definíciót, tekintve, hogy a (hűség)eskü az érintettek személyétől és helyzetétől függött.¹¹⁸ A VIII. században többfajta hűség-
esküvel találkozhatni a forrásokban: 786 vagy 792 után – a datálás vitatott – az alattvalói eskük újra szokásba jöttek,¹¹⁹ ekkortájt ugyanis egy összeesküvés résztvevői azzal próbálták kimenteni magukat, hogy nem ígértek Károlynak hűséget;¹²⁰ ez szolgáltatta az okot, hogy minden tizenkét év feletti alattvalót eskü tételére kötelezett.¹²¹ Az eskü szövegét nem ismerjük, a 789-ből származó *Legationis Edictum*ban ránk maradt, a királynak és fiainak teendő *sacramentum fidelitatis*ban az eskütevő életének hátralevő részére ígéri meg hűségét (*fidelis sum et ero*¹²²) – ám e hűség bővebb tartalma nincsen kifejtve. Egy 802-ben keletkezett *capitulare* tartalmaz ugyan egyfajta felsorolást, amely a *sacramentum fidelitatis* tevők számára kötelező erővel bírt,¹²³ ám az alattvalói eskü és a (vazallusi) hűségeskü közötti kapcsolat nem határozható meg pontosabban.¹²⁴ A források számos esküről adnak hírt, amelyeket hűségesküként minősíthetünk, így például az *Annales Mettenses priores* a 755-ös esztendő eseményei között említi, hogy a langobárd király, Aistulf a Pippinnek ígért *fidest* szegte meg, amikor a joggal és esküjével ellentétesen seregével betört Rómába; s engesztelésül kincseinek egy részét át kellett engednie a frank uralkodónak, s túsokat adva meg kellett ismételnie esküjét, hogy mindig hűséges lesz (*semper esse fidelem*) a frankokhoz, s nekik évenként adót fog fizetni.¹²⁵ Szintén a langobárdok hűségesküjének megszegéséről tudósít a 775-ös történések kapcsán az *Annales regni Francorum*,¹²⁶ 777-ből pedig hasonló eseményekről kapunk hírt a százokat illetően.¹²⁷ Az *Annales*ek szóhasználata igen hasonló, s ebből megállapítható, hogy az adott törzzsel vagy állammal történt fegyveres konfliktus elcsitulásával a frank uralkodónak magukat alávetők olykor adókat, gyakorta túsokat, ám minden esetben *fidelitast* ígértek.¹²⁸

117 V. Ehrenberg: *Commendation und Huldigung*. Weimar 1877. 111. sk.

118 Kolmer 1980. 299.

119 A beneventumiak esküjéhez lásd *Annales regni Francorum* a. 786

120 *Capitulare Missorum* (Ed. A. Boretius–V. Krause. MGH Capit. 1–2. Hannover 1883–1897.) a. 792 vel 786 Nr. 25. 1.

121 *Capitulare Missorum* a. 792 vel 786 Nr. 25. 4; Kolmer 1980. 300.

122 *Duplex Legationis Edictum* a. 789 ...*quia fidelis sum et ero diebus vitae meae sine fraude et malo ingenio*

123 *Capitulare Missorum Generale* (Ed. A. Boretius–V. Krause. MGH Capit. 1–2. Hannover 1883–1897.) a. 802 Nr. 33. 2. skk.

124 Kolmer 1980. 300.

125 *Annales Mettenses priores* a. 755 ...*sacramenta iterum renovans obsidesque tribuens promisit se partibus Francorum semper esse fidelem et annale tributum*

126 *Annales regni Francorum* a. 775 *Hrodgaudus Langobardus fraudavit fidem suam et omnia sacramenta rumpens et voluit Italiam rebellare.*

127 *Annales regni Francorum* a. 777 ... *vel fidelitatem supradicti domni Caroli regis et filiorum eius vel Francorum*

128 Kolmer 1980. 301.

Az eskük szövegét nem ismerjük, tartalmukra legkönnyebben megszegésük eseteiből következtethetünk: ezek közé tartozott az adófizetés megtagadása és a *contumacia*, a frank hatalom alóli megszabadulás kísérlete (*dictione abstrahere*) akár lázongás, akár harci cselekmények révén, ugyanakkor az önhatalmú katonai akciók tilalmának megszegése is a *promissiones*, a *sacramenta* és a *fidelitas* semmibevételének minősült, tekintve, hogy a frank király engedélye nélkül senki ellen sem volt szabad támadást indítani.¹²⁹ Ezek alapján nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a hűségesküt tevő általában a frank főhatalmat volt köteles elismerni, s ennek keretében mindentől tartózkodnia kellett, ami ennek megsértését vonhatta maga után, azonban nem állapítható meg, hogy főszabályszerűen ezenkívül hadsereg kiállításának kötelessége hárult volna rá, illetve a belpolitika autonómiáját szintén nem érintette.¹³⁰ A frank uralom elleni lázadás, vagyis a hűségeskü megszegése különféle szankciókat, végül pedig az adott államnak (királyságnak, hercegségnek) a Frank Birodalomba történő annexióját vonta maga után; tehát a *fidelitas* eskükénti kikényszerítése többek között az államközi kapcsolatok fontos eszközének bizonyult, azonban alkalmazásának ez csupán egyik tere, nem kevésbé volt jelentős országon belül az alattvalók hűségének biztosítására, valamint a vazallusi viszonyok létrehozására – mindezek közös momentumuma a *semper fidelis esse* ígérete.¹³¹

III. A Taszilóval szembeni koncepciók perre 788-ban, Ingelheimban került sor: a frankok és az uralmuk alatt álló *nationes* találkozásánál¹³² – az *Annales regni Francorum* szerint a többi vazallushoz hasonlóan,¹³³ az *Annales Mettenses priores* szerint a többi bajor *principesszel* együtt¹³⁴ – Taszilónak is meg kellett jelennie.¹³⁵ Miután Tasziló elment Ingelheimbe, Károly elvitette Bajorországból a hercegnét, Liutpirget, a hercegi gyermekeket és a kincseket, valamint hogy a herceg megaláztatása teljes legyen, fegyvertelenül kellett a király elé járulnia.¹³⁶ A frank *optimates* jelenlétében megtartott tárgyaláson a Károlyhoz „hűséges” bajorok súlyos vádakkal illették Taszilót,¹³⁷ miszerint az még akkor sem volt hajlandó hűségesküjét betartani, miután túsokat – s ezek között saját fiát is – Károly rendelkezésére bocsátott; mindezen tetteit felesége, Liutpirg sugallatára tette, hasonlóképpen a hercegné – apja trónfosztását megbosszulandó – bujtotta fel férjét, hogy lépjen szövetségre az avarokkal.¹³⁸ (Az avarokkal kötött szövetség kiváltképp nagy súllyal esett latba, lévén hogy ezek a keresztény világ, s ezzel a korabeli *ius gentium* határain kívül helyezkedtek el, következésképpen aki velük szövetkezett, az egész ke-

129 Kolmer 1980. 301.

130 H. Mitteis: *Lehnrecht und Staatsgewalt*. Darmstadt 1958. 48. sk.; 57.

131 Kolmer 1980. 302.

132 *Chronicon Moissiacense* (Ed. G. H. Pertz. MGH SS 2. Hannover 1829.) a. 788

133 *Annales regni Francorum* a. 788; ehhez lásd Krawinkel 1937. 48. sk.

134 *Annales Mettenses priores* a. 788

135 Abel–Simson 1969. I. 620. skk.; Löwe 1937. 63. skk.; Kolmer 1980. 311; Wolfram 1968. 173; Wolfram 1987. 187. skk.

136 *Annales Nazariani* (Ed. G. H. Pertz. MGH SS rer. Germ. 1. Hannover 1826.) a. 788; Jahn 1991. 541.

137 *Annales Mettenses priores* a. 788

138 Einhardus, *Vita Karoli magni* 11; *Annales Laureshamenses* (Ed. G. H. Pertz. MGH SS 1. Hannover 1826.) a. 788; Szádeczký-Kardoss 1998. 274. sk.; W. Pohl: *Die Awaren – Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988. 314. sk.; Wolfram 1968. 173.

resztény világgal fordult szembe.¹³⁹⁾ Tasziló a vádak egy részét nem tagadhatta, hiszen önálló külpolitikája részét képezte, hogy más népekkel kapcsolatot vegyen fel, s ezeket saját belátása szerint alakította, ami természetesen a frank uralkodó szemében hűtlenségnek tűnt.¹⁴⁰ Mindezen vádpontok azonban nem lettek volna elegendőek ahhoz, hogy Taszilót halálra ítéljék, illetve őt és utódait megfosszák a hercegségtől, valamint hogy a hercegséget a frank király kezére játsszák: a herceg korábbi állítólagos bűneit kellett előhozni, többek között a 757-es aquitániai hadjáratban elkövetett *harislizt*, vagyis a királyi had önkényes elhagyását.¹⁴¹ A vád jogi háttere ugyan – amint utóbb az elemzés kimutatja majd – pusztán a sereg engedély nélküli elhagyásával nem volt megalapozott, tekintettel arra, hogy a *harisliz* csak a IX. századtól számított halállal büntetendő cselekménynek.¹⁴² A bűnösség kimondása után Károlyt „kegyessége” és „rokoni érzései” arra indították, hogy ne engedje a halálos ítéletet végrehajtani; Taszilónak azt kellett kérnie, hogy hátralevő életét kolostorban tölthesse, ahol bűneit megbánhatja, s így legalább lelke üdvéről gondoskodhatik – a herceg tonzúrázására 788. július 6-án került sor, majd Jumièges-be száműzték.¹⁴³ Hasonlóképpen fiait, Theodót és Theodbertet, valamint feleségét, Liutpiriget és leányait, Cotaniát és Hrodrudot is – egymástól szigorúan elkülönítve, feltehetően más-más – kolostorba zárták,¹⁴⁴ amivel még azt is meggátolták, hogy az Agilolfing-dinasztia házasságok révén fennmaradjon.¹⁴⁵ A Taszilóhoz hű bajor előkelőket Nagy Károly száműzte,¹⁴⁶ a megszerzett tartományt nem valamely más

139 Löwe 1937. 67; Wolfram 1968. 172.

140 Jahn 1991. 542.

141 Kolmer 1980. 318. sk.

142 Kolmer 1980. 325; Jahn 1991. 542.

143 *Annales Laureshamenses a. 788; Annales regni Francorum a. 788 Tunc dominus rex Carolus congregans synodum ad iamdictam villam Ingilenhaim, ibique veniens Tassilo ex iussione domni regis, sicut et ceteri vassi eius; et coeperunt fideles Baioarum dicere, quod Tassilo fidem suam salvam non haberet, nisi postea fraudulens apparuit, postquam filium suum dedit cum aliis obsidibus et sacramenta, suadente uxore sua Liutbergane. Quod et Tassilo denegare non potuit, sed confessus est postea ad Avaros transmisisse, vassos supradicti domni regis ad se adortasse et in vitam eorum consiliasse; et homines suos, quando iurabant, iubebat, ut aliter in mente retinerent et sub dolo iurarent; et quid magis, confessus est se dixisse, etiamsi decem filios haberet, omnes voluisset perdere, antequam placita sic manerent vel stabile permitteret, sicut iuratum habuit; et etiam dixit, melius se mortuum esse quam ita vivere. Et de haec omnia conprobat, Franci et Baioarum, Langobardi et Saxones, vel ex omnibus provinciis, qui ad eundem synodum congregati fuerunt, reminiscentes priorum malorum eius, et quomodo domnum Pippinum regem in exercitu derelinquens et ibi, quod theodisca lingua harisliz dicitur, visi sunt iudicasse eundem Tassilonem ad mortem. Sed dum omnes una voce adclamarent capitale eum ferire sententiam, iamdictus dominus Carolus piissimus rex motus misericordia ab amore Dei, et quia consanguineus eius erat, tenuit ab ipsis Dei ac suis fidelibus, ut non moriretur. Et interrogatus a iamfato clementissimo domno rege praedicti Tassilo, quid agere voluisset; ille vero postolavit, ut licentiam haberet sibi tonsorandi et in monasterio introeundi et pro tantis peccatis paenitentiam agendi et ut suam salvaret animam.*

144 Abel–Simson 1969. I. 627. sk.; Jahn 1991. 543.

145 Kolmer 1980. 314.

146 *Annales regni Francorum a. 788 Similiter et filius eius Theodo deiudicatus est et tonsoratus et in monasterio missus, et pauci Baioarum, qui in adversitate domni regis Caroli perdurare voluerant, missi sunt in exilio.*

hercegre, hanem grófokra bízta,¹⁴⁷ s ezzel teljessé tette Bajorországban is a grófságok rendszerét.¹⁴⁸

Az *Annalesek* elbeszélése túllontúl harmonikusnak és lekerekítettnek tűnik ahhoz, hogy teljességgel megfelelhessen a valóságnak: Tasziló védekezése mindenestül hiányzik – hiszen hivatkozhatott volna a 763-as események kapcsán betegségére –, beismerő vallomása is irreálisan bünbánó benyomást kelt.¹⁴⁹ Mind Tasziló gyermekei kolostorba zárásának, mind Bajorország a Karolingok birodalmába történt anektálásának jogi megalapozottsága igen kétséges, hiszen Tasziló tonzúrázását követően de iure fiának kellett volna az Agilolfingek öröklési jogát biztosító *Lex Baiuvariorum* rendelkezése szerint átvennie a hercegséget.¹⁵⁰ Ugyanakkor ezen eset némiképp jellemzi a középkori jogérzék működését, mivel nem a sérthetetlennek vélt jogot változtatták meg, illetve interpretálták a tényállásnak megfelelően, hanem olyan, a törvénynek megfelelő tényállást konstruáltak, ami a kívánt politikai eredményre vezetett – nem vitatták el Tasziló gyermekeinek és feleségének igényét a Bajor Hercegségre, viszont személyi státuszukat változtatták meg oly módon, hogy de iure már nem illette meg őket igényük érvényesítése.¹⁵¹ (Természetesen Nagy Károlynak lehetősége nyílt volna Tasziló mellett a család többi tagját is halálra ítéltetni, ám e drasztikus, a kortársakban és a bajor alattvalókban is várhatóan visszatetszést keltő megoldástól nyilvánvalóan visszariadt, s ezért megelégedett a *Klostertoddal*.)

Tasziló kolostorba zárása azonban meglehetősen vitatható közjogi helyzetet hozott létre Bajorországban, amit a *Traditio Frisingensis* néhány darabja is világosan mutat: előfordult, hogy egy *traditio*t 789. február 20-án Atto és Oadahlhart püspökök jelenlétében Tasziló uralkodása szerint datáltak,¹⁵² egy másikban pedig mint két évvel korábban történt eseményt említették, hogy Károly megszerezte Bajorországot és Taszilót klerikussá tette.¹⁵³ A bajor kormányzat újrendezése azt a benyomást keltheti, hogy Nagy Károly esetlegesen az Agilolfing-dinasztia bizonyos jogait mégis figyelembe vehette, mivel Bajorország *praefectus*ává a sógorát, az Agilolfing-származású Gerold gróft tette meg.¹⁵⁴ 788 után számos egyházi birtoknyilvántartást juttattak el az egyes egyházmegegyék a frank uralkodóhoz, ekkortájt keletkezett a niederalteichi *Breviarius Uolfi* és a salzburgi *Notitia Arnonis*. E nyilvántartásokban a bajor hercegektől, más nemesektől és közemberektől kapott adományaikat sorolták fel, s mivel a bajor hercegek a *traditio*k

147 Einhardus, *Vita Karoli magni* 11.

148 Jahn 1991. 543.

149 Kolmer 1980. 313.

150 *Lex Baiuvariorum* (Ed. E. v. Schwind. MGH LL nat. Germ. 5, 2. Hannover 1926.) 3, 1. *Dux vero praeest in populo, ille semper de genere Agilolfingarum fuit et debet esse, quia sic regni antecessores nostri concesserunt eis; qui de genere illorum fideles regi erant et prudens ipsum constituebant ducem ad regendum populum illum.*

151 H. C. Faussner: *Die Verfügungsgewalt des deutschen Königs über weltliches Reichsgut im Hochmittelalter*. DA 29. 1973. 345. skk. (Idézi Kolmer 1980. 314.)

152 *Traditio Frisingensis* (Ed. Th. Bitterauf. Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Neue Folge, 4–5. München 1905–1909.) Nr. 125.

153 *Traditio Frisingensis* Nr. 127a; Jahn 1991. 546.

154 Einhardus, *Vita Karoli magni* 13; Mitterauer 1963. 8. skk.

után is fenntartották rendelkezési jogukat e birtokokon, a püspökök és apátok most azt várták Károlytól, hogy e javadalmakat teljességgel függetlenítse a hercegségtől; a frank uralkodó e kívánságuknak eleget is tett,¹⁵⁵ a felsorolt javadalmakat mindenestül az egyháznak adta át, megszüntetve az addig fennálló egyházi–hercegi *condominiumot*, feltehetően a Tasziló elleni fellépése során tapasztalt határozott egyházi támogatás ellenszolgáltatásaként. Azzal ugyanis, hogy megkérdőjelezte a Tasziló által végrehajtott *traditio*k jogszerűségét, jogbizonytalanságot teremtett, amit a neki benyújtott jegyzékek megerősítésével fel is számolt, s egyúttal betekintést nyert a bajor birtokviszonyokba – nem zárható ki, hogy ugyanezen eljárást a bajor előkelőkkel és világi birtokosokkal is lefolytatta, számos, hálára kötelezett hívet szerezve magának.¹⁵⁶

A bajor hatalmi és birtokviszonyok rendezése – és a 792-es regensburgi felkelés¹⁵⁷ elfojtása – után Károly megkísérelte az Agilolfingek uralmának felszámolását immáron végleges, jogszerű formába önteni: Taszilót kolostorából 794-ben, Frankfurtban egy zsinat elé citálták, ahol a frank egyházi és világi méltóságok, valamint a pápa követői előtt le kellett mondania hercegségéről a maga és összes utódai nevében.¹⁵⁸ Felmerülhet a kérdés, hogy ezen utóbbi esemény nyomát miért nem találhatjuk meg sem az *Annales regni Francorum*-ban, sem az *Annales qui dicuntur Einhardi*-ban: a 788-ban hozott ítélet – nevezetesen az egész Agilolfing-dinasztia trónfosztásának – jogosságát vonta volna kétségbe azon tény, hogy Nagy Károly hat esztendővel később még arra szorult, hogy Tasziló végképp lemondjon a maga és családja összes igényeiről,¹⁵⁹ s ezzel az Agilolfingek öröklési jogát biztosító törvény vonatkozó passzusa is érvényét veszítette.¹⁶⁰ Eljárását legitimálandó Károly (feltehetően 788 és 794 között) beiktatott a *Lex Baiuvariorum*-ba egy szakaszt, amely arról rendelkezik, hogy amennyiben a herceg, akit a király a tartomány élére rendelt, oly vakmerő, dacos, meggondolatlan, felfuvalkodott, gőgös és lázadó volna, hogy a király parancsát megvetné, úgy veszítse el a hercegi méltóság adományát, s azon felül a mennyei boldogság reményétől is fosztassék meg, s veszítse el üdvösségét.¹⁶¹ Az üdvösség elvesztésére vonatkozó utalás feltehetően nem a 787-es pápai *excommunicatio* fenyegetésére,¹⁶² hanem a már kolostorba zárt Tasziló végső büntetésére utal; ezen értelmezés annál is valószínűbb, mert a 788-as per tükrében pla-

155 *Annales Iuvavenses maximi a. 793*; Wolfram 1987. 190.

156 Jahn 1991. 548. sk.

157 *Annales qui dicuntur Einhardi a. 792*; *Annales Mosellani a. 792*

158 *Concilium Francofurtense a. 794*; Abel–Simson 1969. II. 63. skk.; Kolmer 1980. 326. sk.; Wolfram 1987. 192; Jahn 1991. 550.

159 Kolmer 1980. 316.

160 *Lex Baiuvariorum* 3, 1.

161 *Lex Baiuvariorum* 2, 8a *Si quis autem dux de provincia illa quem rex ordinaverit tam audax aut contumax aut levitate stimulatus seu protervus et elatus vel superbus atque rebellis fuerit, qui decretum regis contempserit, donatum dignitatis ipsius ducati careat, etiam insuper spe supernae contemplationis sciat se esse condemnatum et vim salutis amittat.*

162 Rosenstock 1928. 26. skk.

uzibilisnek tűnik az *infidelis* herceget minősítő negatív, dehonesztáló jelzők (*contumax, elatus, superbus, levitate stimulatus, rebellis*¹⁶³) halmozása.¹⁶⁴

Az Agilolfing-dinasztia félreállítása kétségkívül nem volt jogilag megalapozott, érdekes azonban megvizsgálni, hogy Tasziló elítélése mennyiben tekinthető jogszerűnek, illetve az ellene felhozott vádak hogyan csoportosíthatók és minősíthetők. Megoszlanak a vélemények arra vonatkozóan, hogy az ítélet alapját elsődlegesen a 763-as *harisliz* jelentette-e, illetve a *harisliz crimen maiestatis*nak minősült-e,¹⁶⁵ vagy pedig a *harisliz* az egyéb, a herceg ellen felhozott vádpontokhoz hasonlóan az *infidelitas* kategóriájába tartozik-e, amelyek együtt szolgáltak indokul az ítélethez.¹⁶⁶ A kora középkorban a *crimen maiestatis* fogalma az antikvitás örökségének mintegy utolsó összefoglalójánál, Isidorus Hispalensisnél fordul elő,¹⁶⁷ majd hosszabb időre kivész a használatból, s csak az *Annales regni Francorum* él e megnevezéssel Nagy Károly császárra koronázását követően a pápa elleni összeesküvők kapcsán,¹⁶⁸ ám ezen utóbbi előfordulás összefüggést mutat az antik hagyományt – kiváltképp Itáliában – feléleszteni igyekvő Karoling-reneszánszszal.¹⁶⁹ A szintén a császárra koronázás után keletkezett *Annales qui dicuntur Einhardi* Taszilót *maiestatis reus*nak nevezi¹⁷⁰ – ám épp e döntő fontosságúnak tekinthető fordulat hiányzik a korábban lejegyzett *Annales regni Francorum* vonatkozó részéből, s nagy valószínűséggel későbbi betoldás eredménye.¹⁷¹ A *Capitulare Italicum* 801-es bejegyzése is *crimen maiestatis*ként határozta meg a *harisliz*t, vagyis a hadsereg elhagyását az uralkodó engedélye nélkül,¹⁷² e *capitulare* azonban azt szolgálta, hogy a római és a langobárd jog hiányait pótolja, s így egy sajátos *mixtum compositum*ot, a római *crimen maiestatis* és a germán *harisliz* elemeit ötvöző, fő- és jószágvesztéssel járó tényállást hozott létre; a 810-es *Capitulare Aquisgranense*¹⁷³ és a 811-es *Capitulare Bononiense*¹⁷⁴ tényállásként említi ugyan a *harisliz*t, ám nem él annak kapcsán a *crimen (laesae) maiestatis* minösi-

163 *Lex Baiuvariorum* 2, 8a

164 Kolmer 1980. 317.

165 Rosenstock 1928. 39.

166 Dahn, F.: *Die Könige der Germanen IX. 2. Die Baiern*. Hildesheim 1977. 55.

167 Isid. *etym.* (Ed. W. M. Lindsay. Oxford 1911.) 5, 26, 25. *Maiestatis reatus tenentur hi, qui regiam maiestatem laeserunt vel violaverunt, vel qui rem publicam prodiderunt vel cum hostibus consenserunt.*

168 *Annales regni Francorum a. 801 Post paucos... dies iussit eos, qui pontificem anno superiore deposuerunt, exhiberi; et habita de eis questione secundum legem Romanam ut maiestatis rei capitis dampnati sunt.*

169 Rosenstock 1928. 38. sk.

170 *Annales qui dicuntur Einhardi a. 788 Tassilo ut maiestatis reus capitali sententia damnatus est.*

171 Rosenstock 1928. 39.

172 *Capitulare Italicum* (Ed. A. Boretius–V. Krause. MGH Capit. 1–2. Hannover 1883–1897.) a. 801 Nr. 98. 3. *De desertoribus. Si quis adeo contumax aut superbus extiterit, ut dimisso exercitu absque iussione vel licentia regis domum revertatur, et quod nos teudisca lingua dicimus herisliz fecerit, ipse ut reus maiestatis vitae periculum incurrat et res eius in fisco nostro socientur.*

173 *Capitulare Missorum Aquisgranense* (Ed. A. Boretius–V. Krause. MGH Capit. 1–2. Hannover 1883–1897.) I. a. 810 Nr. 64. 13.

174 *Capitulare Bononiense* (Ed. A. Boretius–V. Krause. MGH Capit. 1–2. Hannover 1883–1897.) a. 811 Nr. 74. 4.

téssel.¹⁷⁵ Mindezek alapján elfogadhatjuk, hogy 788-ban Taszilót nem felségárulás miatt ítélték el: a kortárs források nem támasztják alá e feltevést, a germán népjogok nem tartalmazzák a *harisliz* tényállását (a fogalommal is 788-ban találkozhatni először, s ezt követően fordul elő gyakrabban a textusokban), továbbá ha mint *reus maiestatis* ítélték volna halálra, úgy a 794-es lemondási nyilatkozatra nem lett volna szükség.¹⁷⁶

Miután megállapíthattuk, hogy a *harisliz* önmagában – ekkortájt nem lévén még *expressis verbis crimen maiestatis*ként meghatározva – nem lett volna elegendő a halálos ítélethez, érdemes az egyéb, az *infidelitas* kategóriájába tartozó vádpontok súlyát is mérlegelni. (Megjegyzendő, hogy Nagy Károlynak és a vádlóknak lényegesen egyszerűbb dolga lett volna, ha egy, a *harisliz*t tematizáló és halállal büntető tényállást találhattak volna.¹⁷⁷) Bajorország lakóira ugyan a *Lex Baiuvariorum* rendelkezési vonatkozott,¹⁷⁸ ám ez alól a nemesség kivételt képezett, s a hercegre sem vonatkozott – a már említett, valamikor 788 és 794 között betoldott passzust kivéve¹⁷⁹ – semmilyen büntetés.¹⁸⁰ Ugyanakkor a bajor törvények – a frank jogforrásokkal ellentétben – nem tartalmazták az *infidelitast* és az esküszegést szankcionáló paragrafust, ám az ellenségnek az ország területére történt behívása főbenjáró cselekménynek számított,¹⁸¹ s nem zárható ki, hogy e tényállást is alapul vették az immáron a frank királlyal vazallusi viszonyban álló bajor herceg elítélése során.¹⁸² A források többször hangsúlyozzák Tasziló hűségesküjének megszegését,¹⁸³ *infidelis* voltát, e vádat támasztják alá Tasziló frank érdekeket sértő külpolitikája, vagyis tárgyalásai az avarokkal – s maga a *harisliz* is –,¹⁸⁴ mindezek a hűségeskü megszegésének minősültek, s a frank jog szerint (aminek mint vazallus Tasziló is alávetett) fő- és jószágvesztést vontak maguk után.¹⁸⁵ A *harisliz* – noha nem bizonyítható, hogy *crimen maiestatis*nak számított volna, hiszen minden erre vonatkozó jogi *testimonium* a 801 utáni időkből származik – szintén az *infidelitas* aktusának fogható fel, tehát a bajor herceget mint *fraudator fidei* ítélte halálra a birodalmi gyűlés.¹⁸⁶

175 Kolmer 1980. 320.

176 Kolmer 1980. 321.

177 Rosenstock 1928. 33.

178 Vö. *Capitulare Aquitanicum* (Ed. A. Boretius–V. Krause. MGH Capit. 1–2. Hannover 1883–1897.) a. 768 Nr. 18. 10. *Ut homines eorum legis habeant, tam Romani quam et Salici, et si de alia provincia advenierit, secundum legem ipsius patriae vivat.*

179 *Lex Baiuvariorum* 2, 8a

180 Kolmer 1980. 322.

181 Vö. Marcianus D. 48, 4, 3. *Lex duodecim tabularum iubet eum, qui hostem concitaverit quive civem hosti tradiderit, capite puniri. Lex autem Iulia maiestatis praecipit eum, qui maiestatem publicam laeserit... eadem lege tenetur et... qui in bellis cesserit exercitum... quive imperium exercitumve Romanum deseruit...*

182 Kolmer 1980. 323.

183 *Annales regni Francorum* a. 788 *Tassilo fidem suam salvam non haberet... postea fraudulens apparuit; Synodus Francofurtensis* a. 794 Nr. 28. 3. *fraudator fidei*

184 *Annales regni Francorum* a. 788; Einhardus, *Vita Karoli magni* 11; *Annales Laureshamenses* a. 788; Szádeczky-Kardoss 1998. 274. sk.; Pohl 1988. 314. sk.; Wolfram 1968. 173.

185 Hagemann 1974. 44.

186 Kolmer 1980. 325.

Vizsgálódásunk végén változatlanul homályban maradt, hogy Taszilót valóban *fraudator fidei*nek tekinthetjük-e, vagy pedig csak a frank források tendenciózus beállításának tudható-e be e negatív jellemzés – világosan megmutatkozott azonban, hogy milyen folyamatok vezettek e végeredményhez és e kép kialakulásához. A frank uralkodó nagyhatalmi politikájának nem volt feltétlenül szüksége katonai összeütöztetésre ahhoz, hogy miután ellenfeleivel és ellenségeivel leszámolt, a hajdani Meroving-uralom alatt álló területen önállóságát immáron egyedülként megőrző Bajorországot is beolvassza birodalmába, elegendőnek mutatkozott ravasz diplomáciai eszközökkel elszigetelni a hercegséget, s a maga számára megnyerni a bajorok egy, a majdani perben őt támogató csoportját. A perben nem csupán hajdani vétkeiket, nevezetesen a 763-ban elkövetett *harislizt*, vagyis a királyi sereg önkényes elhagyását vetették Tasziló szemére, hiszen ez de iure nem lett volna elegendő a halálos ítélet kimondásához, hanem súlyos hűtlenséggel – számos, 757-ben és 781-ben tett hűségesküjének, illetve 787-es vazallusi esküjének megszegésével –, s az *infidelitas* legsúlyosabb megnyilvánulásának számító, az avarokkal kötött szövetséggel is vádolták. A halálos ítélet végrehajtása ugyanakkor nem hozta volna meg Károly számára a kívánt eredményt, hiszen Tasziló kivégzésével nem annektálhatta volna eo ipso Bajorországot; Tasziló – s vele együtt családtagjainak – kolostorba zárása viszont lehetővé tette a frank uralkodónak, hogy szabadon rendelkezék az immáron uratlanná vált hercegséggel. Az *Évkönyvek* elbeszélései a tényeket, helyesebben a következményeket illetően számos ponton megfelelnek a valóságnak, az oksági viszonyokat azonban nem egyszer meghamisítják, illetve elkendőzik.

A jogi helyzet tisztázatlanságát és Károly Bajorország feletti uralmának nem teljes legitimitását mutatja a 794-es Frankfurti Zsinaton Taszilótól kivett nyilatkozat, amelyben maga és utódai Bajorországra vonatkozó minden igényéről lemond – a továbbiakban a források nem tesznek említést Taszilóról, az egyetlen tény, amit róla megtudunk, hogy az egykori bajor herceg egy általunk nem ismert esztendő decemberének 11. napján egyszerű szerzetesként távozott az élők sorából.¹⁸⁷

187 *Necrologium Tegernseense* (Ed. F. L. Baumann. MGH Nocr. 3. Berlin 1905.) 156; *Necrologium Weltenburgense* (Ed. F. L. Baumann. MGH Nocr. 3. Berlin 1905.) 382; Jahn 1991. 550.

RÓMA ÉS BIZÁNC MISSZIÓS KÍSÉRLETEI A BULGÁRIÁBAN

A bolgárok a IX. század második felében, I. Borisz fejedelem uralkodása vették fel a kereszténységet, a körükben végzett térítőmunka alakulása híven tükrözi a Róma és Bizánc között feszülő, korabeli ellentétet. Írásunkban először a röviden a történeti hátteret kívánjuk felvillantani (I.), majd behatóbban szemügyre vesszük azon két, Borisz fejedelemhez intézett, a krisztianizáció tárgyában írott levelet, amelyek a kor két legjelentősebb egyházi személyiségétől, Phótios pátriárkától (II.) és I. Miklós pápától (III.) származnak, végül pedig felvillantjuk az okokat, amelyek révén Bulgária az önálló egyházszervezet kialakítása során Bizánc hatalmi szférájába került (IV.).

I. Krum (803–814) és Omurtag (814–831) uralkodása idején a viszonylag kis számú, türk etnikumú, a szláv lakosságot hatalmuk alá hajtó bolgárok a hajdani Moesia, Scythia, Thracia és Macedonia telepedtek meg.¹ A bolgár hódítást túlélő keresztény népesség számaránya nem határozható meg, ugyanakkor uralmát megszilárdítandó már Krum is igyekezett a bolgár bojárokkal szemben a kereszténység iránt nyitottabb szlávokra támaszkodni, ami azonban fia, Omurtag idején – mivel a bolgárok attól tartottak, hogy a keresztények a nagy hatalmú, szomszédos Bizánccal túl szorosra fűznék kapcsolataikat – keresztényüldözést s heves ellenreakciót szült, amelynek keretében számos, a Bizánccal határos területeken lakó keresztényt telepítettek át Bulgária északi vidékeire. Borisz fejedelem (852–889) ismét támogatóan lépett fel a kereszténység iránt, ezen elhatározását a következő okok motiválhatták: egyrészt a fejedelem iránt lojális klérus révén befolyást gyakorolhatott a lakosságra, s a központosított egyházszervezet a bojárok visszaszorításának fontos eszköze lehetett, másrészt a keresztény vallás lehetőséget látszott nyitni a szlávok és a bolgárok egybeolvasztására, harmadrészt a keresztény uralkodó széles, Borisz által mind Bizánccban, mind pedig a Frank Birodalomban megismert jogköre kétség kívül csábítóan mutatkozhatott a fejedelem számára.²

A bolgár fejedelem – mivel országában a missziós feladatokat természetesen nem a bizánci egyházra kívánta bízni, hiszen ezzel a *basileus* hegemoniáját erősítette volna – 862-ben, Tulln-ban találkozott Német Lajos, keleti-frank uralkodóval, akivel több pontban sikerült megállapodást kötnie: a bolgárok csapatokat bocsátanak a frank király rendelkezésére a morvák ellen, Bulgáriában pedig a frank misszionáriusok megkezdik térítő tevékenységüket.³ A 863/64-ben a bolgárok között pusztító éhínség azonban lehetetlenné tette e tervek megvalósítását, a Bizánc területén végrehajtott bolgár fosztogatásra válaszul a császár, III. Mikhaél (842–867) tengeren és szárazföldön megsemmisítő vereséget mért Bulgáriára, és Borisz fejedelmet feltétel nélküli kapitulációra

1 S. Runciman: *A History of the first Bulgarian Empire*. London 1930. 1. skk.; D. Angelov: *Die Entstehung des bulgarischen Volkes*. Berlin 1980. 84. skk.

2 H. Dopsch: *Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodios-Konfliktes*. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien 1987. 322.

3 *Annales Bertiniani* a. 864

kényszerítette.⁴ A Bizánc és Bulgária között létrejött békeszerződésben meghatározták, hogy a bolgárok között a térítést hamarosan bizánci misszionáriusok fogják megkezdeni; a krisztianizáció első lépéseként 864-ben Borisz vette fel Bizáncban a kereszténységet – a keresztségben, mivel politikailag jelzésértékűen III. Mikhaél vállalta a keresztapai tisztséget, a Mihály nevet kapta.⁵ Borisz ezt követően eljuttatott Phótios, konstantinápolyi pátriárkának⁶ egy levelet, amelyben a térítők munkával kapcsolatos, meglehetősen gyakorlati kérdéseire kívánt választ kapni. Mindenképpen érdemesnek tűnik Phótios említett, 864 végén vagy 865 elején írott és I. Borisz fejedelemnek elküldött⁷ levelének⁸ tartalmát vázaltszerűen áttekinteni, amiből világosan kiderül, hogy a nagy műveltségű pátriárka magas teológiai színvonalon írott válaszlevele miért nem adott a bolgárokat érintő kérdésekre kielégítő felelet, s hogy ezen iránymutatás feletti elégedetlenségétől sarkallva Borisz a pápához fordult a keresztény vallással és hitélettel kapcsolatos problémáival Rómától várva segítséget.⁹ A bolgár követségnek a pápához intézett kérdései elvesztek, a pápa válaszlevele, a „*Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*”,¹⁰ vagyis I. Miklós pápa¹¹ 866 őszén íródott levele, teljes egészében ránk maradt. A kérdéseket a válaszok alapján kísérelhetjük meg rekonstruálni.

II. Phótios levele száztizennégy *caputra* tagolódik, tartalmát tekintve pedig két fő egységre, egy dogmatikai¹² és egy politikai–didaktikai¹³ részre osztható.¹⁴ A levél elején a pátriárka elsőként kifejti, hogy a kereszténység mennyivel magasabb szinten áll, mint a pogányság, s a keresztény tanítás lényegét bemutatandó idézi a nikaiai és a konstantinápolyi hitvallást, majd rövid áttekintést ad a hét egyetemes zsinat történetéről.¹⁵ E történeti exkurzus során elfelejteni látszik, hogy levelének címzettje a frissen keresztény hitre tért fejedelem, akit nagy valószínűséggel nem csupán nem érdekelnek a bizánci teológusok szubtilis dogmatikai okfejtései, amelyeket feltehetően nem is képes felfogni,

4 *Annales Bertiniani a. 866; Annales Fuldenses a. 863*; Runciman 1930. 104.

5 Dopsch 1987. 323.

6 Phótios személyéhez és történelmi szerepéhez bővebben lásd F. Dvornik: *The Patriarch Photius and the Roman Primacy*. Chicago Studies 2. 1963. 94–107; Uő.: *The Photian Schism*. Cambridge 1948.

7 A levél datálásához bővebben lásd Fr. Dvornik: *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*. Paris 1926. 190.

8 Photios, *Ep.* 8. PG 102. col. 628–696; N. Valettas: *Phótiou tou sophótatou kai hagiótatou patriarkhou Kónstantinoupoleós Epistolai*. London 1864. 200–248.

9 G. Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest 2001. 112. skk.

10 *Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*. In: MGH *Epistolae Karolini aevi IV*. tom. VI. (Ed. E. Perels) Berolini 1925. 568–600; *Fontes Historiae Bulgaricae VII. Fontes Latini Historiae Bulgaricae II. Serdicae* 1960. 65–125; *Magnae Moraviae Fontes Historici IV*. Brno 1971. 42–107.

11 I. Miklós pápáról bővebben lásd F. A. Norwood: *The Political Pretensions of Pope Nicolas I*. Church History 15. 1946. 271–285.

12 Photios, *Ep.* 8, 1–22.

13 Photios, *Ep.* 8, 23–114.

14 I. Dujčev: *Au lendemain de la conversion du peuple Bulgare*. In: *Medievo Bizantino-Slavo III*. Roma 1971. 108.

15 J. B. Bury: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*. London 1912. 338.

hanem ezekre a számára adott politikai szituációban semmi szüksége nincsen.¹⁶ A levél ezen részében nem mulasztja el a pátriárka nyomatékosan inteni az uralkodót, hogy maradjon hű azon döntéséhez, amellyel maga és népe keresztény hitre térését, illetve térítését elhatározta,¹⁷ valamint óvja attól, hogy teret engedjen az eretnek elhajlásoknak, és felhívja a figyelmét azon veszélyekre, amelyek azzal járnának, ha mégis vissza akarna térni ősei hitére. Uralkodói példaképül, miként ez a középkor neofita királyai esetében szokás volt, Constantinus császárt állítja Borisz elé, és figyelmezteti arra is, hogy állhatatos ragaszkodása a bizánci egyház felé irányuljon, s ne tegyen lépéseket a római kereszténység felé, amelyet a pátriárka minden esetben némi gyanakvó távolságtartással emleget.¹⁸

A levél második része – amelyet nyugodtan nevezhetünk didaktikus, tanító jellegű résznek, általános jellegű iránymutatást tartalmaz Borisz és népe számára a követendő keresztény tanítás gyakorlatára vonatkozóan¹⁹ – jórész híjával van ugyan az eredetiségnek, ám bőségesen merít a bizánci irodalomban oly gazdag fejedelmi tükör műfajának jelentősebb képviselőinek munkáiból.²⁰ E sajátos *Fürstenspiegel* megírása során Phótios kétség kívül használta az ó- és újszövetségi forrásokat és bizonyos egyházi szerzőket, ám nem csekélyebb mértékben felfedezhető a klasszikus görög irodalom segítségül hívása, különös tekintettel két, Isokratésnek tulajdonított (*ad Demonicum*, *ad Nicoclea*) beszédre.²¹ A pátriárka ezen fejtegetéseiben közös nevezőre hozza a klasszikus bölcelet és a keresztény moralitás tanítását, ezáltal mindkét oldalról alátámasztva az újonnan megteremtett uralkodónak és népének szóló intelmeit.²² A fejedelem személyes életvitelére vonatkozó iránymutatásainak²³ alapjává az isteni és a felebaráti szeretet evangéliumi parancsát²⁴ teszi,²⁵ és közvetlenül ennek kapcsán felhívja a címzett figyelmét a *kalokagathia* aristotelési²⁶ eszméjére. Két fejezetben is hangsúlyozza az imádság fontosságát,²⁷ és külön kiemeli, hogy az uralkodó elsődrendű kötelessége a templomépítés.²⁸ A klasszikus bölcelet által is bevett toposzokat ismételi meg, miszerint az uralkodónak ügyelni kell

16 J. Hergenröther: *Photius, Patriarch von Konstantinopel I.* Regensburg 1867. 601.

17 Photios, *Ep.* 8, 19.

18 Dujčev 1971. 110.

19 Hergenröther 1867. 602.

20 E műfajhoz bővebben lásd K. Krumbacher: *Geschichte der byzantinischen Literatur.* München 1897. 456–457; 463–464; 491; K. Emminger: *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln I. Zum Andrias basilikos des Nikephoros Blemmydes.* München 1906.

21 E két beszédhez bővebben lásd K. Emminger: *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln II. Die spaetmittelalterlichen Übersetzung der Demonicea III. Basileou kephalaia parainetika.* München 1913.

22 Dujčev 1971. 111.

23 E fejezetek tartalmát a továbbiakban Dujčev (1971. 111.) rendszerét követve kívánom áttekinteni.

24 Matthaeus 22, 38–40.

25 Photios, *Ep.* 8, 23.

26 Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 5, 1, 16.

27 Photios, *Ep.* 8, 25–26.

28 Photios, *Ep.* 8, 27.

viselkedésére²⁹ és beszédmódjára,³⁰ kerülnie kell a felesleges nevetgélést,³¹ az obszcenitást,³² a káromkodást és a rágalmazó beszédet,³³ valamint nagy gondosságot kell tanúsítania barátainak megválasztásában.³⁴ Az uralkodónak, bármit is tegyen előtte jól meg kell fontolnia minden cselekedetét.³⁵ Szükség esetén pedig meg kell hallgatnia és meg kell fogadnia tanácsadóinak véleményét.³⁶ A pátriárka nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a keresztény uralkodónak kerülnie kell a gyűlölködést, ami igen súlyos bűnnek számít,³⁷ valamint a csalást, még ellenségeivel szemben is,³⁸ igyekeznie kell betartani ígéreteit,³⁹ indulatait és haragját pedig féken kell tartania.⁴⁰ Mértékletességre inti a fejlődelmet a szerelem dolgaiban⁴¹ és az italozásban.⁴² Tanácsolja, hogy tartsa magát távol a szemérmetlen és kicsapongó szórakozásoktól,⁴³ és arra buzdítja, hogy minden jóért és sikerért egyedül Istennek adjon hálát,⁴⁴ igyekezék természet adta tehetségét alattvalóinak és felebarátainak javára fordítani,⁴⁵ s hogy ne akarjon mások felett ítélni.⁴⁶

Phótios intelmeinek másik része az uralkodói jogok gyakorlására vonatkozik, s ennek során a pátriárka megkísérli felvázolni az ideális uralkodó képmását, amely a keresztény és a klasszikus pogány eszmeiség sajátságos vegyülékéből áll elő. Borisznak nem csupán saját életét kell a kereszténység szellemében élnie, hanem mint szuverénnek elsődleges feladata az is, hogy alattvalói lelki üdvére is gondot viseljen,⁴⁷ s az alattvalók hitbéli gyarapodása az uralkodó saját erényének is fokmérőjéül és bizonyítékául szolgál.⁴⁸ A pátriárka által ábrázolt modell megvalósítása kiváló segítséget nyújthatott a közelmúltban megtért országban egy a bizánci *theokrátiát* mintázó, az állam és az egyház szoros egymásba fonódásán alapuló államszervezet létrehozásához, Phótios ugyanakkor határozottan megvonta azon határt, amelyen túl az uralkodónak mint a világi hatalom letéteményesének nem lehetett beleszólása az egyház belső ügyeibe.⁴⁹ Minden

29 Photios, *Ep.* 8, 30.

30 Photios, *Ep.* 8, 31.

31 Photios, *Ep.* 8, 32.

32 Photios, *Ep.* 8, 33.

33 Photios, *Ep.* 8, 35.

34 Photios, *Ep.* 8, 36–37; Dujčev 1971. 112.

35 Photios, *Ep.* 8, 29; 48.

36 Photios, *Ep.* 8, 49.

37 Photios, *Ep.* 8, 51–52.

38 Photios, *Ep.* 8, 71; 89.

39 Photios, *Ep.* 8, 76–77.

40 Photios, *Ep.* 8, 84–87.

41 Photios, *Ep.* 8, 91–94.

42 Photios, *Ep.* 8, 95.

43 Photios, *Ep.* 8, 100–101.

44 Photios, *Ep.* 8, 113.

45 Photios, *Ep.* 8, 66.

46 Photios, *Ep.* 8, 68; Dujčev 1971. 113.

47 Photios, *Ep.* 8, 19.

48 Photios, *Ep.* 8, 90; Isocrates, *Ad Nicolea* 9.

49 Photios, *Ep.* 8, 28.

kétséget kizáróan leszögezi a levél, hogy kizárólag az állam és egyház összehangolt fellépése és együttműködése képes megteremteni a keresztény nép egységét, *homonoióját*.⁵⁰ Az uralkodó kötelessége, hogy méltó elégtételt és igazságot szolgáltatson azoknak, akik jogtalanságot szenvedtek,⁵¹ határozottan és keményen kell eljárnia azokkal szemben, akik a közösségnek okoztak kárt, a saját személyét sértők iránt viszont elnézőnek és irgalmasnak illik lennie.⁵² Az országban szigorú törvényeknek kell érvényben lennie, az alattvalókat azonban a humanitás elveinek megfelelően kell vezetni,⁵³ a törvények betartását nem büntetéssel, hanem pusztán a szankcióval való fenyegetéssel, vagyis a büntethetőség tudatosításával kell kikényszeríteni.⁵⁴ A túlzott szigor mindenképpen kerülendő, az uralkodónak azon kell igyekeznie, hogy megnyerje alattvalói jóindulatát, hiszen az ezen alapuló kormányzat jóval biztosabb talajon áll, mint az, amely csak megfélemlítéssel kíván engedelmséget kicsikarni a néptől.⁵⁵ A jogszolgáltatással foglalkozó eszmeifuttatással összefüggésben a levél szerzője röviden felvázolja a jó bíró attribútumait,⁵⁶ és arra buzdítja a Boriszt, hogy maga is igyekezzék ezeknek birtokába jutni.⁵⁷ A továbbiakban néhány reálpolitikai tanácsot ad az uralkodónak, miszerint ne szűnjön meg állandó fegyveres készültségben lenni, hiszen ha ezt elmulasztaná, számos gond és kellemetlen meglepetés érhetné.⁵⁸ A belvillongásokat és felkeléseket szigorúan el kell fojtani, mivel ezek győzelme a pogányságba való visszahullással és az állam megszűnésével fenyegetnének,⁵⁹ erre az esetre vonatkozó konkrét tanácsot azonban a pátriárka levele nem tartalmaz, ami valószínűsíteni engedi, hogy a levél röviddel a Bulgáriában ténylegesen lezajlott pogánylázadás előtt íródott, hiszen joggal feltételezhetnénk, hogy ellenkező esetben iránymutatásai e tárgykörben nem maradnának a pusztá általánosság szintjén.⁶⁰ A belső ellenségeskedést és pártoskodást szító erőket egységbe kell kovácsolni, és az esetleges külső ellenségek ellen kell fordítani.⁶¹

III. A pátriárka levelét áttekintve megállapíthatjuk, hogy intelmei és iránymutatásai egyrészt túlságosan mélyreható és éppen ezért a dogmatikában járatlan Borisz számára értelmetlen és érthetetlen kérdéseket érintenek, másrészt azonban, ami a mindennapi hitélet területét illeti, túlon túl az általánosságok, a klasszikus és keresztény fejedelmi tükrökből átvett toposzok szintjén mozognak, tehát nem bírnak az országát krisztianizálni szándékozó uralkodó számára gyakorlati haszonnal. Nem csoda tehát, hogy megtérése után egy évvel, 866 augusztusában elküldte követeit, rokonát, Petrust, valamint két bo-

50 Photios, *Ep.* 8, 27; Dujčev 1971. 113.

51 Photios, *Ep.* 8, 34.

52 Photios, *Ep.* 8, 38.

53 Photios, *Ep.* 8, 42.

54 Photios, *Ep.* 8, 43.

55 Photios, *Ep.* 8, 41.

56 Photios, *Ep.* 8, 54.

57 Photios, *Ep.* 8, 59.

58 Photios, *Ep.* 8, 104.

59 Photios, *Ep.* 8, 62.

60 Dujčev 1971. 115.

61 Photios, *Ep.* 8, 62.

járt, Iohannest és Martinust⁶² I. Miklós pápához (858–867), akik a pápának és a római templomoknak gazdag ajándékokkal megrakodva – ezek között voltak találhatóak azon fegyverek is, amelyekkel Borisz a közelmúlt pogánylázadását leverte – meg is érkeztek Rómába. Ezzel egyidejűleg Borisz ismét levélben fordult Német Lajoshoz, akivel tudatta, hogy – miután népét a keresztény hitre térítette – szövetségi viszonyt szeretne vele fenntartani, és egyházi könyveket és a liturgiához szükséges eszközöket kért tőle.⁶³ A követséget, amely a pápának egy nem csupán az igaz hittételekre, hanem a mindennapi keresztény élet legelemibb kérdéseire is választ és iránymutatást kérő levelet nyújtottak át, I. Miklós nagy örömmel fogadta, hiszen bizonyosságot látott arra, hogy a Phótios által küldött levél nem oldotta meg a fejedelem kérdéseit, és nem oszlatta el kételyeit, és ezért kíván most az uralkodó a római egyházhoz közeledni.

A „*Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*”, vagyis I. Miklós pápa 866 őszén íródott levele, teljes egészében ránk maradt, viszont a bolgárok által feltett kérdések, a *consulta* mára elvesztek, ezek számára, eredeti formájára és rendszerére tehát csak a pápai válaszokból következtethetünk.

Mivel Miklós pápa levele a válaszokat százhat fejezetre osztja, ezért hajlamosak voltak – talán némiképp elhamarkodottan – azt feltételezni, hogy a bolgárok levele is ugyanennyi kérdésből állott.⁶⁴ További figyelmet érdemel a kérdések nyelve, hiszen nem zárhatjuk ki, hogy az uralkodó görög nyelven küldte el kérdéseit a pápának, aki természetesen jártas volt ebben az idiómában is, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a levél hivatalos fordítása Anasthasius Bibliothecarius munkája volt, akinek fordítói tehetségéről és az eredeti szöveghez messzemenően ragaszkodó, igen precíz fordítói technikájáról számos utalás maradt ránk.⁶⁵ Ezek alapján elfogadhatjuk a kérdéseknek (*consulta*) a válaszok (*responsa*) alapján Dujčev⁶⁶ által rekonstruált rendszerét, amely száztizennégy kérdést számlál, melyekre a pápa százhat fejezetben foglalta össze válaszait. A válaszok nélkülöznek ugyan mindenfajta rendszert, azonban szinte biztosra vehető, hogy ezt nem a pápának kell felrónunk, ő nagy valószínűséggel csupán követte a kérdések sorrendjét, és válaszait is annak megfelelően adta meg – az általa végrehajtott módosítás legfeljebb abban érhető tetten, hogy több egymás után következő és tartalmilag is koherensnek ítélt kérdésre egyetlen fejezetben felelt.⁶⁷ Ugyanakkor, ha ugyanazon tárgyra két vagy több kérdés is vonatkozott, és a kérdések a levélben szétszórva helyezkedtek el, a pápa megtartotta az eredeti sorrendet, és a vonatkozó helyen csupán visszautalt a már tárgyalt kérdésre.⁶⁸ A kérdések (*consulta*) eredeti sorrendjének megtartását valószínűsítik

62 A követek nevét VIII. János két levele említi – *Iohannis VIII. Papae epistolae* Nr. 67; Nr. 192. MGH EE. VII. Karolini aevi V. (Ed. E. Caspar) Berolini 1912.

63 E. Dümmler: *Geschichte des Ostfränkischen Reiches II.* Leipzig 1887. 188.

64 Dümmler 1887. 190.

65 *Nicolai I. Papae epistolae* In: MGH, EE. VI. Karolini aevi IV. (Ed. E. Perels) Berolini 1925. 191; 240; 487; 488.

66 I. Dujčev: *Die Responsa Nicolai Papae I. ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte.* In: *Medievo Bizantino-Slavo I.* Roma 1965. 129.

67 Vö. *Responsa* 7; 51; 63; 69; 98.

68 Vö. *Responsa* 36; 39; 45; 47; 63; 100.

a válaszokban olvasható *in prima quaestionum vestrarum fronte, praeterea, porro dicitis* és *postremo* kifejezések is.⁶⁹

A *consulta* sorrendjének megállapítása után megkísérelhetjük a kérdések tematikai rendszerezését. Számos kérdés vonatkozik természetesen a keresztény vallásra, ennek mindennapi gyakorlatára, a pogány szokásoknak a kereszténységbe való integrálhatóságára, a jogrendre és az egyházszerkezetre.⁷⁰ E tárgykörben a dokumentum legsarkalatosabb meghatározása, hogy az uralkodó legfőbb célja a hit egységének megőrzése országában.⁷¹ Megkérdezik, hogy miképpen kell viselniük a keresztet, valamint, hogy megcsókolhatják-e azt,⁷² hogy a templomot felkeresve kötelező-e áldozni,⁷³ hogy a hamis papok által megkeresztelték kereszténynek tekintendő-e, avagy újból meg kell-e őket keresztelni,⁷⁴ hogy a hamis papok esetlegesen túlságosan szigorú megbüntetése miatt bűnbánatot kell-e tartaniuk,⁷⁵ hogy az uralkodó ellen fellázadt alattvalók kemény megbüntetése bűnnek tekintendő-e – tudniillik az uralkodó ellen fellázadva ötvenkét pogány előkelő a pogányság eszméit tűzte zászlajára, Borisz pedig a lázadókat írmagostul kiirtatta –,⁷⁶ hogy mit kell tenni azokkal, akik elutasítják a kereszténységet, és megátalkodnak a pogányságban.⁷⁷

A vallásgyakorlatot érintik a következő kérdések. Mi a teendő akkor, ha a katonai táborban nem tudják az imádságot teljesen elvégezni?⁷⁸ Az asztalnál ülve, ha nincsen jelen pap vagy diakónus, szabad-e keresztet vetniük, és utána megkezdeni az étkezést?⁷⁹ Valóban olyan nagy bűn-e, mint ahogy a görögök állítják, ha a templomban valaki nem a mellén összekulcsolt kézzel imádkozik?⁸⁰ Tilos-e, szintén a görög tanítás szerint, felövezetlenül áldozáshoz járulni?⁸¹ Szárazság idején szabad-e esőért imádkozni és böjtöt tartani?⁸² Ténylegesen bűnnek számít-e, amint azt a görögök állítják, ha egy eunuch által levágott állat húsából esznek?⁸³ A nőknek befedett, vagy fedetlen fővel kell-e a templomban tartózkodniuk?⁸⁴ Egy laikusnak napjában hányszor kell imádkoznia?⁸⁵ Mikor tilos áldozáshoz járulni? Áldozhat-e, akinek orrán vagy száján folyik a vér?⁸⁶ Hány nappal a

69 Dujčev 1965. 138.

70 Dujčev 1965. 139.

71 *Responsa* 106.

72 *Responsa* 7.

73 *Responsa* 9.

74 *Responsa* 14–15.

75 *Responsa* 15–16.

76 *Responsa* 17.

77 *Responsa* 41.

78 *Responsa* 38.

79 *Responsa* 53.

80 *Responsa* 54.

81 *Responsa* 55.

82 *Responsa* 56.

83 *Responsa* 57.

84 *Responsa* 58.

85 *Responsa* 61.

86 *Responsa* 65.

gyermek születése után léphet be egy asszony a templomba?⁸⁷ Meg kell-e tartani, vagy el kell űzni a nős papot?⁸⁸ A házasságtörésben bűnös papnak van-e joga áldoztatni, vagy sem?⁸⁹ Mi a teendő akkor, ha valakit imádkozás közben ér az ellenség támadásának híre, és már nincsen ideje az imádságot befejezni?⁹⁰ Hogyan kell eljárni azokkal, akik fellázadtak a kereszténység ellen, ám hajlandók önkéntesen vezekelni, amit viszont a görög papság megtiltott nekik?⁹¹ Bűnnek számít-e, ha egy özvegyet arra kényszerítenek, hogy apáca legyen?⁹² Szabad-e a pogányként elhunyt szülőkért imádkozni?⁹³ Vadászhat-e egy keresztény egy pogánnyal közösen, illetve ehét-e egy keresztény az ilyen módon közösen elejtett állat húsából?⁹⁴ El szabad-e temetni az öngyilkosokat, és szabad-e értük áldozatot bemutatni?⁹⁵ El lehet-e temetni a keresztényeket a templomban?⁹⁶ Haza kell-e szállítani azokat, akik a csatában estek el, ha ezt szülei és bajtársai meg akarják tenni?⁹⁷ Kiknek szabad alamizsnát adni?⁹⁸ Kell-e erőszakot alkalmazni azzal a pogánnyal szemben, aki vonakodik felvenni a kereszténységet?⁹⁹ Mit kell tenni a birtokukban levő mohamedán könyvekkel?¹⁰⁰ Milyen eljárást kell követni azokkal szemben, akiket olyan zsidók kereszteltek meg, akikről nem tudták megállapítani, hogy maguk keresztények-e?¹⁰¹ Mit kell tenni azokkal, akik engedély nélkül prédikálnak?¹⁰²

Több kérdés vonatkozik az egyházi ünnepekre és a böjti időszakokra.¹⁰³ Szabad-e a nagyböjtben is viselni a kereszt jelét,¹⁰⁴ és naponta áldozni?¹⁰⁵ Lehet-e szombaton és vasárnap bármiféle munkát végezni,¹⁰⁶ mely apostolok, vértanúk, hitvallók és szüzek ünnepnapján kell a szolgai munkától tartózkodni?¹⁰⁷ Szabad-e a szentek ünnepnapjain és a nagyböjtben törvénykezni, és halálos ítéletet hozni?¹⁰⁸ Vasár- és ünnepnapokon, valamint a nagyböjtben szabad-e – természetesen csak akkor, ha a szükség megköveteli

87 *Responsa* 68.

88 *Responsa* 70.

89 *Responsa* 71.

90 *Responsa* 74.

91 *Responsa* 78.

92 *Responsa* 87.

93 *Responsa* 88.

94 *Responsa* 91.

95 *Responsa* 98.

96 *Responsa* 99.

97 *Responsa* 100.

98 *Responsa* 101.

99 *Responsa* 102.

100 *Responsa* 103.

101 *Responsa* 104.

102 *Responsa* 105.

103 Dujčev 1965. 140.

104 *Responsa* 8.

105 *Responsa* 9.

106 *Responsa* 10.

107 *Responsa* 11.

108 *Responsa* 12; 45.

– utazni, illetve csatázni?¹⁰⁹ Szabad-e a nagyböjt idején vadászni,¹¹⁰ játszani és szórakozni,¹¹¹ valamint házasodni és lakomákat tartani?¹¹² Mi a teendő azzal, aki a nagyböjt idején feleségével közösült,¹¹³ megengedett-e hogy vasárnap a házaspár házastársa kötelességüknek tegyenek eleget?¹¹⁴ Hány alkalommal szabad egy évben a keresztséget kiszolgáltatni?¹¹⁵ Mely időszakokban kell a húsevéstől tartózkodni,¹¹⁶ lehet-e a keresztelő napján húst enni, valamint hány napon át kell a keresztelés után lemondani a húsról,¹¹⁷ végül pedig szabad-e kora reggel étkezni?¹¹⁸

Nem kevésbé érdekesek azok a kérdések, amelyekből közvetve számos adalékot nyerhetünk az ősi bolgár vallás és hiedelemvilágról, valamint az életmódról és a jogrendről. A bolgárok dinamisztikus–manaisztikus hitvilágára, vagyis az emberekben és állatokban lakozó – leggyakrabban a fejben lokalizált és a vér által hordozott – személytelen és misztikus életerőbe vetett hitre következtethetünk az arra vonatkozó kérdésből, hogy a nem késsel levágott, hanem egyszerűen agyonütött állatokat meg szabad-e enni.¹¹⁹ Nagy valószínűséggel ugyanezen képzetkörrel vall azon kérdés is, hogy viselhetik-e továbbra is a vászonból font, turbánszerű – a görögök által különösképpen a templomban tiltottnak ítélt – fejfedőjüket,¹²⁰ valamint, hogy mivel helyettesítsék az eddig a csatákban zászlóként használt lófarkat,¹²¹ lévén hogy a primitív népek felfogása manát tulajdonított bizonyos állatok farkának.¹²² Hasonló elképzelésekből táplálkozhatott a gyógyító hatással felruházott, még a pogányság idején talált követkötés kérdése is.¹²³ Tabunak számított a *consulta* szerint bizonyos állatok és madarak megevése,¹²⁴ szintén tabuisztikus képzetek miatt kérdezték meg a pápát, hogy a gyermek születését követően meddig nem mehetnek a nők templomba,¹²⁵ és meddig nem érintkezhetnek velük férjeik.¹²⁶ Azon kérdés, hogy a nők fedett vagy fedetlen fővel tartózkodhatnak-e a templomban,¹²⁷ a haj, külö-

109 *Responsa* 36; 46.

110 *Responsa* 44.

111 *Responsa* 47.

112 *Responsa* 48.

113 *Responsa* 50.

114 *Responsa* 63.

115 *Responsa* 69.

116 *Responsa* 4.

117 *Responsa* 69.

118 *Responsa* 60.

119 *Responsa* 91.

120 V. Beševliev: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981. 358.

121 *Responsa* 71.

122 Beševliev 1981. 359.

123 *Responsa* 62. Vö. H. Vámbéry: *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes*. Leipzig 1879. 249.

124 *Responsa* 43.

125 *Responsa* 68.

126 *Responsa* 64.

127 *Responsa* 58.

nösen a hosszú haj számos példából ismert tabuisztikus voltából eredhetett.¹²⁸ A kereszténységet felvenni vonakodó és bálványoknak áldozó – az áldozat a *Responsa* tanúsága szerint bizonyos esetekben a termés zsengéje¹²⁹ volt¹³⁰ – pogány alattvalók szankcionálása felől nemkülönben érdeklődött a követség a pápánál,¹³¹ illetve arról is, hogy a betegek a továbbiakban is viselhetnek-e a nyakukban bizonyos amuletteket, amelyeknek gyógyító hatást tulajdonítottak.¹³² A harcra és utazásra alkalmas és alkalmatlan napok képzetét, valamint az ezekhez kapcsolódó mágikus szertartásokat – varázsigéket és táncokat – illetően szintén feltettek a pápának néhány kérdést, nevezetesen, hogy ezen gyakorlat beilleszthető-e a keresztény hitre tért nép életébe,¹³³ amelyekre természetesen nemleges feleletet kaptak.¹³⁴ A pogány hitvilágban az öngyilkosok haláluk után általában ártó szellemekké válnak, s hogy meggátolják őket a visszatérésben, általában nem részesítették őket a bevett szertartásoknak megfelelő, illetve bizonyos esetekben semmilyen temetésben, nem véletlen tehát, hogy a kérdések között helyet kap az is, hogy el kell-e temetni az öngyilkosokat, valamint, hogy kell-e értük bármiféle *sacrificiumot* bemutatni.¹³⁵ A természetes halállal elhunytakat illő tiszteletadással temették el sírmeleket emelve föléjük, a csatában elesettek tetemét pedig hazaszállították.¹³⁶ Az ősi vallást azonban nem sikerült a keresztény térítésnek azonnal felszámolni – a tényt, hogy számos helyen ellenállásba ütközött a misszió, egyértelműen jelzi a követség elküldése előtt röviddel lezajlott pogánylázadás, amelynek leverése során Borisz ötvenkét előkelőt végeztetett ki¹³⁷ –, amint erre a *Responsában* is olvashatunk utalást.¹³⁸

A *Responsa* számos utalást tartalmaz a bolgárok kereszténység előtti életmódjára és szokásjogára, így például egyértelműen kiderül, hogy a poligámia bevett gyakorlat volt, máskülönben nem kérdezték volna meg a pápától, hogy egyidejűleg lehet-e egy férfinak két felesége.¹³⁹ Szokásban volt, hogy a házasságkötés előtt a vőlegény hozomány gyanánt arany- és ezüsttárgyakat, ökröket, lovakat és egyéb értékes javakat magába foglaló aján-

128 Ennek kapcsán elegendő Sámson ószövetségi történetére és a római *flamen Dialis* életét szabályozó normákra asszociálni – az utóbbihoz bővebben lásd A. Brelich: *Appunti sul Flamen Dialis*. Acta Classica Univ. Scient. Debreceniensis VIII. 1972. 17–21.

129 Vö. M. P. Nilsson: *Primitive Religion*. Tübingen 1911. 71. A *Responsa* nem szól róla, egyebünnen azonban tudunk róla, hogy a bolgárok körében szokásban voltak az állat- illetve kivételesen az emberáldozatok is – vö. Besevliev 1981. 386.

130 *Responsa* 89.

131 *Responsa* 41.

132 *Responsa* 79. Vö. A. Bertholet: *Amulette und Talismane*. In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen 1926. 315–317.

133 *Responsa* 34; 35.

134 Beševliev 1981. 382–384.

135 *Responsa* 98. Vö. R. Hirzel: *Der Selbstmord*. Archiv für Religionswissenschaft 11. 1908. 75.

136 *Responsa* 100.

137 Runciman 1930. 105.

138 *Responsa* 18. Thessaloniké vidékén még a X. században is éltek pogány bolgárok – vö. V. Beševliev: *Zur Frage der slavischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert*. In: Serta slavica in memoriam A. Schmaus. München 1971. 37–41.

139 *Responsa* 51.

déket adott a menyasszonynak.¹⁴⁰ Férje halála után az özvegy nem mehetett újra férjhez – s hogy ezt mindenképpen meggátolják, akár erőszakkal is arra kényszerítették, hogy apácaként élje le hátralevő életét¹⁴¹ –, viszont feltehetően bevett gyakorlat volt, hogy a megözvegyült férfi ismét megnősült, hiszen a *consulta* között található egy e gyakorlat fenntarthatóságára irányuló kérdés is.¹⁴² A vallási képzetekről hírt adó *consulta* sorában már említettük, hogy a bolgárok vászonból készült turbánszerű fejfedőt hordtak,¹⁴³ másik jellegzetes ruhadarabjuk a feltehetően leginkább nadrághoz hasonlító, férfiak és nők által egyaránt viselt *femoralia* volt.¹⁴⁴ A bolgár jogrend fejlődése döntő fordulatot vett a kereszténység felvételével, ám a *Responsa* az ezt megelőző időszak szokásjogáról fontos információkat szolgáltat. A tulajdonostól megszökött rabszolgát, amennyiben elfogták, súlyos büntetéssel sújtották,¹⁴⁵ nemkülönben az urát megrágalmazó rabszolgát,¹⁴⁶ ám a szankció mibenlétéről nem árulnak el többet a források.¹⁴⁷ Hasonlóképpen súlyos, ám számunkra ismeretlen büntetéssel szankcionálták, ha egy szabad ember elmenekült hazájából,¹⁴⁸ ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az ország határát szigorúan őrizték, a kötelességét elmulasztó, és akár szabad ember, akár pedig rabszolga számára a menekülést lehetővé tevő határórt halállal büntették.¹⁴⁹ Halállal lakolt a rokongyilkos,¹⁵⁰ hasonlóképpen súlyos, feltehetően minősített halálbüntetéssel sújtották azt, aki bajtársát megölte,¹⁵¹ akit idegen asszonnal házasságtörésen értek.¹⁵² Szankcionálták a gondatlanságból elkövetett emberölést,¹⁵³ a lopást¹⁵⁴ – ha egy lopással vagy rablással vádolt alattvaló nem volt hajlandó beismerni bűnét, a bíró fizikai erőszakkal is kikényszeríthette belőle a vallomást¹⁵⁵ – és az emberrablást,¹⁵⁶ büntették azt, aki mászt, ¹⁵⁷ aki hamis vádat emelt,¹⁵⁸ és aki másnak halálos mérget adott.¹⁵⁹ Az elhagyás – esetlegesen *eo ipso* is beálló – büntetése fenyegette a férjükkel rosszul bánó, házasságtörő

140 *Responsa* 49.

141 *Responsa* 87.

142 *Responsa* 3.

143 *Responsa* 66.

144 *Responsa* 59. Vö. Beševliev 1981. 396.

145 *Responsa* 21.

146 *Responsa* 97.

147 Vö. Beševliev 1981. 414.

148 *Responsa* 20.

149 *Responsa* 25.

150 *Responsa* 24; 26; 29.

151 *Responsa* 27.

152 *Responsa* 28.

153 *Responsa* 30.

154 *Responsa* 31.

155 *Responsa* 86.

156 *Responsa* 32.

157 *Responsa* 52.

158 *Responsa* 84.

159 *Responsa* 85.

és férjüket megrágalmazó asszonyokat.¹⁶⁰ A lázadást halállal büntették, amely büntetés nem csupán az elkövetőket, hanem azok családját is sújtotta.¹⁶¹

Több, igen lényeges kérdés vonatkozik az egyházszervezetre is: Rendelhető-e a bolgár egyház élére pátriárka,¹⁶² ki szenteli fel a pátriárkát,¹⁶³ valójában hány pátriárka van,¹⁶⁴ és melyik pátriárka áll a római pápa után az egyházi hierarchiában a második helyen,¹⁶⁵ végül pedig igaz-e a görögök azon állítása, miszerint a krizmát kizárólag az ő hazájukban készítik, és onnan viszik el a világon mindenüvé?¹⁶⁶ Megkülönböztetett figyelmet érdemel a pátriárka rendelkezésre vonatkozó kérdés azon aspektusa, hogy ebben Borisz azon törekvése nyilvánult-e meg, hogy országa számára önálló pátriárkátus felállítását érje el,¹⁶⁷ vagy pedig pusztán informálódni kívánt-e az egyházi hierarchia felépítése felől.¹⁶⁸ Az előbbi alternatíva valószínűbbnek tűnik, hiszen a pátriárka rendelkezésével a bolgár egyházat az uralkodó teljességgel függetleníthette volna Bizánctól, és jóval kevésbé lett volna szigorú és szoros alávetettsége a római egyháznak.¹⁶⁹ A pápa azonban igen diplomatikusan kitért Borisz kérése elől, és a pátriárkai méltóság elnyerésének még a lehetőségét sem említve a bolgár egyház élére a jövőre nézve érsek állítását helyezte kilátásba, természetesen csak arra az esetre, ha követeitől megfelelő jelentést kap a kereszténység bulgáriai állapotáról.¹⁷⁰

IV. Miklós pápa a levéllel és a térítési munkájával egyidejűleg foglalkozni kezdett az önálló bolgár egyházszervezet kialakításának kérdésével. 860-ban Phótios, konstantinápolyi pátriárka – az öt pátriárka között bevett, addigi gyakorlatnak megfelelően – saját, némiképp vitatott választásának elismerését kérte Miklós pápától, aki hozzájárulásának megadását az Illyricumra és Thessalonikire, vagyis jóformán az egész, Bulgáriát is magába foglaló Balkánra vonatkozó pápai igények elismerésétől tette függővé.¹⁷¹ Noha Phótios 862 márciusáig hajlandónak mutatkozott e követelésnek eleget tenni, a pápa egy 863-ban, Rómában megtartott zsinaton megfosztotta méltóságától, és *excommunicatio*val is megfenyegette – feltehetően nagyobb engedékenységet várt Phótios utódjától, Ignatiostól a Balkán kérdésében.¹⁷² Miklós pápa a bolgár misszió tekintetében azon meggyőződésből indult ki, hogy a Balkán területe közvetlenül a pápa fennhatósága alá tartozik – nem ordinálta ugyan a Borisz által kért pátriárkát Bulgáriá-

160 *Responsa* 96.

161 *Responsa* 17.

162 *Responsa* 72.

163 *Responsa* 73.

164 *Responsa* 92.

165 *Responsa* 93.

166 *Responsa* 94.

167 Runciman 1930. 110.

168 Dujčev 1965. 142.

169 Hergenröther 1867. II. 650.

170 D. Obolensky: *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest 1999. 116.

171 Dvornik 1963. 91. skk.

172 Dopsch 1987. 325.

ba, csupán egy, ám Bizánctól független érsekség felállítását helyezte kilátásba.¹⁷³ A Portói Formosus – a későbbi pápa (891–896) – és Populoniai Paulus vezetésével Bulgáriába útnak indított küldöttség kezdte meg a térítő munkát.¹⁷⁴

Német Lajos, akit a bolgár követség Regensburgban felkeresett, szintén ígéretet tett, hogy misszionáriusokat küld Bulgáriába, ám az előkészületek elhúzódtak, s a frank küldöttség csak 867 tavaszán érkezett meg Ermenich, passauai püspök vezetésével a Balkánra, ahol a római térítők már őket megelőzve téríteni, prédikálni és kereszteni kezdtek.¹⁷⁵ Ermenich súlyosan csalódva reményben beárva Német Lajos engedélyét visszatért Passaubá¹⁷⁶ – a bolgár misszió kapcsán megmutatkozó ellentét feltárta a pápaság és a Keleti-Frank Birodalom közötti feszültségeket.¹⁷⁷ Phótios azonban nem volt hajlandó eltérni a hatalmi szférájába történt római beavatkozást, s ezért egy 867-es, konstantinápolyi zsinaton letétette I. Miklós pápát, amiről a pápa már – időközben bekövetkezett halála miatt – nem értesült.¹⁷⁸ Még ugyanabban az esztendőben azonban a *basileus*, III. Mikhaél meggyilkolása és Phótios letétele teljességgel megváltoztatta a politikai konstellációt, s I. Miklós pápa Bulgáriával kapcsolatos tervei halála után megvalósulni látszottak – a krízis annak kapcsán bontakozott ki, hogy Róma nem tartotta be Miklós pápának az önálló bolgár érsekség megalakítására tette ígéretét.¹⁷⁹ Borisz fejedelem azzal a kéréssel fordult II. Adorján pápához (867–872), hogy tegye meg Formosust Bulgária érsekévé, ám a pápa arra hivatkozva, hogy Formosust mint püspököt nem utalhatja egy másik egyházmegyébe, nem tett eleget ezen igénynek – a tényleges ok nagy valószínűséggel a Formosus-ellenes klikk Rómában a pápára gyakorolt befolyása lehetett.¹⁸⁰ Hasonlóan járt Marinus diakónus is, akiből utóbb pápa lett (882–884), a bolgárok érsekévé történő kinevezése azonban II. Adorján ellenállása miatt megghiúsult; a pápa által érseknek ajánlott Sylvester diakónust pedig Borisz fejedelem utasította vissza.¹⁸¹ A személyes ellentétek mellett minden bizonnyal nagy szerepet játszott a pápa vonakodásában, hogy meg akarta tartani Rómának a Balkán feletti közvetlen fennhatóságát, amit az érsekség felállítása nagyban korlátozott volna – a pápaság ezért nem arathatta le e vidéken végzett missziós politikájának gyümölcseit.¹⁸²

A római egyházban csalódott Borisz fejedelem I. Basileioshoz (867–886) és Ignatios pátriárkához fordulva helyreállította kapcsolatait Bizánccal, amit a 869/70-es, Konstantinápolyi Zsinat tett hivatalossá. A zsinat egyik utolsó ülésén – a római küldöttek kizárásával – Bulgáriát a Konstantinápolyi Pátriárkátus alá sorolták be, s Ignatios ha-

173 *Responsa* 72; 73.

174 H. Grotz: *Erbe wider Willen. Hadrian II. (867–872) und seine Zeit*. Wien–Köln–Graz. 1970. 101. skk.

175 *Annales Fuldenses a. 866; 867*

176 *Annales Fuldenses a. 867*

177 Dopsch 1987. 326.

178 Dvornik 1963. 91. skk.

179 Dopsch 1987. 326.

180 Grotz 1970. 230. sk.; Dümmler 1887. II. 192. sk.

181 Grotz 1970. 209. sk.

182 Dopsch 1987. 327.

marosan egy érseket és több püspököt ordinált a bolgárok számára.¹⁸³ Borisz kiutasította országából a római misszionáriusokat, s Bulgária – immáron önálló érsekégeként – ellenállt VIII. János pápa (872–882) későbbi kísérleteinek, amelyekkel megpróbálta az országot Róma számára visszanyerni.¹⁸⁴

Bulgária Borisz fejedelem alatt elkezdődött misszionálás során – akárcsak a morvák körében térítést végző Metód sorsának alakulása – az egymással rivalizáló Róma és Bizánc, valamint a Keleti-Frank Birodalom nagyhatalmi politikájának szolgált játéktérül. A bolgároknek a bizánci hegemoniától való féelme, valamint I. Miklós pápa agilitása és *Responsája* miatt jobb esélyekkel induló római egyház azonban néhány év leforgása alatt elvesztette az e téren szerzett előnyét, mivel I. Basileios és Phótios utódja, Ignatios pátriárka hajlandó volt Bulgáriát önálló érsekség rangjára emelni, amit I. Miklós és II. Adorján pápa mindvégig vonakodott megtenni.

183 Dvornik 1963.132. skk.

184 Dvornik 1963. 210. skk.; Runciman 1930. 120. sk.; Dopsch 1987. 328.

METÓD PERE A REGENSBURGI ZSINATON

A szlávok és az avarok keresztény hitre térítése egyfajta sajátos középutat jelentett a kora középkor missziós politikájában az önzetlen, evangéliumi tanítását élő és terjesztő ír misszionáriusok,¹ s a szászokat vérrel és vassal a kereszténység tömeges felvételére kényszerítő, Nagy Károly iniálta misszió között.² A térítésnek tervszerűen nekiinduló, a Salzburgi Érsekség és az Aquileiai Pátriárkátus kötelékébe tartozó misszionáriusok egyfelől elsősorban prédikációval, a hitéleti tudnivalók megtanításával és kereszteléssel igyekeztek megnyerni a lakosságot tanításuk számára, noha időről időre békétlenségre és tettelegességre is sor került – másfelől viszont a misszió egyértelmű politikai megfontolásokkal is egybefonódott, hiszen a szláv fejedelmek a missziót megindító népekkel szoros kapcsolatban álltak, ami nélkül magára a térítésre egyáltalában nem kerülhetett volna sor.³ A IX. századi szláv misszió főszereplői egyfelől a Bizánci Birodalom s legfőbb egyházi méltósága, a konstantinápolyi pátriárka, másfelől pedig a Frank Birodalom voltak, amely utóbbi – kiváltképp Német Lajos alatt – a Salzburgi Érsekségre és a meglehetősen önálló politikát folytató Aquileiai Pátriárkátusra támaszkodhatott;⁴ ezen egyensúlyt bontotta meg a Karolingok hatalmával szemben megerősödő, önálló missziós politikával fellépő pápaság. E hármasság szolgált a szlávok apostolaként ismert Metód működésének, illetve a Salzburgi Érsekséggel és annak megyéspüspökeivel történt konfliktusának hátteréül.

A bizánci származású hittérítő, majd pápai *legatus* és sirmiumi érsek, Metód felett – érseki métóságát semmibe véve – 870-ben a Német Lajos jelenlétében megtartott Regensburgi Zsinaton Adalwin salzburgi érsek (859–873) és püspökei ítéletet hoztak, mivel úgy vélték, hogy Pannóniában kifejtett missziós tevékenységével Salzburg hetvenöt esztendeje e terület felett gyakorolt joghatóságát sérti, s ezt követően két és fél éven át fogságban tartották. E per kapcsán – kideríthetetlen, hogy vádiratként, vagy a pert utóbb legitimálandó – keletkezett a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*,⁵ a

1 Ehhez bővebben lásd *Die Iren und Europa I–II*. Hrsg. v. H. Löwe. Stuttgart 1982; P. Ní Chatáin–M. Richter: *Irland und Europa – Die Kirche im Frühmittelalter*. Stuttgart 1984.

2 *Die Eingliederung der Sachsen ins Frankenreich*. Wege der Forschung 185. Hrsg. v. W. Lammers. Darmstadt 1970.

3 H. Dopsch: *Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodios-Konfliktes*. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Hrsg. v. Th. Piffl-Perčević u. A. Stirnemann. Innsbruck–Wien 1987. 304.

4 K. Reindel: *Politische Geschichte Bayerns im Karolingerreich*. In: *Handbuch der bayerischen Geschichte I*. Hrsg. v. M. Spindler. München 1981². 249. skk.

5 H. Wolfram: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz 1979. 34. skk.; H. Wolfram: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Wien 1995. 193. skk.; F. Lošek: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte, Band 15. Hanover 1997. 90. skk.; Nótári T.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Aetas 2000. 3. 93–111. (Ugyanezt lásd Nótári T.: *Iuridicophilologica*. Tíz tanulmány. Szádeczky-Kardoss Samu előszavával. Budapest 2004. 167–189.)

„Haupt- und Glanzstück der ruhmvollen Salzburger Historiographie”,⁶ amelynek tizenkettedik fejezete említést tesz a mű keletkezésének okáról, vagyis a Metód által feltalált szláv betűkről és az általa folytatott ígéhirdetésről, amivel a nép szemében értéktelenné igyekezett tenni a latinok missziós munkáját.⁷ Ugyanebben a szellemben nyilatkozik Metódról a XII. és XIII. század fordulóján keletkezett, mintegy a *Conversio* függelékében található *Excerptum de Karentanis*.⁸ A *Conversio* ábrázolási tendenciáját Kahl igen találóan a következőképpen jellemzi: merész játékot folytat az igazság határán, állításai a jól tájékozott olvasók számára éppen csak hogy támadhatatlanok, a járatlanok számára pedig számos eltérő kombinációs lehetőséget hagy nyitva, sőt sugall; a tényekkel és feladatával legteljesebb mértékben tisztában levő szerző nem csekély rafinériával hallgat el nem kívánatos és „veszélyes” összefüggéseket és tényeket, s kapcsol össze egymástól távol álló eseményeket.⁹ Jelen írás e szöveghelyek behatóbb értelmezéséhez kíván néhány adalékkal hozzájárulni. Ennek során először a karantánok közti (I.), majd a pannóniai misszió (II.) alakulását vázolja röviden, majd Konstantin és Metód moráviai és pannóniai kezdeti működését tekinti át. (III.) Ezt követően térünk rá Metód regensburgi perének körülményeire, a *Conversió*ban megfogalmazott vádakra, illetve ezek hátterére, valamint Metód tanításának további sorsára a pápaság, a frank király és a morva fejedelem politikai viszonyainak tükrében (IV.).

I. Első szláv népként a karantánok léptek kapcsolatba a Bajor Hercegséggel és a Frank Birodalommal 743-ban, ugyanis Boruth fejedelem az avarok ellen hívta segítségül a

Nótári T.: *Megjegyzések a Conversio Bagoariorum et Carantanorum avar vonatkozású fejezeteihez*. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Weisz B.–Balogh L.–Szarka J. Szeged 2011. 2001. 67–84. (Ugyanez in: *Iuridicophilologica* 191–205.)

6 A. Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 19. Graz–Köln 1963. 155.

7 *Conversio* 12. *Usque dum quidam Graecus Methodius nomine noviter inventis Sclavinis litteris linguam Latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctoriales Latinas philosophice superducens viles cere fecit cuncto populo ex parte missas et evangelia ecclesiasticumque officium illorum, qui hoc Latine celebraverunt. 14. Hoc enim observatum fuit, usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi.*

8 *Excertum de Karentanis* 1. *Hoc enim observatum fuit, usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi.*

9 H. D. Kahl: *Virgil und die Salzburger Slawenmission*. In: H. Dopsch–R. Juffinger (Hrsg.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Salzburg 1985. 112. „Was da getrieben wird, ist nichts anderes als ein waghalsiges Spiel dicht an der Grenze der Wahrheit, gerade noch unanfechtbar für den, der Bescheid weiß, dem Unkundigen jedoch abweichende Kombinationen offenlassend, ja nahelegend, die den Zwecken der Denkschrift ungleich besser entgegenkamen. Man ahnt einen wohlunterrichteten Gewährsmann, der jedoch sehr wohl weiß, was er will, was nicht, und man bedauert, daß er von seinen Kenntnissen keinen besseren Gebrauch gemacht hat. Raffiniertes Verschweigen unerwünschter oder gar „gefährlicher“ Zusammenhänge und Fakten, ähnlich raffinierte Zusammenziehung von Ereignissen, die womöglich weit auseinanderlagen – das sind auch sonst die Hauptmittel, die der Verfasser für seinen Zweck einsetzt.” A vonatkozó források összeállítását lásd H. Löwe: *Der Streit um Methodius. Quellen zu den nationalkirchlichen Bestrebungen in Mähren und Pannonien im 9. Jahrhundert*. 1948. 5. skk.; M. Eggers: *Das Erzbisum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. Slavistische Beiträge 339. München 1996. 31. skk.

bajorokat¹⁰ – valószínűleg 741/742-ben¹¹ –, s az avarok felett aratott győzelem megalapozta a bajorok karantánok feletti uralmát.¹² Valamivel 743 előtt¹³ Boruth karantán fejedelem kénytelen volt fiát, Cacatiust és unokaöccsét, Cheitmart túszul átadni, akiket Lupo salzburgi pap keresztény nevelésben részesített.¹⁴ Boruth halála után, 750 táján a bajorok frank parancsra és a szlávok kérésére hazaengedték fiát, a már keresztényé lett Cacatiust, akit a szlávok fejedelmüké is tettek.¹⁵ Cacatius azonban három évre rá meghalt, s a szlávok kérésére és Pippin engedélyével Boruth unokaöccsét, a bajorok által visszaküldött, szintén keresztény Cheitmar (752–769) lett a karantánok fejedelme.¹⁶ Lupo pap – Cheitmar keresztapja –, aki a Chimsee Auva nevű szigetén ordináltatott, Salzburgban felszentelt unokaöccsét, Maioranust adta Cheitmar mellé, aki arra intette a fejedelmet, hogy keresztény kötelességeinek teljesítése során engedelmes és alázatos legyen a salzburgi monostor iránt¹⁷ – e folyamat eredményét a *Conversio* egyfajta hűbéri viszonyként kívánta bemutatni.¹⁸ Cheitmar az intelemnek megfelelően erre ígéretet is tett, s élete végéig évről évre ott teljesítette szolgálatát, s fogadta a tanítást.¹⁹ Érdeemes némi figyelmet szentelni a következőknek: mind Cacatius, mind pedig Cheitmar szabadulásában nagy szerepet játszott a frank parancs; mind Lupo, mind Maioranus csupán egyszerű pap, s nem találunk utalást arra, hogy a Salzburgi Püspökség utasítására kerültek volna a karantán fejedelmek mellé – Maioranus esetében némi kötő-

10 M. Schellhorn: *Erzbischof Adalwin von Salzburg und die Pannonische Mission*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 104. 1964. 104.

11 *Conversio* 4. *Non multo post tempore ceperunt Huni eosdem Quarantanos hostili sedicione graviter affligere. Fuitque tunc dux eorum Boruth nomine, qui Hunorum exercitum contra eos iturum Bagoariis nunciai fecit rogavitque eos sibi in auxilium venire. Illi quoque festinando venientes expugnaverunt Hunos et obfirmaverunt Quarantanos servituti que eos regum subiecerunt similiterque confines eorum.*; Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest 1998. 266. sk.

12 Wolfram 1979. 73. skk.; H. Dopsch: *Adel und Kirche als gestaltende Kräfte in der frühe Geschichte des Südstalpenraums*. In: Carinthia I. 166. 1976. 27. sk.

13 Kahl 1985. 116.

14 *Conversio* 4. *Duxeruntque inde secum obsides in Bawariam. Inter quos erat filius Boruth nomine Cacatius, quem pater eius more christiano nutrire rogavit et christianum facere; sicut et factum est. Et de Cheitmaro filio fratris sui similiter postulavit.*

15 *Conversio* 4. *Mortuo autem Boruth per iussionem Francorum Bawarii Cacatium iam christianum factum petentibus eisdem Sclavis remiserunt et illi eum ducem fecerunt.*

16 Schellhorn 1964. 104; *Conversio* 4. *Sed ille postea tercio anno defunctus est. Iterum autem permissione Pippini regis ipsis populis petentibus redditus est eis Cheitmar christianus factus.*

17 *Conversio* 4. *Cui etiam Lupo presbyter ordinatus de Iuvavense sede in insulam Chemingi lacus, que et Auva vocatur, dedit ei nepotem suum nomine Maioranum ad presbyterum iam ordinatum. Et quia compater eius erat idem Lupo presbyter, docuit eum, ut ad Iuvavense monasterium se devota mente ad christianitatis officium subdidisset. Quem suscipientes idem populi ducatum illi dederunt. Ille vero secum habens Maioranum presbyterum in Iuvavensi monasterio ordinatum ad presbyterum. Qui admonuit eum ad ipsum monasterium suum caput declinare in servitium dei. Et ille ita fecit ac promisit se ad ipsam sedem servituum. Sicut et fecit atque annis singulis ibidem suum servitium persolvebat et inde semper doctrinam et officium christianitatis percepit, usque sum vixit.*

18 Dopsch 1987. 307. sk.

19 Wolfram 1979. 86. sk.; Dopsch 1987. 307; *Conversio* 4. *Et ille ita fecit ac promisit se ad ipsam sedem servituum. Sicut et fecit atque annis singulis ibidem suum servitium persolvebat et inde semper doctrinam et officium christianitatis percepit, usque dum vixit.*

dés fedezhető fel Salzburghoz, egykori felszentelésének helyéhez, s ennek megfelelően intette Cheitmart is a monostor iránti hűségre.²⁰ Ha szorosabb kapcsolat állott volna fenn Cacatius és Cheitmar, valamint Lupo és Maioranus személye és a 739-ben püspökség rangjára emelkedett Salzburg között, úgy a *Conversio* szerzője bizonyosan nem mulasztotta volna el ezt hangsúlyozni – felettébb valószínű tehát, hogy a karantánok krisztianizációjának kezdő lépéseit a frankok, feltehetően maga Pippin iniciálta, nem pedig a bajor egyház.²¹

Jelentősebb eredményeket a misszióba immáron aktívan bekapcsolódó Salzburg csak azt követően könyvelhetett el, miután Cheitmar felhívására Virgil püspök Modestus *episcopus chorit* bízta meg a misszió vezetésével,²² majd Modestus 763-ban bekövetkezett halála után számos pogánylázadás ellenére Virgil sikeresen továbbvitte a karantánok közti térítés feladatát, amit jelentősen megkönnyített III. Taziló herceg 772-ben a karantánok felett aratott, azok ellenállását végképp megtörő katonai győzelme.²³ Miután Karantániát – noha megtarthatta saját fejedelmeit – Bajorországhoz csatolták, a Salzburgi Püspökség által folytatott s a Bajor Hercegség által támogatott misszió elé (amibe idővel a Freisingi Püspökség is igyekezett bekapcsolódni²⁴) nem gördült immáron semmilyen akadály.²⁵ A pápaság aktív közreműködését ugyan nem említi a *Conversio*, ám – mivel Karantánia egy része az isztriai püspökségek beolvasztásával túlon túl elfoglalt Aquileiai Pátriárkátus területén feküdt, ami az említett okból nem fejtett ki jelentősebb missziós tevékenységet e vidéken – nagy valószínűséggel Salzburg maga mögött tudhatta Róma *tacitus consensus*-át missziós területének kiterjesztésében.²⁶ Utóbb, amikor Ursus, aquileiai pátriárka Aquileia Karantániára vonatkozó jogait kívánta felújítani, Arn, salzburgi érsek Zakariás (741–752), II. István (752–757) és I. Pál (757–767) pápa privilégiumaira hivatkozott, amelyek Karantániát Salzburghoz csatolták, 811-ben Nagy Károly döntőbíróként a Karantániát keresztülzelő Drávát határozta meg a két egyházmegye határaként.²⁷ Az említett pápai oklevelek eredetijeit nem maradtak ránk, léte-

20 Kahl 1985. 114.

21 Kahl 1985. 115.

22 *Conversio* 5. *Peractis aliquantibus temporibus prenominatus dux Carantanorum petiit Virgilium episcopum visitare populum gentis illius eosque in fide firmiter confortare. Quod ille tunc minime adimplere valuit, sed sua vice misso suo episcopo nomine Modesto ad docendam illam plebem...*

23 *Annales Iuvavenses maximi* (MGH SS 30, 2. Ed. H. Bresslau. Leipzig 1934.) a. 772; H. Wolfram: *Das Fürstentum Tassilos III., Herzogs der Bayern*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 108. 1968. 165. sk.

24 W. Störmer: *Zum Problem der Slawenmission des Bistums Freising im 9. Jahrhundert*. In: Th. Piffel-Perčević–A. Stirnemann (Hrsg.): *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien 1987. 207. skk.

25 Schellhorn 1964. 105.

26 Dopsch 1987. 308.

27 MGH DD Karol. I. Nr. 211. (=Salzburger Urkundenbuch II. Ed. W. Hauthaler u. F. Martin. Salzburg 1916. Nr. 3.) *Nam Ursus patriarcha antiquam se auctoritatem habere asserebat et quod tempore, antequam Italia a Langgobardis fuit invasa, per synodalia gesta... ostendi posse, predictae Karantane provincie civitates ad Aquilegiam esse subiectas; Arn vero archiepiscopus asserebat, se auctoritatem habere pontificum sancte Romane ecclesie Zacharie, Stephani atque Pauli, quorum preceptis et confirmationibus predicta provincia tempore antecessorum suorum ad Iuvavensis ecclesie dyocesim fuisset adiuncta.* Arn és Nagy Károly vi-

zésüket azonban nem vonhatjuk kétségbe, mivel jól beleillik Virgil alapos, a missziót precízen előkészítő eljárásának képébe, hogy Karantániát három, egymást követő pápa által is elismertette a Salzburgi Püspökség fennhatósága alá tartozó területként, továbbá nem valószínű, hogy a Nagy Károllyal jó személyes kapcsolatokat ápoló Arn érsek a császár felé sohasem létezett oklevelekre mert volna hivatkozni a jogi hátteret jól ismerő Ursus pátriárkával szemben.²⁸ A VIII. századi – karantánok között – Salzburg végezte misszióban a pápaság nem vállalt jóformán semmilyen aktív szerepet, ám e szituáció a IX. századra jelentősen megváltozott.

II. A Karantániában élő szlávokkal szemben – akik már korábban felszabadultak az avar uralom alól, és helyette a Bajor Hercegségbe s a Frank Birodalomba integrálódtak – a pannóniai szlávok egészen az Avar Kaganátus 806-ban bekövetkezett bukásáig avar fennhatóság alatt maradtak.²⁹ Az avarok közötti misszió gondolata kétségkívül már a Wormsból kelet felé igyekvő Rupertben is megfogalmazódott, ám hamarosan belátva szándéka irreális voltát, Salzбургban telepedett meg, ahogy ez a *Gesta Hrodbertiből*³⁰ kiderül.³¹ A pannóniai misszió előtt az utat Erik friauli örgróf 796-ös győzelme nyitotta meg, amelynek során a Ringet kifosztotta.³² 796-ban a tudunnak nevezett fejedelem és kísérete Aachenben Nagy Károly elé járult, s megkeresztelkedett.³³ (A *kagán* tehát kénytelen volt magát a frank uralomnak alávetni, ám minden várakozás ellenére nem köszöntöttek be nyugodt idők az Avaricumban, egyrészt a 797-es, 799-es és 802-es, a

szonyához lásd H. Wolfram: *Arn von Salzburg und Karl der Große*. In: 1200 Jahre Erzbistum Salzburg. Hrsg. v. H. Dopsch–P. F. Kramml–A. Stefan. Salzburg 1999. 21. skk.; St. Freund: *Von Tassilo zu Karl dem Großen. Die Salzburger (Erz-)Bischöfe und die Reichspolitik*. In: L. Kolmer–Chr. Rohr (Hrsg.): *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Regensburg 2005. 81. skk.

28 Dopsch 1987. 309.

29 J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*. In: W. Braunfels (Hrsg.): *Karl der Grosse*. Düsseldorf 1966. Bd. I. 719–791; Szádeczky-Kardoss 1998. 306. skk.

30 Ehhez bővebben lásd H. Beumann: *Zur Textgeschichte der Vita Ruperti*. In: Festschrift für H. Heimpel. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 36. 1972. 166. skk.; F. Schmitt: *Zur Vita Ruperti*. In: *Frühes Mönchtum in Salzburg. Salzburger Diskussionen 4*. Salzburg 1983. 95. skk.

31 Vö. H. Dopsch: *Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission*. In: 1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident. Pro Oriente 19. Innsbruck–Wien 197. 88. skk. Vö. *Gesta Hrodberti* (MGH SS rerum Merovingicarum 6. 1913. Ed. W. Levison) 5. *Tunc supradictus vir Dominiaccepta licentia, per alveum Danubii navigando iter arripuit, sicque tandem perveniens ad Lavoriacensem civitatem...*

32 *Annales regni Francorum* (MGH SS rerum Germanicarum. Ed. F. Kurze. Hannover 1895.) a. 791. *Sed et Heiricus dux Foroiulensis missis hominibus suis cum Wonomyro Sclavo in Pannonias hringum gentis Avarorum longis retro temporibus quietum... spoliavit... thesaurum priscorum regum multa seculorum prolixitate collectum donimo regi Carolo ad Aquis palatium misit... Pippinum regem Itraliae in Pannonias cum exercitu misso. Cuius legationes ad eum in eadem Saxonia venerunt, una quae dixit occurrisse ei Khagan cum ceteris optimatibus, quem sibi Avaris post interfectionem priorum constituerunt, altera quae dixit Pippino cum exercitu suo in hringo sedere*. Vö. Szádeczky-Kardoss 1998. 286. skk.; H. Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*. Wien 1987. 258.

33 *Annales qui dicuntur Einhardi* (MGH SS rerum Germanicarum. Ed. F. Kurze. Hannover 1895.) a. 796 *Tudun etiam ille, de quo superius mentio facta est, fidem dictis suis adhibens ibidem ad regem venit ibique cum omnibus qui secum venerant, baptizatus ac remuneratus post datum servandae fidei sacramentum domum rediit, sed in promissa fidelitate diu manere noluit nec multo post perfidiae suae poenas dedit*. Vö. Szádeczky-Kardoss 1998. 288.

tudun által vezetett partikuláris önállósodási kísérletek,³⁴ másrészt pedig az avarok és szlávok közötti összetűzések miatt.³⁵ A kapkán halála után Ábrahám kagán kereste fel a császárt, és a kagáni méltóság megújítását kérte tőle, amit a császár meg is adott neki,³⁶ úgy vélte ugyanis, hogy az avarság egységbe kovácsolásával elősegítheti az avar-szláv viszony rendezését, ami azonban csak 811-ben, frank fegyveres beavatkozásra konszolidálódott.³⁷)

A missziós feladatokat megtárgyalandó 796-ban Pippin táborában, a Duna mentén – a pontos helyet a szakirodalom egy része Traisenburgban,³⁸ másik része a Dunának a Dráva torkolata felőli részére³⁹ teszi – helyi gyűlést tartottak,⁴⁰ amelyen többek között II. Paulinus aquileiai pátriárka⁴¹ és Arn salzburgi püspök⁴² – és talán a passauai püspök is – részt vett.⁴³ E *conventus* fő tárgya az avarok megtérítésénél és megkeresztelésénél alkalmazandó módszerek voltak – noha az avarok, illetve a hunok neve magában a *dictatus*ban nem fordul elő, csupán az általános, a pogányokra alkalmazott *gens* megjelölés. (A *gens* nem tekinthető a *populus* szinonimájának, tekintettel arra, hogy a *populus* a *gens* keresztény hitre tért részét jelöli.⁴⁴) A gyűlés által megállapított alapelvek szerint a megkeresztelkedésnek minden esetben önkéntesnek kellett lennie, az igehirdetőnek rábeszéléssel, és nem emberi félelem keltésével kellett eredményt elérnie, tehát „*a pokol rémes kínja keltsen félelmet, ne a véres kardél!*”⁴⁵ A keresztység hagyományosan húsvét-

34 W. Pohl: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988. 321; Wolfram 1987. 293.

35 Deér 772. skk.

36 *Annales regni Francorum a. 805 Et misit caganus unum de optimatibus suis, petens sibi honorem antiquum, quem caganus apud hunos habere solebat. Cuius precibus imperator adsensum praebeuit et summam totius regni iuxta priscum eorum ritum caganum habere praecepit.* Vö. Szádeczky-Kardoss 1998. 307.

37 *Annales rengi Francorum a. 811 Imperator in tres partes regni sui totidem exercitus misit... alterum in Pannonias ad controversias Hunorum et Sclavorum finiendas... fuerunt etiam Aquis adventum eius expectantes, qui de Pannonia venerunt, canizauci princeps Avarum et tudun et alii primores ad duces Sclavorum circa Danubium habitantium, qui a ducibus copiarum, quae in Pannoniam missae fuerunt, ad praesentiam principis iussi venerunt.* Vö. Pohl 1988. 323; Wolfram 1987. 216.

38 A. Kollautz: *Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission.* Carinthia I. 156. 1966. 262.

39 H. Reimitz: *Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa.* In: W. Pohl–H. Reimitz (Hrsg.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter.* Wien 2000. 157. (Idézi Veszprémy L.: *Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban.* Aetas 2004. 2. 57.)

40 *Conventus episcoporum ad ripas Danubii* (MGH Conc. II. 1. Ed. A. Werminghoff. 172–176); vö. Szádeczky-Kardoss 1998. 291–292; Wolfram 1987. 261. E dokumentum teljes magyar fordítását lásd Veszprémy 2004. 67–71.

41 Paulinushoz bővebben lásd C. Giannoni: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia.* Wien 1986.

42 Arnhoz bővebben lásd G. Demmelbauer: *Arno, der erste Erzbischof von Salzburg 798–821.* (Dissertation) Wien 1950. 16. skk.

43 Veszprémy 2004. 56; Wolfram 1995. 291.

44 Wolfram 1979. 28; 90; M. Hellmann: *Der Begriff „populus” in der Conversio Bagoariorum et Carantanorum.* In: M. Hellmann–R. Olesch–Stasiewski–F. Zagiba (Hrsg.): *Cyrrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963.* Graz 1964. 161. skk.

45 *Dictatus Paulini patriarchae* (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Serie A I. 229) *Non de gladii mucrone, nec coacti aut inviti trahantur ad baptismi lavacrum...*

kor és pünkösdkor volt kiszolgáltatható, az adott kivételes körülmények között azonban felnőtteket bármely vasárnapon lehetett keresztelni, a vasárnaptól csak halálos veszély fennforgása esetén volt szabad eltérni. A kereszttség szentségének kiszolgáltatása előtt a negyven napos oktatás keretében a katekumeneknek bizonyos alapvető ismereteket kellett elsajátítaniuk. (A *clerici illiterati* működésének visszaszorítása, illetve felszámolása szintén a *conventus* alapvető céljai között szerepelt.) Az újrakeresztelés kérdésben a következőkre jutottak: akik esetében nem biztos, hogy megkeresztelték-e őket, azokat újra kell keresztelni, akiket viszont már szabálytalanul ugyan, de a Szentháromság nevében kereszteltek meg, csupán kézrátételben kellett részesíteni.⁴⁶

Ezen elvekben felismerhetjük az Augustinus *De cathecizandis rudibus* című művére és Hieronymusra visszanyúló Alcuin hatását,⁴⁷ aki arra biztatta barátját, Arnt, hogy inkább az isteni kegyelmet igyekezzék hirdetni, mint a tizedet behajtani, s figyelmeztette, hogy a frissen kereszténnyé lett lelkeknek meg kell erősödniük, mielőtt igát vethetnének rájuk, és emlékezetébe idézte, hogy a szászoknál is a tized erőszakos behajtása sodorta veszélybe a misszió sikerét.⁴⁸ Ugyanakkor Nagy Károlyhoz is azzal a kéréssel fordult, hogy engedje el az avar területeken a tized fizetését,⁴⁹ amely kérésnek az uralkodó nagy valószínűséggel eleget is tett, nem véletlenül maradt fenn majd három évszázadon át a csökkentett, ún. szláv tized intézménye.⁵⁰ Nem kapunk ugyanakkor világos információt arról, hogy milyen módon osztották fel a Dunai Zsinaton a meghódított avar területeket a térítő feladatot ellátni hivatott egyházmegyék között. A *Conversio* feltehetően egy korabeli oklevélre támaszkodik, amely a 796-ban Pippin által megtett, és 803-ban Nagy Károly által megerősített – Aquileia, Passau és Salzburg közti – hármas felosztásról tudósít.⁵¹ Nem olvashatunk ugyanakkor egyértelmű rendelkezést az Enns és a Rába

46 Veszprémy 2004. 59. sk.

47 Veszprémy 2004. 60.

48 Alcuinus, *Epist.* (Glossar A I. 232.) 107. *Et esto praedicator pietatis, non decimarum exactor, quia novella anima apostolicae pietatis lacte nutrienda est, donec crescat et roboretur ad acceptionem solidi cibi. Decimae, ut dicitur, Saxonum subverterunt fidem.* Vö. Szádeczky-Kardoss 1998. 294. Arn és Alcuin barátságához lásd M. Diesenberger–H. Wolfram: *Arn und Alcuin 790 bis 804: zwei Freunde und ihre Schriften.* In: *Erzbischof Arn von Salzburg.* Hrsg. v. M. Niederkorn-Bruck–A. Scharer. *MIÖG Ergänzungsband 40.* Wien–München 2004. 86. skk.

49 Alcuinus, *Epist.* (Glossar A I. 232.) 99. *His ita consideratis, vestra sanctissima pietas sapienti consilio praevideat: si melius sit rudibus populis in principio fidei iugum inponere decimarum, ut plena fiat per singulas domus exactio illarum. An apostoli quoque ab ipso deo Christo edocti et ad praedicandum mundo missi exactiones decimarum exissent vel alicubi demandassent dari, considerandum est. Scimus, quia decimatio substantiae nostrae valde bona est, sed melius est illam amittere, quam fidem perdere.* Vö. Szádeczky-Kardoss 1998. 295.

50 Ehhez bővebben lásd F. Tremel: *Der Slawenzehnt als Quelle der Siedlungsgeschichte.* In: *Annales Instituti Slavici* I. 2. 1966. 109–113.

51 *Conversio* 6. *Qui inde revertens partem Pannonie circa lacum Pelissa, inferioris ultra fluvium, qui dicitur Hrapa, et sic usque ad Dravum fluvium et eo usque, ubi Dravus fluit in Danubium, prout potestatem habuit, praenominavit cum doctrina et ecclesiastico officio procurare populum, qui remansit de Hunis et Slavici in illis partibus, Arnoni Iuvavensium episcopo usque ad praesentiam genitoris sui Karoli imperatoris. Postmodum ergo anno DCCCIII Karolus imperator Bagoariam intravit et in mense Octobrio Salzburg venit et praefatam concessionem filii sui itersans potestative multis adstantibus suis fidelibus adfirmavit et in aevum inconvulsam fieri concessit.*

közötti területnek a Passauai Püspökség alá tartozásáról, noha ezt a *Conversio* szövege valószínűsíteni engedné, ugyanis a Salzburgi Érsekségnek a Rábától és a Bécsi erdőtől nyugatra, sőt a Dunától északra kiterjedő tevékenységéről és birtokairól értesülhetünk.⁵²

A missziós feladatok elveinek meghatározása után azonban nem indult meg rögtön a térítői munka. A római nemesség részéről III. Leó pápával (795–816) szemben megnyilvánuló ellenállást leküzdendő, a Szent Pál kolostor építése, valamint Salzburg érsekséggé emelése felől tárgyalandó Nagy Károly 797 végén tizenkét követet küldött, akik között ott találjuk Arnt, Paulinus aquiliei pátriárkát és Fardulfot, St. Denis apátját.⁵³ E követésben elért eredményeinek jutalmául 798. április 20-án Arn III. Leó pápától megkapta a *palliumot*,⁵⁴ majd Rómából hazatérőben az uralkodó azon parancsa érte utol, hogy a meghódított területekre menvén ott térítő tevékenységet folytasson⁵⁵ – mielőtt azonban ezt megtette volna, még találkozott Nagy Károlyal, akinek átadta Leó pápa üzenetét.⁵⁶ Mivel a missziós munka kevésbé felelt meg Arn egyéniségének, így e feladat közvetlen elvégzését – a Salzburgi hagyományt követve, hiszen már Virgil is Modestinusra bízta e teendők elvégzését – egy missziós püspökre, Theoderichre bízta.⁵⁷ Theoderich püspököt (feltehetően a 799 júniusában megtartott Traismaueri Zsinat után) Arn és I. Gerold vezették el működésének területére, Karantániába és a meghódított Avariába, ami főként a magát Nagy Károlynak alávető tudun hatalmi szférájába esett.⁵⁸

Az avar területek megtérítésének gondolata a jelek szerint magától Nagy Károlytól származott, a források legalábbis nem tartalmaznak semmiféle utalást arra nézve, hogy a pápa akár Salzburgot, akár más egyházmegyét e feladattal megbízott, vagy akár e feladatra csupán bátorított volna. Salzburg központi szerepe a misszió során felette lo-

52 Így például a Salzburgi Érsekség fennhatósága alá tartozott egy traismaueri templom, valamint Adalwin is felszentelte Priwinának egy nyitrai templomát. Vö. *Conversio* 11.

53 Wolfram 1995. 290.

54 A Salzburgi egyházmegye és a pápaság viszonyához bővebben lásd H. Schmidinger: *Das Papsttum und die bayerische Kirche – Bonifatius als Gegenspieler Virgils*. In: Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Salzburg 1985. 92–101; H. Schmidinger: *Das Papsttum und die Salzburger Kirche im 8. Jahrhundert*. In: St. Peter in Salzburg. Das älteste Kloster im deutschen Sprachraum. Katalog der Landesausstellung. Salzburg 1982.

55 *Conversio* 8. *Interim contigit anno videlicet nativitatis domini DCCXCVIII Arnonem iam arichiepiscopum a Leone papa accepto pallio remeando de Roma venisse ultra Padum eique obviasse missum Caroli cum epistola sua mandans illi ipso itinere in partes Sclavorum ire et exquirere voluntatem populi illius et praedicare ibi verbum Dei.*

56 Wolfram 1995. 292; *Conversio* 8. *Sed quia hoc facere nequivit, antequam responsum referret suae legationis, festine perrexit ad imperatorem et retulit ei, quidquid per eum dominus Leo papa mandavit.*

57 *Conversio* 8. *Inde rediens nuntiavit imperatori, quod magna utilitas ibi potuisset effici, si quis inde habuisset certamen. Tunc interrogavit illum imperator, si aliquem habuisset ecclesiasticum virum, qui ibi lucrum potuisset agere Deo. Et ille dixit se habere talem, qui Deo placuisset et illi populo pastor fieri potuisset. Tunc iussu imperatoris ordinatus est Deodericus episcopus ab Arnone archiepiscopo Iuvavensium.* Vö. Wolfram 1979. 109–111; Wolfram 1987. 261; B. Wavra: *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit*. 1991. 190.

58 Wolfram 1995. 293; *Conversio* 8. *Quem ipse Arn et Geroldus comes perducentes in Sclavinam dederunt in manus principum commendantes illi episcopo regionem Carantanorum et confines eorum occidentali parte Dravi fluminis, usque dum Dravus fluit in annem Danubii.*

gikusnak tűnik: ezen egyházmegye rendelkezett a legnagyobb tapasztalatokkal a frissen meghódított pogány – így például a karantán – területek krisztianizálása terén. Az anyagi eszközöket illetően úgyszintén Salzburg lehetőségei voltak a legkedvezőbbek a bajor püspökségek közül, valamint nem szabad megfeledkezni Arn személyéről sem, akinek kiváló szervezői tehetségét jól ismervén az uralkodó szabad kezet adott a térítés részleteinek tekintetében. Arnnak mint metropolitának lehetősége lett volna arra, hogy a missziós területen püspökséget alapítson, amit saját fennhatósága alá rendelhetett volna, megelégedett azonban azzal, hogy – miként Karantánia esetében elődje, Virgil püspök is – Avaria számára egy missziós püspököt, *episcopus chorit* rendeljen. E lépéssel közvetlen befolyást és beavatkozást biztosított a maga számára a misszió ügyeibe, mivel az *episcopus chori* hatalma teljes egészében a megyéspüspöktől, illetve érsektől függ, akinek mindenestül alá van rendelve.⁵⁹ Az Avaricum területén történő püspökség létrehozása több szempontból sem tűnt volna megfelelő lépésnek, ugyanis sem a terület politikai struktúrája nem volt kellően stabil – a frankok még nem küzdötték le az avarság ellenállását teljes egészében, az egymással versengő avar méltóságok nem lettek volna képesek megfelelő támogatást biztosítani a térítői munkához –, valamint a terület földrajzi fekvése sem lett volna egyházi szempontból megfelelő egy püspöki székhely létrehozására.⁶⁰

A továbbiakban – néhány szokványos közhelytől eltekintve – a *Conversio* nem taglalja bővebben a Salzburgi Érsekség térítő tevékenységét, amiből arra lehet következtetni, hogy nem ért el, illetve nem is akart különösebb eredményeket felmutatni az avar misszió területén. Ha ugyanis nem erről lett volna szó, úgy a *Conversio* szerzője bizonyosan nem mulasztotta volna el az alkalmat, hogy a salzburgi jogigényeket ezekkel alátámaszsa.⁶¹ A misszió eredménytelensége két fő okra vezethető vissza: a bajor térítők csekély ügybuzgalmára és a terület bejárhatatlanul nagy kiterjedésére, valamint a meghódított Avaria politikai szervezetének rendezetlen voltára.⁶² Érdemes rövid pillantást vetni a pápaságnak Salzburg pannóniai missziós terveiben és tevékenységében játszott szerepére. Sem Arn, sem utódai nem vélték szükségesnek Pannónia feletti *iurisdictió*jukat a pápa által megerősíttetni, s ennek okai meglehetősen egyértelműséggel feltárhatók. A pápaság III. Leó (795–816) alatt elérte hatalmának mélypontját, amikor 799-ben ellenségei merényletet kíséreltek meg a pápa ellen, s formálisan megfosztották méltóságától,⁶³ utóbb azonban sikerült megszöknie, s a Paderbornban tartózkodó Nagy Károlynál keresett menedéket. Az uralkodó védelmet biztosítva számára Hildebrand kölni és Arn salzburgi érsekkel, valamint népes kísérettel engedte visszatérni Rómába.⁶⁴ Arn a pápa és ellenfelei közötti viszály s a pápa ellen felhozott vádak – hamis eskü és házasságtö-

59 Zacharias *Epist.* A 747. (MGH Epp. III. 3. 481.) *Chorepiscopum vero civitatis episcopus ordinet, cui ille subiectus est.*

60 Wavra 1991. 199.

61 Wavra 1991. 192.

62 Wavra 1991. 194.

63 H. Zimmermann: *Papstabsetzungen des Mittelalters.* Köln 1968. 27. skk.

64 S. Abel–B. Simson: *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Großen.* Berlin 1883. II. 163. skk.

rés – kérdésében ítélni hivatott bizottság tagja lett, azonban mivel III. Leó a vizsgálat során nem tudta ártatlanságát meggyőzően bizonyítani, s ugyanakkor senkinek sem állott jogában a pápa felett ítéletet mondani, 800. december 23-án III. Leó ünnepélyes tisztítóesküt kényszerült tenni.⁶⁵ Arn ebben az időben jobban megismerhette a pápát, s nagy valószínűséggel magában meg is lehetett győződve arról, hogy III. Leó több, ellene felhozott vádpontban bűnös, így hát nem vélte szükségesnek, hogy a mind hatalmát, mind jó hírnevét elvesztett pápától pannóniai jogigényeinek megerősítését kérje, amit Nagy Károly számára már épp elég hathatósan garantált.⁶⁶ Amint láthattuk, a misszió gondolata tehát magától az uralkodótól származott, s annak kivitelezése során a pápától sem hozzájárulását, sem pedig segítségét nem kérték.

828/29-ben, az *Ostland* újrarendezése során a Rábát jelölték ki mint természetes határt Salzburg és Passau fennhatósági területe között,⁶⁷ s ugyanezen időtől kezdve mondhatott a Salzburgi Érsekség jelentősebb missziós sikereket magáénak Pannóniában. Priwina, miután országából I. Mojmir (kb. 822–846) 833 körül elűzte, a frankokhoz menekült – Ratbold frank örgróf mutatta be Német Lajosnak –, a traismaueri (treismai) Szent Márton-templomban felvette a keresztséget, s Német Lajos segítségével 838/39-ben Pannóniában létrehozta saját fejedelemségét.⁶⁸ Ezen vidék mellett Német Lajos 847-ben további területeket adományozott Priwinának,⁶⁹ így felső-pannóniai, legalább a mai Pécsig terjedő birtokának központja Mosapurc (Mocsárvár) – a mai Zalavár helyén – lett,⁷⁰ s így Priwina (és unokaöccse s egyben társuralkodója, Rasztiszláv) fejedelemségében a következő néhány évben a salzburgi térítők a helyi nemesség közreműködésével több mint harminc templomot szenteltek fel.⁷¹ Míg a karantán misszió során Salzburg

65 *Annales regni Francorum a. 800*; P. Classen: *Karl der Große, das Papsttum und Byzanz*. In: Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben. Hrsg. v. W. Braunsfels. Düsseldorf 1965. I. 578. skk.; M. Kerner: *Der Reinigungseid Leos III. vom Dezember 800. Die Frage seiner Echtheit und frühen kanonistischen Überlieferung*. Zeitschrift des Aachener Gerichtvereins 84/85. 1977/78. 131. skk.

66 Dopsch 1987. 312; *Conversio 10. Karolus imperator reiectis Hunnis episcopatus dignitatem Iuvavensis ecclesiae rectori commendavit. Arnoni videlicet archiepiscopo et suis successoribus tenendi perpetualiter atque regendi perdonavit.*

67 Wolfram 1987. 267; A. Sós: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. 1973. 27.

68 *Conversio 10. In cuius spacio temporis quidam Priwina exulatus a Moimaro duce Maravorum supra Danubium venit ad Ratbodum. Qui statim illum praesentavit domno regi nostro Hludowico, et suo iussu fide instructus baptizatus est in ecclesia sancti Martini loco Treisma nuncupato, curte videlicet pertinenti ad sedem Iuvavensem. Qui et postea Ratbodo commissus aliquod cum illo fuit tempus. Interim exorta est inter illos aliqua dissensio. Quam Priwina timens fugam iniiit in regionem Vulgariam cum suis et Chozil filius eius cum illo. Et non multo post de Vulgariis Ratimari ducis adiit regionem. Illoque tempore Hludowicus rex Bagoariorum misit Ratbodum cum exercitu multo ad exterminandum Ratimarum ducem. Qui diffusus se defendi posse in fugam versus est cum suis, qui cedem evaserunt. Et praedictus Priwina substitit et cum suis pertransivit fluvium Sawa ibique susceptus a Salachone comite pacificatus est cum Ratbodo.*; Soós 1973. 29. skk.

69 *Conversio 12. Pervenit ergo ad notitiam Hludowici piissimi regis, quod Priwina benivolus fuit erga Dei servitium et suum. Quibusdam suis fidelibus sepius ammonentibus concessit illi in proprium totum, quod prius habuit in beneficium exceptis illis rebus, que ad episcopatum Iuvavensis ecclesie pertinere videtur ...*

70 Ehhez lásd T. v. Bogyay: *Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Südostforschungen 19. 1960. 52. skk.

71 *Conversio 11–13*; Dopsch 1987. 315; Wolfram 1995. 321. skk.

helyi jogai vándorpüspökök útján gyakorolta, addig az érsekek – az érseki székhelyben Arnt követő Adalram (821–836), Liupram (836–859) és Adalwin – gyakorta maguk látogattak el Pannóniába,⁷² hogy templomokat szenteljenek, és minden templomhoz hozzá tartozó papot ordináljanak.⁷³ A pannóniai misszió 867-ig a Karolingokhoz kötődött: Pippin és Károly Salzburgra bízta e területet, Német Lajos pedig számos javadalmat adományozott a Salzburgi Érsekségnek mint hatalma támaszának s számos politikai feladat kivitelezőjének a karantániai és pannóniai missziós területen.⁷⁴ A 860/61-ben a morvák által meggyilkolt Priwina halálával nem szakadt meg a missziós munka, ugyanis fia, Chozil változatlanul fenntartotta Salzburggal a már korábban szorosra fűzött kapcsolatokat, a változás csak 864-ben következett be, amikor Konstantin és Metód morvaországi működése Chozil fejedelemségében is éreztette hatását.⁷⁵ A bizánci misszionáriusok befolyását ellensúlyozandó 864/65-ben Adalwin érsek fokozta a térítőmunka intenzitását,⁷⁶ s rövid időn belül a fejedelem segédletével – aki ezen időkben még hűséges maradt a Keleti-Frank Birodalomhoz és a Salzburgi Érsekséghez – tizenkét templomot szentelt fel.⁷⁷

III. A frank uralkodó által elűzött Mojmir unokaöccse, Rasztilszláv (846–870) morva fejedelem az apja, Német Lajos ellen lázadó Karlmannhoz csatlakozva⁷⁸ nagyfokú függetlenségre tett szert,⁷⁹ először Rómától igyekezett országa számára térítőket szerezni, majd miután a pápánál nem járt sikerrel,⁸⁰ 862-ben III. Mihály *basileushoz* fordult, hogy országa számára – ahol már számos egyéb, itáliai, görög és germán származású térítő működött – szláv nyelven tanító és térítő misszionáriusokat kérjen.⁸¹ Rasztilszlávot természetesen nem csupán a szláv nyelvű liturgia vonzotta, politikai célja között szerepelt kapcsolatainak szorosabbra fűzése Bizánccal, ahonnan a frank befolyás ellensúlyozását

72 Schellhorn 1964. 109.

73 *Conversio* 13. *Et singulis proprium dedit presbyterum ecclesiis ... quibus constituit proprios presbyteros.*

74 Dopsch 1987. 316.

75 Wolfram 1979. 56; 138; Dopsch 1987. 316.

76 Wolfram 1995. 330. skk.

77 *Conversio* 13.

78 *Annales Bertiniani* (MGH SS rerum Germanicarum. Ed. G. Waitz. Hannover 1883.) a. 861

79 Ehhez bővebben lásd E. Hermann: *Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17. München 1965. 125. skk.

80 M. Richter: *Die politische Orientierung Mährens zur Zeit von Konstantin und Methodius*. In: H. Wolfram-A. Schwarz (Hrsg.): *Die Bayern und ihre Nachbarn*, I. Wien 1985. 283.

81 *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione sancti Clementis* (Magna Moraviae Fontes Historici II. Brno 1967.) 7. *Philosopho autem reverso Constantinopolim, audiens Rastislaus, princeps Moraviae, quod factum fuerat a Philosopho in provincia Gazarorum, ipse quoque genti suae consulens ad predictum imperatorem nuntios misit, insinuans hoc, quod populus suus ab ydolorum quidem cultura recesserat et christianam legem observare desiderabat, verum doctorem non talem habent, qui ad liquidum eos et ad perfectum legem ipsam edoceat; rogare se ut talem ad partes illas hominem dirigat, qui pleniter fidem et ordinem legis et viam veritatis populo illi ostendere valeat. Cuius precibus annuens imperator, eundem supra nominatum Philosophum ad se venire rogavit eumque illuc, id est in terram Sclavorum, simul cum Methodio germano suo transmisit, copiosis valde de palatio suo datis expensis.*; Schellhorn 1964. 107; Dopsch 1987. 317; Richter 1985. 282.

várta,⁸² s ezt annál nyugodtabban tehette, mivel Bizáncot saját országától földrajzilag Bulgária elválasztotta, tehát a politikai szövetség a geográfiai távolság miatt nem fenyegette a bizánci hegemonia veszélyével.⁸³ Így ő is azt az utat követte, amelyet oly sok uralkodó: igyekezett a népét megtérítő országgal meglazítani kapcsolatait, hogy a térítés ne váljék a hódítás eszközévé.⁸⁴ A *basileus* – a frank királlyal és a bajor püspökökkel fennálló kapcsolatát nem beárnyékolandó – nem kívánt e területen – a morva fejedelem kívánságával szemben – önálló egyházmegyét létrehozni, s így a misszionáriusok élére nem püspököt vagy érseket, hanem a testvérpárt, Konstantint és Metódot állította.⁸⁵ (Methódios és Konstantinos – vagy ahogy a halála előtt néhány héttel felvett szerzetesi nevén ismerik, Kyrillos, vagyis Cirill⁸⁶ – Thessalonikiben született jómódú bizánci család gyermekeként, s társadalmi helyzetüknek megfelelően kiváló nevelésben részesültek, s lévén hogy szülővidéküket jórészt az oda betelepült szlávok lakták, anyanyelvük, a görög mellett kiválóan elsajátították a szláv nyelvet is. Az idősebb fivér, Metód utóbb magas kormányzati tisztséget töltött be, a fiatalabb Konstantin pedig tanulmányait folytatandó Konstantinápolyba ment,⁸⁷ ahol hamarosan a filozófia professzorának rangját szerezte meg,⁸⁸ s ezt követően számos nép – így például az avarok és a kazárok – között végzett missziós tevékenységet.⁸⁹)

Miután a fivérek (a *Vita Methodii* szerint) három éven,⁹⁰ (a *Vita Constantini* szerint) negyven hónapon, illetve (a *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione sancti Clementis*, vagyis az itáliai legenda szerint) négy és fél éven át⁹¹ folytatták térítómunkájukat, az idő elérkezettnek tűnt egy, a frankoktól független egyházi szervezet létrehozására; feltehető, hogy ezen törekvés nem annyira Konstantintól és Metódtól, hanem a fejedelemtől indult ki.⁹² A fivérek megkíséreltek Konstantinápolyba visszatérni, hogy a szükséges lépéseket megtegyék.⁹³ Velence felé igyekezvén útjuk Chozil udvarába vezetett, ahol nagy tisz-

82 F. Grivec: *Konstantin und Method. Lehrer der Slaven*. Wiesbaden 1960. 61

83 Dopsch 1987. 318.

84 H. Tóth I.: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged 2003³. 96.

85 *Vita Constantini* (MMFH II.) 14.

86 *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis* 10. *Cum autem idem Philosophus, qui et Constantinus, diem transitus sui imminere sibi sensisset, ex concessione summi pontificis inposuit sibi nomen Cyrillus...*

87 *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis* 1. *Tempore igitur, quo Michael imperator Nove Rome regbat imperium, fuit quidam vir nobili genere, civitate Thessalonica ortus, vocabulo Constantinus, qui ob mirabile ingenium, quo ab ineunte infantia mirabiliter claruit, veraci agnomine Philosophus est appellatus. Hic cum adolevisset atque a parentibus fuisset in urbem regiam ductus essetque insuper magna religione ac prudentia peditus, honorem quoque sacerdotii ibidem, ordinante Deo, est adeptus.*

88 Konstantin és Metód életéhez bővebben lásd H. Tóth 2003. 10. skk.; L. Bernhard: *Die Rechtgläubigkeit der Slawenmissionare aus römischer Sicht*. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien 1987. 24.

89 H. Tóth 2003. 36. skk.

90 *Vita Methodii* (MMFG II.) 5.

91 *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis* 7.

92 Kosztolnyik Z.: *Róma és a területi egyház küzdelme a közép Duna-medencében a 9. század folyamán*. Aetas 1997. 2–3. 216; Z. R. Dittrich: *Christianity in Great-Moravia*. Groningen 1962. 96. skk.

93 Dopsch 1987. 319; H. Löwe: *Cyrill und Methodius zwischen Byzanz und Rom*. In: *Settimane di studio*

telettel fogadták őket, s a fejedelem a későbbiekben is minden bizonnyal – Rasztilzláv, majd unokaöccse és utódja, I. Svatopluk (870–894) aktuálpolitikai érdekek által motivált pálfordulásaival ellentétben – őszinte meggyőződéssel vette pártfogásába a szláv liturgiát képviselő Metód ügyét (maga is megtanulta a glagolita írást),⁹⁴ amit azon tény is valószínűsíteni enged, hogy Konstantin halála után Chozil sürgette a pápánál, II. Adorjannál Metód Pannóniába történő visszaküldését és érsekké történő kinevezését, míg a morva fejedelem utóbb semmiféle segítséget nem nyújtott a szláv nyelvű térítőmunka újraélesztéséhez.⁹⁵ I. Miklós pápa felismerve azon lehetőséget, amit a Bizáncból a morvákhoz küldött misszionáriusok tevékenysége nyitott Róma számára, nevezetesen hogy Pannóniát és Illíriát közvetlen pápai fennhatóság alá tudná vonni, tehát az épp Velencében tartózkodó fivéreket – mint Chozil követeit⁹⁶ – Rómába hívta,⁹⁷ ám mire azok megérkeztek, a pápa már több mint egy hónapja meghalt.⁹⁸ Utódja, II. Adorján e politikát kívánva folytatni – miután a III. Mihály meggyilkolását és Phótios pátriárka letevését követően a hazatérés lehetősége bezárult a fivérek előtt, s 869 februárjának 14. napján Konstantin Rómában meghalt⁹⁹ – Metódot először a moráviai és pannóniai szlávok megtérítésével megbízott pápai *legatus*szá, majd püspökké szentelve a hajdani illír főváros, Sirmium érsekévé ordinálta.¹⁰⁰

IV. A bolgár misszió kudarcán okulva II. Adorján – feltehetően Anastasius Bibliothecarius befolyásának köszönhetően – engedményt tett a szláv nyelvű liturgia használatában;¹⁰¹ s noha az ezen engedélyt tartalmazó, Metódot nagy tudású férfiúként jellemző, s az óbolgár nyelvű liturgikus könyvek gyalázóit kiközösítéssel fenyegető, Rasztilzlávhoz, I. Svatoplukhoz és Chozilhez intézett levél eredetiségével kapcsolatban számos kérdés merült fel, a diplomáciai és egyházpolitikai körülmények a levél s a benne foglalt engedély hitelessége mellett szólnak.¹⁰² Ha Konstantin és Metód eredeti terüknek megfelelően visszatérhettek volna Bizáncba, s hírt vihettek volna a moráviai és pannóniai egyházszervezési eredményeikről, úgy Róma nagy valószínűséggel mindkét területről kénytelen lett volna végleg lemondani – a pápa feltehetően ezért tett engedmé-

del Centro italiano di studi aull' alto medioevo 30 1982. 631. skk.

94 H. Tóth 2003. 115. V. Burr: *Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen*. In: Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963. Graz 1964. 41.

95 *Vita Methodii* 5; Dopsch 1987. 320.

96 Richter 1985. 286.

97 Schellhorn 1964. 113; *Vita Constantini–Cyrilli cum translatione s. Clementis* 8. *His omnibus auditis, papa gloriosissimus Nicolaus valde letus super his, que sibi ex hoc relata fuerant, redditus, mandavit et ad se illos litteris apostolicis venire invitavit. ... Mox igitur iter aggressi, duxerunt etiam secum aliquantulos de discipulis suis, quos dignos esse ad episcopatus honorem recipiendum censebant; sicque Romam post aliquot dies applicuerunt.*

98 *Vita Constantini–Cyrilli cum translatione s. Clementis* 9. *Sed cum ante non multos dies supradictus papa Nycolaus transisset ad Dominum, secundus Adrianus, qui illi in pontificatu successerat...*

99 Schellhorn 1964. 113; Richter 1985. 268.

100 Bernhard 1987. 25; Richter 1985. 287.

101 *Vita Methodii* (MMFH II.) 8; H. Tóth 131.

102 Dopsch 1987. 329.

nyeket a misszionáriusoknak, s nevezte ki *legatusszá* Chozil közbenjárására Metódot.¹⁰³ Kérdéses, hogy Chozil lépését a misszionáriusok személye és a szláv liturgia iránt érzett elkötelezettsége,¹⁰⁴ vagy pedig esetleges távlati politikai ambíciói motiválták,¹⁰⁵ mindenestre ő iniciálta Metód érsekké ordinálását a pápánál.¹⁰⁶ Metód pannóniai érseki kinevezése Szent Andronikos székébe szült,¹⁰⁷ ami mind Chozil hatalmi, mind pedig a pápaságnak a szlávokra irányuló céljainak megfelelt, Szent Andronikos székhelye azonban Sirmium, a hajdani Nyugati-IllírIA egyházi és világi központja volt,¹⁰⁸ s ezzel II. Adorján teljességgel I. Miklós szellemiségének megfelelően kinyilvánította, hogy Sirmiumot – mivel az nagy valószínűséggel a bolgár hatalmi szférába tartozott¹⁰⁹ – az egész szláv terület metropóliájává kívánta tenni, vagyis Metód hatáskörét nem csupán Pannóniára és Moráviára, hanem Bulgáriára is ki akarta terjeszteni.¹¹⁰ Sirmiumi székhelyét Metód természetesen nem foglalhatta el, működésének központja feltrehetően Chozil székhelyén, Mosapurcban lehetett.¹¹¹ Metód ordinálásával a pápa kifejezte *iurisdictiós* igényét egész Illyriára ami szöges ellentétben állott a Moráviában és Pannóniában évtizedeken át térítómunkát végző Salzburgi Érsekség időközben megszerzett joghatóságával, s a Salzburgi érsek e sérelemről a Mosapurcból elmenekülő Rihpald főesperes beszámolójából tudomást is szerzett.¹¹²

870 elején, amikor a Raszisztzláv és unokaöccse, I. Szvatopluk közötti viszály fellángolt, Szvatopluk kiadta Metódot ellenfeleinek – vitatott, hogy Metód fogságba vetésére nem Pannóniában,¹¹³ hanem a morva területen¹¹⁴ került-e sor –, Bajorország püspökeinek, akik Német Lajos jelenlétében Regensburgban perbe fogták, a per során figyelmen kívül hagyva érseki méltóságát azzal vádolták, hogy jogosulatlanul tanít a Salzburgi Érsekséghez tartozó területen.¹¹⁵ (A hatalmat magához ragadó Szvatopluk még ugyanabban az évben kiadta nagybátyát a frankoknak, akik fogságba vetették, ám hamar-

103 *Vita Methodii* 8. *Kozel vero ad apostolicum mittens rogavit eum, ut sibi cederet Methodium beatum doctorem nostrum et dixit apostolicus: Non tibi tantum, sed omnibus partibus illis Slovenicis mitto illum magistrum a Deo et a sancto apostolo Petro, primo successore et clavigero regni coelestis.*

104 *Vita Constantini* 15.

105 H. Pirchegger: *Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 33. 1912. 307. skk.

106 *Vita Methodii* 8.

107 *Vita Methodii* 8. *Excepit autem illum Kocel cum magno honore et iterum misit eum ad apostolicum et viginti viros honestos, ut illum ordinaret in episcopatum in Pannonia in sedem sancti Andronici apostoli e LXX, quod etiam factum est.*

108 Metód székhelye, Sirmium a mai Sremska Mitrovica.

109 Sirmium hovatarozása vitatott: tekintettel arra, hogy a Dráva és a Száva között feküdt, ami néhányak szerint a frankokkal vazallusi függőségben álló szláv fejedelmekhez, a *communis opinio* szerint azonban a nyugatról a Tisza által határolt Bulgáriához tartozott.

110 Dopsch 1987. 331.

111 H. Tóth 133.

112 H. Tóth 137.

113 Richter 1985. 287.

114 Grivec 1960. 91. skk.

115 Schellhorn 1964. 111; vö. *Vita Methodii* 9. *In nostro imperio doces.*

san maga is frank fogságba került, s felségárulás miatt emeltek vádat ellene.¹¹⁶ A frank uralom ellen Szlavomir felkelést szított, s ezt követően néhány hónapra uralomra jutott, majd Szvatopluk a frankokkal folytatott – némiképp obskúrus – tárgyalásokat követően visszakerült országa trónjára.¹¹⁷) Metód a pápától nyert felhatalmazására hivatkozott, s ragaszkodott azon állásponthoz, hogy Pannónia és Morávia – az Illyricum részeként – közvetlenül a pápa *iurisdictio*ja alá tartozik, s a bajor egyházi méltóságokat, elsősorban Passau püspökét és Salzburg érsekét azzal vádolta, hogy csupán becsvágytól és kapzsiságtól hajtva lépték túl területi illetékességüket.¹¹⁸ A két szembenálló fél, a pápa és a salzburgi érsek, illetve püspökei jogigényét vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg: Salzburg és Passau sok évtizedes térítómunkája révén kétségkívül morálisan megalapozott igényeket támaszthatott e területekre, ám ezt – a már említett okokból – nem hagyták jóvá Rómával, s míg Nagy Károly idején elegendőnek bizonyult a király, illetve a császár engedélye, a VIII. század utolsó harmadában azonban a keleti-frank uralkodó már rég nem rendelkezett a pápaság felett azon befolyással, amit e század elején a császár még magáénak mondhatott. Salzburg joggal hivatkozhatott Karantániára vonatkozó igényeit alátámasztandó Zakariás, II. István és I. Pál pápa igazolásaira,¹¹⁹ Pannónia és Morávia tekintetében azonban a Nagy Károly adta privilégiumokat¹²⁰ a pápaság nem fogadta el, így az egész Illyricumra vonatkozó igényeit a pápa e joghézagot kihasználva érvényesíthette.¹²¹

Metód legkésőbb 870 őszén, Regensburgban, Német Lajos jelenlétében tartott perében Adalwin salzburgi érsek elnökölt igen visszafogottan, rajta kívül Anno freisingi és Ermenrich passau püspök részvételéről, s az utóbbi esetében igen elszánt, majdnem a tettegességig fajuló, Metód elleni kirohanásokról tudunk.¹²² A tárgyalás során, a vita hevében Metód a bizánci szellemi fölény teljes tudatában faragatlannak nevezte vádlóit,¹²³ s a gúnyos hangvételen felháborodva Ermenrich kis híján lovaglóstorral támadt volna Metódra, ám ebben megakadályozták – amint ez a pápa *Ad deflendam pravitatem* kezdetű leveléből kiderül.¹²⁴ Noha Metód a pápa által ráruházott jogkörre hivatkozott,

116 Richter 1985. 287.

117 *Annales Fuldenses* 871. *Interea Zuentibald, cum nullus crimina, quae ei obiecta fuerant, probare potuisset, a Karlmanno dimissus et muneribus regiis honoratus in regnum suum rediit, ducens secum Karlmanni exercitum quai Sclagamarum expugnaturus...*

118 *Vita Methodii* 9. *Ego quoque, ai intellegerem, vestrum id esse, abscederem, sed sancti Petri est; et in veritate, si vos propter ambitionem et appetitum antiquos fines praeter canones exceditis, prohibentes institutionem divinam.*

119 Löwe 1987. 229.

120 *Conversio* 10. *Karolus imperator reiectis Hunnis episcopatus dignitatem Iuvavensis ecclesiae rectori commendavit. Arnoni videlicet archiepiscopo et suis successoribus tenendi perpetualiter atque regendi perdonavit.*

121 Dopsch 1987. 332. sk.

122 Löwe 1987. 232; Burr 1964. 43. skk. Anno püspökhöz lásd J. Mass: *Bischof Anno von Freising* (854/5–875). In: In: Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963. Graz 1964. 210. skk.

123 *Vita Methodii* 9.

124 Löwe 1987. 233; MMFH III. 168. *Cuius enim, ut non dicamus episcopi, secularis cuiusquam, immo tyranni seviciam temeritas tua non excessit vel bestialem feritatem non transcendit, fratrem et coepiscopum*

a Regensburgi Zsinaton kimondták méltóságától való megfosztását, s két és fél éven át zord körülmények között egy – a *Vita Methodii* szerint sváb¹²⁵ – kolostorban, hideg, fedetlen cellában fogságban tartották.¹²⁶ Anno freisingi püspök többször megakadályozta, hogy Metód a pápához forduljon az őt ért inzultusok miatt¹²⁷ – ez alapján feltételezhetjük, hogy a kolostori fogság felett Anno gyakorolt felügyeletet¹²⁸ –, utóbb Metódnak sikerült a titkos követek és levelek útján érintkezésbe lépnie II. Adorján pápával, aki azonban igen határozatlannak mutatkozott, s a jelek szerint sem a bajor püspökök és Német Lajos, sem pedig Metód leveleire nem reagált.¹²⁹

Adalwin érsek Róma felé mindvégig azt a látszatot igyekezett fenntartani, mitha az egész ügghöz nem csupán köze nem volna, hanem arról nem is tudna.¹³⁰ A 872. december 14-én trónra lépő VIII. János pápa energikusan beavatkozott a vitába, s mind Német Lajoshoz intézett levelében,¹³¹ mind pedig követe, az anconai püspök útján határozottan közölte az uralkodóval, a salzburgi érsekkel és püspökeivel, hogy a Szentszék Illyria felett szerzett jogai – *patrimonium Petri* lévén – sem az elmúlt idő, sem pedig a terület megváltozása miatt nem szűntek meg, s hogy e jogok elévüléséhez legalább száz esztendő lett volna szükséges.¹³² A pápa *Audacia tua* kezdetű *epistolájában* felszólította Anno, freisingi püspököt, akit a Metód elleni eljárás felbujtójának, szerzőjének (*instigator, auctor*) nevez,¹³³ hogy jelenjék meg Rómában Metód elleni jogtalan eljárásuk kapcsán magát tisztázandó, s ugyanolyan időtartamra, amíg Metódot fogságban tartották, felfüggesztette püspöki jogainak gyakorlását.¹³⁴ *Ad deflendam pravitatem* kezdetű

nostrum Methodium carceralibus penis afficiens et sub divo diutius acerrima hiemis et nimborum immanitate castigans atque ab ecclesie sibi commisse regimine subtrahens et adeo in insaniam veniens, ut in episcoporum concilium tractum equino flagello percuteres, nisi prohibetur ab aliis?

125 *Vita Methodii* 9.

126 A kolostor lokalizálást illetően a szakirodalomban több nézet ütközik, ehhez lásd Dopsch 1987. 333; Löwe 1987. 234; A. Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands*. Berlin–Leipzig 1954⁸. II. 724; A. W. Ziegler: *Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas Neue Folge 1. 1953. 369. skk.

127 MMFH III. 169. *Nolumus tamen nunc exagitare, que gesseris, ne cogamur infideliter promulgare, quod convenit, verum Dei omnipotentis et beatorum principum apostolorum Petri et Pauli atque nostre mediocritatis auctoritate interim communionem Christi ministeriorum et consacerdotum tuorum te privamus et, nisi cum presenti Paulo venerabili episcopo vel cum eodem sanctissimo fratre nostro Methodio Romam cum ipso audiendus occurreris, non deerit iusta damnatio, ubi talis et tanta fuerit inventa presumptio, nec pondus apostolice sedis auctoritatis frustrabitur, ubi tam gravis molis pravitatum immensitas conprobabitur.*

128 Löwe 1987. 236.

129 Schellhorn 1964. 117. sk.

130 Kosztolnyik 1997. 217; Burr 1964. 48. sk.; Eggers 1996. 41. sk.

131 Ph. Jaffé: *Regesta pontificum Romanorum*. Graz 1956. II. 2970.

132 Jaffé 2976.

133 MMFH III. 169. sk. *Insuper et, cum proprium sancti Petri hominem esse te diceres, adeo ut patrimonii in Germania siti curam gereres, istius fratri et coepiscopi quin potius et missi nostri, de quo nobis maior cura debebatur, vincula et insectiones non solum et fidelis minime nunciasti, sed Rome, cum super eo interrogareris a nostris, te illum nosse mentiendo negasti, cum cunctarum afflictionum sibi a vestratibus illatarum ipse incensor, ipse instigator, immo ipse fueris auctor.*

134 MMFH III. 169. sk. *De quibus omnibus, nisi adeo fuerit eiusdem venerandi episcopi condicio sana effecta, ut ipse possit omnem suam oblivioni propter Deum iniuriam tradere, Romam rationem redditurus*

levelében a pápa Ermenrich passauai püspököt felháborodott hangon bírálta erőszakos fellépése miatt, s megparancsolta neki, hogy Rómában feleljen cselekményeiért, s addig is eltöltötte püspöki jogainak gyakorlásától és az eukarisztiától – arra az esetre pedig, ha vonakodnék Rómába menni, *excommunicatió*val fenyegette meg.¹³⁵ A püspökök ellen felhozott vádak között szerepelt, hogy jogtalanul ültek törvényt egy érsek felett, akit meggátoltak abban, hogy a pápához fellebbezzen, s méltatlanul és megalázóan bántak vele.¹³⁶ Adalwinhoz intézett levelében a pápa az érseket arra utasította, hogy vezesse el Metódot Pannóniába, s gondoskodjék arról, hogy az ismét elfoglalhassa érseki székét – Adalwin lévén annak oka, hogy Metódot megfosztották érseki méltóságától, neki kell azt is keresztülvinnie, hogy visszakaphassa azt;¹³⁷ a végső döntést az ügyben a pápa fenntartotta magának.¹³⁸ Adalwin érsek talán még végrehajthatta e feladatát, mielőtt 873. május 14-én meghalt, Ermenrich 874. december 26-án, Anno pedig 875-ben távozott az élők sorából, vagyis – a *Vita Methodii* szerint – Szent Péter ítéletét nem kerülhették el.¹³⁹

A következőkben érdemes behatóbban szemügyre venni azon, a *Conversio* által rögzített vádpontokat, amelyeket a Regensburgi Zsinaton Metód ellen felhoztak – természetesen nem állapítható meg, hogy a *Conversio* a per vádirataként, vagy pedig annak utólagos legitimációjaként keletkezett-e.¹⁴⁰ A *Conversio* a Metód elleni vádakát a következőkben fogalmazza meg: „*Usque dum quidam Graecus Methodius nomine noviter inventis Sclavinis litteris linguam Latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctoriales Latinas philosophice superducens vilescere fecit cuncto populo ex parte missas et evangelia ecclesiasticumque officium illorum, qui hoc Latine celebraverunt.*”¹⁴¹ „*Hoc enim observatum fuit, usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi.*”¹⁴² Az *Excerptum de Karentanis* egy rövid mondatban utal ugyanerre: „*Hoc enim observatum fuit, usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi.*”¹⁴³ A *Conversió*ban Metódra vonatkoztatott *philosophus* appositio eredetileg Konstantin állandó epitheton ornansa volt,¹⁴⁴ s VIII. János (872–882) pápa *Industriae tuae* kezdetű levelében is filozófusnak nevezi

indifferenter occurre; alioquin post mensem Septembrium tamdiu communicandi nullam habeas omnino licentiam, quamdiu non obediendo tuam erga nos ostenderit pertinaciam.

135 MMFH III. 168. *Nolumus tamen nunc exagitare, que gesseris, ne cogamur infideliter promulgare, quod convenit, verum Dei omnipotentis et beatorum principum apostolorum Petri et Pauli atque nostre mediocritatis auctoritate interim communionem Christi ministeriorum et consacerdotum tuorum te privamus et, nisi cum presenti Paulo venerabili episcopo vel cum eodem sanctissimo fratre nostro Methodio Romam cum ipso audiendus occurreris, non deerit iusta damnatio, ubi talis et tanta fuerit inventa presumptio, nec pondus apostolice sedis auctoritatis frustrabitur, ubi tam gravis molis pravitarum immensitas conprobabitur.*

136 Schellhorn 1964. 120.

137 Jaffé 2975.

138 Löwe 1987. 236. sk.

139 *Vita Methodii* 10.

140 Schellhorn 1964. 118.

141 *Conversio* 12.

142 *Conversio* 14.

143 *Conversio* 1/E.

144 Wolfram 1979. 138.

Konstantint (*Constantino quodam philosopho*).¹⁴⁵ Konstantin növekvő megbecsültségét jelzi, hogy Anastasius Bibliothecarius Gauderich püspökhöz írott levelében *tantus et talis revera philosophusként*, majd pedig *mirabilis vere philosophusként* és *sapientissimus virként* emlegeti,¹⁴⁶ s Anastasius Bibliothecarius szóhasználatában Konstantin neve és a *philosophus* epitheton olyannyira egybefonódott, hogy ezen appositio nélkül nem is tesz róla említést¹⁴⁷ – így például a 875-ben Kopasz Károlyhoz intézett *epistolájában* ezen felül még *magnus virnek* is nevezi,¹⁴⁸ valamint a 869-es Konstantinápolyi (nyolcadik egyetemes) Zsinat aktáinak fordításában pedig *Constantinus philosophust magnae sanctitatis virnek*¹⁴⁹ minősíti.¹⁵⁰ Herwig Wolfram – noha Konstantin esetében nem vonja kétségbe a *philosophus epitheton* megtisztelő voltát – Metód neve mellett ezen *appositiót* becsületsértésnek, elmarasztaló, becsmérlő értelműnek minősíti.¹⁵¹ Wolfram azon megállapítása, miszerint a *Conversio* Konstantin *epithetonját* ruházta át fivérére, Metódra, minden bizonnyal helytálló, az viszont, hogy ezen *appositio* – a szokványos keresztény latinitásnak megfelelően – negatív felhangot hordoz, már nem fogadható el ebben a formában, amint ezt Ludger Bernhard is kimutatta.¹⁵² Természetesen a középkorban mind a latin, mind pedig a görög irodalomban kimutatható egy, a filozófiát – s általában azal együtt az antik örökséget – elutasító irányzat, azonban ennél jóval dominánsabban volt jelen a filozófiát és az antikvitás irodalmát a kereszténységbe integrálni, recipiálni igyekvő vonulat, ami legjelentősebb *auctoritasként* még a patrisztika aranykorából Augustinust¹⁵³ tudhatta maga mögött, aki a *philosophus appositiót* minden, valamely szellemi tevékenységben jártassággal bíró személy számára jogosnak ítélte.¹⁵⁴

Az *Excerptum de Karentanis* szerint Metód *nova doctrinát* hozott be, a *Conversio* tizenkettedik *caputja* alapján a következő három pont kristályosodik ki, amelyek köré a Metóddal szembeni érvek megfogalmazódtak: először a *lingua Latina*, másodsor a *doctrina Romana*, harmadszor pedig a *litterae auctores Latinae* kapcsán megmutató – negatív – magatartása.¹⁵⁵ E három, a nyugati egyház és misszionáriusai által soha meg nem kérdőjelezett elemet Metód az egész nép számára értéktelen színben tüntette fel, nevezetesen *philosophice superducens* – amint láthattuk, a *philosophus* kitétel nem rejt magába becsmérlő felhangot, az antikvitás óta megmaradt a tágabb értelemben a

145 MGH Epp. VII. Nr. 255.

146 MGH Epp. VII. Nr. 15.

147 Anastasius Bibliothecarius és Konstantin kapcsolatáról lásd H. Tóth 126.

148 MGH Epp. VII. Nr. 13.

149 MGH Epp. VII. Nr. 5.

150 Vö. Bernhard 1987. 25.

151 Wolfram 1979. 23; 138.

152 Bernhard 1987. 28.

153 Vö. Augustinus, *De trinitate* 14, 2. ...*exemplo Pythagorae qui cum ausus non fuisset sapientem profiteri, philosophum potius, id est amatorem sapientiae se esse respondit, a quo id nomen exortum ita deinceps posteris placuit ut quantalibet de rebus ad sapientiam pertinentibus doctrina quisque vel sibi vel aliis videretur excellere non nisi philosophus vocaretur.*

154 F. Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I.* München 1975. 17.

155 Bernhard 1987. 30.

szakszerűen, szakavatottan ítélő, eljáró szellemi ember szinonimájának.¹⁵⁶ További magyarázatot igényel ugyanakkor a *superducere verbum*, amelynek mind alap-, mind pedig átvitt jelentésében¹⁵⁷ a *befedni, bevonni, letakarni* értelemből indulhatunk ki.¹⁵⁸ A bűnök megbocsátásának terminológiájában többször találkozhatni a *be-*, illetve *eltakarni* (*abscondere*,¹⁵⁹ *tegere*,¹⁶⁰ *operire*¹⁶¹) szinonimáival, ugyanakkor az *elfedni, eltakarni* jelentés akár a szó legszorosabb értelmében is előfordul, mint például Cassiodorusnak a 118. és a 135. zsolnárhoz írott kommentárjában,¹⁶² amelyben az *Exodus* vonatkozó jelenetre utal,¹⁶³ és Wipo *Gesta Chuonradi II. imperatoris*ában, amelyben Aribert milánói püspök menekülését beszéli el.¹⁶⁴ Ezek alapján a *Conversio philosophice superducere* passzusát *tanult okfejtéssel elfedni*, illetve a *műveltség örve alá rejtteni* fordítással adhatjuk vissza.¹⁶⁵ Metód filozofikus argumentációjára jó példát szolgáltathat fivérének, Konstantinnak Velencében ellenfeleivel, a latin püspökökkel, papokkal és szerzetesekkel folytatott vitája, akik magyarázatot követeltek tőle arra nézvést, hogy – noha ezt előtte sem az apostolok, sem a pápák, sem pedig az egyházatyák nem tették – miért és hogyan alkotott meg a szlávok számára önálló írást.¹⁶⁶ Számonkérésükre egyfelől – számos bibliai helyre utalva – racionális érvekkel felelt, nevezetesen hogy a Római, illetve Bizánci Birodalom határán túl, keleten igen sok olyan nép található, akik saját nyelvükön dicsőítik Istent és saját írásukat használják; másfelől pedig kimutatta, hogy a Sevillai Isidorustól eredő triglosszia doktrínája¹⁶⁷ – amelynek híveit *Pilatus követőinek, Pilatianinak* nevezi – szöges ellentétben áll magával a Szentírással is, hiszen ezzel a Jézust hamisan elítélő bíróval helyezik magukat egyazon bázisra.¹⁶⁸ A *Vita Constantini* természetesen a szent által feltalált írást isteni kinyilatkoztatás eredményeként értelmezi, az ezt ellenzők – a triglosszia, „három-nyelv-eretnység” híveinek – érveit az ördögtől származónak minősíti, a fivérek pápa általi fogadtatását pedig a lehető legbarátságosabb színekben ábrázol-

156 E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern–München 1961³. 215.

157 Notker Balbulus, *Gesta Caroli Magni imperatoris* (MGH SS rerum Germanicarum NS 12. Ed. H. F. Haefele. Berlin 1959.) 1, 21. *Suggerebant ei praefati patres, ut, quia diabolica se illusione deceptum cognosceret, acrioribus ieiuniis et contricione cordis elemosinarum largitate momentaneum illud peccatum superducere, extenuare vel abluere niteretur.*

158 Bernhard 1987. 35.

159 Ps. 31, 1. *beatus cui... absconditum est peccatum*

160 Ps. 31, 1. *Beati ... quorum tecta sunt peccata (Psalterium Gallicanum)* – vö. *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem I.* (Rec. R. Weber) Stuttgart 1975². 804.

161 Ps. 84, 3. *Remisisti iniquitates plebis tuae, operuisti omnia peccata eorum.*

162 Cassiod. (PL 70. 884 B) *Legimus sancti Moysi vultum ita a domino fuisse clarificatum, ut eum Israeliticus populus respicere non valeret; unde velamine superducto loquebatur ad eos.*

163 Exod. 34, 29. skk.

164 *Quadam nocte quidam de familiaribus archiepiscopi collocavit se vice ipsius in lecto, quo ipse iacere solebat, et superducto coopertorio latuit, ut ita falleret custodes.* (*Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches.* Neu übertragen von W. Trillmich. Berlin 1961. 600. Idézi Bernhard 1987. 36.)

165 Bernhard 1987. 36.

166 H. Tóth 2003. 121. skk.

167 H. Tóth 2003. 92.

168 *Vita Constantini* 15; 16.

ja.¹⁶⁹ a Rómába látogató fivérek (Konstantin Szent Kelemen pápa és vértanú ereklyéit is magával hozta)¹⁷⁰ céljait II. Adorján pápa kedvezően ítélte meg, s engedélyt adott Metódnak, hogy missziós területén a miséket szláv nyelven tartsa,¹⁷¹ azzal a megkötéssel, hogy az evangéliumot és a hitvallást latinul kellett elmondania.¹⁷²

Miután VIII. János pápa elérte, hogy a Salzburgi Érsekség fogságából kiengedje Metódot, s visszahelyezte érseki méltóságába,¹⁷³ megtiltotta neki, hogy a liturgiát szláv nyelven tartsa.¹⁷⁴ E tilalom megszegése adott lehetőséget a bajor püspököknek, hogy Metód ellen Szvatopluk bizalmi klérikusának, Iohannes de Venetiisnek¹⁷⁵ útján ismételt feljelentést tegyenek Rómában az egyház által elfogadottakkal ellentétes, eretnek tanok terjesztésével megvádolva, mire VIII. János „*Praedicationis tuae*” kezdetű levelében magához hívatta *legatusát*,¹⁷⁶ miután levélben határozottan felhívta figyelmét arra, hogy a mise áldozati részét csak latin vagy görög nyelven mutathatja be, s kizárólag a prédikáció során használhatja a szláv nyelvet.¹⁷⁷ Metód a pápánál tett látogatásának eredményeként elérte, hogy VIII. János engedélyt adott számára az egész szentmise szláv nyelven történő celebrálására.¹⁷⁸ I. Szvatopluk fejedelemhez intézett, *Industriae tuae* kezdetű levelében kifejti, hogy a Konstantin, a filozófus által feltalált írás semmiben nem áll ellentétben a Bibliával, hiszen az Urat minden nemzetnek s minden nyelvnek dicsőítenie kell, továbbá hogy Metód számára engedélyezi a szláv nyelvű misét,¹⁷⁹ a fejedelem számára természetesen latin nyelven tarthatta a liturgiát¹⁸⁰ – a szláv nyelv csak a latinul nem értő köznépek volt szánva –, s ebből a célból a latin rítus szerint miséző,

169 *Vita Constantini* 14.

170 H. Tóth 2003. 124.

171 Schellhorn 1964. 113. sk.

172 Kosztoľnyik 1997. 216.

173 Vö. VIII. János pápának az Annóhoz (MMFH III. 169. *fratrem tuum, Methodium, Pannonicum archiepiscopum*) és Szvatoplukhoz (MMFH III. 191. *Quia vero audivimus, quia Methodius vester archiepiscopus*) írott leveleiben használt titulusokkal.

174 H. Tóth 2003. 147.

175 A pápánál feljelentést tevő Iohannes és a Szvatopluk köréhez tartozó Iohannes de Venetiis azonosága mellett foglal állást Grivec 1960. 105.

176 MGH Epp. VII. Nr. 201. *Audivimus, quod non ea, que sancta Romana ecclesia ab ispo apostolorum principe didicit et cottidie predicat, tu docendo doceas et ipsum populum in errorem mittas... ad nos de presenti venire procures, ut ex ore tuo audiamus et veraciter cognoscamus doctrinam tuam.*

177 MGH Epp. VII. Nr. 201. *Audimus etiam, quod missas cantes in barbara, hoc est in Sclavina lingua, unde iam litteris nostris per Paulum episcopum Anconitanum tibi directis prohibuimus, ne in ea lingua sacra missarum sollempnia celebrares, sed vel in Latina vel in Graeca lingua, sicut ecclesia Dei toto terrarum orbe diffusa et in omnibus gentibus dilatata cantat. Praedicare vero aut sermonem in populo facere tibi licet, quoniam psalmista omnes ammonet Dominum gentes laudare et apostolus: „Omnis”, inquit, „lingua confiteatur, quia dominus Iesus in gloria est Dei patris.”*

178 Bernhard 1987. 40.

179 MHG Epp. VII. Nr. 255. *Litteras denique Sclavinicas a Constantino quodam philosopho reppertas, quibus Deo laudes debite resonent, iure laudamus et in eadem lingua Christi domini nostri preconia et opera enarrentur, iubemus; ... Nec sane fidei vel doctrine aliquid obstat sive missas in eadem Sclavinica lingua canere sive sacrum evangelium vel lectiones divinas novi et veteris testamenti bene translatas et interpretatas legere aut alia horarum officia omnia psallere, quiniam, qui fecit tres linguas principales, Hebream scilicet Grecam et Latinam, ipse creavit et alias omnes ad laudem et gloriam suam.*

180 Kosztoľnyik 1997. 219.

Wiching nevű püspököt is mellé adta.¹⁸¹ E nyelvi kettősséget a *Conversio* vonatkozó mondatának „*ex parte*” kitétele is jelzi.¹⁸² Metód tisztázta magát a pápa által összehívott testület előtt azon vádak alól is, hogy a misét nem az evangélium, az apostoli tanítás és az atyák által hagyományozott módon celebrálná, s hogy a nikaiai–konstantinápolyi hitvallást nem megfelelően, a „*filioque*” kitétel – vagyis a latin egyház azon tanítása, miszerint a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik – nélkül imádkozná, amint ezt VIII. János Szvatopluknak írott levelében kifejtette.¹⁸³

A *filioque*-vita dogmatikai háttere röviden a következőkben foglalható össze. Miután a 381-es Konstantinápolyi Zsinat kimondta a Szentlélek egylényegűségét az Atyával és a Fiúval, tisztázni kellett a három isteni személy egymás közötti viszonyát, ami a második és a harmadik isteni személy származásának meghatározása során kristályosodhatott ki. E magyarázat felállítása során – kiváltképp, ám nem kizárólagosan – a nyugati egyházatyák hajlottak arra, hogy a második és a harmadik személy lényegének összemosását elkerülendő a Szentlelket ne csupán az Atyától, hanem a Fiútól is származtassák.¹⁸⁴ E nézetet támasztotta alá Augustinus azon okfejtése is.¹⁸⁵ Mindezek alapján mintegy természetes következményként vette fel a nyugati egyház az apostoli hitvallásba a Szentlélekre vonatkozóan a *qui ex patre procedit* megfogalmazás mellé a „*filioque*” kitételt, ami feltehetően először a 675-ös Bragai Zsinaton hangozhatott el, ugyanebben az évben az ariánus gótokkal az egységet helyreállító Toledói Zsinaton fogadták el, s végül Nagy Károly általi átvétele tette a latin nyelvű kereszténység számára mintegy kötelezővé. A latinok és a görögök közti vita hamarosan III. Leó pápa elé került, aki ugyan elfogadta a Szentléleknek az Atyától és a Fiútól való származását, ám nem tartotta helyénvalónak a hitvallás ilyenén módon történő átalakítását arra hivatkozva, hogy ezen kívül még számos olyan alapvető hittétel van, amit nem lehet a hitvallás szövegébe beemelni, s hogy e módosítás a nép hitvilágában értetlenséget és zavart szülne.¹⁸⁶

Ezt követően az ellentét fél évszázadon át nyugodni látszott, majd Phótios pátriárka – elsősorban személyes politikai ambícióktól hajtva – ismét tematizálta a *filioque*-vitát. (A *basileus*, III. Mihály 858-ban letette székéből Ignatios pátriárkát, s helyébe Phótiost ültette, aki az ennek kapcsán az egyházon belül kibontakozó konfliktus miatt I. Miklós pápa jóváhagyását kérte, ám a pápa erre nem volt hajlandó, s 863-ban jogellenesnek minősítette pátriárkává tételét, s megfosztotta e méltóságától. Erre Phótios a frank uralkodóhoz fordult, s I. Miklóst mint eretneket akarta letétetni a szerinte a hitvallásban

181 MHG Epp. VII. Nr. 255. ...*si tibi et iudicibus tuis placet missas Latine lingua magis audire, precipimus, ut Latine missarum tibi sollempnia celebrentur.*

182 *Conversio* 12.

183 MGH Epp. VII. Nr. 255. ...*Methodium venerabilem archiepiscopum vestrum interrogavimus corampositis fratribus nostris episcopis, si orthodoxe fidei symbolum ita crederet et inter sacra missarum sollempnia caneret, sicuti sanctam Romanam ecclesiam tenere... constat. Ille autem professus est se iuxta evangelicam et apostolicam doctrinam, sicuti sancta Romana ecclesia docet et a patribus traditum est, tenere et psallere. Nos autem illum in omnibus ecclesiasticis doctrinis et utilitatibus orthodoxum et proficuum esse repperientes vobis iterum ad regendam commissam sibi ecclesiam Dei remisimus.*

184 Bernhard 1987. 43.

185 Augustinus, *De trinitate* 15, 48.

186 Bernhard 1987. 43.

csupán a nyugati–latin kereszténység kinövésének tekinthető, a bibliai tanítással ellentétes¹⁸⁷ „*filioque*” kitételre hivatkozva,¹⁸⁸ s a 867-es ellenzsinaton a pátriárka kimondatta a pápa letételét és kiátkozását.¹⁸⁹) A bajor püspökök vádjai között szerepelt a *Trinitas* lényegét illető eretnek tanítás, nevezetesen hogy az általa celebrált misékben Metód a hitvallásból kihagyta a Szentléleknek az Atyától és a Fiútól való származására vonatkozó utalást¹⁹⁰ – a Metód hirdette tanítás helyességét VIII. János *Industriae tuae* kezdetű levelében igazolta, azon tény pedig, hogy a misében elmondott hitvalláshoz Metód nem tette hozzá a „*filioque*” adalékot, a pápa számára sem lehetett botránykő, hiszen Rómában még évszázadokon át ezen kitétel nélkül imádkozták a misében a *credót*.¹⁹¹ Felmerülhet a kérdés, hogy amennyiben Metód a *filioque*-tant egyértelműen tagadta, hogyan védhette meg hitének igaz voltát a pápa előtt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a görög egyházatyák között is többen igyekeztek a második és a harmadik isteni személy viszonyát tisztázni, így például 360 táján Athanasios Serapiónhoz írott levelében kifejtette, hogy a Szentleket olyan viszony fűzi a Fiúhoz, mint a Fiút az Atyához,¹⁹² s a latin *qui a patre filioque procedit* fordulattal szó szerint megegyező megfogalmazás olvasható Cyrillus Alexandrinus *Thesaurus de Sancta et Consubstantiali Trinitate* című munkájában.¹⁹³ Metód tehát igehirdetése helyességének bizonyítása során teljességgel összhangban maradhatott a keleti görög egyház gondolkodásával is, s így a pápa ismételtelen elismerte még II. Adorján által megadott érseki rangját, s engedélyezte további működését a rá bízott területen.¹⁹⁴ Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy Metód már nem Pannóniába, hanem a morvák közé tért vissza, s hogy nagy valószínűséggel Theotmar érsek (873–907) a későbbiekben elérte, hogy Pannóniában Róma felügyelete alatt Salzburg vezesse a térítést.¹⁹⁵

E történések Metód és Svatopluk között feszülő ellentétekre engednek következtetni, annál is inkább, mivel Szatopluk többek között azon kéréssel fordult VIII. Jánoshoz, hogy országát közvetlenül a pápa védelme alá helyezhesse,¹⁹⁶ s e kívánságával¹⁹⁷ (amit a pápa teljesített is) egyértelművé tette azon meggyőződését és orientációját, hogy – noha országában egy bizánci származású érsek látja el szláv nyelven a liturgiát – fejed-

187 Vö. Ioh. 15, 26.

188 Ostrogorsky 2001. 214. sk.

189 H. Tóth 2003. 119.

190 *Vita Clementis* (MMFH II.) 17; *Vita Methodii* (MMFH II. 1967.) 12.

191 Bernhard 1987. 45.

192 Athanasius, *Epistola ad Serapionem* (PG 26.) 580.

193 Cyrillus Alexandrinus, *Thesaurus de Sancta et Consubstantiali Trinitate* (PG 75.) 585.

194 MGH Epp. VII. Nr. 255. *Nos autem illum in omnibus ecclesiasticis doctrinis et utilitatibus orthodoxum et proficuum esse repperientes vobis iterum ad regendam commissam sibi ecclesiam Dei remisimus.*

195 Kosztolnyik 1997. 218.

196 MGH Epp. VII. Nr. 255. *Contemptis aliis seculi huius principibus beatum Petrum apostolici ordinis principem vicariumque illius habere patronum et in omnibus adiutorem ac defensorem pariter cum nobilibus viris fidelibus tuis et cum omni populo terre tue amore fidelissimo elegisti.*

197 A közvetlen pápai védelem kérése nem egyedülálló, azzal már a langobárdok esetében is találkozhatni – vö. J. Jarnut: *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart 1982. 118. sk.

lemsége Róma alá tartozik.¹⁹⁸ Nagy valószínűséggel nem csupán Szvatopluk, hanem a 880-ban nyitrai püspökké kinevezett Wiching is megnehezítette Metód életét, aki mellett ugyanakkor a pápa sem állt ki minden következménnyel, amint ez VIII. János Metódhoz intézett, *Pastoralis sollicitudinis* kezdetű leveléből kiderül,¹⁹⁹ Wiching ugyanis – maga akarván elfoglalni a morva egyház érseki székét – a bajor klérus biztatására több, Metód elleni rágalomhadjáratot indított, miszerint a vitában a pápa titokban neki adott volna igazat, s ezt bizonyítandó nem riadt vissza attól sem, hogy ezt egy hamisított pápai levéllel próbálkozzék alátámasztani.²⁰⁰ A konfliktus oka nem annyira Metód személyében, mint inkább a szláv nyelvű liturgia vezéreszméje körül általa létrehozandó egyházszerkezetre irányuló törekvésben keresendő, ami a latin nyelvet támogató egyháziak ellenkezésébe ütközött – ezt jelzi, hogy Metód 885 április 6-án bekövetkezett halála után a latin párt azonnal igen határozottan lépett fel. V. István pápától 885 őszén érkezett meg Szvatoplukhoz a *Quia te zelo* kezdetű, Wiching által a pápától Metód elleni vádaskodásokkal kicsikart levél,²⁰¹ amely a szláv nyelv liturgikus használatát erősen korlátozta,²⁰² s a morva egyház közvetlenül Róma alá tartozását megerősítette,²⁰³ 886-ban pedig elérték – a Metód által korábban kiközösített, ám a *Quia te zelo* kezdetű levélben a pápa által dicsőően említett²⁰⁴ – Wiching érsekké történő kinevezését,²⁰⁵ mindez nagyban hozzájárult Szvatopluk független hatalmának kiteljesítéséhez. Utódjául Metód nem bizánci híveinek valamelyikét, hanem a morva származású Gorazdot nevezte meg,²⁰⁶ ám Metód halála után Szvatopluk részint kivégeztette, részint pedig kiűzte Moráviából a politikai orientációja számára kényelmetlenné váló tanítványokat,²⁰⁷ akik közül többeket Bulgáriában fogadtak be, s adtak számukra lehetőséget Konstantin és Metód szellemi hagyatékának ápolására.²⁰⁸

198 Richter 1985. 289.

199 MMFH III. 211. sk. *Verum auditis per tuas litteras variis casibus vel eventibus tuis, quanta compassione tibi condoluerimus, ex hoc advertere poteris, in quo te coram nobis positum sancte Romane ecclesie doctrinam iuxta sanctorum patrum probabilem traditionem sequi debere monuimus et tam symbolum quam rectam fidem a te docendam et predicandam subdimus nostrisque apostolicis litteris glorioso principi Sphentopulcho, quas ei asseris fuisse delatas, hoc ipsum significavimus, et neque alie littere nostre ad eum directe sunt, neque episcopo illi palam vel secreto aliud faciendum iniunximus, et aliud a te peragendum decrevimus, quanto minus credendum est, ut sacramentum ab eodem episcopo exigeremus, quem saltem levi sermone super hoc negotio allocuti non fuimus. Ideo cesset ista dubietas... Ceterum de aliis temptationibus, quas diverso modo perpessus es, noli tristari.*

200 H. Tóth 2003. 150.

201 MMFH III. 217. skk.

202 H. Tóth 2003. 164.

203 Richter 1985. 290.

204 MMFH III. 221. sk. *In qua et Wichingum venerandum episcopum et carissimum confratrem ecclesiastica doctrina eruditum reperimus et ideo eum vobis ad regendam sibi commissam a Deo ecclesiam remisimus, quia fidelissimum eum tibi et pro te satis sollicitum in omnibus agnovimus.*

205 Dittrich 1962. 272. skk.

206 *Vita Methodii* 17; Grivec 1960. 142. skk.

207 Kosztolnyik 1997. 221.

208 Dopsch 1987. 335; Eggers 1996. 60.

Összefoglalásként megállapítható, hogy Metód és a bajor püspökök közti konfliktus a pápaság, Bizánc és a Keleti-Frank Birodalom közti viszonyok hátterének, valamint a szinte egyidejűleg a frank uralkodótól és a *basileustól* államiságában és egyházi szervezetében függetlenségre vágyó Bulgária és Morávia törekvéseinek ismeretében értelmezhető. Ugyanakkor a pápaság hatalmi igényeinek megnyilvánulása nélkül a bizánci misszionáriusok morvák közti működése csupán rövid történelmi közjáték lehetett volna, amint a római térítőik szerepe Bulgáriában. Metódnak Sirmium érsekévé történt kinevezése, valamint pannóniai és moráviai működése természetesen sérelmessé vált a salzburgi érsek és püspökei számára, akik a 870-ben Regensburgban megtartott pert követően több éven át tartották fogságban Metódot, aki csak a pápa intervenciójának köszönhetően szabadult ki. Salzburg igényeit alátámasztandó született a Német Lajoshoz intézett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, amely Salzburg pannóniai joghatóságát, s az új tanítással és a szláv betűket a latin liturgiát háttérbe szorító filozófus, Metód elleni eljárás legitimitását volt hivatott bizonyítani. Az Illyricumot saját *iurisdictiója* alá vonni kívánó pápasággal szemben Salzburg csak Karantániára vonatkozó jogigényét tudta pápai engedéllyel alátámasztani, a pannóniai és moráviai igényeit csupán Nagy Károly erősítette meg, amit viszont II. Adorján és VIII. János nem fogadott el. Metód működésének eredményei azonban nem maradhatt tartós sem Pannóniában, sem Moráviában: Chozil maga is a nagyhatalmak politikájának vált áldozatává, Szvatoplukot pedig frank orientációja fordított szembe Metóddal. A szlávok apostolának öröksége nem az általa térített területen, hanem a horvátok és a bolgárok között teljesedhetett ki.

IGNO HERCEG TÖRTÉNETE – MONDAKÉPZŐDÉS ÉS OKIRATI GYAKORLAT A KORA KÖZÉPKORBAN

A pápai legátus és sirmiumi érsek, Metód felett 870-ben a Német Lajos jelenlétében a Regensburgi Zsinaton Adalwin salzburgi érsek és püspökei közreműködésével megtartott per kapcsán – kideríthetetlen, hogy vádiratként, vagy a pert utóbb legitimálendő dokumentumként – keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*ból. E mű tartalmaz egy elbeszélést, amelynek a főszereplője a lakomát rendező Ingo: „*Simili modo etiam Arn episcopus successor sedis Iuvavensis deinceps curam gessit pastorem, undique ordinans presbyteros et mittens in Sclavinam, in partes videlicet Quarantanas atque inferioris Pannoniae, illis ducibus atque comitibus, sicut pridem Virgilius fecit. Quorum unus Ingo vocabatur, multum carus populis et amabilis propter suam prudentiam. Cui tam oboediens fuit omnis populus, ut, si cuique vel carta sine litteris ab illo directa fuit, nullus ausus est suum neglegere praeceptum. Qui etiam mirabiliter fecit: Vere servos credentes secum vocavit ad mensam, et qui eorum dominabantur infideles, foris quasi canes sedere fecit ponendo ante illos panem et carnem et fusca vasa cum vino, ut sic sumerent victus. Servis autem stauipis deauratis propinare iussit. Tunc interrogantes primi de foris dixerunt: 'Cur facis nobis sic?' At ille: 'Non estis digni non ablutis corporibus cum sacro fonte renatis communicare, sed foris domum ut canes sumere victus.' Hoc facto fide sancta instructi certatim cucurrerunt baptizari. Et sic deinceps religio christiana succrescit.*”¹

Jelen tanulmányban – miután röviden a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* keletkezési körülményeit, tendenciáját (I.) – a következő kérdésekre próbálunk választ találni. Mennyiben tekinthető az Enea Silvio által említett és hosszú évszázadokon át a szakirodalomban meg nem kérdőjelezett Ingo herceg valós történelmi személynek? A *Conversio* valóban herceggént említi-e Ingót, és ha nem, akkor minek köszönheti hercegi létét, illetve herceggénti bevonulását az irodalomba? Az Ingo-féle lakoma leírása milyen irodalmi előzményekre vezethető vissza, és milyen szerepet töltött be a *Conversio*ban? Az Ingo-történetnek Enea Silvio általi átvétele kapcsán milyen esetleges közvetítő írással, illetve szerzővel kell számolnunk? (II.) A *Conversio* által említett *carta sine litteris* mit jelenthetett, és miért nem vették át a későbbi szerrzők e mozzanatot is, noha Ingo tekintélyének további bizonyítékaul hozhatták volna fel? (III.) A *carta sine litteris* kérdését megvilágítandó érdemesnek tűnik röviden megvizsgálni a *carta* és a *notitia* viszonyát, a köztük megmutatkozó formai és tartalmi hasonlóságokat és eltéréseket, valamint az egyház javára tett adományok írásos és tanúk általi megerősítést – mindezt elsődlegesen a salzburgi birtokjegyzékek szövege kapcsán exponálva, ugyanakkor természetesen

¹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 7. (Ed. F. Lošek. MGH Studien und Texte 15. Hannover, 1997.)

kitekintést téve a korabeli (bajor) forrásanyagra is. (IV.) Jelen írás célja elsődlegesen jogtörténeti, ám módszertanában a középlatin filológiai vizsgálódás dominál.²

I. A IX. századi szláv (és avar) misszió főszereplői egyfelől a Bizánci Birodalom, másfelől pedig a Frank Birodalom voltak, amely a Salzburgi Érsekségre és a meglehetősen önálló politikát folytató Aquileiai Pátriárkátusra támaszkodhatott;³ ezen egyensúlyt bontotta meg a Karolingok hatalmával szemben megerősödő, önálló missziós politikával fellépő pápaság. E hármasság szolgált a szlávok apostolaként ismert Metód működésének, illetve a Salzburgi Érsekséggel és annak megyéspüspökeivel kirobbant konfliktusának hátteréül. A bizánci származású hittérítő, majd pápai legátus és sirmiumi érsek, Metód felett 870-ben a Német Lajos jelenlétében megtartott Regensburgi Zsinaton Adalwin salzburgi érsek és püspökei ítéletet hoztak, mivel úgy vélték, hogy a Pannóniában kifejtett missziós tevékenységével Salzburg hetvenöt esztendeje e terület felett gyakorolt joghatóságát sérti, s ezt követően két és fél éven át fogságban tartották. E per kapcsán – kideríthetetlen, hogy vádiratként, vagy a pert utóbb legitimálandó dokumentumként – keletkezett a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.⁴ A *Conversio* ábrázolási tendenciáját Kahl igen találóan a következőképpen jellemzi: merész játékot folytat az igazság határán, állításai a jól tájékozott olvasók számára éppenszak támadhatatlannak, a járatlanok számára pedig számos eltérő kombinációs lehetőséget hagy nyitva, sőt sugall; a tényekkel és feladatával legteljesebb mértékben tisztában levő szerző nem csekély rafinériával hallgat el nemkívánatos és „veszélyes” összefüggéseket, illetve tényeket, s kapcsol össze egymástól távol álló eseményeket.⁵

2 H. Haupt: *Zur Sprache frühmittelalterlicher Güterverzeichnisse*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 83. 1975. 36. A Meroving-kor okleveles anyagának nehezen érthető nyelvezete, formuláris merevsége és a bennük fellelhető fonetikai-morfológiai divergenciák számos kutató figyelmét felkeltették, a kutatás előterébe a fonetikai és morfológiai problémák kerültek, ám a szókincs és a mondattan feltérképezésének terén is születtek figyelemre méltó munkák.

3 K. Reindel: *Politische Geschichte Bayerns im Karolingerreich*. In: M. Spindler (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte*, I. München 1981². 249. skk.

4 H. Löwe: *Der Streit um Methodius. Quellen zu den nationalkirchlichen Bestrebungen in Mähren und Pannonien im 9. Jahrhundert*. 1948. 3. skk.; A. W. Ziegler: *Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge 1. 1953. 369. skk.; A. Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands II*. Berlin–Leipzig 1954⁸. 724; K. Bosl: *Probleme der Missionierung des böhmisch-mährischen Herrschaftsraumes*. In: M. Hellmann–R. Olesch–B. Stasiewski–F. Zagiba (Hrsg.): *Cyrrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Graz 1964. 1. skk.; M. Schellhorn: *Erzbischof Adalwin von Salzburg und die Pannonische Mission*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landesgeschichte 104. 1964. 104. skk.; M. Richter: *Die politische Orientierung Mährens zur Zeit von Konstantin und Methodius*. In: H. Wolfram–A. Schwarz (Hrsg.): *Die Bayern und ihre Nachbarn*, I. Veröffentlichung der Kommission für Frühmittelalterforschung 8. Wien 1985. 283. skk.; H. Dopsch: *Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodios-Konfliktes*. In: Th. Piffl-Perčević–A. Stirnemann (Hrsg.): *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien 1987. 307. skk.; M. Eggers: *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. Slavistische Beiträge 339. München 1996. 19; Nótári T.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Aetas 2000/3. 93. skk.; H. Tóth I.: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged 2003⁹. 96. skk.; Nótári T.: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged 2005. 95. skk.

5 H.-D. Kahl: *Virgil und die Salzburger Slawenmission*. In: H. Dopsch–R. Juffinger (Hrsg.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Salzburg 1985. 112. *Was da getrieben wird, ist nichts anderes als ein waghalsiges Spiel dicht an der Grenze der Wahrheit, gerade noch unanfechtbar für den, der Bescheid weiß*,

A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, vagyis A bajorok és karantánok megtérése, amelyről Alphons Lhotsky oly nagy elismeréssel szólott,⁶ egyebek mellett már csak azért is méltán tarthat igényt a magyarországi kutatás érdeklődésére, mivel – Eugippius *Vita Sancti Severini*je és Iordanes *Geticája* mellett – azon latin nyelvű textusok sorába tartozik, amelyek a népvándorlás utáni és az Árpád honfoglalása előtti korból összefüggőbben szólnak a későbbi Magyarország területének történetéről, s így a IX. századi avar történelem forrásai között is kiemelt jelentőséggel bír. Az avarság történetének a későbbi magyar történelem szempontjából megmutató fontosságát találóan foglalja össze Szádeczky-Kardoss Samu: „... az írott forrásokból ismert történelem folyamán első ízben az avar korban vált tartósan egybetartozó alakulattá a Közép-Duna-medence nyugati és keleti fele (a római birodalom Pannoniáját és Daciáját a közbül fekvő szarmata Barbaricum választotta el egymástól). Ilyen értelemben az avar kaganátus a későbbi Magyarország előfutára volt.”⁷

Herwig Wolfram 1979-es kiadásában a *Conversio* tizennegyedik fejezetének vonatkozó mondata alapján⁸ 871-et fogadta el a keletkezés évéül,⁹ 1995-ös monográfiájában azonban módosította álláspontját, s a középkori számítási módot vette alapul, amely szerint a szövegben megjelölt esztendő is hozzászámítandó az eltelt évekhez, s ennek alapján a 870-es megírási év mellett állapodott meg;¹⁰ kiadásában Fritz Lošek is ezen állásponthoz csatlakozott.¹¹ A szerző kilétére csupán a mű néhány utalásából kísérelhetünk meg következtetéseket levonni, ám teljes biztonsággal nem tudjuk azonosítani. Wolfram azt valószínűsíti, hogy az *auctor* – jelen esetben nem is annyira a szerző, mint inkább a munka legjegyzésére megbízást adó személy – maga Adalwin érsek lehetett, ám megfogalmazása felettébb óvatos.¹² Nagy valószínűséggel megállapítható ugyanakkor egy, az ötödik fejezetben olvasható első személyű fogalmazásból a szerző salzburgi, illetve bajor származása.¹³ Adalwin érsek szerzőségét a következők támaszt-

dem Unkundigen jedoch abweichende Kombinationen offenlassend, ja nahelegend, die den Zwecken der Denkschrift ungleich besser entgegenkamen. Man ahnt einen wohlunterrichteten Gewährsmann, der jedoch sehr wohl weiß, was er will, was nicht, und man bedauert, daß er von seinen Kenntnissen keinen besseren Gebrauch gemacht hat. Raffiniertes Verschweigen unerwünschter oder gar „gefährlicher“ Zusammenhänge und Fakten, ähnlich raffinierte Zusammenziehung von Ereignissen, die womöglich weit auseinanderlagen – das sind auch sonst die Hauptmittel, die der Verfasser für seinen Zweck einsetzt.

6 A. Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Graz–Köln 1963. 155. *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum, das Haupt- und Glanzstück der ruhmvollen Salzburger Historiographie. ... eine merkwürdige und in ihrer Art schöne Schrift.*

7 Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest 1998. 9.

8 *Conversio* 14. *A tempore igitur, quo dato et praecepto domini Karoli imperatoris orientalis Pannoniae populus a Iuvavensibus regi coepit praesulibus usque in praesens tempus sunt anni LXXV...*

9 H. Wolfram: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz 1979. 15; 141.

10 H. Wolfram: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Graz–Wien–Köln 1995. 193.

11 F. Lošek: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH Studien und Texte 15. Hannover 1997. 6.

12 Wolfram 1995. 197.

13 *Conversio* 5. ... *orta seditione, quod carmula dicimus*. Vö. *Lex Baiuvariorum* 2, 3. (Ed. E. v. Schwind.

hatják alá: egy további első személyű fogalmazás közvetlenül Adalwin megnevezését követi, elképzelhető tehát, hogy az író a megrendelőt nevezte meg.¹⁴ Hasonlóképpen megfontolás tárgyává tehető azon tény, hogy a *Conversio* szövegében csupán két személy epithetonjaként szerepel a *piissimus* jelző, ezek pedig Adalwin¹⁵ és Német Lajos,¹⁶ esetlegesen tehát a mű megrendelője és címzettje.¹⁷

II. Ingo először a 1345/47-ben meghalt Iohannes Victoriensis apát tollából származó *Liber certarum historiarum*ban jelent meg mint nemesúr, pontosabban Karantánia első hercege.¹⁸ Iohannes Victoriensis (Johann von Viktring) az Ingo-történet mellett Nagy Károly Arnnak adott missziós megbízását¹⁹ és a Metód fellépése körüli eseményeket²⁰ vette át a *Conversióból*,²¹ ám az átvétel inkább a tartalmi elemeket érintette, nyelvi és stílárban a *Liber certarum historiarum* vonatkozó részei nagy önállóságot mutatnak a *Conversióhoz* képest.²² Marcus Hansiz Karantánia legendás hercegével, Domitianusszal azonosította Ingot.²³ (A legenda szerint a pogány fejedelem, Domitianus igen keményen üldözte a keresztényeket, majd Isten kegyelme révén megtér, maga döntötte a tó fenekére a pogány bálványszobrokat, s végül Karantánia szent életű hercege lett.²⁴ Az általában a legendák világába utasított Domitianus mint történelmi személy²⁵ léte mellett szólhat

MGH LL nat. Germ. 5, 2. Hannover, 1926.) *Si quis seditionem excitaverit contra duces suos, quod Baiuvarii carmulum dicunt.*

14 *Conversio* 9. ... *et adhuc ipse Adalwinus archiepiscopus per semetipsum regere studet illam gentem in nomine Domini, sicut iam multis in illis regionibus claret locis. Conversio* 10. *Enumeratis itaque episcopis Iuvavensium conamur, prout veracius in chronicis imperatorum et regum Francorum et Bagoariorum scriptum reperimus, scire volentibus manifestare.*

15 *Conversio* 9. ... *anno nativitatis Domini DCCCXXI Adalrammus piissimus doctor sedem Iuvavensem suscepit regendam.*

16 *Conversio* 12. *Pervenit ergo ad notitiam Hludowici piissimi regis, quod Priwina benivolus fuit erga Dei servitium et suum.*

17 Lošek 1997. 6; F. Lošek: *A pannóniai népek megtérése. A Conversio Bagoariorum et Carantanorum című munka és Theotmar salzburgi érsek IX. János pápának szóló levele 900-ból.* In: Kovács L.–Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai.* Budapest 1996. 143. skk.

18 Iohannes abbas Victoriensis, *Liber certarum historiarum* 2, 13. (Ed. F. Schneider. MGH SS rer. Germ. 1909.) *Nam anno Domini septingentesimo nonagesimo sub Karolo imperatore et Ingone duce et Vergilio et Arnone episcopis Iuvavensibus Ingo dux nobiles terre et servos eis subiectos ad convivium invitavit et nobiles quidem tamquam canes et immundos deputavit et pane et carnibus foris ab oculis suis pavit et vinum in vasis fuscis propinavit, servos vero vasis splendidis et deauratis in sua presencia collocavit. Et dum quererent nobiles, quid in hoc pretenderet, respondit hos simplices et fideles, mundos et sacro baptismate confirmatos, eos autem immundos atque indignos sine sacri fontis ablucione existere et fedatos. Qui audientes certatim ad baptismum cum fervore fidei cucurrerunt ...*

19 *Conversio* 8.

20 *Conversio* 12.

21 Lhotsky 1963. 293. skk.

22 Lošek 1990. 52; H. Fichtenau: *Herkunft und Sprache Johanns von Viktring. Carinthia* 165, 1975. 25. skk.

23 M. Hansiz: *Germania Sacra* II. 1729. 104.

24 R. Eisler: *Die Legende vom heiligen Karantanenherzog Domitian. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 28. 1907. 91. skk.

25 F. Nikolasch: *Domitian von Millstatt – eine Erfindung des 12. Jahrhunderts?* *Carinthia* 180. 1990. 253. skk.

egy – feltehetően a IX. századból származó –, a millstatti kolostorban talált felirattöredék,²⁶ az *inscriptio* nehéz datálhatósága és az egyéb források ellentmondó tendenciája miatt Herwig Wolfram joggal int óvatosságra.²⁷ Érdekességként megemlítendő, hogy a Domitianus történeti hitelessége mellett állást foglaló és a kanonizáció érdekében nagy agilitással tevékenykedő Eisler, aki a Domitianus név mögött eredetileg a szláv Domizlaus névalakot vélelmezte, felhívta a figyelmet a pogány bálványokat döntögető herceg legendája és Millstatt nevének a szobrokra utaló etimológiája – *mille statuæ* – közötti lehetséges kapcsolatra.²⁸)

A modern kutatás jórészt történetileg hiteles személynek fogadta el Ingo herceget,²⁹ és megkísérelte e germán – de nem bajor – név viselőjét valamely, a *Conversió*val párhuzamos hagyományban előforduló történeti személlyel azonosítani. Michael Mitterauer például a *Conversio* tizedik fejezetében előforduló Etgarral, a bizonyítottan létező karantán fejedelemmel azonosítja.³⁰ További hipotézisként érdemes megemlíteni Ingónak az Erich friauli herceg parancsára a Ring ellen 795 őszenek végén vagy telének elején támadást intéző szláv Voinimirral (*Wonomyrus Sclavus*) történő azonosítását³¹ – azt azonban, hogy Voinimir milyen rangban vagy tisztségben állott a herceg szolgálatában, csak találgatni lehet.³² Hasonlóképpen érdekes, ám hipotetikus kísérlet Ingónak a *Rhythmus de Pippini regis victoria Avaricá*ban szereplő Unguimerivel történő identifikációja³³ – Unguimeri 796-ban (a Pippin vezette frank–langobard–bajor sereg közeledésekor) rettenetes véget jövendőlt a kagánnak és főfeleségének, a katunnak).³⁴ Unguimeri nevét általában Inguiomer(us) germán fejedelem személynevével azonosítják, aki Tacitus *Annales*ében többször említésre kerül³⁵ – ezek alapján Unguimerit az avar birodalomban továbbélő gepidák egyikének szokás tekinteni.³⁶ Walter Pohl valószínűbbnek tartja, hogy Unguimeri langobard emigránsként kerül az avarokhoz.³⁷ Mások azon feltevést kockáztatják meg, hogy Unguimeri azonos volna a már említett szláv Voinimirrel.³⁸

26 F. Glaser: *Eine Marmorinschrift aus der Zeit Karls des Großen. Carinthia* 183. 1993. 303–318.

27 Wolfram 1995. 289.

28 Eisler 1907. 90.

29 Az egyház érdekeit nagyban szem előtt tartó grófként említi Ingót példának okáért A Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands*. Berlin–Leipzig 1954⁸. II. 480.

30 M. Mitterauer: *Slawischer und bayerischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit. Carinthia* 150. 1960. 695¹⁸.

31 *Annales regni Francorum a. 796* (Ed. F. Kurze. MGH SS rer. Germ. 6. Hannover 1895.)

32 W. Pohl: *Die Awaren – Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988. 319–320; Szádeczky-Kardoss 1998. 286. skk.; H. Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. 378–907.* Wien 1987. 258.

33 *Rhythmus de Pippini regis victoria Avarica* cc. 6. skk. (Ed. E. Dümmler. MGH PP I. Berlin, 1881.)

34 Szádeczky-Kardoss 1998. 293.

35 Tac. *ann.* 1, 60. 68; 2, 17. 21. 45. 46. (Ed. I. Borzsák. Leipzig 1991.)

36 A gepida maradványnépességhez lásd P. Lakatos: *Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden.* Szeged 1973. 115. skk.

37 Pohl 1988. 230. sk.

38 J. Lésny: *Unguimer.* In: *Lexicon Antiquitatum Slavicarum, VI.* Wratislawiae 1977. 264. sk.; L. Halvík:

1979-es kiadásában és 1995-ös monográfiájában Herwig Wolfram a következőképpen húzza ki a kérdés méregfogát. Ingo mint herceg csupán egy, a sematizmusnak teret engedő értelmezési és fordítási hibának köszönheti a létét, ugyanis a „*Quorum unus ...*” mondat kezdőszavát, a vonatkozó névmást helytelenül nem az Arn³⁹ által Karantániába és Alsó-Pannóniába küldött hittérítőkkal, hanem az ott lakó előkelőkkel (akiket magukat és népüket a misszionáriusoknak meg kellett téríteniük) hozták összefüggésbe.⁴⁰ Mivel a dativusban álló *illis ducibus atque comitibus* közelebb van a mondat végéhez, mint az accusativusban álló *presbyteros*, a mondat tárgya, ezért a következő mondat grammatikailag és logikailag helytelenül alanyát nem a tényleges tárgyhoz kapcsolták.⁴¹ Arn idejében a *duces*, vagyis a karantán fejedelmek és a *comites*, a frank–bajor uralmat képviselő megbízottak igazgatták e területet, a *Conversio* e szöveghelye azt akarja hangsúlyozni, hogy a Virgil által Karantániára alkalmazott missziós módszereket Arn is átvette Alsó-Pannónia tekintetében. Amint Rupert sohasem jutott el Alsó-Pannóniába,⁴² akként Virgil sem szervezhette meg e terület megtérítését – a „*Simili modo ...*” kezdetű mondat tehát Arn azon tettét kívánja hangsúlyozni, hogy a salzburgi egyházmegye vezetője Alsó-Pannóniába papokat küldött.⁴³

Ezt az érvelést látszik alátámasztani az *Excerptum de Karentanis* is, amely a papokat és a diakónusokat kivéve minden, a *Conversio*ban a karantánokkal kapcsolatban előforduló nevet felsorol ugyan, ám egy Ingo nevű fejedelemről vagy hercegről semmit sem mond. Az *Excerptum de Karentanis* a XII. és XIII. század fordulóján keletkezett.⁴⁴ Alapvetően a karantánokkal kapcsolatban álló főbb világi és egyházi vezetők nevét tar-

(ed.): *Magna Moraviae Fontes Historici, I–IV*. Praha–Brno, 1966–1971. (Brno 1967.) II. 14; (Brno 1969.) III. 305.

39 Arnhoz lásd G. Demmelbauer: *Arno, der erste Erzbischof von Salzburg 798–821*. (Dissertation) Wien 1950; M. Niederkorn-Bruck–A. Scharer (Hrsg.): *Erzbischof Arn von Salzburg*. Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 40. Wien–München 2004.

40 Wolfram 1979. 96. skk.; Wolfram 1995. 288. sk.

41 Már Jaksch is felveti a kérdést, hogy az *unus* a papokra, a hercegekre vagy a grófokra vonatkozik-e. Vö. A. Jaksch: *Fredegar und die Conversio Carantanorum (Ingo)*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 41. 1926. 44. skk.

42 *Conversio* 1; *Gesta sancti Hrodberti confessoris* (Ed. W. Levison. MGH SS rer. Merov. 6. Hannover–Leipzig. 1913.) 5. Ruperthez és a *Gesta Hrodberti*hez lásd H. Beumann: *Zur Textgeschichte der vita Ruperti*. In: Festschrift für H. Heimpel. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 36. 1972. 166. skk.; H. Balt: *Zur Datierungsfrage des hl. Rupert*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 61. 1975. 1. skk.; K. Reindel: *Die Organisation der Salzburger Kirche im Zeitalter des hl. Rupert*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 88. skk.; H. Wolfram: *Der heilige Rupert in Salzburg*. In: E. Zwink (Hrsg.): *Frühes Mönchtum in Salzburg*. Salzburger Diskussionen 4. Salzburg 1983. 84. skk.; F. Schmitt: *Zur Vita Ruperti*. In: E. Zwink (Hrsg.): *Frühes Mönchtum in Salzburg*. Salzburger Diskussionen 4. Salzburg 1983. 96. skk.; J. Jahn: *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35. Stuttgart 1991. 54. skk.; K. Forstner: *Quellenkundliche Beobachtungen an den ältesten Salzburger Güterverzeichnissen und an der Vita s. Ruperti*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 135. 1995. 473. skk.; Wolfram 1995. 228. skk.

43 Wolfram 1979. 97.

44 *Excerptum de Karentanis* 2. *Tempore Dagoberti regis Francorum preerant Karentanis dux Samo, post quem Boruch, post quem Karastus et post hunc Chenmarus, et post hunc Waltunc. Item sub Karolo et eius successoribus Priwizlauga, Cemicas, Zpoimar, Etgar.*

talmazza, ezek felsorolását a szerző a *Conversio* vonatkozó mondataiból, illetve mondatrészeiből állította össze. (Az *Excerptum*ban a tulajdonnevek írása némiképp eltér a *Conversio* írásmódjától.) A grammatikai érvek már megkezdett felsorolásához visszatérve: ha a „... *presbyteros* ... *Quorum unus* ...” értelmezés mellett foglalunk állást, akkor meg kell kísérelnünk egy Ingo presbyter létét Arn idejéből a salzburgi források alapján bizonyítani. A *Liber confraternitatis* egy, Arn korából származó bejegyzése említést tesz egy Ingo nevű *presbyter*ről.⁴⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a *Liber confraternitatum* és a *Conversio* által említett Ingón kívül ezidőtájt nem tudunk e név más viselőjéről Bajorországban.⁴⁶ A *Liber confraternitatum* vonatkozó szöveghelye egy tizennégy egyházi személyt tartalmazó felsorolás első elemeként említi Ingót, a tizennégy név mindegyike mellett (ellentétben az e bejegyzést körülölelő sorokkal) megtalálhatjuk a *presbyter* bejegyzést. Ingo nagy valószínűséggel az Arn által Karantániába küldött misszionáriuscsoport vezetője lehetett, e csoport működése 785 és 799 közé datálható, mivel az érsekké emelését követő esztendőben Arn egy Theoderich nevű vándorpüspököt, *episcopus chorit* rendelt a karantán területre.⁴⁷ Ingo tehát majd másfél évtizeden át vezette a karantán missziót, s az e feladat során megkívánt *prudencia* nagy tekintélyt kölcsönzött neki, amit bizonyítandó a *Conversio* több példát is említi.⁴⁸ Herwig Wolfram ezen érvelése jórészt recepciót nyert a szakirodalomban: nézetét Karl Schmid osztotta a *Liber confraternitatum*ról szóló tanulmányában,⁴⁹ és Fritz Lošek is elfogadta a 1997-es *editió*jában.⁵⁰

Ingo lakomája műfajilag leginkább keresztény parabolának minősíthető, és szerkesztésmódjában a bibliai példabeszédek mintáját követi: a már megtértek számára kívánja képszerűen bemutatni a karantán misszió sikerét. A házigazda a keresztényeket (még akkor is, ha szolgák) arany edényekkel tiszteli meg, a hitetlenek azonban (hiába urak) kénytelenek az ajtók előtt piszkos edényekből étkezni, mint a kutyák. Ingo történetének mondandója világosan egybecseng Máté evangéliumának elbeszélésével a királyi lakomáról, ahonnan a nem megfelelő öltözetben – vagyis a *Conversio* szóhasználatával élve: tisztátalan testtel – megjelenőket kivetik a külső sötétségre, ahol sírás és fogcsikorgatás van.⁵¹ A kereszténység tehát a szolgákat is nemessé teszi, a hit hiánya azonban az urakat elsilányítja és bepiszkolja.⁵² Ingo parabolája korántsem egyedülálló: a Szvatopluk morvaországi udvarában élő pogány fejedelemről, Bořivojról hagyományoznak hason-

45 *Liber confraternitatum sancti Petri Salisburgensis vetustior* 48. (Ed. S. Herzberg-Fränkel. MGH Nscr. 2. Berlin 1904; *Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg*. Ed. K. Forstner. Codices Selecti 51. Graz 1974.)

46 Wolfram 1979. 98.

47 *Conversio* 8.

48 Wolfram 1979. 99.

49 K. Schmid: *Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher zur Slawenmission*. In: Th. Piffl-Perčević–A. Stirnemann (Hrsg.): *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien 1987. 188.

50 Lošek 1997. 112.

51 Matth. 22, 1–14. Egyéb bibliai párhuzamos helyek tekintetében lásd Matth. 15, 26; 2. Tim. 2, 20; Apoc. 22, 15.

52 Wolfram 1979. 100.

ló történetet,⁵³ Arnold Jaksch pedig kimutatta, hogy a *Conversió*ban található történet kapcsolatot mutat Fredegar egy szöveghelyével.⁵⁴

Érdemes megemlíteni, hogy Fredegar *Chronicája* és a *Conversio* között nem ez az egyetlen kapcsolódási pont. A *Conversio* negyedik fejezetének Samóval foglalkozó része⁵⁵ bőségesen merít a fredegari opusból.⁵⁶ Az idézett szöveghelyekből is világosan kitűnik, hogy a Fredegar által Samóról ránk hagyományozott történet alapvetően más összefüggésekben mutatja az eseményeket, mint a *Conversio*. Fredegar szerint a frank származású Samo 623/24-ben mint fegyverkereskedő és talán mint I. Dagobert király (623–639) megbízottja ment a szlávok közé, hogy azokat önállósodási törekvéseikben támogassa. A Konstantinápoly 626-os sikertelen ostroma által megingott első Avar Kaganátus összeomlását⁵⁷ kihasználva Samo egy általa létrehozott közép-európai szláv állam uralkodójává vált. Ezen államot akarta I. Dagobert felszámolni, amely próbálkozásai során kudarcot szenvedett, s így Samo országa csak annak 658 körül bekövetkezett halálával szűnt meg. A *Conversio* szerint azonban Samo karantán származású *dux gentis* volt, I. Dagobert seregei pedig sikerrel verték le a szláv lázadókat. A történet ezen változatának megírásához a *Conversio* szerzője nem Fredegar *Chronicáját*, hanem az abból merítő *Gesta Dagoberti I. regis Francorum* című munkát használta fel, és alkotta meg a maga verzióját azáltal, hogy az ott a szlávok fejedelmeként szereplő Samót magát is szlávvá tette, a frankok és a langobardok által közösen megtámadott szláv államot pedig Karantániával azonosította.⁵⁸

Mind Ingo lakomájának elbeszélésében, mind pedig a fredegari leírásban a még megkeresztetlen pogányokat kutyáknak nevezik.⁵⁹ Fredegarnál a frank követek lemészár-

53 MMFH Brno 1969. III. 305. E történet és a *Conversio* lehetséges kapcsolatához lásd J. Pekař: *Die Wenzels- und Ludmilla-Legenden und die Echtheit Christians*. Prag 1905. 92.

54 Jaksch 1926. 154.

55 *Conversio* 4. *Temporibus gloriosi regis Francorum Dagoberti Samo nomine quidam Sclavus manens in Quarantanis fuit dux gentis illius. Qui venientes negotiatores Dagoberti regis interficere iussit et regia expoliavit pecunia. Quod cum comperit Dagobertus rex, misit exercitum suum et damnum, quos ei idem Samo fecit, vindicare iussit.*

56 Vö. Fredegar, *Chronica* 4, 48. (Ed. B. Krusch. MGH SS rer. Merov. 2. Hannover 1888.) *Anno XXXX regni Clothariae homo nomen Samo natione Francos de pago Senonago plures secum negutiantes advicit, exercendum negucium in Sclavos coinomento Winedos perrexit. ... 4, 68. Eo anno Sclavi coinomento Winidi in regno Samone neguciantes Francorum cum plure multitudine interfecissent et rebus expoliassint, haec fuit initium scandali inter Dagobertum et Samonem regem Sclavinorum. ... Cum haec Dagoberto nunciassit, Dagobertus superveter iubet de universum regnum Austasiorum contra Samonem et Winidis movere exercitum.; Gesta Dagoberti I. regis Francorum 27. (Ed. Krusch, B. MGH SS rer. Merov. 2. Hannover, 1888.) *Eo igitur anno Sclavi cognomento Winido, quorum regnum Samo tenebat, negotiatores Francorum cum plurima multitudine interficiunt et rebus expoliant. Cumque haec Dagoberto regi nuntiata fuissent, ilico iubet de universo regno Austrasiorum contra Samonem et Winidos movere exercitum.**

57 Ehhez a forrásokat lásd Szádeczky-Kardoss 1998. 171. skk.

58 Vö. Pohl 1988. 256. skk.; Lošek 1997. 31. sk. A kapcsolódás egyéb aspektusaihoz lásd J. Goll: *Samo und die karantänischen Slaven*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 11. 1890. 443. skk.

59 Fredegar, *Chronica* 4, 68. *Eo anno Sclavi coinomento Winidi in regno Samone neguciantes Francorum cum plure multitudine interfecissent et rebus expoliassint, haec fuit initium scandali inter Dagobertum et Samonem regem Sclavinorum. Dirigensque Dagobertus Sycharium legatarium ad Samonem, paetens, ut neguciantes, quos sui interfecerant aut res inlecece usorpaverant, cum iusticia faceret emendare. Samo*

lása miatt panaszt tevő küldött, Sicharius közli Samóval, miszerint „*Non est possebelem, ut christiani et Dei servi cum canebus amiciciam conlocare possint.*”, mire Samo ugyan-ezen szóhasználatot alapul véve azt feleli: „*Si vos estis Dei servi, et nos Dei canes, dum vos adsiduae contra ipsum agetis, nos permissum accepimus vos morsebus lacerare.*” Ugyanakkor e ponton a *Conversio* Fredegar műveit ismerő és felhasználó szerzője sajátos aspektusváltást hajt végre a történetben, nevezetesen míg a *Conversióban* a megkereszteltlen urakat utasítja Ingo az ajtó elé, addig Fredegarnál a frank követet, a keresztény Sichariust dobhatja ki a fejedelem, Samo: „*Aegectus est Sicherius de conspectum Samonis.*”

Anélkül, hogy az előképeket tovább boncolgatnánk,⁶⁰ a *Conversióban* elbeszél Ingo-történetet bízvást tekinthetjük mintegy a Karolingok korában a szláv és az avar krisztianizációs politika termékeként született missziós katekizmus részének.⁶¹ E formában évszázadokon át továbbélt, és talált befogadóra a XIV. századi Iohannes Victoriensisnél és a XV. századi Enea Silvio Piccolomininél, akik a korai középkor szellemiségének eklatáns példáját értékelték benne. Enea Silvio Piccolomini 1458-ban keletkezett *De Europa* című művének Karintiával foglalkozó huszadik könyvében, a hatvanötödik fejezetben egy érdekes, műfaját tekintve legendaként meghatározott történetet beszél el egy Ingo nevű, Nagy Károly idejében élt hercegről. Ezek szerint 790-ben Ingo herceg lakomát rendezett tartománya lakosai számára, amelynek során a színe elé engedett parasztoknak arany és ezüst edényekben, a tőle távolabb álló előkelőknek viszont agyagból készült edényekben szolgálták fel az ételt. Arra a kérdésre, hogy miért cselekszik így, azt felelte, hogy a földeken és kunyhókban lakó, ám a keresztvízben megtisztult egyszerű emberek lelke fehér és tiszta, míg a palotákban lakó, ám bálványoknak hódoló előkelők lelke piszkos és fekete – ő pedig a lelki tisztaságnak megfelelően rendezte a lakomát. Az így megszégyenült urak csapatostul járultak a keresztséghez, s Salzburg püspökeinek, Virgil és Arn vezetése mellett hamarosan mindnyájan felvették a keresztséget.⁶²

nolens Sicharium vedere, nec ad se eum venire permitteret, Sicharius vestem indutus ad instar Sclavinorum, cum suis ad conspectum pervenit Samonem ... Sicharius dicens: 'Non est possebelem, ut christiani et Dei servi cum canebus amicicias conlocare possint.' Samo a contrario dixit: 'Si vos estis Dei servi, et nos Dei canes, dum vos adsiduae contra ipsum agetis, nos permissum accepimus vos morsebus lacerare.' Aegectus est Sicharius de conspectum Samonis.

60 A „*Hoc facto fide sancta instructi certatim cucurrerunt baptizari.*” mondat kapcsán nem zárható ki egy augustinusi reminiscencia lehetősége – vö. Aug. civ. 21, 27. (Ed. B. Dombart–A. Kalb. CC Ser. Lat. 47–48. Turnhaut 1981.) ... *multi currunt baptizari*

61 H. Löwe: *Die karolingische Reichsgründung und der Südosten. Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom.* Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13. Stuttgart 1937. 119. skk.; 170. skk.

62 *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II. De Europa* 65. (Ed. A. v. Heck. Città del Vaticano, 2001.) *Fama est anno septingentesimo nonagesimo post Christi Salvatoris ortum imperante Carolo Magno ducentis gentis, Ingonem nomine, ingens convivium provincialibus praeparasse et agrestibus quidem, ad conspectum suum intromissis, in vasis aureis atque argenteis, nobiles vero ac magnatibus, procul ab oculis collocatis, fictilibus ministrare iussisse. Interrogatum, cur ita faceret, respondisse non tam mundos esse, qui urbes et alta palatia quam qui agros et humiles casas colerent. Rusticis, qui Christi evagelium accepissent, baptismatis unda purificatis candidas et nitidas esse animas; nobiles ac potentes, qui spurcitas idolorum sequerentur, sordidas ac nigerrimas. Se vero pro animarum qualitatibus instruxisse convivium. Casigatos ea re*

Az Enea Silvio Piccolomini által a *De Europa* hatvanötödik fejezetében leírt, Ingo hercegről szóló történet eredeti forrása a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című 870-ben keletkezett munka hetedik fejezete. A *Conversio*t Enea Silvio nagy valószínűséggel ismerte és felhasználta, hiszen *Historia Bohemica* című művében Metód morvaországi működéséről oly módon tesz említést, ami az igen egyéni (olykor tendenciózus) ábrázolásmóddal megírt *Conversio* tizenkettedik fejezetének ismeretét előfeltételezi. Megállapíthattuk, hogy Ingót a *Conversio* nem hercegeként említi, és mind a szöveg grammatikai elemzése, mind pedig a salzburgi *Liber confraternitatum* vonatkozó bejegyzése arra engedtek következtetni, hogy Ingo a 785 és 799 közötti időszakban a karantán misszió Arn által megbízott vezetője volt. Hercegekénti „létét” csupán egy fordítási-értelmezési hibának köszönhetette, amelyre először Iohannes Victoriensis XIV. század elején írott *Liber certarum historiarum*ában bukkanhattunk – utóbb ezen téves értelmezést vette át több évszázad irodalma, s próbálta Ingo herceget valamely ismert történelmi személlyel azonosítani.

Ingo lakomájának története – a biblikus párhuzamok mellett – többek között Fredegar *Chronicájával* mutat rokonságot, ám a *Conversio* szerzője nem szolgálai másolója Fredegarnak, az onnan kapott mintát ötletesen integrálja a korabeli szláv és az avar krisztianizációs politika termékeként megszületett missziós katekizmus példabeszédek sorába. Azon tény, hogy Enea Silvio is Karantánia, illetve Karintia hercegeként ír Ingóról, feltehetően a Iohannes Victoriensis-féle hagyomány ismeretére és elfogadására, illetve a *Conversio* szövegének ez alapján történő értelmezésére vezethető vissza – csekély az esélye annak, hogy az itáliai humanista a jó egy évszázaddal korábbi szerzőtől függetlenül ugyanarra a téves értelmezésre jutott volna, Iohannes Victoriensis művét tehát ismernie kellett. A hitetlenek és a hívők közötti értékbeli különbség mindegyik elbeszélésben egyértelműen a kint és a bent, a bebocsátás és a kizárás dualitásként jelenik meg. A kutyákra történő utalás Enea Silvio Piccolomininél és Iohannes Victoriensisnél már nem található meg; Fredegarnál nyomon érhető ugyan, ám nem kapcsolódik össze a lakoma parabolájával – e motívumokat a vizsgálat körébe vont szövegeink közül csak a *Conversio* egyesíti.

A *Conversio* azon mondata, amely arról számol be, hogy a nép még akkor is engedelmeskedett a nagy tekintélynek örvendő Ingónak, ha az csupán egy üres pergament, illetve egy kitöltetlen okiratot-okiratmintát (*carta sine litteris*) küldött nekik, Enea Silvio és Iohannes Victoriensis számára értelmezési nehézségekbe ütközhetett, hiszen szervesen kapcsolódott a kora középkor germán joggyakorlatához – e momentum feltehetően ezért nem került át sem a *De Europába*, sem a *Liber ceratrum historiarumba*.

III. A *Conversio* által elbeszélte esetben Ingo egy írás, illetve betűk nélküli okmányt vagy inkább pergament (*carta sine litteris*) küldött, ami elegendő hitelességet biztosított követé számára, hogy engedelmességet követeljen a néptől. A *cartát* mint teljes bizonyító erővel bíró okiratot⁶³ a germánok átvették ugyan jogrendjükbe a rómaiaktól, ám

nobiles catervatim scari baptismatis undam quaerentes brevi tempore sub Vergilio et Arnone iuvavensibus episcopis universos Christi fidem accepisse.

63 Érdekes példája az okirat, vagyis az írott szó tekintélyének növekedésére a posztklasszikus római

részint az okiratok latinságát, másrészt az írás és olvasás művészetét nem ismervén a *carta* nem tett szert feltétlen tekintélyre a germánok körében – tehát az átvétellel egyidejűleg elutasításának, illetőleg átértékelésének folyamata is megkezdődött.⁶⁴ E tényhez kapcsolódva megállapítható, hogy az Ingo által küldött *carta* esetében az írás hiánya abból a szempontból sem tekinthető meglepőnek, hogy az újonnan megtérített szlávok és avarok is írás- és olvasástudatlanok voltak, amint ezt a 796-ban megtartott *Conventus episcoporum ad ripas Danubii* jegyzőkönyve is kiemeli.⁶⁵

A frank, bajor, alemann és burgund joggyakorlat az okirati bizonyításnak egy meglehetősen egyedi módját dolgozta ki. Az okirat, vagyis pontosabban a még üres pergamen, amelyből a szöveg megírásával majd *carta* lesz, az ingatlanok átruházásánál a pálcához⁶⁶ hasonló jelképpé alakult: a jogügylet során a földre helyezték, majd az írás kiállítója felemelte a földről, és a megfelelő akaratkijelentés kíséretében átadta az írnoknak. (A pergamennek a földdel közvetlen érintkezésének követelménye kapcsán érdemes párhuzamként kiemelni a római jogból ismert *mancipatio* és *legis actio sacramento in rem* azon sajátosságát, hogy a feleknek – egy pálca segítségével – egyidejűleg kellett megérinteniük az ügylet, illetve a per tárgyát. A megérintés nem csupán a pontosabb meghatározást volt hivatott segíteni, hiszen elegendő lett volna az egyértelmű rámutatás: az érintés az archaikus, a szakralitással közvetlen kapcsolatot tartó jogrendszerek e vallási-mágikus elemeket mutató gyakorlata a szorosabb kötődést, az akaratátvitel lehetőségét „teremtette meg”.⁶⁷) Olykor a pergament formulaszerűen már előzőleg kitöltötték, ám a tanúk pecsétje, az írnok aláírása és a dátum csak utóbb került rá – tehát *de iure* megíratlannak számított, hiszen híjával volt az érvényesség szükségszerű kellékeinek.⁶⁸ Olykor a *carta* jelképiségét még azáltal is megerősítették, hogy a pergamen mellé a földre helyezték a tintatartót és a pennát, s e tárgyakat az okirat kiállítójának a pergamennel együtt kellett felemelnie, és az akaratkijelentés kíséretében az írnoknak átadnia.⁶⁹ Wolfram ugyanakkor felveti azon kérdést, hogy egy – példának okáért Ingo

jog korából, hogy a *stipulatio* (eredetileg szigorú formaságokhoz kötött, szóbeli szerződés) megtörténtéről szóló okirat megdönthetetlen, vagyis az ellenbizonyítás lehetőségét kizáró vélelmet keletkeztetett.

64 M. Kos: *Carta sine litteris*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 62. 1954. 98; H. Fichtenau: *Das Urkundenwesen in Österreich vom achten bis in das dreizehnte Jahrhundert*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 23. Graz-Wien-Köln 1971. 56. skk.

65 F. Zagiba: *Die Missionierung der Slaven aus "Welschland" (Patriarchat Aquileia) im 8. und 9. Jahrhundert*. In: M. Hellmann–R. Olesch–B. Stasiewski–F. Zagiba (Hrsg.): *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Graz, 1964. 280; *Conventus episcoporum ad ripas Danubii* (Ed. A. Werminghoff. MGH Conc. 2, 1. Hannover–Leipzig 1906. 174.) *Haec autem gens bruta et inrationabilis vel certe idiotae et sine litteris ...*

66 A lándzsa és a pálca hatalmi jelképiségéhez lásd Nótári T.: *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae 41. 2004. 133–162.

67 Ehhez lásd Nótári T.: *Jog, vallás és retorika*. Szeged 2006. 51. skk.; A. Hägerström: *Der römische Obligationbegriff I*. Uppsala 1927.

68 O. Redlich: *Privaturkunden des Mittelalters*. In: W. Erben–L. Schmitz-Kallenberg–O. Redlich (Hrsg.): *Urkundenlehre*, III. München–Berlin 1911. 47. skk.; E. Goldmann: *Cartam levare*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 35. 1914. 3. skk.

69 Kos 1954. 99.

történetében említett – üres pergamen elegendő bizonyítóerővel bírt-e, s nem voltak-e rajta valamiféle jelek (*signa*), illetve pecsét.⁷⁰ A herceg és a méltóságviselők pecsétjének semmibe vételét egyébiránt mind az alemann, mind pedig bajor jog szankcionálta.⁷¹

A tárgy, a jelkép, a kitöltetlen – tehát még igazából *cartának* nem is számító – pergamen többet számított, mint az érvényesen kiállított okirat, amit egyébként is csak igen kevesen tudtak volna elolvasni. A *Conversio* elbeszélése éppen arra világít rá, hogy ám pusztán azon pergamen elküldése, amiből csak utóbb, a jogszerű kiállítás után lehetett volna okirat, elegendő volt a kívánt hatás eléréséhez. Ennek tökéletesen megfelel azon gyakorlat, amely szerint a tulajdonátruházás érvényességét nem a *carta* hozta létre, hanem a szóbeli akaratkijelentéssel egyidejűleg végrehajtott ceremónia, amelynek keretében a földre helyezett pergament felemelték és átadták az írnoknak.⁷² A írás- és olvasástudatlan közegben a tárgy, a pergament, amely a *carta* alapanyagául szolgált, kellő bizonyítóerővel bírt, amint a pecsét önmagában – anélkül, hogy a rajta olvashatókat el tudták volna olvasni – mindenki számára érthető nyelven „beszért”.⁷³ Milkos Kos megfogalmazásában a *carta sine litteris* ezt jelezte: „*Ingo küldött, engedelmeskedj parancsomnak!*” – analógiaként említi Trixeni Ottó XII. század végéről származó pecsétjét, amelyen az „*Ott de Trussen me misit*”⁷⁴ mondat látható.⁷⁵

Mindezek alapján többé-kevésbé irreleváns, hogy a pergamen Ingo általi elküldését történeti ténynek vagy pedig csupán tekintélyét jelképezendő példabeszédnek fogjuk-e fel, hiszen a *carta sine litteris* mozzanatának valamiképpen meg kellett felelnie a IX. századi realitásoknak, másképpen nem lett volna a *Conversio* címzettje, illetve egyéb olvasói számára értelmezhető. Éppen a későbbi korok számára felmerülő értelmezési nehézségeknek tudható be, hogy a *carta sine litteris* mozzanata, amelynek megértéséhez a kora középkori germán jogok szerződési és okiratos gyakorlatának ismerete lett volna szükséges, nem volt a későbbi szerzők számára tanulságos és műveikbe átemelendő anyag. Így például nem került be Enea Silvio Piccolomini *De Europa* című munkájába sem, ellentétben az Ingo lakomájáról szóló elbeszéléssel.

70 Wolfram 1979. 199.

71 *Leges Alamannorum* 22, 2 (Ed. K. Lehmann. MGH LL nat. Germ. 5, 1. Hannover, 1888.); *Lex Baiuvariorum* 2, 13.

72 Kos 1954. 99; Fichtenau 1971. 57; O. Redlich: *Über bairische Traditionsbücher und Traditionen*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 5. 1884. 6.

73 Redlich 1911. 108. skk.

74 A. Jaksch: *Monumenta historica ducatus Carinthiae* III. Nr. 1413.

75 Kos 1954. 100.

TUDOMÁNYOS FOKOZATOK ÉS CÍMEK A MAGYARORSZÁGI JOGTUDOMÁNYBAN A XVIII. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Írásunkban a Magyarországon használatban lévő tudományos fokozatok és fontosabb tudományos címek rendszerét tekintjük át – értelemszerűen a jogtudomány szemszögéből, tehát mellőzve az e területen kívül eső tudományos címeket – történetiségük tükrében.

Először a Mária Terézia-féle *Ratio educationis*, vagyis 1777-től az 1950-ig terjedő időszakban vizsgáljuk, az egyetemi tanárrá (rendes és rendkívüli egyetemi tanárrá) és egyetemi magántanárrá válás követelményeit és jogszabályi feltételeit. (I.) Ezt követően az 1950-ben 1951-ben szovjet mintára bevezetett tudományos fokozatok, a tudományok kandidátusa és a tudományok doktora fokozatok bevezetését, megszerzésének szabályozását, valamint a tudományos és kutatói besorolás – elnevezéseit tekintve máig használatos – rendszerét mutatjuk be. (II.) A történeti áttekintést követően a tudományos fokozatok és címek rendszerváltozás utáni szabályozását vizsgáljuk meg a jogszabályi – törvényi és intézményi szabályozás – alapján. Ennek keretében áttekintjük a doktori (PhD) fokozat megszerzésének követelményrendszerét, a habilitáció mint tudományos minősítés követelményeit, a tudományok doktora fokozatot felváltó az MTA doktora cím elnyerésének szabályait, valamint az akadémiai rendes és levelező taggá válás feltételeit. Végezetül e fokozat(ok) és címek tükrében bemutatjuk az oktatói és kutatói besorolási rendszer aktuális alakulását. (III.)

I. Az egyetemi tanárok kinevezése, a velük szemben felállított követelmények kapcsán a Mária Terézia által kibocsátott 1777-es *Ratio educationis* 21. §-ából a következők válnak világossá. Az egyetemi tanárrá válás előfeltétele a dokumentált tudományos munkásság. Az adott tanszékre – e megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy (a későbbi terminológiával élve) nyilvános rendes egyetemi tanárokról van szó – az egyetem tanácsa három jelöltet terjeszthet fel a Helytartótanács közvetítésével az uralkodónak. A jelöltek tudományos munkásságuk alapján az akadémiákról vagy a gimnáziumokból kerültek meghívásra, illetve lehettek „bárhol élő és kitűnő tanultságukról ismert” férfiak. A felterjesztéshez a jelöltek életrajzát, tudományos munkásságuk és személyük leírását, jellemzésüket mellékelték, és az uralkodó ezek közül választva nevezi ki az illetőt egyetemi tanárrá. Abból, hogy a rendelet „az egyetemi előadások ellátásá”-ról beszél, egyértelmű, hogy ebben az időben – amint látni fogjuk, egészen a XIX. század második feléig – csak ún. rendes egyetemi tanárok taníthattak az egyetemen.¹ A nyilvános rendes egyetemi tanárok tehát tanszéküket pályázat útján nyerték el, rangsorrendjüket a karon kinevezésük dátuma döntötte el, a nyilvános rendkívüli egyetemi tanárok alatt pedig

¹ Az 1777-iki *Ratio educationis*. Firml A. ford. Budapest 1913. 54–55.

olyan professzorokat értettek, akik nem rendelkeztek önálló tanszékkal, vagyis rangban mindenképp a rendes egyetemi tanárok mögött helyezkedtek el.²

A már említett professzorjelölt kiválasztásának szempontjait a rendelet 102. §-ában kiemelésre kerül a szaktudás és az oktatói-előadói képesség fontossága, valamint ezeknek a közvélemény és a megjelent művek által igazolt volta, valamint tudományon kívüli szempontként a valláserkölcsi feddhetetlenség. A rendelet kötelező jelleggel írja elő, hogy – úgymond a „tévedés veszedelmét” csökkentendő – az adott kar professzorai véleményezési joggal rendelkeznek a jelöltekkel szemben. Az előadói és tanítási képesség bizonyításának, vagyis dokumentálhatóságának igényét a rendelet szintén kívánalomként határozza meg.³ A nyitott meghívás lehetőségét biztosítja a *Ratio educationis* 116. §-a rendelet lehetővé tette – modern kifejezéssel élve – külföldi állampolgárok egyetemi tanárként való alkalmazását is, méghozzá arra hivatkozva, hogy a nem jogos az a megfontolás, miszerint „a tanügy kára nélkül egyedül bennszülöttek intézzék a tanulmányok dolgát”. Tehát az egyetemi katedrára való meghívás lehetőségének nem csupán Magyarország és az örökös tartományok állampolgárait kell kiterjednie, hanem „műveltségükről és tudományos előadásaikról híres külföldi emberekre” is.⁴

Az 1848. évi 19. törvénycikk a magyar egyetemről az egyetemi tanárok tekintetében meghatározza azon elvet, miszerint a hallgató szabadon választhat, hogy „mely tant, és melyik tanártól kívánja hallgatni”, valamint hogy a rendes egyetemi tanárok mellett más „jeles egyének” taníthassanak az egyetemen.⁵ A törvény egyúttal egyfelől a közoktatási miniszter fennhatósága alá rendelte az egyetemet,⁶ megteremtve és egyúttal törvényileg garantálva ezzel az egyetemi autonómiát. Ugyanakkor a forradalom és szabadságharc idején nem került sor további, az egyetemi és ezzel a tágabb értelemben vett tudományos szférát érintő reformra: a tanszabadságon alapuló egyetemi szervezeti szabályozásra az 1849. évi 6798. császári és királyi miniszteri rendeletben került sor, amely Leo von Thun-Hohenstein vallás- és közoktatási miniszter nevéhez köthető.⁷

Az idézett 1848-as törvénycikk vezette be a rendes és rendkívüli egyetemi tanárok mellett a magántanárok – vagyis a törvény szavaival „más jeles egyének” – intézményét, amely egészen 1952-ig állt fenn. Az egyetemi magántanárok rangban a professzionális egyetemi tanárok és az egyetemi segédzsemetényzet között helyezkedtek el.⁸ Az egyetemi magántanárok nem voltak az egyetem főállású alkalmazottai, vagyis nem fizetést kaptak, hanem a tandíjból részesültek az általuk tartott óráknak megfelelően.⁹ Magán-

2 Mezey B.: *Nagyszombattól Budapestig. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara (1667–2002)*. In: Takács P. (szerk.): *A jogászképzés múltja jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok konferencia-előadások, kerekasztal beszélgetések*. Budapest 2003. 148.

3 Az 1777-iki *Ratio educationis* 199.

4 Az 1777-iki *Ratio educationis* 208.

5 1848. évi 19. tc. *A magyar egyetemről* 2. §

6 1848. évi 19. tc. 1. §

7 Bíró J.: *Magántanárok a pesti tudományegyetemen 1848–1952*. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12. Budapest 1990. 7.

8 Bíró 1990. 12.

9 Mezey 2003. 148.

tanári képesítésüket habilitáció útján nyerték el, amellyel – az adott kar nyilvános rendes és rendkívüli egyetemi tanárainak döntése alapján – egy adott tantárgyra oktatási jogot, *venia legendi* kaptak. E minősítési eljárást számos korábbi javaslat és jogforrás – így például a báró Eötvös Józseftől származó 1848-as egyetemi szabályzattervezet, a bécsi *Studien Hof-Commission* által 1848. december 19-én kiadott 412. számú, a pesti egyetemen 1853-ban kihirdetett, majd 1858-ben hatályba lépett magántanári szabályzat, valamint a szintén Eötvös által „*A pesti királyi magyar egyetem újbóli szervezése tárgyában*” megalkotott 1870-es törvényjavaslat¹⁰ – után az 1871-es Pauler Tivadar-féle magántanári képesítő szabályzat,¹¹ majd a gróf Csáky Albin-féle 45. 520/1892. *vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszteri rendelet* szabályozta.¹²

Érdemes röviden szót ejteni arról is, hogy miért a magántanár elnevezés vált bevetté a magyar egyetemi terminológiában. A kifejezés a német *Privatdozent* fordítása, amely egyfelől az intézmény fennállásának több mint egy évszázada során változatlan maradt, másfelől azonban számos esetben heves bírálat és több eredménytelen módosítási törekvés tárgyát képezte. A docens megnevezés – a módosító javaslatok eredménytelensége miatt – inkább csak a közbeszédben vált bevetté, majd 1923-ban egy rendelet hivatalosan eltiltotta a megnevezés használatát,¹³ s ennek megfelelően a professzori cím sem nyert „törvényesítést”.¹⁴

A magántanári habilitációra legkorábban a doktori oklevél megszerzését követően három évvel kerülhetett sor,¹⁵ az eljárás pedig akkor kezdődhetett meg, ha a rendes és rendkívüli tanárokból álló testület a pályázót titkos szavazással „személyes minősültsége” alapján alkalmasnak ítélte arra.¹⁶ Ezen utóbbi kritérium, vagyis a személyes minősültség számos tudományon kívüli – vallási, származási, politikai stb. – momentumot szerephez juttatott a habilitációs eljárás megindításában, ami annál is sérelmesebb lehetett, mivel az e tárgyban való titkos szavazás, egyszerű többséget kívánó (ám szavazategyenlőség esetén a pályázót elutasító) eredménye ellen jogorvoslatnak nem volt helye.¹⁷ Az eljárás további szakaszaiban a pályázó habilitációs „nyomtatásban megjelent, önálló, szigorúan tudományos” dolgozata¹⁸ került elbírálásra két szakértő által, akiknek erre hat hónapos határidőt szabott a szabályzat.¹⁹ Amennyiben a két vélemény egybehangzóan pozitív volt – véleménykülönbség esetén harmadik bíráló került kijelö-

10 Eötvös K.: *A pesti királyi magyar egyetem újbóli szervezése tárgyában*. Képviselőházi Irományok 1869–71/IV. 262–268.

11 Pauler T.: *Magántanári képesítő szabályzat*. Budapesti Közlöny 1871/6. 157–158.

12 Bíró 1990. 14.

13 77.893/1923. *vkm. rend.*

14 Bíró 1990. 16.

15 45. 520/1892. *sz. vkm. rend.* 6. §

16 45. 520/1892. *sz. vkm. rend.* 8. §

17 Bíró 1990. 22.

18 45. 520/1892. *sz. vkm. rend.* 4. §

19 45. 520/1892. *vkm. rend.* 8., 9., 10. §

lésre²⁰ –, a kari tanács döntött a pályázó szóbeli vizsgára²¹ és próbaelőadásra²² bocsátásáról. Ezek sikeres megtörténte esetén a pályázót a vallás- és közoktatásügyi miniszter magántanárrá nevezte ki – ellentétben a nyilvános rendes és rendkívüli tanárokkal, akiket a király, utóbb a kormányzó, illetve a köztársasági elnök iktatott be.²³ Ezt követően a magántanár megkapta a rektor által aláírt *decretum habilitationis*.²⁴ Amennyiben a pályázót valamelyik rostán elutasították – a „személyes minősültség” kapcsán hozott elutasító határozat esetét kivéve – a miniszterhez fellebbezhetett,²⁵ ám ha ez eredménytelennek bizonyult, legkorábban két évvel később próbálkozhatott újra a magántanári cím megszerzésével.²⁶

A magántanárok közül egyesek címzetes vagy címzetes és jelleges nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokká válhattak a 20.162/1891. *vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet* szerint. A különbség ezen – az egyetem által a szakirodalmi munkásság alapján adományozott, a minisztérium által kontroll alá jóformán egyáltalán nem vont – címviselői és a magántanárok között mindössze annyiban állt, hogy előbbieket az egyetemen kívül is használhatták titulussal, ám az egyetemi rendszeren belül a magántanárokkal estek egy kategóriába.²⁷ A címzetes vagy jelleges nyilvános rendkívüli tanári cím adományozása úgy zajlott, hogy a legalább három éve magántanárként működő jelölt tudományos munkásságát elemző dokumentációt két szakértő véleményezte, ez alapján egy, a kar által felállított háromfős testület javaslatot készített, s ez alapján került sor a döntésre, amit a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendszerint jóvá is hagyott.²⁸ Kiemelendő ugyanakkor, hogy e címbeli emelkedés nem minősült a nyilvános rendes vagy rendkívüli egyetemi tanárrá válás várományának,²⁹ tehát az e kategóriába tartozók a magántanárok és a rendes, ill. rendkívüli egyetemi tanárok között helyezkedtek el a „protokoll-rangsorban”.³⁰

Az 1910-ben bevezetett címzetes és jelleges rendes egyetemi tanári címet egyfelől nyugalmazott nyilvános rendes egyetemi tanárok, másfelől kiemelkedő munkássággal bíró nyilvános rendkívüli címmel felruházott magántanárok kaphatták meg.³¹ E kategória a címzetes és jelleges rendkívüli egyetemi tanársághoz képest semmiféle többletjogot nem jelentett, vagyis bevezetése csupán egyfajta címbeli látszatemelkedésre szolgált.³²

20 45. 520/1892. *vkm. rend.* 11. §

21 45. 520/1892. *vkm. rend.* 13. §

22 45. 520/1892. *vkm. rend.* 14., 15., 16. §

23 Bíró 1990. 34.

24 45. 520/1892. *vkm. rend.* 18. §

25 45. 520/1892. *vkm. rend.* 19. §

26 45. 520/1892. *vkm. rend.* 21. §

27 Bíró 1990. 48.

28 11.041/1868. *vkm. rend.*

29 24/114/1876. *vkm. rend.*

30 Bíró 1990. 49.

31 85.107/1910. *vkm. rend.*

32 Bíró 1990. 50.

II. A szovjet mintára bevezetett, centralizált tudományos minősítési rendszer az 1950. évi 44. tvr. és az 1951. évi 26. tvr. rendelkezései nyomán 1952-re véglegesen megszűnt, és helyébe a Szovjetunióból átvett – ott 1934-ben bevezetett³³ – centralizált minta lépett, amely az MTA által adományozott tudományok kandidátusa és tudományok doktora fokozat, valamint az egyetemek által adományozott egyetemi doktor cím, illetve utóbb fokozat lépett.

A tudományok kandidátusa (*Candidatus Scientiarum*, C.Sc.) fokozatot az 1950. november 26-án kihirdetett, az „újszerű tudományos fokozat bevezetése és elnyerésének szabályozása tárgyában” címet viselő 1950. évi 44. tvr. vezette be, méghozzá – ahogy a törvényerejű rendelet preambuluma fogalmaz – „...a tervszerű tudományos és szakmai utánpótlás biztosítása érdekében, a Szovjetunió élenjáró tudományos kádereképzésének példájára...”³⁴

A kandidátusi fokozat alapjául szolgáló képzés irányítását a törvényerejű rendelet a Magyar Tudományos Akadémia irányítására bízta, amely e feladatát az Országos Tudományos Képesítő Bizottság – 1951-től az ezt felváltó Tudományos Minősítő Bizottság³⁵ – útján gyakorolta.³⁶ A fokozat megszerzésének feltétele az aspirantúra, vagyis a kandidátusképzés, az önálló tudományos kutatásra való képességet bizonyító értekezés és annak az Országos Tudományos Képesítő Bizottság által kijelölt bizottság előtti megvédése volt.³⁷ Az aspirantúra időtartamát a jogszabály három évben maximálta, azonban az egyes esetekben az Országos Tudományos Képesítő Bizottság határozta meg az időtartamot, méghozzá a tudományágak jellegének és az aspiráns felkészültségének figyelembevételével.³⁸ A képzés, vagyis az aspirantúra idejére a jelöltet az Országos Tudományos Képesítő Bizottság által meghatározott tudományos intézetbe kellett beosztani,³⁹ szakmai irányítását az aspiránsvezető végezte.⁴⁰ A kandidátusképzés időtartama alatt az aspiráns állami ösztöndíjban, valamint az aspiránsvezető – az irányítása alatt álló aspiránsok számától függően – díjazásban részesült⁴¹ az MTA költségvetésének terhére.⁴² Az aspiráns legkésőbb az első tanulmányi év végéig a kijelölt vizsgabizottság előtt elővizsgát tett a kandidátusi vizsga tárgyaiból,⁴³ valamint a képzési idő végén kandidátusi vizsgát tett, amelyen szakmai, ideológiai (a jogszabály szövege szerint „marxista-leninista”) és egy idegen nyelvben való képzettségéről adott számot.⁴⁴ A kandidátusi

33 Волков, М. Н.: *Кандидат наук*. In: Большая советская энциклопедия, XX. Москва, 1953. 3.

34 1950. évi 44. tvr. újrendszerű tudományos fokozat (kandidátus) bevezetése és elnyerésének szabályozása tárgyában preambuluma

35 1951. évi 26. tvr. új tudományos minősítési rendszer bevezetéséről 4. §

36 1950. évi 44. tvr. 1. § (1) bekezdés

37 1950. évi 44. tvr. 2. § (1) bekezdés

38 1950. évi 44. tvr. 3. § (1) bekezdés

39 1950. évi 44. tvr. 5. § (1) bekezdés

40 1950. évi 44. tvr. 5. § (2) bekezdés

41 1950. évi 44. tvr. 6. § (1) bekezdés

42 1950. évi 44. tvr. 6. § (2) bekezdés

43 1950. évi 44. tvr. 7. §

44 1950. évi 44. tvr. 8. § (1) bekezdés

fokozat az aspiránsképzés nélkül is megszerezhető volt, amennyiben a jelölt az Országos Tudományos Képesítő Bizottság külön engedélye alapján a kandidátusi vizsgát letette, értekezését elkészítette, és azt megvédte,⁴⁵ vagyis a kandidátusi fokozat esetében is lehetőség nyílt az „egyéni felkészülésre”. Elnyerhető volt továbbá a kandidátusi fokozat abban az esetben is, ha azt az Országos Tudományos Képesítő Bizottság „a nép javát szolgáló, régebben szerzett tudományos érdemek alapján” az aspiránsi vizsga, valamint az értekezés megírása és megvédése nélkül odaítélte⁴⁶ – ezen megoldással éltek nem egy esetben a korábban egyetemi tanárrá kinevezett tudósok esetében.

Az összes tudományágakban kandidátusi fokozattal rendelkezők száma tekintetében érdemes három adatot említeni: míg 1961-ben 2266 kandidátusi fokozattal rendelkező személyt tartottak nyilván, addig e szám 1990-ben szám 9885-ra emelkedett, a kandidátusi fokozat fennállása időszakában összesen 17434 kandidátusi oklevél került kiállításra.⁴⁷ Kandidátusi fokozat elnyerésére utoljára 1997-ben lehetett jelentkezni, a folyamatban lévő ügyek a rákövetkező egy-két évben lezárultak. A kandidátusi fokozatot – ellentétben, amint még látni fogjuk, a PhD-val – általában negyvenéves kora alatt ritkán szerezte meg a kutató.⁴⁸

A kandidátusi fokozat bevezetése utáni évben az 1951. évi 26. tvr. a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetése és az egyetemi oktatói, valamint kutatóintézeti állások, illetőleg fokozatok szabályozása tárgyában gondoskodott a tudományok doktora (*Doctor Scientiarum, D.Sc.*) fokozat felállításáról. A törvényerejű rendelet preambuluma hivatkozott egyfelől a korábbi, 1950. évi 44. tvr.-re, valamint leszögezte, hogy „a Szovjetunió tapasztalatai alapján be kell vezetni [...] a tudományok doktora tudományos fokozatot”, lévén hogy a korábbi (rég rendszerű) doktori és magántanári „fokozatok nem segítik elő kellőképpen tudományos életünk általános színvonalának emelését”, illetőleg „nem ösztönzik eléggé kutatóinkat fokozott tudományos munkára, valamint tudásuk növelésére”.⁴⁹ A jogszabály preambuluma egyúttal leszögezte, hogy szabályozásra szorul az egyetemi oktatói és a kutatóintézeti kutatói állások rendszere is, jelezve, hogy egyelőre sem a tudományok kandidátusa, sem a tudományok doktora fokozat nem előfeltétel ezen állások betöltésénél, a jövőre nézve azonban elvárás, hogy idővel „a magasabb állásokat betöltők idővel minél nagyobb számban lehetőleg kandidátusok vagy doktorok legyenek”.⁵⁰

A tudományok doktora fokozat – vagyis hangsúlyozottan nem cím, hanem a tudományos minősítési rendszer legmagasabb grádusa – „a magasfokú tudományos teljesítmény elismerésének a jele”,⁵¹ amelyet az nyerhetett el, aki már megszerezte a tudományok kandidátusa fokozatot, tudományága adott területén mélyreható és átfogó

45 1950. évi 44. tvr. 9. § (1) bekezdés

46 1950. évi 44. tvr. 9. § (2) bekezdés

47 Nagy P. T.: *A tudományos továbbképzés Kádár-korszakbeli társadalomtörténetéhez*. Kultúra és közösség 2011/2. 26.

48 Pálinkó É.: *Fiatal kutatók életútja és szakmai identitása*. (PhD-értekezés) 2009. 22.

49 1951. évi 26. tvr. preambuluma

50 1951. évi 26. tvr. preambuluma

51 1951. évi 26. tvr. 1. § (1) bekezdés

tudással rendelkezett, önálló kutatásai alapján új eredményeket mutatott fel, és doktori értekezését megvédte.⁵² A tudományok doktora fokozat elérését a törvényerejű rendelet kivételként kandidátusi fokozat és disszertáció nélkül is lehetővé tette azok számára, akik azt különösen nagyjelentőségű tudományos munkásságukkal kiérdemelték.⁵³ A szabályozás szerint az MTA rendes és levelező tagjait a tudományok doktora fokozat megillette,⁵⁴ ami nyilvánvalóan a korábban, még az új típusú fokozatok bevezetése előtt akadémiaként választott tudósok fokozattal történő felruházását célozta. A jogszabály elrendelte, hogy mind a kandidátusok, mind a tudományok doktori tudományáguk megjelölésével viseljék címüket,⁵⁵ valamint illetménykiegészítésben részesüljenek.⁵⁶ Az idézett törvényerejű rendelet mind a kandidátusi, mind a tudományok doktora fokozat odaítélése tekintetében – a korábban a kandidátusi fokozat kapcsán felállított Országos Tudományos Képesítő Bizottságot felváltandó – elrendelte az MTA-n belül a Tudományos Minősítő Bizottság felállítását, amelynek tagjait azt MTA javaslatára a minisztertanács nevezte ki.⁵⁷

A tudományok doktora fokozat elnyerése kapcsán a törvényerejű rendelet a következő eljárási rendet rögzítette. A fokozat elnyeréséért legkorábban a kandidátusi fokozat elnyerését követően három évvel lehetett folyamodni – ezen időtartam alól a Tudományos Minősítő Bizottság kivételesen felmentést adhatott –,⁵⁸ a folyamodást a Tudományos Minősítő Bizottsághoz címezve az adott egyetemi kar dékánjához kellett benyújtani.⁵⁹ A folyamodó értekezései vagy monográfiái közül egyet doktori disszertációként jelölt meg, s azt kérelméhez csatolta – a jogszabály lehetőséget biztosított kivételként arra is, hogy az a kivételes tudományos eredményt felmutató jelölt is megkaphassa a tudományok doktora címet, aki csupán egy értekezéssel rendelkezett.⁶⁰ A benyújtott disszertációt az egyetemi kar dékánja kiadta az adott szakterület tudósainak bírálatra, és az így kialakított véleményt a Tudományos Minősítő Bizottsághoz felterjesztette.⁶¹ Tekintettel arra, hogy a kandidátusi disszertációt, illetve a fokozat elnyerése iránti kérvényt a kar dékánján keresztül kellett eljuttatni a Tudományos Minősítő Bizottsághoz, illetve hogy a disszertációról megalkotott előzetes véleményt a dékán által kijelölt két szakember készítette el, elkerülhetetlen volt, hogy az értékelést tudományon kívüli, ideológiai, politikai és személyes szempontok is befolyásolják.⁶²

A Tudományos Minősítő Bizottság az értekezés elbírálására három bírálót jelölt ki, s amennyiben ezek közül kettőnek a véleménye kedvező volt, a kijelölt akadémiai szak-

52 1951. évi 26. tvr. 1. § (2) bekezdés

53 1951. évi 26. tvr. 1. § (3) bekezdés

54 1951. évi 26. tvr. 2. §

55 1951. évi 26. tvr. 3. § (1) bekezdés

56 1951. évi 26. tvr. 3. § (2) bekezdés

57 1951. évi 26. tvr. 4. §

58 1951. évi 26. tvr. 5. § (1) bekezdés

59 1951. évi 26. tvr. 5. § (2) bekezdés

60 1951. évi 26. tvr. 5. § (3) bekezdés

61 1951. évi 26. tvr. 6. § (1) bekezdés

62 Nagy 2011. 23.

bizottság előtt az értekezést nyilvános vitára lehetett bocsátani.⁶³ A bírálókat, a vita és a szakbizottsági javaslat alapján a Tudományos Minősítő Bizottság titkos szavazással döntött a tudományok doktora fokozat odaítéléséről; kedvező döntése esetén került sor az oklevél kiállítására, amit azon egyetem tanácsa adott át, amelyhez a kérelem benyújtásra került.⁶⁴ A szabályozás nem tartalmaz utalást arra, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság döntésének egyszerű vagy minősített többséggel kellett-e megszületnie, ami alapján vélelmezhető, hogy egyszerű többséggel döntöttek a fokozat odaítéléséről.

A korábban kiadott címeket tekintetében a törvényerejű rendelet a következőképpen döntött. Ők kérelmet nyújthattak be, amely alapján a Tudományos Minősítő Bizottság 1952. szeptember 30-áig megvizsgálta, hogy megkaphatják-e a tudományok doktora vagy a tudományok kandidátusa fokozatot.⁶⁵ E köztes időszakban a Tudományos Minősítő Bizottság egyrészt disszertáció benyújtása nélkül megadhatta a kérelmezőnek az új fokozatok valamelyikét, másrészt elutasíthatta a kérelmet, harmadrészt pedig megállapíthatta azon feltételeket, amely teljesítése esetén a kérelmező elnyerhette a megfelelő fokozatot.⁶⁶ A törvényerejű rendelet hatálybalépésével eltörölte a diplomával együtt járó doktori cím (dr. jur.) adományozásának lehetőségét – hasonlóképpen 1952. január 1-jével az orvosi egyetemeken is megszüntette a doktori címek ilyen formában történő kiadását –, helyette az okl., vagyis okleveles megjelölés használatát (okleveles jogász) rendelte el,⁶⁷ azonban megengedte, hogy a „régierősített doktorok” e titulusukat továbbra is használhassák.⁶⁸ (E rendelkezés nem sokáig maradt hatályban, 1953-tól a jogászok és az orvosok ismét doktori címet kaptak diplomájukkal együtt.)

III. Az 1950/51-ben létrejött tudományos minősítési rendszer átalakításának, elsősorban a doktori fokozat kiadási jogának az egyetemeken számára történő visszaadásának igénye a rendszerváltozás után röviddel nyilvánvaló lett. Ezt két körülmény fokozottan szükségessé tette: egyfelől az Európai Egyetemek Konferenciája (CRE) csak olyan egyetemeket fogadott tagjai közé, amelyeknek – az ősi egyetemi privilégiumoknak megfelelően – doktori fokozat kiadására is volt joguk, másfelől a tudományok kandidátusa fokozat nemzetközi szinten nem mutatkozott kompatibilisnek, vita tárgyát képezte, hogy példának okáért a nyugatnémet rendszert alapul véve a kandidátusi fokozat a promócióval vagy a habilitációval tekintendő-e egyenértékűnek.⁶⁹

A következőkben a hazai tudományos életben immáron egyetlen fokozatként jelenlevő doktori, azaz PhD-fokozattal, valamint a tudományos minősítési rendszerben bizonyos beosztások (docensi, egyetemi tanári, tudományos főmunkatársi, tudományos tanácsadói) előfeltételét képező habilitációval, a D.Sc.-t felváltó MTA doktora címmel foglalkozunk. Ezt követően az akadémiai taggá válás szabályaira térünk ki.

63 1951. évi 26. tvr. 6. § (2) bekezdés

64 1951. évi 26. tvr. 6. § (2) bekezdés

65 1951. évi 26. tvr. 7. § (1) bekezdés

66 1951. évi 26. tvr. 7. § (2) bekezdés

67 1951. évi 26. tvr. 8. § (1) bekezdés

68 1951. évi 26. tvr. 8. § (3) bekezdés

69 Róna-Tas A.: *A magyar doktori iskolák helyzete és jövője*. Magyar Tudomány 2003. 1298.

A fentebb vázolt törekvés eredményeként jött létre a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvénnyel azon, jelenleg is hatályos tudományos minősítési rendszer, amely immáron egyetlen egységes tudományos fokozatot ismer, a PhD-t, s amelyben a tudományok doktora fokozatot felváltó az MTA doktora titulus immáron nem fokozatnak, hanem címnek számít. (Megjegyzendő, hogy a jogászok *dr. jur.* és az orvosok *dr. med.* – akárcsak a fogorvosok *dr. med. dent.*, a gyógyszerészek *dr. pharm.* és az állatorvosok *dr. vet.* – titulusa nem tudományos fokozat, hanem cím, diplomájuk része.⁷⁰) A PhD nem más, mint a latin *philosophiae doctor* rövidítése. A fokozat hivatalos rövidítései az angol-szász országokban is PhD – olykor DPhil –, német nyelvterületen *dr. phil. (Promotion, Doktor der Wissenschaften)*, a PhD megfelelője a művészeti tudományos életben a DLA (*Doctor of Liberal Arts, Doctor Liberalium Artium*).⁷¹

Az 1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról egyfelől említi már a PhD-fokozatot és a habilitációt, valamint még említést tesz a kandidátusi fokozatnak a PhD-hoz való viszonyáról is. A törvény az egyetemek alapításának, illetve működésének feltételeként többek között feltételként határozza meg a doktori képzést és doktori (PhD), illetőleg mester (DLA) fokozat odaítélésére, valamint a habilitációs eljárás lefolytatására való alkalmasságot.⁷² A doktori fokozat kapcsán a törvény 1993-ban így fogalmazott: „Amenyiben e törvény alkalmazási, foglalkoztatási, képzési előírásként doktori fokozatot említ, illetőleg más jogszabály alkalmazási, foglalkoztatási, képzési előírásként tudományos fokozatot említ, azon e törvény szerinti doktori fokozatot, a tudomány(ok) kandidátusa, a tudomány(ok) doktora, illetve a külföldön szerzett és honosított vagy elismert tudományos fokozatot kell érteni. A tudomány(ok) kandidátusa fokozattal rendelkező személyek e törvény hatálybalépésétől a 'doktori fokozat' megjelölést használhatják.”⁷³ Ezen utóbbi mondatból egyértelműen látható, hogy a kandidátusi fokozatok automatikusan PhD-nek minősültek át. E formai azonosulás ellenére Róna-Tas András a fokozatok tekintetében úgy fogalmazott, hogy a PhD, vagyis az egyetem által kiadott „...doktori fokozat nem a kandidátusi helyébe lépett, hanem az utóbbi megszűnésével egy időben egy új rendszerre való áttérést jelzett.”⁷⁴

A 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról a következőket fogalmazza meg a doktori fokozat kapcsán. A mesterfokozat – jogászok esetén értelemszerűen, tekintettel az osztatlan jogászképzésre, a diploma – megszerzését követően a doktori képzés a doktori fokozatra készíti fel a PhD-hallgatót. A törvény deklarálja, hogy az egyetem doktori képzésre és doktori fokozat odaítélésére azon a tudományterületen – illetve azon belül tudományágban – szerez jogosultságot, amelyre a működési engedélye kiterjed; a doktori oklevelet a rektor és a doktori tanács elnöke írja alá. A törvény meghatározza továbbá hogy a doktori képzés megszervezése és a doktori fokozat odaítélése az egyetem doktori

70 Vö. 2011. évi CCIV. tv. 52. § (7) bekezdés

71 Vö. 1993. évi LXXX. tv. a felsőoktatásról 87/F. § (4) bekezdés, valamint 2011. évi CCIV. tv. 16. § (4) bekezdés

72 1993. évi LXXX. tv. 3. § (1) bekezdés

73 1993. évi LXXX. tv. 119. § (1)–(2) bekezdés

74 Róna-Tas 2003. 1298.

tanácsának joga, illetve hogy az egyetem doktori tanácsa tudományterületenként tudományági doktori tanácsot hozhat, és hogy a doktori tanács valamennyi tagjának – a doktorandusz képviselők kivételével – tudományos fokozattal kell rendelkeznie.⁷⁵

A törvény továbbá definiálja a doktori képzést, amely a sajátosságaihoz és a doktorandusz igényeihez igazodóan lehet egyéni vagy csoportos képzési, kutatási és beszámolási tevékenység. A doktori képzést követően kezdődik meg a doktori fokozatszerzési eljárás, a fokozatra pályázó egykori PhD-hallgató megnevezése: doktorjelölt; a doktorjelölti jogviszony a fokozatszerzési eljárásra való jelentkezéssel és annak elfogadásával jön létre – az egyetem nem utasíthatja annak a jelentkezését, aki az adott egyetemen a doktori képzést sikeresen abszolválta. A doktori fokozat megszerzésére ugyanakkor – bizonyos feltételek mellett – lehetőség nyílik az ezt megelőző doktori képzésben való részvétel nélkül is ún. egyéni felkészülőként. A doktorjelölti jogviszony megszűnhet – úgymond rendeltetésszerűen – a fokozatszerzési eljárás lezárultával, illetve abban az esetben is, ha a doktorjelölt a jogviszony létrejöttétől számított két éven belül nem nyújtotta be doktori disszertációját. A törvény meglehetősen részletességgel határozza meg a fokozatszerzés feltételeit is, amelyek a következők: a doktori szabályzatban foglaltakon túl a doktori szigorlat (legalább) háromtagú vizsgabizottság előtti abszolválása; két idegen nyelvnek a doktori szabályzatban meghatározott szintű ismeretének igazolása; az önálló tudományos munkásság dokumentálása cikkekkel és tanulmányokkal (vagy – a jogtudományi fokozatszerzés keretében nehezen értelmezhetően – „más módon”); az értekezés bemutatása és annak nyilvános vitában történő megvédése.⁷⁶ Az értekezés a törvényi definíció szerint „a doktorjelölt által készített írásmű, alkotás vagy munka, amellyel a doktorjelölt – a doktori fokozatszerzési eljárás során – bizonyítja, hogy a fokozat követelményeihez mért tudományos feladat önálló megoldására képes”.⁷⁷ A törvény előírja továbbá a doktori fokozatokról a központi, bárki számára betekinhető nyilvántartás vezetését és annak elektronikus közzétételét⁷⁸ – ezt szolgálja jelenleg a www.doktori.hu nevű honlap. A törvény értelemszerűen számos kérdés szabályozását az adott egyetem doktori szabályzatára bízta.⁷⁹ A törvény szerint a PhD-fokozattal rendelkező nevük mellett a PhD vagy a Dr. rövidítést használhatják.⁸⁰

A törvény szabályozza a doktori értelezések és a doktori értekezések téziseinek nyilvánosságát is. Ezek elektronikus, illetve nyomtatott formában való nyilvántartásáról és teljes terjedelmű nyilvánosságra hozataláról az egyetem köteles gondoskodni, vagyis az értekezés és a tézisek egy nyomtatott és egy elektronikus adathordozón rögzített példányát az egyetem központi könyvtárában elhelyezni. A nyilvánosságot hivatott biztosítani továbbá azon rendelkezés is, amely szerint a doktori értekezést és téziseit elekt-

75 2011. évi CCIV. tv. 16. § (1)–(5) bekezdés

76 2011. évi CCIV. tv. 53. § (1)–(5) bekezdés

77 2011. évi CCIV. tv. 108. § 1.

78 2011. évi CCIV. tv. 53. § (6) bekezdés

79 2011. évi CCIV. tv. 53. § (6) bekezdés

80 2011. évi CCIV. tv. 53. § (7) bekezdés

ronikus formában a Magyar Tudományos Művek Tárában⁸¹ DOI-azonosítóval ellátva, mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni.⁸²

A 387/2012. (XII. 19.) Korm. rendelet a doktori iskolákról, a doktori eljárások rendjéről és a habilitációról a fokozatszerzési eljárás kapcsán – többek között – a következőket rögzíti. A doktori szigorlati bizottságnak (amelynek elnöke csak egyetemi tanár, professor emeritus vagy habilitált egyetemi docens lehet) legalább három tagból állnia, akik közül – ha a bizottság létszáma nem éri el az öt főt – egy tag nem állhat foglalkoztatásra irányuló jogviszonyban az adott egyetemmel.⁸³ A téziszfüzet kapcsán a rendelet meghatározza, hogy az az önálló tudományos munkásság eredményeit összefoglalóan mutatja be.⁸⁴ A doktori értekezést a fokozatszerzési eljárás megindítására irányuló kérelem benyújtásával egy időben, illetve a kérelem elfogadása után két éven belül kell benyújtani.⁸⁵ A rendelet a határidők tekintetében rögzíti, hogy a fokozatszerzési eljárást az értekezés benyújtását követő egy éven belül kell befejezni,⁸⁶ valamint összeférhetlenségi szabályként kimondja, hogy az eljárásban bírálóként vagy bizottsági tagként nem vehet részt az érintett személy közeli hozzátartozója, valamint az, akitől az ügy tárgyilagos elbírálása nem várható el.⁸⁷

A hatályos felsőoktatási törvény definíciója szerint a habilitáció „az oktatói és az előadói képesség, valamint a tudományos teljesítmény intézményi megítélése”.⁸⁸ Maga a kifejezés a latin *habilis*, azaz *alkalmas* szóból ered, és ennek megfelelően idővel a főkollegiumok, egyetemi tantárgyak önálló meghirdetésére, jegyzésére való alkalmasságot jelölte. E jelentés azonban hosszabb folyamat eredményeként alakult ki. A XVIII. század végén a német egyetemi világban fogalmazódott meg először az igény arra, hogy az egyetemen *Privatdozent*ként oktatók bizonyítsák tudományos és oktatói rátermettségüket. Szabályzati szinten a habilitáció előírása először az 1810-ben alapított berlini Reformuniversität-en nyert rögzítést az 1812-ben elfogadott és 1816-ban hatályba lépett statútumban – kiemelendő ugyanakkor, hogy a habilitáció ekkoriban nem valamiféle második doktori fokozatot (*Promotion*) akart jelenteni, sem pedig a habilitációs dolgot (*Habilitationsschrift*) mint valamiféle nagy összegző mű megalkotására vonatkozó követelményt nem tartalmazott.⁸⁹ Egységes szabályozás a XIX. században e tárgyban nem született, a szokásjog azonban – noha ez kor- és egyetemfüggő, vagyis igencsak változó volt – a promóció, vagyis a doktori fokozat és a habilitáció között rendszerint két év elteltét határozta meg. A doktori dolgot mind terjedelmében, mind színvo-

81 www.mtmt.hu

82 2011. évi CCIV. tv. 53/A. § (1)–(2) bekezdés

83 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. a doktori iskolákról, a doktori eljárások rendjéről és a habilitációról 12. § (3) bekezdés

84 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 14. § (1) bekezdés

85 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 14. § (2) bekezdés

86 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 16. § (9) bekezdés

87 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 17. §

88 2011. évi CCIV. tv. 108. 7.

89 R. v. Bruch: *Qualifikation und Spezialisierung. Zur Geschichte der Habilitation*. Forschung und Lehre 2000. 69.

nalában jóval meghaladó habilitációs dolgozat megírásának követelménye a XX. század elején vált általános követelménnyé.⁹⁰

A habilitáció – amint már láttuk – az 1950/51-ben bekövetkezett változások előtt is ismert volt a magyar egyetemi rendszerben, lévén hogy ez volt a magántanári képesítés előfeltétele. A két elemzett törvényerejű rendelet (az 1950. évi 44. tvr. és az 1951. évi 26. tvr.) megszüntette a habilitációt mint tudományos minősítési eljárást, mivel azok lefolytatása és a cím odaítélése az egyetemek jogkörébe tartozott, és ily módon nem illett bele a tudományos fokozatok szovjet mintára központosított rendszerébe.

A habilitációt az 1993. évi LXXX. törvény hozta vissza a magyar egyetemi rendszerbe, és a következő előírásokat rögzítette ennek kapcsán. A habilitáció előfeltétele a doktori fokozattal, valamint az, hogy a pályázó – az egyetem habilitációs szabályzatának megfelelő – meghatározott módon tanúságot adjon tudományos, szakmai eredményeiről és a doktori fokozat megszerzése után folytatott oktatói, kutatói, gyakorlati, alkotói teljesítményéről. A előadókészségéről a pályázó nyilvános, szabad előadásokban – magyar és idegen nyelven – kellett számot adnia.⁹¹ A habilitációs eljárás részletes szabályainak kidolgozását a törvény az egyetemek hatáskörébe utalta.⁹² A törvény úgy rendelkezett továbbá, hogy a törvény hatálybalépése előtt kinevezett egyetemi tanárokat habilitáltnak kell tekinteni,⁹³ vagyis nem utasította az egyetemeket arra, hogy a tudományok doktora – bizonyos esetekben, lévén hogy olykor kandidátusi fokozat alapján is sor került az egyetemi tanári kinevezésre – fokozattal rendelkező egyetemi tanárok esetében lefolytassák a habilitációs eljárást.

A hatályos törvény, vagyis a 2011. évi CCIV. törvény *nemzeti felsőoktatásról* a habilitáció szabályai felőli rendelkezést kormányrendeleti szintre utalja,⁹⁴ amely felhatalmazásnak – akárcsak a doktori eljárás esetében – szintén a doktori iskolákról, a doktori eljárások rendjéről és a habilitációról szóló 387/2012. (XII. 19.) Korm. rendelet tett eleget. Ez alapján – ehelyütt csak a jogtudományra vonatkozó rendelkezésekről szólva, a műszaki és művészi tevékenységre vonatkozókat mellőzve – a habilitációs eljárás megindítása akkor kérhető, ha a jelölt doktori (PhD) fokozatának megszerzése óta (legalább öt éve) magas szintű, önálló tudományos tevékenységet folytat; valamely hazai vagy külföldi felsőoktatási intézményben legalább nyolc féléven keresztül oktatott; tudományos munkáit rangos nemzetközi, lektorált, mértékadó folyóiratokban közzölték, és ilyen folyóiratokban (az MTMT adatbázisa alapján igazolt) hivatkozásokat kapott; valamint előadóként rendszeresen részt vett nemzetközi és hazai tudományos rendezvényeken.⁹⁵ A jelölt a doktori fokozat megszerzése óta végzett tudományos eredményeit tézisekben

90 E. Schubert: *Die Geschichte der Habilitation*. In: H. Koessler (Hrsg.): 250 Jahre Friedrich-Alexander-Universität Erlangen Nürnberg. Erlangen 1993. 125; 134; 151.

91 1993. évi LXXX. tv. 25. § (1)–(4) bekezdés

92 1993. évi LXXX. tv. 26. § (5) bekezdés

93 1993. évi LXXX. tv. 123. § (1) bekezdés

94 2011. évi CCIV. tv. 110. § 25.

95 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 21. § (2) bekezdés

foglalja össze, ugyanakkor az adott egyetem habilitációs bizottsága – illetve szabályzata – előírhatja habilitációs értekezés benyújtását is.⁹⁶

A habilitációs eljárás keretében kerül sor az ún. habitusvizsgálatra, vagyis annak vizsgálatára, hogy a jelölt mennyiben tett eleget a feltételeknek; ezt a habilitációs tézisek értékelése követi. Amennyiben mindkét értékelés pozitív, a jelölt magyar és idegen nyelven habilitációs előadást tart, amit nyilvános vita követ.⁹⁷ A téziseket és az értekezést, valamint az előadást és a nyilvános vitát a bírálóbizottság értékeli – ennek összetétele tekintetében a doktori fokozatszerzési eljárásnál meghatározott kritériumok megfelelően irányadók.⁹⁸ Az eljárás záróaktusként – az előadás és a nyilvános vita pozitív értékelése estén – a bírálóbizottság jelentése alapján az egyetem habilitációs bizottsága ítéli oda a habilitált doktor címet a jelöltnek, és erről habilitációs oklevelet (*decretum habilitationis*) állít ki,⁹⁹ amely a habilitált doktor (rövidítve: dr. habil.) cím viselésére jogosít.¹⁰⁰

Amint már említettük, az 1951-ben bevezetett a tudományos doktora (D.Sc.) fokozatot 1994-ben – nevezetesen az 1994. évi XL. törvény a Magyar Tudományos Akadémiáról – az MTA doktora címmé „változtatta”, vagyis ezzel a fokozat titulussá, ám – noha a tudományos minősítési és szakmai előmeneteli rendszerben pontosabban nem definiált – presztízsében semmivel sem csökkent értékű titulussá vált. Az MTA-nak az állam- és jogtudomány területén jelenleg (értelemszerűen az MTA rendes és levelező tagjait kivéve) 55 doktora van ideértve a korábban tudományok doktora fokozatot szerzeteket is.

A törvény úgy fogalmaz, hogy az MTA doktora címet az Akadémia Doktori Tanácsa „kiemelkedő tudományos teljesítményt elérő” személyeknek ítélheti oda – ennek természetesen előfeltétele a tudományos fokozat, valamint a cím megszerzésének egyéb feltételeinek teljesítése, amelyeket az Akadémia doktori szabályzata rögzít.¹⁰¹ A törvény értelemszerűen kimondja, hogy a korábban megszerzett tudomány doktora fokozat egyenértékű az MTA doktora címmel.¹⁰² Szintén az MTA-ról szóló törvény rögzíti, hogy az MTA Magyarországon élő doktorai az Akadémiától életük végéig havi tiszteletdíjat kaphatnak, és hogy az MTA összes doktorai tiszteletdíjának éves összege nem haladhatja meg az összes akadémikusok éves tiszteletdíjának 1,8-szorosát.¹⁰³

Az MTA Alapszabálya szerint az MTA doktora cím annak a tudományos fokozattal rendelkező személynek ítélhető oda, aki tudományszakát a fokozatszerzés után eredeti eredményekkel gazdagította, az adott terület mértékadó hazai és nemzetközi körei előtt ismert és általuk elismert, kiemelkedő munkásságot fejt ki, és eredményeit doktori műben foglalja össze.¹⁰⁴ Az Alapszabály felhatalmazta az Akadémia Doktori Tanácsát,

96 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 21. § (3) bekezdés

97 Vö. 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 22. § (5) bekezdés

98 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 23. § (3) bekezdés

99 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 24. § (1) bekezdés

100 387/2012. (XII. 19.) Korm. rend. 21. § (1) bekezdés

101 1994. évi XL. tv. 8. § (1) bekezdés

102 1994. évi XL. tv. 8. § (5) bekezdés

103 1994. évi XL. tv. 8. § (3) bekezdés

104 Az MTA Alapszabálya (a továbbiakban: MTA Asz) 24. § (1) bekezdés <http://mta.hu/cikkek/>

hogy az *MTA Doktori Szabályzatát* – valamint a *Doktori Tanács Eljárási Szabályzatát* – kidolgozza, amely a fentebbi követelmények mellett továbbiakat határozhat meg.¹⁰⁵ A IX. akadémiai osztály, vagyis a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának doktori ügyekre vonatkozó speciális eljárási- és követelményrendszere 2013 szeptemberében lépett hatályba.¹⁰⁶

A IX. osztály ügyrendje, valamint az Állam- és Jogtudományi Bizottság által felállított speciális követelményrendszer a doktori mű három formáját különbözteti meg: a cím elnyerése érdekében készített – az előző fokozatszerzés utáni tudományos eredményekre épülő – értekezés, amelynek terjedelme függelékek és irodalomjegyzék nélkül minimum 12, maximum 16 szerzői ív lehet; a legfeljebb három évvel korábban megjelent – döntően az előző fokozatszerzés utáni időszakban elért eredményekre épülő – monográfia; valamint ún. rövid értekezés, amely a kérelmező önálló tudományos tételeit foglalja össze.¹⁰⁷ A doktori műhöz összefoglaló téziseket kell mellékelni, amely egyfelől követheti a disszertációk szokásos struktúráját (célkitűzés, módszer, eredmények, hasznosítás, irodalomjegyzék), másfelől tartalmazhatja csupán – bevezetővel és a tézisek eredetiségét igazoló publikációs jegyzékkel – a tézispontokat.¹⁰⁸

Az *Alapszabály* a doktori eljárás hét szakaszát különíti el: a kérelem benyújtását; a habitusvizsgálatot (vagyis a kérelmező tudományos tevékenységének, személyi alkalmasságának minősítését, amelynek során a tudományos bizottság véleményezi a kérvényezőt, és pozitív vélemény esetén a tudományos osztály javaslatot fogalmaz meg a döntést hozó Doktori Tanács felé); a bírálatra és védési eljárásra bocsátást, amelyre a Doktori Tanács döntése alapján kerül sor; a doktori mű három opponens általi bírálatát; a három bíráló javaslata alapján a Doktori Tanács általi vitára bocsátást; a nyilvános vitát (amelynek eredményeként a három opponens véleménye alapján a bíráló bizottság javaslatot tesz a tudományos osztálynak a cím odaítélésére); valamint a címnek a tudományos osztály javaslata alapján a Doktori Tanács általi odaítélését.¹⁰⁹

A 2011-ben módosított *1994. évi XL. törvény* úgy rendelkezik, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát rendes és levelező (vagyis hazai), továbbá – külföldi – külső és tiszteleti tagok alkotják. A törvény az akadémikussá választásról csupán annyit rögzít, hogy az akadémikusokat a hazai tagok választják meg, valamint hogy a 70 évesnél fiatalabb hazai akadémikusok száma nem lehet több kétszáznál, a hazai akadémikusok teljes száma pedig maximálisan 365 fő, továbbá rögzíti, hogy a Magyarországon élő hazai akadémikusok havi tiszteletdíjban részesülnek.¹¹⁰ Az MTA IX. osztályának jelenleg 31

akadémiai-szabalyozasok-119791

105 MTA Asz. 24. § (2)–(3) bekezdés

106 *Ügyrend az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának az MTA doktora tudományos cím megszerzéséért indított eljárásban való közreműködéséről* (a továbbiakban: *Ügyrend*) http://mta.hu/ix_osztaly_cikkei/doktori-ugyek-121451

107 *Ügyrend, Követelmények a doktori műre és a tézisekre vonatkozóan* (1) bekezdés

108 *Ügyrend, Követelmények a doktori műre és a tézisekre vonatkozóan* (3)–(4) bekezdés

109 MTA Asz. 24. § (4) bekezdés

110 *1994. évi XL. tv. a Magyar Tudományos Akadémiáról* 6. § (1)–(4) bekezdés

(26 rendes és 5 levelező) tagja van, akik közül 11 (9 rendes¹¹¹ és 2 levelező¹¹²) tagot ad az állam- és jogtudományok területe.

Az MTA Közgyűlése az 5/2012. számú határozatával szabályozta részletesen az akadémikusválasztás eljárási szabályait.¹¹³ Akadémikusválasztásra háromévenként májusban kerül sor, amikor a tagokat az Akadémikusok Gyűlése választja meg.¹¹⁴ Az akadémiai tagságra az Akadémia tagjai nyújthatnak be az illetékes tudományos osztályhoz ajánlást abban értékelve a javasolt személy tudományos tevékenységét, kiemelkedő tudományos eredményeit és azok hazai és külföldi elismertségét. Az elnökség által megvizsgált és továbbított ajánlásokat a Magyar Tudomány című folyóirat jelenteti meg.¹¹⁵

A tagjelöltséghez – legyen szó bár rendes, levelező, külső vagy tiszteleti tagságra való jelölésről – legalább három ajánlás szükséges. Rendes tagság esetén minimálisan három rendes tag ajánlására; levelező tagság esetén legalább három hazai tag ajánlására; külső tagság esetén legalább három hazai, vagy két hazai és egy külső tag ajánlására; tiszteleti tagság esetén legalább három hazai tag ajánlására van. A határozat szabályozza az egy tag által leadható ajánlások számát is: minden rendes, levelező és külső tag két személyt ajánlhat, rendes tag mind a négy kategóriában két-két ajánlást tehet; levelező és külső tag mindhárom kategóriában két-két ajánlást tehet (értelemszerűen rendes tagra nem tehet ajánlást); a tiszteleti tag nem tehet ajánlást.¹¹⁶

Azt követően legkorábban négy héttel, hogy az ajánlások a Magyar Tudományban megjelentek, a tudományos osztály ún. tagjelölő osztályülést tart, amelyen szavazati joggal a hazai akadémikusok vesznek részt – a külső és tiszteleti tagoknak értelemszerűen csak tanácskozási joguk van. A tagjelölő osztályülés az ajánlott személyek jelöléséről titkos szavazással és egyszerű szótöbbséggel határoz, s akik megszerezték e szavazati arányt, felkerülnek a közös akadémiai jelöltlistára. A tagjelölő osztályülés szavazásának eredménye rangsorolja is a megszavazott jelölteket. A sorrendet az „igen” szavazatok csökkenő száma, illetve azonos számú „igen”-ek esetén a „nem” szavazatok növekvő száma határozza meg. A szavazás eredményéről az osztályelnök tájékoztatja az elnökséget, amely a jelöltlistákat közös jelöltlistává egyesíti, s amelyet köt az osztály által megállapított sorrend. A választható új tagok számát és azoknak az osztályok közötti elosztását az Akadémikusok Gyűlésének tagválasztó ülése meghatározza meg.¹¹⁷

Jelen tanulmány elsődleges célja a Magyarországon használatban lévő tudományos fokozat(ok) és címek, valamint az ezekhez kapcsolódó egyetemi oktatói és kutatói besorolások rendszerét tekintettük át – értelemszerűen elsősorban az állam- és jogtudomány területéről kiindulva. Tekintettel azonban arra, hogy a használatban lévő fokozatok és

111 Erdő Péter, Hamza Gábor, Harmathy Attila, Király Tibor, Korinek László, Lamm Vanda (az MTA történetében az első jogász akadémikusnő), Sajó András, Sólyom László, Vékás Lajos és Vörös Imre.

112 Kecskés László és Kiss György.

113 Az akadémikusválasztás eljárási szabályai: http://mta.hu/data/cikk/13/10/17/cikk_131017/2013_evi_akademikusvalasztas_eljarasi_szabalyzata.pdf (a továbbiakban: *AvESz*)

114 *AvESz* 2. § (1)–(4) bekezdés

115 *AvESz* 3. § (1)–(5) bekezdés

116 *AvESz* 4. § (1)–(3) bekezdés

117 *AvESz* 5. § (3)–(7) bekezdés

címek hosszabb-rövidebb történeti előzményekre tekintenek vissza, így a historikus tekintés sem látszott elhanyagolhatónak. Példának okáért a habilitáció mint a magántanári képesítés feltétele már a XIX. században megjelent a magyar tudományos életben, illetve a szovjet mintára bevezetett tudományok kandidátusa és tudományok doktora fokozatok nem kerülnek ugyan már kiadásra, azonban változatlanul viselhetők, és a tudományos minősítési rendszerbe besorolást nyertek.

Időbeli kiindulópontunk az 1777-es esztendő, vagyis a Mária Terézia által kibocsátott *Ratio educationis* volt, amely egy 1950-ig tartó fejlődési ív kezdőpontját jelöli. Ekkor alakult ki a rendes és rendkívüli egyetemi tanárság, illetve a XIX. század második felétől az egyetemi magántanárság minősítési és feltételrendszere. Ennek az organikus, a nyugat-európai mintáknak megfelelő rendszernek vetett véget két, 1950-ben és 1951-ben kibocsátott törvényerejű rendelet. Ez a lépés egyfelől megszüntette a korábbi tudományos minősítési és besorolási rendszert, és bevezette helyette a szovjet típusú tudományok kandidátusa és tudományok doktora fokozatokat, valamint ezzel együtt a máig használatos egyetemi (tanársegédi, adjunktusi, docensi és egyetemi tanári munkaköröket ismerő) besorolási rendszert, másfelől az egyetemek hatásköréből elvonva a tudományos minősítés jogkörét központosította a magyar tudományos életet.

A hatályos szabályozás alapjai 1993-ban teremtődtek meg, ekkor kezdődött meg ugyanis a szovjet mintára bevezetett tudományos minősítési rendszer átalakítása. Ekkor nyert bevezetést nyugati mintára a PhD, vagyis a doktori fokozat, ami immáron az egyetlen kiadható tudományos fokozattá vált Magyarországon – minden egyéb minősítés „csupán” címnek minősül. A PhD-fokozat kapcsán nemcsak a jogszabályi előírásokat vizsgáltuk meg, hanem példaként az intézményi szabályozás lehetőségeit is. Részint a korábbi magyar tradíciók, részint a nyugat-európai (elsősorban a német nyelvterületen honos) minta nyomán visszakerült a tudományos címek közé a habilitáció mint a tudományos karrier PhD-t követő lépcsője. Mind a PhD (doktori) fokozat, mind a dr. habil. cím kiadása, illetve odaítélése az egyetemek hatáskörébe került. A tudományok doktora fokozatot az MTA doktora cím váltotta fel, amelynek odaítélése – értelemszerűen – a Magyar Tudományos Akadémia hatáskörében maradt, elnyerésének feltételei azonban szigorodtak. Legmagasabb tudományos címként megmaradt az akadémiai (elsődlegesen a levelező és a rendes) tagság.

HÁROM TUDÓSPORTRÉ

„Úgy, mint fán a levél, ha virágba borulva tavasz jön,
zsendül, nő, mihelyst érik a napsugarak,
úgy mi arasznyi időn örülünk drága napoknak
ifjan, az istentől, hogy mi a jó, mi a rossz,
nem tudván. De élénk állnak feketében a Kérek,
egyik a vénséget tartva kezében élénk,
másik már a halált. ...”

Mimnermos¹

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU (1918–2004)

Szádeczky-Kardoss Samu 1918. január 21-én született Kolozsvárott az Osztrák-Magyar Monarchia polgáraként s a magyar tudománynak számos tudóst adó, nemesi család sarjaként – az anyakönyvben és bölcsészdoktori diplomájában még a „szádecznei és kardossalvy Szádeczky-Kardoss Sámuel” név szerepelt; a család néhány hónappal később Pozsonyba, majd két év múlva, 1921-ben Szegedre költözött. Az elemi iskola négy osztályát okleveles tanítónő édesanyja felügyelete alatt magántanulóként végezte az 1923/24–1926/27 tanévekben, magánvizsgáit a Szegedi Református Elemi Iskolában tette le. Középiskolai tanulmányai 1927-től 1935-ig a Szegedi Városi Dugonics András Piarista Gimnáziumban folytak, az 1935. évi Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen harmadik helyet ért el (az egyetemes történelmi tétel kidolgozói között a legjobb eredménnyel, az első két helyezett magyar történelmi tételt választott). Érettségi vizsgáját kitüntetéssel tette le, széleskörű érdeklődésére jellemző, hogy gimnáziumi éveinek végéig azonos lelkesedéssel és egyformán kimagasló eredménnyel ásta bele magát nem csupán a humaniorák, hanem a matematika tudományába is – élethivatásának megválasztása során, komoly mérlegelés után, a két terület versenyéből az előbbi került ki győztesen.²

Itt érdemes néhány mondatot szólni a családi és baráti háttérrel, amely Szádeczky-Kardoss Samut *Emberré* és *Tudóssá* formálta. Édesanyjáról, az elemi iskolai osztályok magántanulóként történő elvégzését felügyelő tanítónőről már ejtettünk szót; édesapja, Szádeczky-Kardoss Béla, aki előbb Budapesten református lelkészi képesítést, majd Kolozsvárott magyar-történelem szakon egyetemi doktorátust szerzett, 1936-os nyugdíjba vonulásáig az Egyetemi Központi Könyvtár igazgatójaként tevékenykedett. Testvéreit a reáliákat választották élethivatásul, és sorsuk messzebbre sodorta őket Szegedről: Géza

¹ Trencsényi-Waldapfel Imre ford. In: *Görög költők antológiája*. Budapest 1982. 59.

² Az életrajz és a pályakép több mozzanatának felvázolása során Szádeczky-Kardoss Samu számos autobiográfiai elemet is tartalmazó írása (*Próza ballada Szegedről három tételben*. Szeged 11. 1999/12. 225–233.) jelentett segítségét.

öccse csak egy tanévet töltött Szegeden kémikus hallgatóként, tanulmányait a Budapesti Műegyetemen folytatta, budapesti lakosként és a Veszprémi Nehézvegyipari Intézet Kutatóintézet osztályvezetőjeként fejezte be tragikusan rövidre szabott életét; a Sopronban erdőmérnöki diplomát szerző öccsét Béla 1956-ig Budapesten lakott, 1957-től pedig Bécsben él. A tudós rokonok közül ki kell emelni nagybátyját, Szádeczky-Kardoss Lajost, a magyar történelem előbb kolozsvári, majd szegedi professzorát, és unokanővérének, Szádeczky-Kardoss Jolán férjét, Búza Lászlót, a nemzetközi jog neves szegedi professzorát. Élőbb csak szoros barátság, majd rokoni kapcsolat is fűzte a családot Mészöly Gedeon nyelvészprofesszor és műfordító családjához, ugyanis Géza, Szádeczky-Kardoss Samu öccse Mészöly Gedeon Laura nevű leányát vette feleségül. A barátságot a földrajzi közelség is erősíthette, hiszen a Mérey és a Tábor utca sarkán, Szeged város tulajdonában álló bérház első és második emeletén adott helyet a városháza az egyetemi emberek egy részének: a Szádeczky-Kardoss- és a Mészöly-család az első, Buday Árpád régészprofesszor és Reisz Frigyes professzor, a szegedi matematikus iskola megalapítója pedig családjával együtt a második emeleten lakott.

Egyetemi tanulmányait az 1935-1939 években a Szegedi Ferencz József Tudományegyetemen végezte, ahová történelem-latin szakra iratkozott be, majd hamarosan harmadik tárgyként a görögöt is felvette. Szakemberré formálásában, kutatói profiljának kialakulásában a legnagyobb szerepet Förster Aurél, a klasszika-filológia professzora (szegedi működése 1928-tól 1940-ig tartott), Aristotelés-művek (*De anima*, *De sensu*, *De memoria*) nemzetközi rangú kiadója játszotta. Mestere tudatosította Szádeczky-Kardoss Samuban azt az igazságot, ami a professzor tudósi és egyben oktatói arcélének legjellemzőbb vonása volt, miszerint minden filológusi munkának talpköve az antik szerzők művei szövegének a hiteles megállapítása, megbízható kritikai kiadása. Förster Aurél elismertségét jelzi, hogy midőn az 1930-as években a nemzetközi tudományos világ legfelsőbb szervezete, az Union Académique Internationale ajánlást dolgoz(tat)ott ki a görög és latin szövegek kiadásának szabályozására („*Emploi des signes critiques. Dispositions de l'apparat dans les éditions savantes des textes grecs et latins.*”) a magyar szakemberek közül Förster Aurél javaslatai kérte és hasznosította. Az archeológia tudományos kutatási módszereit a Régiségtudományi Intézet vezetőjének Banner Jánosnak a szemináriumain és intézete ásatásain ismerte meg. Szádeczky-Kardoss Samu 1935/36-os hallgatói teljesítményéről értesülve az 1934-ben szegedi professzúráját budapestire felcserélő Huszti József bizalmas szegedi hívének, Juhász László útján meghívást küldött neki, hogy tanulmányait Budapesten folytassa, ahol maga a professzor biztosítaná a tekintélyes, jelentős társadalmi kapcsolatokat biztosító Eötvös Kollégiumba való felvételét. Hosszas gondolkodás után, részint a családi otthon, részint mestere, Förster Aurél miatt a maradás mellett döntött. (Érdekes momentum: ebben az időszakban került sor több, Szent-Györgyi Alberttel folytatott teniszpartira a SZEAC pályán.)

Tanári gyakorló fél éve az 1939/40-es tanév első félévére esett a Szegedi Baross Gábor Gyakorló Gimnáziumban. Görög-latin szakos tanári diplomáját 1940-ben kapta meg. 1940-ben a Ferencz József Tudományegyetem visszatért Kolozsvárra, ám az oktatók és az intézetek egy része Szegeden maradt, és a Horthy Miklós Tudományegyetem kere-

tei között folytatta tevékenységét. Förster Aurél is Erdélybe ment, ahová őt Szádeczky-Kardoss Samu mint fiatal gyakornok a következő esztendő februárjában követhette, s így 1941 és 1944 között szülővárosában működött díjas gyakornokként, majd tanársegédként. 1943-ban „*Sub auspiciis Gubernatoris*” avatták doktorrá, értekezése „*Áttelepítés és áttelepedés a görögök történelmében a történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e.*” címmel 1941-ben Kolozsvárt, rövidített formában pedig ugyanott egy évvel később „*Übersiedlung und Verpflanzung von Bevölkerungen in der Geschichte der Griechen bis 362 v. Chr.*” címmel látott napvilágot. (Doktori disszertációját eredetileg azon korabeli – a nemzetiszocialista ideológia által befolyásolt – német szakirodalmi nézet cáfolatának kívánta szentelni, miszerint a homérosi eposzokban előforduló istenek és héroszok szöke hajszíne egy tényleges, az uralmat magához ragadó „*nordisch*” nép befolyásának volna betudható. E tárgy kifejtését a negyvenes évek elején Förster Aurél túl veszélyesnek ítélte, ezért döntött végül az áttelepedés és áttelepítés tematikája mellett.) Az 1944/45-ös tanévre a Budapesti Tudományegyetemre nyert címzetes tanársegédi besorolást, 1945 augusztusában a Szegedi Állami Gyakorlógimnáziumhoz kapott tanári kinevezést.

1950-ben intézeti tanári munkakörben a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán kezdett dolgozni, ahová az esztendő végén egyetemi docensi (az akkori szóhasználat szerint „intézeti tanári”) kinevezése is megérkezett. Addigi tudományos munkásságának elismeréseképpen 1952-ben a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot kapta, s ugyanezen év őszétől az Ókori Történeti Tanszéket irányította. 1950 és 1957 között a szegedi és a debreceni egyetemről száműzték a görög és a latin képzést, ám 1957-ben sor kerülhetett a Klasszikai Filológiai Tanszék újjászervezésére, amit Szádeczky-Kardoss Samu ténylegesen 1957-től, tanszékvezetői megbízás alapján pedig 1959 augusztusától 1988 július végéig vezetett. 1992-ben kapta meg a *professor emeritus* kitüntető címet. Az ország és Európa egyik legkiválóbb grécistájának nem adatott meg, hogy Szegeden görög tanszéket hozhasson létre, 1981-ben azonban sikerült megszerveznie a Klasszika-Filológiai Tanszék keretén belül a Bizantinológiai és Középlatin Filológiai Tanszékcsoportot, ami ma a Történeti Segédtudományi Tanszék keretén belül működik.

Tudományos munkássága első szakaszában a római birodalom nyugati és dunai provinciáinak társadalomtörténeti kérdéseire, így elsősorban a *baugauda* és *scamara* mozgalmakra³ és néhány görög *auctorra* (így például Mimnermosra, Xenophónra és Aristophánésre) összpontosult, valamint a Tisza nevének legrégebb történetével is foglalkozott.⁴ 1962-ben került sor egyetemi tanári kinevezésére, és 1963-ban kapta meg az

3 Szádeczky Kardoss S.: *Burdurellus az utolsó bagauda vezér?* Antik Tanulmányok 2. 1955. 113–120. (Társszerző: Cúth B.); *Bagauda mozgalmak Hispániában.* Antik Tanulmányok 3. 1956. 176–180. (Társszerző: Cúth B.); *Bagaudák az Alpokban.* Antik Tanulmányok 4. 1957. 117–122. (Társszerző: Cúth B.); *Bagaudae.* In: Supplementband XI. 1968. 346–354; *Scamarae.* In: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XI. 1968. 1239–1242; *Scamarae.* In: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XIV. 1974. 657; *Geschichte des Attila-Abkömmlings Mundo und ihre Chronologie bei Theophanes.* Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 10–11. 1974–1975. 165–174.

4 Szádeczky Kardoss S.: *The Name of the River Tisza.* Acta Antiqua 1. 1954. 77–115; *A Tisza nevének története a honfoglalásig.* Néprajz és Nyelvtudomány 3–4. 1959–1960. 99–113.

irodalomtudományok doktora fokozatot, amit Mimmermosról írott nagymonográfiájával nyert el.⁵ Az ebben az időben írt egyetemi jegyzetei,⁶ és az ókori Hellasz történetéről szóló európai szintű monográfia⁷ több évtizeden át szolgáltak, és szolgálnak ma is az oktatás vezérfonalául hazánk egyetemlein. Akárcsak egész életében, a legsötétebb ötvenes években is az európai filozófusok testesítette meg, halk udvariassága kemény és tartásából nem engedő szakmai és emberi etikát hordozott. (E korszakra igen jellemző, hogy egy régészeti kiállítás darabja között helyet kapott, a solutréen nevű paleolitikumból származó, dárdahegynek is, de nyílhegynek is tekinthető adottságú lelet hajdani funkciójának pontos meghatározását kérte számon rajta a szegedi Bölcsészettudományi Karon dékánként fungáló Gerő Ernőné. Tudnivaló, hogy e kérdés azért bírt ilyen kiemelkedő fontossággal, mert Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című munkájában azt állította, hogy az ősközösségi fejlődés egy bizonyos foka az új feltalálásával kezdődött. Szádeczky-Kardoss Samu azt felelte, hogy e kérdésre senki sem tudhat felelni. Gerőné nagyon megvetette „tudatlanságáért”...)

Az 1960-as évek második fele jelentős fordulatot hozott Szádeczky-Kardoss Samu kutatói érdeklődésében. Kapcsolata az antikvitással változatlanul fennmaradt, amit latin és görög auctorokról közölt publikációi is igazolnak, amelyek közül ő maga a következőket tartotta legértékesebbnek s legmaradandóbb eredményt hordozónak: „*Egy figyelmen kívül hagyott forráshely a Gracchusok apjának és a keltiber-római kapcsolatoknak a történetéhez: Polybios in Suda s. v. periaire²ⁿ.*” (Antik Tanulmányok 20. 1973. 187–190.)⁸ Ugyanakkor vizsgálódásának homlokterébe azon görög és latin szövegek kerültek, amelyek a Kárpát-medence, az európai steppeövezet, a korai Bizánc és az ősmagyarország történetéről adnak hírt. A kutrigurokra és onogurokra vonatkozó közleményei mellett – amelyek közül a legjelentősebbek a Pauly-Wissowa-féle *Realencyclopädie* hasábjain napvilágot látott cikkei⁹ – e kutatásai közül a legfontosabb az avarok történetének forrásait a teljesség igényével feldolgozó műve, „*Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.*” (Budapest 1998.) amelynek fordítás és jegyzetanyaga egy sajátos avar történelmet tár a kutatók elé. E tárgy körben végzett kutatásait már korábban német nyelven összefoglalta „*Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen.*”¹⁰ címmel, amit a pusztán az

5 E tárgy körben írott legfontosabb publikációiként a következők említhetők: Szádeczky Kardoss S.: *Testimonia de Mimmermi vita et carminibus*. Szeged 1959. Reprint 1970; *A fiatalság és öregség Mimmermos költészetében* (A 2, 4, 5 és 6 Mimmermos-törredék kommentárjából). Antik Tanulmányok 8. 1961. 55–64; *Nova testimonia de carminibus Mimmermi*. Acta Antiqua 10. 1962. 247; *Mimmermos*. In: Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XI. 1968. 935–951.

6 Szádeczky Kardoss S.: *Három szöveggyűjtemény a régi latin nyelv és irodalom tanulmányozásához*. Budapest 1958.

7 Szádeczky Kardoss S.: *Az ókor története III. Görög történelem*. Budapest 1965.

8 Szádeczky Kardoss S.: *Nouveau fragment de Polybe sur l'activité d'un proconsul romain, distributeur de terres en Hispanie* (Suda s. v. periairein sur le père des Gracques). Oikumene 1. Budapest 1976. 99–107.

9 Szádeczky Kardoss S.: *Kotriguroi*. In: Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XII. 1970. 516–520; *Onogouroi*. In: Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XII. 1970. 902–906.

10 Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica Tomus XXIV. = Opuscula Byzantina VIII. Szeged 1986. Társszerző Olajos Teréz.

adott tárgykör szakirodalmának legjavát felsoroló *Der Neue Pauly* is idéz az „*Avares*” címszónál.¹¹ Mindkét mű megkerülhetetlen kézikönyv az avar világ tanulmányozásához.

Első publikációja 1938-ban,¹² az utolsó pedig 2004-ben jelent meg,¹³ a két évszám közt eltelt idő alatt közel kétszázharminc közleményt publikált, amelyek nem csupán Magyarországon láttak napvilágot – tudományos eredményeit számos jelentős külföldi folyóiratban (így a *Revue des Études Grecques*, *Journal of Hellenistic Studies*, *Gnomon*, *Classical Philology*, *Deutsche Literaturzeitung*), lexikonban (pl. *Pauly–Wissowas Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, *Der kleine Pauly*) és monografikus műben (pl. *Cambridge History*)¹⁴ is közölte. Munkásságának középpontjában mindig a görög és latin források elemző vizsgálata állott, s ennek megfelelően tudományos következtetéseit a feltétlen forrástisztelet hatotta át. Kutatómunkájának egyedülállóan széles, mintegy harmadfélezer esztendő felölelő ívének kezdetét a pylosi táblák lineáris írása,¹⁵ végét a konstantinói „*De administrandi imperii*” alkotta.¹⁶

A magántudós Szádeczky-Kardoss professzor azonban nem szorította háttérbe a tudományos közéletben részt vevő, tudományos szervező Szádeczky-Kardoss Samut. 1955 és 1995 között mintegy harmincöt konferencián vett részt, s ezek alkalmával, valamint tanulmányutak során tizenhét országot keresett fel. Szerkesztői munkái közül kiemelendő a szegedi *Acta Antiqua et Archaeologica*, amelynek alapító szerkesztője volt, s az ő kezdeményezésére újraindult *Opuscula Byzantina*-sorozat; tagja volt az *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* folyóirat szerkesztőségének, s hosszú éveken át főszerkesztőként gondozta az *Auctores Latini* című tankönyvsorozatot (I.–XXIII. kötetek). Alapító tagja volt a Magyar Ókortudományi Társaságnak, amelynek egy időben alelnöki tisztségét is betöltötte, tagja volt a Magyar Őstörténeti Bizottságnak, az MTA Klasszika-Filológiai, illetve Ókortudományi Bizottságának. Kitüntetései közül említendő az 1943-as „*Sub auspiciis Gubernatoris*” kitüntetéses doktorrá avatás, az 1982-ben megkapott „*Az 1300 éves Bulgáriáért*” kitüntetés, az 1985-ös „*Ábel Jenő Emlékérem*” és a „*Munka Érdemrend arany fokozata*”, amellyel 1988-ban tüntették ki. Hetvenedik és nyolcvanadik születésnapján munkatársai és tanítványai tiszteletére kiadott tanulmánykötettel köszöntötték.¹⁷ Munkásságát áttekintve, amely a magyar tudomány hír-

11 Szádeczky Kardoss S.: *Avares*. In: *Der Neue Pauly*. Herausgegeben von H. Cancik und H. Schneider. Stuttgart–Weimar 1997. II. 336.

12 Szádeczky Kardoss S.: *Helmuth Th. Bossert: Altkreta: Kunst und Handwerk in Griechenland, Kreta und in der Ägäis von den Anfängen bis zur Eisenzeit*. Berlin 1937³. Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből 14. 1938. 222–223.

13 Szádeczky Kardoss S.: *Előszó*. In: Nótári T.: *Iuridicophilologica – Tíz tanulmány*. Szádeczky-Kardoss Samu előszavával. Budapest 2004. 7.

14 Szádeczky Kardoss S.: *The Avars*. In: D. Sinor (ed.): *The Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge 1990. 206–228. 452–457.

15 Szádeczky Kardoss S.: *La colonisation grecque de l'Asie Mineure et les tablettes de Pylos*. *Acta Antiqua* 9. 1961. 261–266.

16 Szádeczky Kardoss S.: *Adalék a szavárd magyarság problematikájához*. In: Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Budapest 1977. 277–282.

17 Szádeczky Kardoss S.: *Studia in honorem Samuelis Szádeczky-Kardoss septuagenarii*. *Acta*

nevét méltán öregbítette a nagyvilágban, értetlenül állhatunk azon tény előtt, hogy a magyar tudományosság hivatalos fórumai Szádeczky-Kardoss Samu érdemeit mindvégig nem méltányolták kellőképpen.

Életére a halál 2004. november 10-én, nyolcvanhetedik életévében, türelemmel viselt, hosszú, súlyos betegség után tett pontot.

E sorok írójának már nem lehetett alkalma Szádeczky-Kardoss professzor egyetemi előadásait hallgatni, illetve szemináriumain részt venni, azonban utolsó szakdolgozójaként és – a Professzor Úr kifejezését idézve – „kriptotanítványaként” lehetősége nyílt arra, hogy tudásának és személyiségének kisugárzását megtapasztalhassa. A lenyűgözően hatalmas tudásanyaghoz és páratlan memóriához nagyfokú tudósi alázat és – a szakmai okfejtésekben éppúgy, mint a magánbeszélgetésekben – elegáns, élvezetes stílus társult. Számunkra, akik megélhettük emberségét, tartását, önzetlen segítőkészségét, örök példakép marad.

Nyolcvanadik születésnapja után néhány nappal a *Délmagyarország*-ban „A mítoszoktól a tényekig” címmel, egy vele folytatott beszélgetés jelent meg, amelyben a „*Mi szükségünk van az ókorról való tudásra?*” kérdésre ekképpen foglalta össze hosszú életén át vallott és élt meggyőződését: „*Erre egyik válaszom az, hogy az emberben él egy érdeklődés a múlt iránt. Ilyen a természetünk. A fejlődés útja pedig az, hogy a múltunk számontartása egyre kevésbé mítosz, egyre inkább a tények, az összefüggések láncolata kell legyen. A múlt tényszerű feltárása létező emberi szükséglet, még akkor is, ha a szó anyagi értelmében vett haszna nincsen. A válaszom másik része az, hogy azért mégis van haszna az ókorról való tudásnak, hiszen sok minden eredetét nem érthetjük meg enélkül. Görög volt az első ember, aki megmondta, hogy a Föld kering a Nap körül és nem fordítva; az atom – görög szó, Démokritosz fogalmazta meg először az atom elméletét; régészetünket Thuküdidész anticipálta, Arisztotelésznek egy csomó logikai tétele ma is tökéletesen igaz, az orvosi eskü ma is Hippokratész esküje és sorolhatnám vég nélkül az antikvitás óriásait. Az egyetlen jogrendszer, amit minden európai joghallgatónak ma is kötelező ismerni, az a római jog. Az Újszövetséget görögül írták ... Az európai civilizáció a görög-latin kultúrára épül, az pedig nem kétséges, hogy az emberiség történetében eddig a legnagyobb haladást az európai ember érte el, s terjesztette mindenüvé földünkön.*”¹⁸

ZLINSZKY JÁNOS (1928–2015)

Zlinszky János 1928. március 7-én született Budapesten. Gimnáziumi tanulmányait 1938 és 1946 között a budapesti piarista gimnáziumban végezte, majd 1947 és 1951 között a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem, illetve – névváltoztatás okán 1950-től – Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán folytatta tanul-

Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum VII. Szeged 1988; *Studia Varia*. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szeged 1998.

¹⁸ *Beszélgetés Szádeczky-Kardoss Samuval – A mítoszoktól a tényekig*. Délmagyarország 1998. január 29.

mányait. A jogászi hivatás családjában hagyományosnak volt tekinthető: édesapja, két nagyapja és három dédapja is jogász volt. A római jog iránti érdeklődése már egyetemi hallgató korában megmutatkozott, amelyre a római jog professzora, Marton Géza is felfigyelt, aki mellett 1948 őszétől könyvtárkezelő demonstrátorként dolgozott a Római Jogi Tanszéken.

A diktatúra időszakában, 1951 májusában – néhány hónappal tanulmányai befejezése előtt – egy koholt vádak alapján lefolytatott koncepciós eljárás alapján kizárták az ország összes egyeteméről, majd júniusban családjával együtt Zsáka községbe kényszerlakhelyre kitelepítették. Ezt követően egy évre katonai szolgálat címén munkaszolgálatra rendelték. A kötelezővé tett ács szakmunkási vizsga letétele után több éven át építőmunkásként kényszerült dolgozni. Budapestre csak 1956-ban, Sternegg-Günther Mária művészettörténésszel - akitől utóbb három gyermeke született - kötött házassága révén kerülhetett vissza.

Hat évvel egyetemi stúdiumainak kényszerű megszakítás után, 1957-ben kapott engedélyt tanulmányai befejezésére, ezen év márciusában szerezte meg jogászi diplomáját (dr. jur.). 1957 és 1968 között állami vállalatoknál dolgozott alkalmazott jogászként. 1968 és 1983 között ügyvédként tevékenykedett vidéken, Dunaújvárosban – a rendszer nem csupán az egyetemi katedrát zárta el előle, de még ügyvédi működését sem tette lehetővé lakhelyén, a fővárosban.

Az egyetemi oktatás lehetősége 55 éves korában nyílt meg előtte: 1983-tól a Miskolci Egyetem Jogelméleti - Jegtörténeti Intézetében adjunktusként római jogot adott elő. 1984-ben megszerezte a jogtudomány kandidátusa (C.Sc.) fokozatot, amelyre már ezt megelőzően is több kísérletet tett, ám az illetékes fórumok azt szakmainak nem minősíthető okokból megakadályozták. 1985-től intézetvezető docensként működött Miskolcon.

A rendszerváltozás – amely már 60 éves kora felett érte – pályájában is fordulatot hozott. 1990-ben megszerezte az állam- és jogtudományok akadémiai doktora (D.Sc.) fokozatot, s még ugyanebben az évben egyetemi tanárrá és a Miskolci Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskolájának vezetőjévé nevezték ki. 1991-ben az ő szervezőmunkájának köszönhetően Miskolcon került megrendezésre a SIHDA kongresszus.

1989 őszén az Országgyűlés alkotmánybíróvá választotta, amely tisztséget egészen 90. életévének betöltéséig, 1998 márciusáig látta el.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának megalapításában 1994 nyaratól a szervezőbizottság vezetőjeként vállalt oroszlánrészt. Itt először a római jog tanáráként és a Jegtörténeti Intézet vezetőjeként, majd 1995 májustól 2000 júniusáig a fakultás dékánjaként működött.

Az Osztrák Tudományos Akadémia 1993-ban levelező tagjává választotta. 1992 és 1998 között az Európa Tanács Jogi Bizottságában (Velence Bizottság) magyar delegátusként működött. Nyugdíjba 2002 decemberében vonult, amivel egyidejűleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professor emeritusi címet adományozott neki.

Élete utolsó harmadában számos hivatalos kitüntetéssel és díjjal – így többek között a *Magyar Köztársaság Középkeresztje a csillaggal* kitüntetéssel, a *Nagy Szent Gergely Lovag-*

rend Rend parancsnoki Fokozata pápai kitüntetéssel, a *Pro Ecclesia Catholica Hungariae* érdeméremmel, MTA Akadémiai díjjal, a *Pro Cultura Hungariae* érdemérem Deák Ferenc fokozatával, Köztársasági Elnöki Érdeméremmel, *Pro Facultate Oklevéllel*, a *Iuris Consulto Excellentissimo* díjjal – ismerték el munkásságát.

Tudományos munkásságát egyetemi hallgatóként kezdte meg Marton Géza vezetése alatt. Érdkelődése homlokterébe többek között a XII táblás törvény került, amelynek utóbb bilingvis szövegkiadását és magyarázatokkal ellátott fordítását is elkészítette.¹⁹ E tárgykörben készítette el négy évtizeddel később akadémiai doktori értekezését is, amely monográfiaként is napvilágot látott.²⁰ Az archaikus kor jogának számos részkérdését önálló tanulmány keretében is feldolgozta, amelyek idegen nyelven is megjelentek.²¹

Abban az időszakban, amikor építőipari munkásként kényszerült dolgozni, szabad-idejét a kutatómunkának szentelte: 1954-ben Ferenczy Endre ókortörténész javaslatára a Magyar Tudományos Akadémia Latin Irodalmi Bizottsága megbízta Baranyai Decsi János *Históriájának* bevezetéssel és kommentárral ellátott kiadásának előkészítésével. E téma is visszatért több későbbi munkájában.²²

Első nagyobb német nyelvű munkája a holtak nyilvánítás kérdésével foglalkozott a római jogban, amely kedvező nemzetközi visszhangot váltott ki,²³ akárcsak a *praetori* jog kezdeteit tárgyaló tanulmányai.²⁴ Marton Géza életművének gondozójaként közreadta felelősségtani művét,²⁵ amely kérdéskörrel ő maga is több írásában foglalkozott.²⁶ A római jog továbbélésének problematikáját, magyarországi recepciójának útjait és annak tudománytörténeti vetületeit tárgyaló munkái hiánypótlóan tárták fel a közép- és újkori magyar jogtörténet e vetületeit.²⁷

19 Zlinszky J.: *A tizenkéttáblás törvény töredékei*. Budapest 1991.

20 Zlinszky J.: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest 1996.

21 Zlinszky J.: *Staat und Recht im archaischen Rom*. Helikon Universitas 1988. 169–182; *Familia pecuniaque*. Index 1988. 32–42; *Gedanken zur legis actio sacramento in rem*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 1989. 106–151; *Punitions à Rome avant les XII Tables*. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Series Juridica et Politica 1990. 97–115; *Consors et domina – filiae loco: la famille romaine archaïque*. In: R. Ganghofer (ed.): *Le droit de la famille en Europe. Son évolution depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours*. Strasbourg 1992. 233–240.

22 Zlinszky J.: *Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi*. Acta Ethnographica Hungarica 2000. 327–336; *Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi*. In: G. Barna–Á. Stemler–V. Voigt (Hrsg.): *Igniculi Sapientiae. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek*, 1998. Budapest 2004. 104–118.

23 Zlinszky J.: *Zur Frage der Verschollenheit im römischen Recht*. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1960. 95–132.

24 Zlinszky J.: *Die Anfänge des praetorischen Rechts*. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 2005. 35–44; *Die frühe Schicht des Edictum praetoris*. In: *Iura antiqua – iura moderna*. Festschrift für Ferenc Benedek zum 75. Geburtstag. Pécs 2001. 277–283.

25 Marton G.: *A polgári jogi felelősség*. Budapest 1992.

26 Zlinszky J.: *Nichtvermögensschaden im ungarischen Recht*. In: *Bericht über den fünfzehnten österreichischen Historikertag in Salzburg*. Wien 1984. 1230–1241; *Haftung für immateriellen Nichtvermögens-Schaden im ungarischen Recht*. Acta Juridica Hungarica 1983. 207–221.

27 Zlinszky J.: *Die Krone als Symbol der Freiheit – Die Freiheit als Sinn des Rechts*. In: H. Szilágyi I.–Paksy M. (ed.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum – Studia Z. Péteri dedicata*. Budapest 2005. 437–453; *Römisches Recht in Ungarn*. In: M. J. Rainer–M. J. Schermaier–L. C. Winkel (Hrsg.): *Iurisprudentia universalis*. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag. Köln–Weimar–Wien 2002. 945–963;

Egyéni látásmódú monografikus – az egyetemi képzésben tankönyvként is kiválóan használható – munkákban dolgozta fel a *ius publicum*,²⁸ a *ius privatum*²⁹ és a római büntetőjog³⁰ anyagát. Római jogállamiságának kérdését, valamint a *ius publicum* mint közjogi propedeutikum oktatásának jelentőségét több írásában vizsgálta, illetve hangsúlyozta.³¹ Számos könyvet, tanulmányt szentelt a jogászi etika kérdéskörének,³² számos, alkotmánybírói működése kapcsán felmerült tárgyat önálló tanulmány formájában is feldolgozott.³³

Hetvenedik születésnapján kollégái *Iustum, aequum, salutare* című,³⁴ nyolcvanadik születésnapján pedig *Sapienti iniuria fieri non potest* című³⁵ ünnepi kötettel tisztelgetek előtte. Szintén 80. születésnapja alkalmából látott napvilágot a *Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus* című kötet,³⁶ amely nem kollégái, hanem az ünnepelt római jogi, jogtörténeti és alkotmányjogi tárgyú munkáiból adott reprezentatív válogatást.

Zlinszky János magyar romanisztika doyenjeként 2015. június 18-án életének 88. évében hunyt el Budapesten.

Életműve, személyisége, tartása és segítőkészsége nemcsak a magyar és a nemzetközi romanisztika, hanem az egész jogásztársadalom megkérdőjelezhetetlen tekintélyévé tettek, amelyet jellemezi legtalálóbban saját szavaival lehet, amelyeket az elérni vágyott – és

L'expropriation dans le droit médiéval de la Hongrie. In: J.-L. Harouel (ed.): *L'expropriation, II. Moyen Âge et temps modernes.* Paris 2000. 297–301; *Wissenschaft und Gerichtsbarkeit. Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungarns im 19. Jahrhundert.* Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte 91. Frankfurt a. M. 1997; *Two questions about the Adaptation of Juridical Models: The XII Tables and Hungarian Reception.* Acta Juridica Hungarica 1991. 39–56; *Die historische Rechtsschule und die Gestaltung des ungarischen Privatrechts im 19. Jahrhundert.* In: Both Ö. (ed.): *Studia in honorem Velimirii Pólay Septuagenarii.* Szeged 1985. 1–31; *Ein Versuch zur Rezeption des römischen Rechts in Ungarn.* In: F. Horak–W. Waldstein (Hrsg.): *Festgabe für Arnold Herdlitzka zu seinem 75. Geburtstag.* München 1972. 315–326.

28 Zlinszky J.: *Ius publicum.* Budapest 1996.

29 Zlinszky J.: *Ius privatum.* Budapest 1998.

30 Zlinszky J.: *Római büntetőjog.* Miskolc 1992.

31 Zlinszky J.: *Rechtsstaat Rom.* In: M. J. Schermaier–Z. Végh (Hrsg.): *Ars boni et aequi.* Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag. Stuttgart 1993. 471–480; *Unterricht des ius publicum als Propedeuticum zum öffentlichen Recht.* In: L. Breneselović–B. Bogišić (ed.): *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti 24. apr. 2008. godine.* Beograd 2011. 157–164; *Römisches Recht. Beispielsammlung für Rechtsphilosophie und Staatskunde.* In: *Theatrum legale mundi. Symbola Cs. Varga oblata.* Budapest 2007. 599–608.

32 Zlinszky J.: *Keresztény erkölcs és jogászi etika.* Budapest 2000; *Közéleti és jogászi etika gyakorlatban.* Budapest 2007.

33 Zlinszky J.: *Eigentumsschutz versus Marktschutz.* In: K. Grupp–U. Hufeld (Hrsg.): *Recht – Kultur – Finanzen.* Festschrift für Reinhard Mußgnug zum 70. Geburtstag. Heidelberg 2005. 59–70; *Zur Entwicklung der Verfassungsgerichtsbarkeit in Ungarn.* Jahrbuch für Ostrecht 2002. 137–144; *Legalität und Eigentum. Probleme des werdenden Rechtsstaates.* JURA, Zeitschrift für europäisches Privatrecht 1995. 524–533; *Theorie und Institutionen der Gewaltenteilung.* In: G. Máthé (Hrsg.): *Theorie und Institutionsystem der Gewaltentrennung in Europa.* Budapest 1993. 37–50.

34 Bánrévy G.–Jobbágyi G.–Varga Cs. (szerk.): *Iustum, aequum, salutare.* Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére. Budapest 1998.

35 Horváth A.–Koltay A.–Máthé G. (szerk.): *Sapienti iniuria fieri non potest.* Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére. Budapest 2009.

36 N. El Beheiri (Hrsg.): *Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus.* Budapest 2008.

bizton mondhatni: általa megvalósított – jogászi és emberi eszményről a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetében a *Iuris Consulto Excellentissimo* díj átvétele alkalmával 2013. november 28-én mondott:³⁷ *vir bonus, dicendi peritus, amicus certus, consors fidelis, dator hilaris.*

MOLNÁR IMRE (1934–2016)

Molnár Imre 1934. szeptember 22-én született Tataházában (akkoriban Bács-Bodrog megye, ma Bács-Kiskun megye). Középiskolai tanulmányait a ciszterciták III. Béla Gimnáziumában Baján, utóbb pedig a Baross Gábor Gimnáziumban Szegeden végezte, majd a Baross Gimnázium 1951-es megszűnését követően Szegeden a Radnóti Miklós Gimnáziumban érettségizett. Érdeklődése már ezekben az években is a klasszikus antikvitásra irányult, elsősorban gimnáziumi latintanárra, Visy József (1911–1988) hatásának köszönhetően.

Káderlapja okán – tekintettel a család egykori tizenöt kataszteri holdat kitevő földtulajdonára – egyetemi tanulmányait csak 1956-ban kezdhetette meg a Szegedi Tudományegyetem (József Attila nevét az egyetem 1962-ben vette fel) Állam- és Jogtudományi Karán, ahol 1960-ban szerezte meg jogi diplomáját. A római joggal már egyetemi hallgatóként szorosabb kapcsolatba került, lévén hogy négy éven át aktívan részt vett a Pólay Elemér professzor által vezetett (1915–1988) Római Jogi Diákkör munkájában.

A kutatói-oktatói hivatás lehetőségét egyfajta kitérőként előzte meg a gyakorló jogászi pályafutás: az 1964-ben abszolvált jogtanácsosi szakvizsgát több mint egy évtizedes működés követte a Csongrád Megyei Vendéglátó Vállalatnál először jogtanácsosként, majd vezető jogtanácsosként, végezetül pedig az igazgatási osztály vezetőjeként.

Pólay Elemér hívására 1968-ban tért vissza az egyetem Római Jogi Tanszékére, ahol 1968-tól tanársegédként, majd 1971-től adjunktusként oktatott és kutatott. Kandidátusi értekezését 1977-ben védte meg, s a *Candidatus Scientiarum* fokozat elnyerését követően 1979-ben nevezték ki egyetemi docenssé. Az őt mind tudományos munkájában, mind a tudományos közéletben önzetlenül segítő mesterétől Pólay Elemér professzortól – akivel mindvégig nem csupán kollegiális kapcsolatban, de őszinte barátságban is állt – 1985-ben vette át a Római Jogi Tanszék vezetését, amelynek élén 1999 állt. A *Doctor Scientiarum* fokozatot 1987-ben nyerte el, egyetemi tanári kinevezését 1988-ban kapta meg. 1994-től 1998-ig két cikluson át látta el a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékáni tisztségét.

Az egyetemi közéletben számos további tisztséget vállalt, és feladatot látott el. Tagja volt az Állam- és Jogtudományi Kar Kari Tanácsának (1985–2004), az József Attila Tudományegyetem (illetve utóbb a Szegedi Tudományegyetem) Egyetemi Tanácsának (1989–2003), az egyetem Habilitációs Bizottságának (1994–1998) és a Magyar Akkreditációs Bizottság Jogi Szakbizottságának (1996–2001). Ellátta a Szegedi Akadémiai

37 Zlinszky J.: *Életművem? – díjazva!*. Iustum, Aequum, Salutare 2015/2. 7.

Bizottság Jogtudományi Szakbizottságának (1996–2004) és a Szegedi Egyetem Római Jogtudományi Doktori Iskolájának (2001–2005) elnöki tisztségét.

A nemzetközi konferenciák rendszeres előadójaként mély barátságot ápolt számos külföldi tudóssal, köztük Hans Ankum és Andreas Wacke professzorral, akik közül az utóbbi a Molnár Imre a 80. születésnapja alkalmából 2004. szeptember 25-én a Szegedi Akadémiai Bizottság Dísztermében megrendezett ünnepségen is az őszinte elismerés és barátság szavaival köszöntötte. Hosszabb külföldi ösztöndíjjal kutatott Münchenben, Rómában és Kölnben, konferencia- és vendégelőadásokat tartott – többek között – Rio de Janeiróban, Münchenben, Salzburgban, Kölnben, Grazban, Halléban, Velencében, Pozsonyban, Belgrádban és Kolozsvárott.

Kutatási területe három nagy témakörre terjedt ki – amint legfontosabb publikáció is mutatják, amelyek a *locatio conductio* (vagyis a dolog-, a munka- és a műbérleti szerződés), a római jog felelősségi rendje, valamint a római büntetőjog köréből kerültek ki.

1977-ben megvédett kandidátusi értekezésének (*A locatio conductio a klasszikus kori római jogban*) átdolgozott változata 1982-ben jelent meg magyar nyelven *Fejezetek a klasszikus kori locatio conductio köréből* címmel.³⁸ E tárgykörben monografikus igényű tanulmányt (*Verantwortung und Gefahrtragung bei der locatio conductio zur Zeit des Prinzipats*) tett közzé a tekintélyes *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* című, enciklopédikus igényű, eredetileg Hildegard Temporini által egyedül, majd Wolfgang Haaséval közösen szerkesztett, 1972 és 1988 között megjelent sorozatban.³⁹ *A locatio conductio* tárgykörében számos további tanulmányt publikált magyarul⁴⁰ és idegen nyelven.⁴¹ E tárgykörben végzett kutatásainak időtállóságát jelzi, hogy *A locatio conductio a klasszikus kori római jogban* 2013-ban *A Pólay Elemér Alapítvány könyvtárának* 44. köteteként újabb kiadásban is napvilágot látott.⁴²

38 Molnár I.: *Fejezetek a klasszikus kori locatio conductio*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXIX. 1982.

39 Molnár I.: *Verantwortung und Gefahrtragung bei der locatio conductio zur Zeit des Prinzipats*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Teil. II. Band 14. Berlin–New York 1982. 583–680.

40 Molnár I.: *A vállalkozói és munkabérszerződés alanyainak felelőssége és veszélyviselése a római jogban*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXI. Fasc. 2. 1974. 1–49; *A szerződés megszűnésének okai és a felmondási jog kérdése*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXVI. 1979. 1–13; *Állami beavatkozási kísérletek a haszonbérlet körében a klasszikus római jogban*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXVII. 1980. 211–224; *A dologbérlet felelőssége a római jogban*. Jogtörténeti Tanulmányok VI. Budapest 1986. 253–269; *Munkajogi szabályok a birodalmi jog és a szerződési praxis alapján az ókori Rómában*. In: *Tanulmányok Dr. Nagy László születésének 90. évfordulójára*. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LXIV.) Szeged 2004. 301–321.

41 Molnár I.: *Gefahrtragung beim römischen Dienst und Werkvertrag*. Labeo 1975. 23–44; *Subjekte der locatio conductio*. In: *Studi in onore di Cesare Sanfilippo*, II. Milano, 1982. 413–430; *Object of locatio conductio*. *Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano* 1982. 127–142; *The Social Determination of Lease Relations and the Social Programs Arising from that in the Ancient Rome*. In: *Studia in honorem L. Nagy*. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXXI.) Szeged, 1984. 223–229; *Rechte und Pflichten der Subjekte der locatio conductio*. *Index* 1983–1984. 157–188; *Le cause di estinzione del contratto e il problema dell' esistenza del diritto di disdetta nella „locatio-conductio”*. Labeo 1986. 298–309; *Beruf und Arbeit im römischen Recht*. In: *Facetten des Wandels*. Mannheim, 2001. 54–62.

42 Molnár I.: *A locatio conductio a klasszikus kori római jogban*. Szeged 2013.

1987-ben megvédett nagydoktori értekezése, *A római magánjog felelősségi rendje* 1993-ban jelent meg.⁴³ Öt esztendővel később e monográfiája német nyelven is napvilágot látott *Die Haftungsordnung des römischen Privatrechts* címmel.⁴⁴ Számos, a felelősségi rend kérdéseit feldolgozó tanulmányt publikált az évtizedek során bel-⁴⁵ és külföldön.⁴⁶ E tárgyban végzett kutatásai és eredményei – immáron nemcsak a *locatio conductio*, de – ezen, a római jog egyik legfontosabb kérdéskörét jelentő téma nemzetközileg is megkerülhetetlen és elismert szaktekintélyévé tették.

Pályája utolsó két évtizedében tudósi érdeklődése a római büntetőjog felé fordult, amely kutatásainak első eredményeként a *Büntető- és büntetőeljárásjogi alapelvek római jogi előzményei* című tanulmánya látott napvilágot.⁴⁷ Ezt számos további rész-kérdés feldolgozása követte, így *A jogellenesség és vétkesség kérdése a római jogban*,⁴⁸ a *Tanúvallomások (kínvallatás) értékelése a bűnösség megállapításánál az ókori római büntetőjogban*,⁴⁹ a *Tényálladék az ókori Róma büntetőjogában*,⁵⁰ *A császárkori Róma büntetési rendszere*,⁵¹ *A házasságtörés, mint a római család alapját, tekintélyét sértő bűncselekmény*,⁵² az *Egyes büntetőjogi törvényi tényállások az ókori Rómában és hatályos*

43 Molnár I.: *A római magánjog felelősségi rendje*. Szeged 1993. 252 old.

44 Molnár I.: *Die Haftungsordnung des römischen Privatrechts*. Szeged 1998.

45 Molnár I.: *A vis maior eredete és fejlődése a preklasszikus és klasszikus római jogban*. Antik Tanulmányok 1982. 179–198; *Az archaikus jog felelősségi rendje*. In: Studia in honorem Roberti Horváth. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXXVI.) Szeged 1986. 131–144; *A preklasszikus jog felelősségi rendje*. In: Studia in honorem E. Szilbereky. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXXVII.) Szeged 1987. 171–210; *A posztklasszikus és a jusztiniánuszi korszak felelősségi rendszere*. In: Emlékkönyv Dr. Meznerics Iván. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXXVIII.) Szeged 1988. 187–200; *A custodia felelősség tartalmi elemei a klasszikus római jogban*. In: Emlékkönyv Dr. Antalffy György. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXXIX.) Szeged 1990. 149–160; *Culpa-fogalom a klasszikus római jogban, különös tekintettel a szerződésen kívüli és a stricti iuris szerződéseknél keletkezett károk esetére*. In: In memoriam Dr. Kovács István. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XL.) Szeged 1991. 225–244; *A culpa kérdése a bonae fidei szerződéseknél a klasszikus római jogban*. In: Emlékkönyv Dr. Cséka Ervin. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XLV.) Szeged 1992. 341–354; *Társadalmi változások és a szellemi áramlatok hatása az egyes felelősségi fogalmak kialakulására az ókori Rómában*. Jogtudományi Közlöny 1995. 179–183.

46 Molnár I.: *Die Ausgestaltung des Begriffes der vis maior im römischen Recht*. IURA 1981. 73–105; *Erfolgshaftung oder ein typisierter dolus malus im archaischen römischen Recht*. Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano 1987. 27–43; *Der Haftungsmaßstab des pater familias diligens im römischen Recht*. In: Vorträge gehalten auf dem 28. Deutschen Rechtshistorikertag (Nimwegen 23. bis 27. September 1990). Nijmegen 1992. 23–31; *Die Haftungsordnung des römischen Privatrechts*. In: Emlékkönyv Dr. Szentpéteri István. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XLIX.) Szeged, 1996. 371–383.

47 In: Emlékkönyv Dr. Tokaji Géza. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XLVIII.) Szeged 1996. 167–181.

48 In: Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 123.) Pécs 1996. 209–221.

49 In: Emlékkönyv Dr. Szabó András. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LIII.) Szeged 1998. 243–250.

50 In: Emlékkönyv Dr. Veres József. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LV.) Szeged 1999. 201–207.

51 In: Emlékkönyv Dr. Bérczi Imre. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LVIII.) Szeged 2000. 365–383.

52 In: *Iura Antiqua – Iura Moderna*. Festschrift für Ferenc Benedek zum 75. Geburtstag. Pécs 2001.

jogunkban,⁵³ *A büntető eljárásjog alapelvei a római jogban*,⁵⁴ a *Magánjogi és büntetőjogi felelősség találkozási pontjai az ókori római jogban*,⁵⁵ a *Fellebbezés az ókori római jogi peres eljárásban (De appellationibus)*,⁵⁶ a *Vád és védelem, mint a római büntetőeljárás alapelve*,⁵⁷ *Az ókori római jogi bűncselekmény-fogalom ismérve*⁵⁸ és *Az ókori Róma büntetőeljárás jogának rendje*.⁵⁹ Több írást német nyelven is publikált a felsoroltak közül.⁶⁰ Bár római büntetőjogi kutatásait nem összegezte *stricto sensu* monográfiában, 2013-ban írásai mintegy monografikus igényű tanulmánykötetben nyertek összegzést *Ius criminale Romanum* címmel A Pólay Elemér Alapítvány könyvtárának 45. köteteként.⁶¹

E három nagy tárgykörön kívül is számos témát dolgozott fel tanulmányaiban, így a szerződés tan, különösen az adásvétel és a veszélyviselés,⁶² valamint a római jog oktatásának és kutatásának kérdéseit.⁶³ Több, a római jog fejlődéstörténetét vizsgáló tanul-

187–206.

53 In: In memoriam Nagy Károly. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LXI.) Szeged 2002. 297–305.

54 In: Tanulmányok Vida Mihály 70. születésnapjának tiszteletére. Szeged 2006. 415–426.

55 In: Tanulmányok Dr. Besenyei Lajos egyetemi tanár 70. születésnapjára. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LXIX.) Szeged 2007. 511–536.

56 In: Jus et legitimatio Tanulmányok Szilbereky Jenő 90. születésnapjának tiszteletére. Szeged 2008. 153–164.

57 In: Reformator iuris cooperandi. Tanulmányok Veres József 80. születésnapja tiszteletére. Szeged 2009. 621–628.

58 In: Emlékkönyv Dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica LXXIII.) Szeged 2010. 565–589.

59 In: Sapienti sat. Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LXXIV.) Szeged 2012. 331–350.

60 Molnár I.: *Grundprinzipien des römischen Strafrechts*. In: A bonis bona discere: Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag. Miskolc 1998. 189–208; *Das adulterium als ein das Ansehen der römischen Familie verletzendes Verbrechen*. In: Status familiae. Festschrift für Andreas Wacke zum 65. Geburtstag. München 2001. 345–364; *Ausgewählte gesetzliche Straftatbestände im antiken Rom und in unserem geltendem Recht*. In: Roman law as formative of modern legal systems. Studies in honour of Wiesław Litewski. Kraków 2004. 15–24.

61 Molnár I.: *Ius criminale Romanum*. Szeged 2013. 255 old.

62 Molnár I.: *A szerződés megszűnésének okai és a felmondási jog kérdése*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXVI. 1979. 1–13; *Periculum emptoris a klasszikus kori római jogban*. In: Jогtörténeti Tanulmányok, V. Budapest 1983. 180–200; *Periculum emptoris im römischen Recht der klassischen Periode*. In: Sodalitas. Scritti in onore di Antonio Guarino. Napoli 1984. 2227–2255; *A társadalmi viszonyok változásainak tükröződése a preklasszikus római jogban*. Jогtudományi Közölny 1986. 285–293; *Die Frage der Gefahrtragung und des Eigentumsüberganges beim Kauf*. Index 1987. 57–75; *Egy dáciai házvételi szerződésből levonható tanulságok, különös tekintettel mai jogunkra nézve*. In: Jогtörténeti tanulmányok, IX. Pécs 2008. 253–262.

63 Molnár I.: *Jогtörténeti és Római jogi Nemzetközi Munkaértekezlet Szegeden*. Magyar Jog 1971. 251–255; *A római jog nemzetközi megítélése*. Jогtudományi Közölny 1971. 436–443; *A római jog oktatásának időszerű kérdései a szocialista államokban*. Felsőoktatási Szemle 1971. 150–155; *A római jog mint a modern európai jogrendszerek alapja*. In: Tanulmányok a bajai III. Béla Gimnázium jubileumára. Baja 2007. 325–338; *A római magánjog rendszere és annak hatása a modern európai magánjogok rendszereire*. In: Emlékkönyv Dr. Kemenes Béla. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XLIII.) Szeged 1993. 269–286.

mányt,⁶⁴ valamint tudománytörténeti írást és visszaemlékezést publikált,⁶⁵ *Római jog* címmel társszerzésben írott tankönyve jelent meg.⁶⁶

Munkássága elismerésül számos kitüntetésben részesült. Három alkalommal *kiváló dolgozó* kitüntetésben (ezek közül egy alkalommal a *felsőoktatás kiváló dolgozója* kitüntetésben), 1999-ben *Apácai Csere János-díj*ban, két alkalommal (1995-ben és 2004-ben) a hallgatók szavazata alapján az *Év oktatója* címben, 2004-ben a *professor emeritusi* címben és 2005-ben *Klebersberg Kúnó-díj*ban. 2003-ban megkapta a *Szegedi Akadémiai Bizottság Ezüst Emlékérmét*, szintén 2003-ban a *Magyar Köztársaság Érdemrend Tiszti Keresztjét*, majd 2007-ben az *Eötvös József koszorút*. Az őt és életművét övező megbecsülést jelzi, hogy kollégái és tanítványai 70.,⁶⁷ 75.⁶⁸ és 80.⁶⁹ születésnapja alkalmából is *Festschrift*tel köszöntötték. Munkáit a nemzetközi szakirodalom is nagyra értékelte és értékeli: írásaira több mint 400 hivatkozást tartott számon, aminek közel 70 százalékát a mérvadó külföldi folyóiratokban, monográfiákban és kézikönyvekben kapott citációk tették ki.

Eredményes kutatói és tanári munkájának hátterét a *bonus et diligens pater familias* harmonikus magánélete biztosította: 1960-ban vette feleségül Asztalos Magdolna tanárnőt; mindkét gyermekük jogász pályára lépett, Judit törvényszéki bíró, Attila ügyvéd lett; példás lelkiismeretességgel vett részt unokái, Balázs, Lili és Zsófia életében, nevelésében is. Életében a sport is kiemelt szerepet játszott: mindvégig tartotta magát a *mens sana in corpore sano* elvéhez, csapatával az 1970-es években az Országos Atlétikai Bajnokságon kalapácsvetésben aranyérmét is nyert. Örömmel és szakértelemmel kerétkedett, értékelte, becsülte a kétkezi munkát; egészséges életszemléletétől, kedélyétől távol állt tőle a szobatudósi életidegenség, az intellektuális gög.

Tanárként közel fél évszázados egyetemi működése során sok ezer joghallgatóhoz hozta közel, ismertette és szerettette meg a római jogot velük azáltal, hogy tudását plasztikusan, az egykori gyakorló jogász élet-közeli problémaérzékenységgel és a tudós felkészültségével (ám tudományoskodó sallangok nélkül) – Pólay professzortól átvett oktatói hitvallása szellemében – *Schulmeister*ként volt képes átadni.

A római jog tudományának nemzetközileg elismert tudósa, jogászgenerációk tisztelt

64 Molnár I.: *Alfenus Varus iuris consultus*. In: *Studia in honorem V. Pólay*. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XXXIII.) 1985. 311–328; *A Gaius-féle Institutio rendszer*. In: Degré Alajos emlékkönyv. Budapest 1995. 181–195; *A magánjog fejlődésének útja a köztársasági Rómában*. In: Alkotmány és jogtudomány. Dr. Szabó József professzor emlékére. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. XLVII.) Szeged 1996. 71–77; *Gazdasági válság a császárkori Római Birodalomban*. In: Emlékkönyv Dr. Nagy Lajos. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Oeconomica Tom. I.) Szeged 1996. 223–229.

65 Molnár I.: *In memoriam Károly Visky*. IURA 1983. 207–209; *Pólay Elemér (1915–1988)*. In: *Magyar Jogtudósok*, I. Budapest 1999. 183–191; *A római jog professzorai a szegedi egyetemen*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LVII. 1999. 1–16.

66 Molnár I.: *Római jog*. Szeged 2001. (társszerzőként)

67 *Tanulmányok Molnár Imre tiszteletére*. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LXV.) Szeged 2004.

68 *Római jog és a magánjog fejlődése Európában. Tanulmányok Molnár Imre 75. születésnapjára*. Szeged 2011.

69 *Ünnepi kötet Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 80. születésnapjára*. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica Tom. LXXVI.) Szeged 2014.

és szeretett tanára 2016. október 15-én hunyt el Szegeden.

A kollégáit, tanítványait önzetlenül segítő, szóval és tettel támogató mester és barát, Molnár Imre halálával a Pólay Elemér (1915–1988) és Brósz Róbert (1915–1994) utáni romanista-nemzedék – amelybe, a legjelentősebbeket felsorolva, Diósi György (1934–1973), Benedek Ferenc (1926–2007) és Zlinszky János (1928–2015) is tartozott – utolsó tagjának távoztával az élők sorából a hazai romanisztika nagy korszaka ért véget. *Sit ei terra levis!*